

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

**ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ КРАЇН
ЦЕНТРАЛЬНОЇ
ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ**

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

ВИПУСК 5

Кам'янець-Подільський
2016

Свідомство про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації: Серія КВ № 14717-3688 ПР від 12.12.2008 р.

Друкується за ухвалою вченої ради Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (протокол № 7 від 23 червня 2016 р.)

Рецензенти:

- О. Є. Лисенко** – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України (м. Київ);
- Ю. І. Поп** – доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (м. Вінниця).

Редакційна колегія:

- В. С. Степанков**, академік УАН, доктор історичних наук, професор (головний редактор);
- С. А. Копилов**, доктор історичних наук, професор (заступник головного редактора);
- І. І. Боровець**, кандидат історичних наук, доцент (відповідальний секретар);
- С. В. Віднянський**, член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор;
- В. П. Газін**, доктор історичних наук, професор;
- О. Б. Головко**, доктор історичних наук;
- Ю. А. Мицик**, доктор історичних наук, професор;
- І. В. Рибак**, кандидат історичних наук, професор;
- В. А. Смолій**, академік НАН України, доктор історичних наук, професор.

П78 Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи : збірник наукових праць / [редкол.: В. С. Степанков (головн. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2016. – Випуск 5. – 276 с.

У п'ятий випуск збірника, присвячений 80-річчю професора В.П. Газіна, увійшли статті провідних вітчизняних та зарубіжних фахових істориків, наукові інтереси яких пов'язані із дослідженням історії країн Центральної та Східної Європи (ЦСЕ) та ролі й місця України у розвитку даного регіону.

Рекомендовано для науковців, викладачів ВНЗ, студентів та всіх, хто цікавиться історією ЦСЕ.

УДК 94(4)(082)
ББК 63.3(4)я43

Адреса редакційної колегії: кафедра всесвітньої історії, історичний факультет, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, 32300, тел. (03849) 2-41-08, e-mail: kaf_history@kprnu.edu.ua, адреса сайту видання: www.cse.at.ua.

© **К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2016**

Ministry of Education and Science of Ukraine
Kamianets-Podilsky Ivan Ohienko National University

PROBLEMS OF HISTORY
OF CENTRAL
AND EASTERN EUROPE

COLLECTION OF SCIENTIFIC PAPERS

ISSUE 5

Kamianets-Podilsky
2016

Reviewers:

- O. J. Lysenko** – Doctor of historical sciences, professor, Director of the Department of History of Ukraine during the Second World War of the Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv);
- J. I. Pop** – Doctor of historical sciences, professor of Department of worldwide history of the Institute of History, Ethnology and Law of Mykhailo Kotsubynskiy state pedagogical university (Vinnytsia).

Editorial college:

- V. S. Stepankov** – Academician of the UAHS,
Doctor of historical sciences, professor (*editor-in-chief*);
- S. A. Kopylov** – Doctor of historical sciences, professor
(*deputy editor-in-chief*);
- I. I. Borovets** – Candidate of historical sciences, associate professor
(*assistant editor*);
- S. V. Vidniansky** – Corresponding member of the NAS of Ukraine,
Doctor of historical sciences, professor;
- V. P. Gazin** – Doctor of historical sciences, professor;
- O. B. Holovko** – Doctor of historical sciences;
- Y. A. Mytsyk** – Doctor of historical sciences, professor;
- I. V. Rybak** – Candidate of historical sciences, professor;
- V. A. Smoliy** – Academician of the NAS of Ukraine,
Doctor of historical sciences, professor.

Problems of History of Central and Eastern Europe : collection of scientific papers / [edit. col: V. S. Stepankov (editor-in-chief) and others]. – Kamianets-Podilsky : Kamianets-Podilsky Ivan Ohienko National University, 2016. – Issue 5. – 276 p.

The articles of the leading Ukrainian and foreign professional historians scientific, interests of which the histories of countries of Central and East Europe and role and place of Ukraine related to research in development of this region entered in the fifth issue of collection of scientific papers, which is prepared to professor Gazin's 80th birthday.

Recommended for research workers, teachers of higher educational establishments, students and all, who is interested in history of Central and East Europe.

UDC 94(4)(082)

Address of editorial college: the Department of worldwide history, Historical faculty, Kamianets-Podilsky Ivan Ohienko National University, st. Tatarska 14, telefon: (03849) 2-41-08, e-mail: kaf_history@kpnu.edu.ua, web-site: www.cse.at.ua.

НА ПОШАНУ ЮВІЛЯРА

Степанков Валерій. Володимир Прокопович Газін: кілька штрихів до портрета Людини, вченого, педагога (до 80-річчя від дня народження Володимира Прокоповича Газіна)	7
Віднянський Степан, Боровець Іван. Історія Центрально-Східної Європи у творчому доробку професора В.П. Газіна.....	27
Список наукових та навчально-методичних праць професора В.П. Газіна.....	55

КРИМ В ІСТОРІЇ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Вирський Дмитро. Кримсько-татарське військо в поході 1575 р. (за Б. Папроцького «Історією жалісною...»)	65
Брехуненко Віктор. Кримський ханат і проблема міжнародного визнання Ранньомодерної Української держави та суб'єктивації Війська Запорозького Низового	93
Степанков Валерій. «Світло» й «тіні» українсько-кримських політичних відносин у роки Національної революції XVII ст. (1648-1676)	103
Чухліб Тарас. «А буде Черкаська земля нам великій Аділ-Гіреєвій царській величності учиниться в підданство...»: спроби протекції Криму над Україною (1660 – поч. 1680-х рр.)	112
Бачинська Олена. Служба запорожців і татар в Османській імперії. Кінець XVIII – початок XIX ст. (за документальними джерелами)	127

ТЕМАТИЧНІ РОЗВІДКИ

Казаров Саркис. Додонский источник: мифологическая фикция или историческая реальность?	133
Жданович Олеся. Римська імперія епохи Діоклетіана і Константина: основні тенденції розвитку політичної історії ...	138
Головко Олександр. Формування вищої володарської влади в Західній і Центральній Європі в добу раннього і класичного середньовіччя	148

Сегеда Сергій. Історичне підґрунтя політичних репресій в Україні: сибірська епопея гетьмана Дем'яна Многогрішного (Ігнатовича)	163
Опря Ігор, Опря Богдана. Взаємини в середовищі православного парафіяльного духовенства у другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Правобережної України)	171
Кравчук Олександр. Політичні концепції лідерів чехословацького визвольного руху в роки Першої світової війни	178

ІСТОРІОГРАФІЧНІ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ СТУДІЇ

Болгов Николай, Синица Марина. Образ римської історії в ранній Візантії (Зосим і Йоанн Лид)	187
Юга Олександр. Проблема пошуку політичною елітою Речі Посполитої шляхів розв'язання «української проблеми» в середині XVII ст. в українській історіографії	201
Лиман Сергій. Історія середньовічної Франції в працях учених Харківського університету (XIX – початок XX ст.)	211
Казарова Ніна. П'ятьдесят лет на службі історії (варшавський історик Николай Николаевич Любович)	225
Балушок Василь. Етногенез українців: до історії вивчення, питання методології	239
о. Юрій Мицик. Польські рукописні газети – новини з Кам'янця-Подільського (1670-1673 рр.)	256

РЕЦЕНЗІЇ

Головко Олександр. Кривизюк Л., Юрчук О. Танки і танкові війська: вчора, сьогодні, завтра. – Львів : Ліга Прес, 2014. – 362 с.	269
--	-----

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	274
-----------------------------	-----

НА ПОШАНУ ЮВІЛЯРА

УДК 94(477)(092)

Валерій Степанков
(Кам'янець-Подільський)

ВОЛОДИМИР ПРОКОПОВИЧ ГАЗІН: КІЛЬКА ШТРИХІВ ДО ПОРТРЕТУ ЛЮДИНИ, ВЧЕНОГО, ПЕДАГОГА (до 80-річчя від дня народження Володимира Прокоповича Газіна)

У статті розкриваються основні віхи життя та творчий шлях відомого українського історика-германіста В. П. Газіна, розглядаються його педагогічна діяльність у Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка, наукові досягнення. Докладно проаналізовано монографії, підручники та публіцистичні статті ювіляра.

Ключові слова: Газін Володимир Прокопович, історик, німецька історія, міжнародні відносини, педагог, професор, кафедра, університет, публіцистика.

У гроні сучасних германістів України Володимир Прокопович Газін займає особливе місце. Воно зумовлюється наступними чинниками. По-перше, належить до (на жаль, нечисельної) плеяди патріархів-фахівців всесвітньої історії, котрі всупереч абсолютно байдужій позиції уряду щодо розвитку вітчизняної історичної науки, спромоглися у важкі часи становлення Української держави не тільки, відмовившись від марксистської методології, опанувати якісно нові парадигми теорії історичного пізнання, але й на цій основі започаткувати формування нового концептуального бачення новітньої історії Європи та місця у ній України. По-друге, Володимир Прокопович не типовий учений-академіст, замкнутий у сфері виключно наукових інтересів, а дослідник-викладач (професор) ВНЗ, котрий має щасливу можливість спілкуватися з майбутніми істориками, передаючи їм багатющу спадщину своїх фундаментальних знань. І, по-третє, він одним з перших в Україні ще на рубежі ХХ-ХХІ ст. став одним із зачинателів формування нової іпостаті вченого у сучасному науковому житті – «публічного історика».

Як особистість, Володимир Прокопович відзначається надзвичайною цілісністю й монолітністю властивих йому фундаментальних світоглядних засад, морально-етичних цінностей, а відтак і норм поведінки. Їх наріжним каменем слугують інстинкт свобо-

ди й розквіті на цьому ґрунті високо розвинуті почуття власної гідності, справедливості, незалежності й чесності. Як і геніальний художник Іван Марчук (котрий до речі відзначив своє 80-річчя у травні цього ж року), має усі підстави повторити сказані ним слова: «Я – абсолютно вільна людина». Упродовж всього життя залишався і залишається нині надзвичайно порядною, принциповою, правдолюбною й шляхетною особистістю, повністю чужою гордині, інтригам, кар'єристським устремлінням, владолюбству й славолюбству, інстинкту збагачення, захланності, слугуючи взірцем скромності й людської доброчесності. Холоднокровний, стриманий в емоціях, виважений і розсудливий у діях, непохитний у вірності принципам, не без тонкого почуття гумору (нерідко замішаного на сарказмі) виступає образом класичного англійського аристократа XVIII-XIX ст.

Він народився 24 серпня 1936 р. у мальовничому подільському селі Нове Поріччя Городоцького району Хмельницької області (тоді Кам'янець-Подільської) у сім'ї колгоспників. Його батько – Газін Прокіп Васильович – уродженець Брянської області (хутір Золотарьово), осиротівши, підлітком подався на заробітки до Донбасу, де у 14-річному віці почав працювати конононом у шахті. Добре пізнавши упродовж 7 років смак шахтарського хліба, був призваний на військову службу. Після її завершення його направили у Поділля розбудовувати колгоспне життя. Так доля закинула Прокопа у Нове Поріччя, де й познайомився з місцевою дівчиною Параскою Грицик, котра працювала у колгоспній ланці. Молоді люди побралися і в їхньому шлюбі народилося двійко дітей: старша донька Віра (1934 р.) і молодший син Володимир (1936 р.). Прокіп Васильович, суровий за вдачею, відзначався справедливістю й винаятковою чесністю, належає до тієї когорти більшовиків, котрі, щиро вірячи в комуністичну ідею можливої розбудови справедливого (соціалістичного) суспільства, були однаково вимогливими як до інших осіб, так і до себе й до своєї сім'ї. Тому, очоливши з часом колгосп, не дозволяв собі взяти хоча б зернину для власних потреб. А відтак сім'я жила, як і переважна більшість односельчан, у злиднях. Мати – Параска Іванівна – була типовою українською жінкою: моторною, дуже працювитою, доброю господинею, скромною й турботливою. Сімейна атмосфера щирості, вимогливості, працелюбства й правдолюбства через сотні невидимих оку духовних каналів проймала душу хлопчика, викарбовуючи у ній матрицю моральних цінностей, майбутньої особистості.

Як це не дивно, але назавжди у пам'ять чотирирічного Володимира врзалися події грізного літа 1941 р. За його визнанням, він, «був очевидцем того, як війна котилася на Схід нескінченним возами з пораненими бійцями. Інколи проїжджали колони двобаштових танків й автомобілів з молодими солдатами, на обличчях яких блукали винуваті болісні посмішки...». Залишаючись вірним священному обов'язку захищати Батьківщину, батько добровільно пішов на фронт, приєднавшись до частин 6 і 12 армій, доля яких в

оборонних боях під Києвом склалася трагічно. Як і сотні тисяч інших вояків, Прокіп Васильович потрапив до полону. На його щастя, він опинився серед тих червоноармійців, котрих німці відпустили (як правило ними були жителі окупованих теренів України) й повернувся до дому. Проте у травні наступного року його вивезли на роботу до Німеччини, де працював на одному з військових заводів м. Кьольна й за вчинену диверсію заплатив життям.

Разом із сестричкою Володі, як і усім їхнім одноліткам, доводилося поратися по господарству, допомагаючи матері, котра продовжувала працювати у колгоспі. Німці колгоспи не розпустили, вбачаючи в цьому винаході комуністичного режиму дуже вдалий інструмент утримування селян у невіальництві й безперешкодної викачки у них продовольства й іншої сільськогосподарської продукції для потреб райху. Наприкінці березня 1944 р. після бою село звільнили червоноармійці. Колесо страхітливої війни покотилася на Захід. Розпочалося поновлення радянського способу життя. У вересні цього ж року пішов до першого класу. Запам'яталося йому відзначення Перемоги, здобутої кров'ю й життям десятків мільйонів осіб. «День Перемоги, звістку про яку привезли з райцентру, – згадує Володимир Прокопович, – оскільки радіо ні в кого в селі не було, святкували й ми – першокласники».

Невдовзі з війни й примусових робіт почали прибувати батьки його ровесників. Проте їх виявилось дуже мало. Не діждалася повернення чоловіка й батька сім'я Газіних. Таких виявилася більшість у селі, жителі якого чекали перемир'я. Демобілізовані вояки приносили чутки про прийдешній розпуск колгоспів, можливість вільного господарювання на власній землі. Проте не так сталося, як гадалося. Мало цього, недорід 1946 р. й вивезення радянським урядом з України сотень тисяч тон зерна за кордон «братерським країнам по табору» зумовили страхітливий голод 1947 р. Жах перед постійним приви́дом голодної смерті потряс ество підлітка. Сім'ї, дякуючи зусиллям бабусі й матері, вдалося вижити. Однак й донині Володимир Прокопович залишається абсолютно перекоханим у тому, що найбільшою цінністю у світі є хліб і про це при нагоді сотні разів щиро нагадував учням і студентам.

У важкі повоєнні роки навчився виконувати чоловічу роботу, виживати в екстремальних умовах, обходитися мінімальними зручностями й при цьому не втрачати людської гідності. Володіючи гострим розумом і феноменальною пам'яттю, навчався блискуче. Мав яскраво виражені здібності до засвоєння математичних дисциплін, тому одним із улюблених його занять стало розв'язування наперед задач підручника. Був товаришким, але вимогливим до пошуку друзів. Справжнім другом дитинства у нього й нині залишається Анатолій Семенович Джума, з котрим зустрічається щороку. Ця риса стала прикметною його вдачі. 1951 р. закінчив з похвальною грамотою семирічку. Попри велику матеріальну скруту, мати, зважаючи на його успіхи й у душі пишаючись сином, наполягала аби продовжував навчатися для здобуття фаху вчителя, який, на відміну від сьогодення, користу-

вався серед селян великою повагою й слугував ознакою високого соціального й морального статусу особи у суспільстві. Володимир не став заперечувати й поступив до Хогинського педучилища (Чернівецька область). У ньому, як і в школі, віддавав перевагу дисциплінам фізико-математичного циклу, хоча захоплювався також історією й літературою. 1955 р. закінчив навчання з червоним дипломом. Викладачі училища запам'яталися йому дуже порядними, чесними, справедливими людьми, котрі прекрасно знали свій фах і щиро ділилися знаннями зі студентами. Особливо часто згадує викладача української мови й літератури Снігура Степана Олексійовича (котрий з часом став знаним письменником України) – чудового педагога, великого оптиміста, простого й щирого у спілкуванні зі студентами.

Цього ж 1955 р. почав працювати – спочатку два місяці вчителем праці у Кузьминській середній школі, а пізніше – математики Мудроголовської семирічної школи (Городоцький район Хмельницької області). Горів бажанням здобути вищу освіту. І, якщо раніше уявляв себе лише фізиком чи математиком, то тепер, будучи молодим педагогом, все більше цікавився життям суспільства, намагаючись осмислити механізм його функціонування, зрозуміти сутність політичних явищ і процесів. А тому після певних вагань врешті-решт зробив вибір: поступати на історичний факультет Чернівецького університету. Після тривалої копіткої підготовки у серпні 1956 р. блискуче склав вступні іспити й став студентом.

Розпочалася нова яскрава сторінка у житті Володимира. Потужні аналітичні здібності, помножені на виняткову пам'ять, цілеспрямованість й наполегливість в опануванні знань, стали запорукою відмінного навчання. Окрім нього, займався спортом (гімнастика), кохався в поезії й сам писав вірші. Доброзичливий і демократичний у спілкуванні з товаришами, він завжди проявляв непохитну принциповість у відстоюванні власних моральних цінностей і поглядів. Володіючи сильним інстинктом свободи, цінував її понад усе й намагався будь-що зберегти право на незалежність своєї особистості, а це виявлялося далеко не просто в атмосфері тоталітарного режиму, який за своєю природою не терпів проявів самостійних мислення і дій з боку особистості. Відчуваючи це, вочевидь, ще на рівні підсвідомості (інтуїтивно), прагнув дистанціюватися від активної участі у громадсько-політичному житті з його тогочасними атрибутами показового віроповідання, фарисейства, прославлення партійних вождів й комуністичних ідеалів. Відтак навчався стриманості у проявах вільнодумства, що для оточуючих осіб візуально набирало незрозумілих рис холодності, а закута в її панцир гострота критичного сприймання дійсності проявлялася в гуморі, інколи досить таки чорному та їдкому.

Помітний вплив на формування світоглядних засад студентів мала творча атмосфера, сформована викладачами історичного факультету. З великою шанобливістю та вдячністю згадує Володимир Прокопович любимох викладачів-фронтовиків: М.О. Ліщенко,

Г.С. Габа, Є.В. Черезова, І.А. Гриценка, О.М. Пономарьова, К.Г. Ципка й ін. Ця плеяда високоморальних наставників, відданих справі навчання й виховання студентів, прищеплювала повагу й любов до обраного фаху, навчала об'єктивно оцінювати суспільно-політичні процеси та явища. Особливо великим авторитетом для нього (як до речі й для багатьох інших студентів) слугувала особистість талановитого педагога й дослідника Івана Михайловича Теодоровича, котрий володів даром розпізнавання у студента майбутніх вчених. Саме він відкрив шлях у науку згодом таким відомим історикам як А.І. Чорній, М.О. Мунтян, А.О. Кошилов, О.І. Сич, В.П. Фісанов й багатьом іншим. Іван Михайлович мав не тільки високий рівень фахової кваліфікації, добру й щедрю душу, але й особливу методу роботи з перспективними студентами, аспірантами. За спогадами Володимира Прокоповича, завжди давав широкий простір для осмислення наукової ідеї; коли ж вона розпочинала вимальовуватися, багатозначно зауважував: «Це потрібно обгризти» («Это надо обглодать»). Що це означало, знали лише ті, котрі мали щастя працювати з ним. Саме під його керівництвом він підготував дипломну роботу «Боротьба НДР за возз'єднання Німеччини (1949-1955 рр.)», яку захистив на «відмінно».

Навчаючись на V курсі, випадково в університеській бібліотеці познайомився з чарівною дівчиною Ніною Івлевою, котра заочно навчалася на українському відділенні філологічного факультету Одеського університету. Взаємні симпатії переросли у кохання, а відтак вони побралися. Володимир з обраницею долі явно пощастило: Ніна Опанасівна виявилася ніжною, люблячою й турботливою дружиною; душевна чистота, інтелігентність й тактовність, скромність й доброта згладжували гострі кути характеру чоловіка, вносячи в сімейну атмосферу злагоду й затишок. Після закінчення у 1961 р. з відзнакою університету, Володимир з Ніною поїхали у серпні влаштуватися на роботу на Івано-Франківщину. Після кількатижневих митарств зупинили вибір на середній школі у Ворохті – селищі міського типу Яремчанського району, розташованого в серці Карпат. Спочатку було важко: по-перше, виникла проблема з пошуком квартири (довелося навіть 2-3 тижні ночувати в одному з класів); по-друге, відчувалася гостра нестача коштів для налагодження побутових умов життя; по-третє, в силу низки причин колектив школи (хто працював у школі, той знає, які інколи пристрасті вирують у цих невеликих корпоративно замкнених громадах) прийняв їх не особливо доброзичливо. Невипадково, мабуть, нового вчителя історії призначили класним керівником найскладнішого контингенту учнів.

У цей скрутний час їм на допомогу прийшов директор вечірньої школи Вівчарук Петро Петрович, котрий посприяв у розв'язанні побутових проблем, за що вони залишалися вдячними на все життя. А перший рік роботи не тільки зняв прохолоду у взаєминах з колективом, але переконав його у тому, що молоді колеги – скромні й порядні люди, а їх фахова підготовка відповідає самому високому рівню. Промайнуло 5-6 років і Володимир

Прокопович стає одним з кращих вчителів не лише школи, але й району. Сповна розкрився його талант чудового педагога. На уроках завжди намагався досягати найголовнішого – навчати учнів самостійно мислити, аналізувати події, процеси та явища й формувати щодо них власну думку. Завідувач обласним відділом народної освіти Федорів, побувавши на одному з уроків, настільки був вражений високим науково-методичним рівнем його проведення, що дозволив не писати (чи не єдиному в районі) поурочних планів. З цього часу на базі Ворохтянської школи почали проводитися методичні семінари з відкритими уроками Володимира Прокоповича для учителів історії й суспільствознавства області. Тому зрозуміло, чому чимало випускників школи ставало студентами історичних факультетів педінститутів й університетів. 1966 р. призначається на посаду організатора позакласної й позашкільної роботи, на якій працював до 1970 р.

Легко знаходив взаєморозуміння з учнями, серед яких було чимало талановитих спортсменів з різних видів лижного спорту (окремі з них ставали навіть чемпіонами України та Радянського Союзу). Цьому сприяло, окрім всього іншого й те, що Володимир Прокопович сам любив спорт, став заїдливим лижварем, що не могло не зближувати з учнями, особливо старших класів. Вивчивши добре Карпати, під час канікул влаштувався інструктором у туристичний табір, водячи дітей, котрі приїжджали на екскурсії, в гори.

Сім'я «вросла» у соціокультурну атмосферу життя громади Ворохти; з «чужинців» Володимир Прокопович і Ніна Опанасівна перетворилися у «своїх». Тут народилися й зростали їхні діти – Олександр (1962 р.) та Володимир (1969 р.). Вони серцем і душею полюбили Карпати, з великою повагою ставилися до працюючих, дотепних, справедливих і гордих горян, до їхніх звичаїв і традицій. У відповідь – знаходили шану й взаєморозуміння. Володимира Прокоповича неодноразово обирали депутатом до селищної ради. Однією з прикметних рис Ворохтянської громади слугував факт активної участі її значної частини у визвольних змаганнях проти радянського режиму (члени УПА та її прихильники), котрі після відбуття покарань (різних термінів ув'язнення) поверталися до домівок й тепер працювали на різних роботах. Навчаючи їхніх дітей і постійно спілкуючись з ними, вдумливий вчитель історії, незважаючи на те, що був комуністом (член КПРС з 1963 р.), спочатку помітив, що вся лавина комуністичної ідеології, яка зображувала «бандерівців» нелюдами, є неправдивою, бо це були такі ж, як і інші їх земляки, люди зі своїми достоїнствами і вадами. Потім зрозумів – їх покарали не за те, що були злочинцями, а за те, що понад усе любили Україну, яку хотіли бачити незалежною. Це відкриття внесло ще більше відчуження до офіційної ідеології та влади. Тому делікатно відмовлявся від спокусливих пропозицій стати директором однієї із середніх шкіл Надвірнянського району, піти на роботу у райком партії, міськом партії Івано-Франківська, в органи КДБ. Волив залишатися рядовим вчителем.

Наприкінці 60-х рр. визріла ідея зайнятися наукою. Чому вона не з'явилася раніше, сказати важко. Ймовірніше всього, що після закінчення університету не мріяв стати ні вченим, ні викладачем ВНЗ. Лише з роками, працюючи в школі, усвідомив внутрішню потребу у дослідницькій роботі, яка, по-перше, дозволяла реалізувати інтелектуальний потенціал, а, по-друге, зберігати внутрішню свободу. Після розмови з І. Теодоровичем вирішив вступати до аспірантури Чернівецького університету заочної форми навчання зі спеціальності «Всесвітня історія». 1971 р. став аспірантом. Разом з науковим керівником Іваном Михайловичем зупинилися на розробці теми «Боротьба німецького імперіалізму за відновлення втрачених позицій в Центральній Європі після Версальського договору (1919-1933 рр.)». З метою зібрання джерельного матеріалу й опрацювання наукової літератури під час канікул неодноразово їздив у бібліотеки й архіви Москви, Києва, Львова, Чернівців та інших міст. На час завершення аспірантури (1975 р.) підготував «чорновий» варіант дисертації й здійснив кілька публікацій.

І тут трапилася подія, що істотно вплинула на подальше життя сім'ї Газіних. Він випадково у Чернівцях зустрівся навесні 1976 р. із добре знайомим зі студентських років Анатолієм Олексійовичем Копиловим, котрий обіймав тоді посаду проректора з наукової роботи Кам'янець-Подільського педінституту. Дізнавшись, що Володимир Прокопович закінчив аспірантуру й завершив написання дисертації, запросив перейти на роботу на історичний факультет інституту. Пропозиція виявилася настільки неочікуваною, що, заскочений зненацька, Володимир Прокопович не зміг відразу прийняти її чи відхилити. Домовилися, що поміркує над нею й у найближчий час повідомить про своє рішення. Нелегко було зриватися з уже обжитого місця, де прожив 16 років, тим паче, що ніхто отримання відразу ж квартири у Кам'янці не обіцяв. З другого боку, спокусливою виглядала можливість працювати у ВНЗ. Дружина, розуміючи складність вибору, порадила поїхати й спробувати свої сили на новій роботі, погоджуючись залишитися з дітьми у Ворохті. На цьому варіанті й зупинилися.

Не без внутрішніх хвилювань Володимир Прокопович на початку вересня приїхав до Кам'янця. Насамперед пішов на співбесіду до завкафедри «Всесвітньої історії» проф. Леоніда Антоновича Коваленка, котрого викладачі й співробітники люб'язно називали «дідом Леонідом». Після нетривалої бесіди той промовив: «Ви нам підходите». Так розпочалася його викладацька кар'єра на посаді асистента (у 40 років!). Як згадує Володимир Прокопович, Л. Коваленко залучав його до читання лекцій по-дружньому, без настанов і менторства. Наприклад, міг буденно й спокійно промовити: «Завтра прочитаєте лекцію «Малі країни Європи у другій половині ХХ ст.». Після кількох прочитаних тем, завкафедри раптом заявив: «Хотів би посидіти у Вас на лекції». Після її відвідання, запросив на перерві до лекторської членів кафедри й у їх присутності промовив всього два слова: «Він досвідчений». Це пролунало як верх похвали, вище якої не буває!

Колектив кафедри зустрів нового колегу доброзичливо. На ній панувала демократична атмосфера стосунків, як між викладачами і співробітниками, так і між ними й студентами. Не існувало позерства, пихатості, зазнайства, лицемірства, ханжества й зневажливого ставлення до людей. Кожен знав свою справу й чесно виконував належні обов'язки, ніхто нікому не заважав займатися науково-дослідницькою роботою. Відчуваючи, що знайшов себе, Володимир Газін наступного року перевіз до міста сім'ю (просто пощастило: випала нагода отримати кооперативну квартиру). На кафедрі доручили вести курс «Новітньої історії Європи та Америки» (ч. 2). Його лекції відзначалися логічною стрункістю сюжетних ліній, чіткістю формулювання суджень, теоретичних положень і висновків, переконливою аргументацією, дохідливістю й легкістю сприймання студентами навчального матеріалу (давався взнаки позитивний досвід тривалої праці у школі). Усіх, хто відвідував їх, вражало дві обставини: він читав лекцію, не дивлячись у конспект і, по-друге, тримав у пам'яті десятки хронологічних дат, прізвищ, цифрових даних, що торкалися економічних аспектів, якими вільно і безпомилково оперував тощо. Семінарські заняття відзначалися творчістю, старанною роботою студентів з джерелами й прагненням навчити їх самостійно мислити, осягати сутність явищ і процесів. Переробивши кілька разів первісний варіант тексту дисертації, в 1979 р. успішно захистив її в Ужгородському університеті. Так в Україні народився германіст, якому з часом судилося стати одним із провідних фахівців у даній ділянці історичної науки.

Приступив, за порадою Івана Михайловича, до розробки теми докторської дисертації «Австро-німецька політика на Сході 1914-1918 рр.». Проте зіштовхнувся зі застарілою проблемою, що торкалася наукових досліджень багатьох учених, а саме: її «актуальністю». Адже надрукувати статтю у журналах чи збірниках (їх кількість у СРСР була мізерною й вважалося за щастя зробити на рік кілька публікацій тез доповідей на наукових конференціях), в якій би не прославлялася діяльність КППРС, було вкрай важко. А відтак кількість публікацій зростала черепашими темпами. А відтак лише 1987 р. отримав вчене звання доцента кафедри загальної історії. Інколи пропонували йому поміняти тематику на більш актуальну – писати про діяльність Комінтерну, міжнародний комуністичний і робітничий рух, соціалістичні перетворення в країнах Центрально-Східної Європи. На що завжди спокійно відповідав, що не є фахівцем з даної проблематики.

На час перебудови Володимир Газін уже повністю сформувався як вчений і викладач ВНЗ. Прекрасний лектор, талановитий науковець, чесний, принциповий, стриманий, ввічливий, демократичний у поглядах і стосунках з колегами й студентами він представляв собою зразок класичного інтелігента. Тому не випадково користувався у колективі інституту високим авторитетом. Під час демократизації політичного життя в СРСР, як і більшість викладачів історичного факультету, підтримав цей процес, хоча

відверто висловлював скептицизм щодо можливості проведення КПРС глибоких перетворень, її відмови від головніших постулатів більшовизму, що слугували ідеологічною підвалиною тоталітаризму. Довідавшись про масштаби вчинених останнім злочинів проти народів СРСР, 1990 р. вийшов із лав КПРС. На цей час відбуваються зміни і в житті сім'ї. Старший син Олександр закінчив Львівський політехнічний інститут, одружився і в 1988 р. у нього народився син Юрій. Таким чином Володимир Прокопович та Ніна Опанасівна стали дідусем і бабусею. Молодший син Володимир пішов шляхом батька – вступив на історичний факультет Кам'янець-Подільського педінституту.

Щиро вітав Володимир Прокопович здобуття Україною незалежності. Саме у ній сповна розкрився його талант вченого й викладача. 1994 р. виходить з друку монографія «Економіка і зовнішня політика Ваймарської республіки (1925-1933 рр.)». Її друге, доповнене й перероблене видання, побачило світ 1999 р. Вона заповнила існуючу лауну в історіографії вивчення економічних процесів, що відбувалися у Німеччині упродовж цього часу й впливу на них зовнішньополітичного чинника. У ній автор окреслив також чинники, що сприяли утвердженню фашизму. Паралельно пришвидшує написання тексту докторської дисертації «Східна політика Ваймарської республіки в 1919-1933 рр.», яку успішно захистив 2001 р. у рідному для нього Чернівецькому університеті.

Дана робота стала першим у германістиці комплексним дослідженням цієї вкрай складної і найменш вивченої проблеми історії Ваймарської республіки. На основі ґрунтовного вивчення об'ємного масиву різноманітних джерел і наукової літератури, Володимир Прокопович довів, що її східна політика «спрямовувалася на відновлення кордонів Німеччини до 1914 р. на Сході, включення до її складу територій сусідніх держав, населених німцями, а в подальшій перспективі передбачалася анексія всього східно-центральноєвропейського простору». Він з'ясував, що реваншистські плани урядових кіл держави знайшли обґрунтування в доктринах «Велико-Німеччини» і «Серединної Європи» та їх модифікаціях, які поширювалися не тільки серед німецького населення Ваймарської республіки, але й у середовищах німецьких національних меншин Центральної й Південно-Східної Європи. Пропагуючи «ідею єдиного німецького народу», її владні кола використовували останніх у ролі заручника політики «мирної ревізії» і «п'ятої колони» для розпалювання міжнаціональної ворожнечі, як привід для втручання у внутрішні справи сусідніх країн з метою наступної ліквідації їх незалежності».

І добре пам'ятаю, коли під час захисту дисертації (був присутнім на ньому у якості неофіційного опонента) Володимир Прокопович сміливо порівняв з цією імперською політикою Німеччини зовнішньополітичну діяльність Росії стосовно України й інших колишніх радянських країн, то окремі поважні науковці, не приховуючи свого невдоволення, менторським тоном «по-

правляли» дисертанта, мовляв, такі порівняння є недоречними, бо «братня» Росія ніколи не вдасться до агресивних дій супроти «братньої» України. Плин історії сповна спростував ці міфічні совкові ілюзії русофілів, а український народ заплатив за них життям тисяч своїх кращих синів і доньок. 2004 р. Володимир Газін отримав вчене звання «професора».

Ставши одним із провідних германістів України, друкує низку статей з актуальних проблем історії Німеччини 20-30-х рр. XX ст. У той же час докладає максимуму зусиль для осмислення вкрай складних і суперечливих процесів світової історії кінця XX – початку XXI ст. І до його честі, як дослідника, спромігся одним з перших в Україні реконструювати цілісну панораму визначальних тенденцій функціонування сучасного світу у виданій 2009 р. фундаментальній монографії «Актуальні проблеми сучасності: історія, світова політика» (23 др. арк.). Вона продемонструвала його блискучий талант аналітика помножений на дар володіння стратегічним мисленням. В органічному поєднанні – це дозволило автору не лише досягнути сутність того, що відбувається нині, але й зазирнувши у майбутнє, пунктирно окреслити провідні тенденції розвитку чи занепаду (деградації) тих чи інших явищ і процесів. Показовими для неї є, з одного боку, яскраво виражена самостійність роздумів Володимира Прокоповича, а також цілковита відсутність механічного набору (притаманного для більшості вітчизняних фахівців) запозичених у західних колег концептів і термінів, які конкретно нічого нового не дають для розуміння проблеми, а з другого – невластива сучасному українському історіописанню жорстка правдивість висловлюваних суджень й оцінок, породжена прагненням до максимальної об'єктивності. Враховуючи її інтелектуальну й політологічну значимість, дозволю собі детальніше зупинитися на з'ясуванні головніших теоретичних положень книги.

Не може не вражати унікальна масштабність комплексного охоплення головних проблем зламу тисячоліть. Причому, вони розглядаються в органічному поєднанні як з історією (генезою) свого виникнення, так і з перспективами подальшого розв'язання чи глухого кута. Цілоком слушно вчений розпочав їх з'ясування з аналізу причин краху комунізму й впливу цієї епохальної події XX ст. на характер міжнародних відносин у світі, перед якими відкривалися потенційні можливості якісної зміни їх багатьох параметрів на користь зміцнення світової безпеки. У зв'язку з чим переконливо довів необхідність реформування діяльності ООН з метою досягнення її ефективності у розв'язанні конфліктних ситуацій. Ґрунтовно розкрив чинники, що породжували локальні конфлікти на пострадянських теренах, розкрив їх характер й окреслив шляхи розв'язання історичних вузлів протиріч.

З інтересом читаються сторінки, присвячені висвітленню появи й функціонування такого міжнародного об'єднання пострадянських країн як СНД. Справедливо назвавши розпад СРСР розколом «комуністичної імперії», він показав судомні зусилля ро-

сійських політиків зберегти політичний вплив колишньої метрополії над новими державами за допомогою даної структури. Тому абсолютно точно визначив їх статус як проміжний «між СРСР і незалежністю». Висвітлив слабкість демократичних сил у країнах СНД, яка породила утвердження у багатьох з них кланово-корупційних режимів, що перетворилися в основну (і, як показали наступні події, поки що нездоланну) перешкоду на шляху до розбудови громадянського суспільства. Принагідно ним розглядаються проблеми становлення у СНД незалежних держав та ролі у цьому процесі Росії. Як вияснив автор, остання, дотримуючись імперської ідеології, прагне не допустити їх еволюції у реально самостійні країни, а залишити де-факто на рівні васально-залежних від Москви. У зв'язку з чим він не сумнівався у тому, що як міжнародне структурне об'єднання СНД не мало жодного шансу на ефективне функціонування, а відтак приречене на розвал і припинення існування.

Чимало місця присвячено характеристиці російсько-американських відносин, насамперед тих нових аспектів, що з'явилися після краху СРСР. Констатовано процес наростання у них негативних тенденцій, зокрема ідеологічного протистояння. Зроблено глибокий аналіз якісних змін, що сталися в НАТО після 1991 р., насамперед появи нової парадигми участі в альянсі європейських країн і США. Визначено причини його просування «на Схід» й змодельовано умови можливого вступу до нього України та чітко визначено перешкоди, які заважають реалізації цього плану. Новизною відзначаються роздуми Володимира Прокоповича щодо геополітичного впливу нафтогазового чинника на характер міжнародних відносин й розв'язування вузлів глобальних суперечностей. Комплексно розглянуто анатомію виникнення Балканської кризи на рубежі тисячоліть, її перебіг і шляхи розв'язання. В центрі уваги дослідника опинилися хорвато-сербська війна, Боснійська трагедія та Косовська проблема.

Автор не уникнув вивчення найважливіших проблем сучасності, зокрема демографічної, екологічної, роззброєння й міжнародного тероризму. Причому, він не обмежується фактом їх існування, а прагне визначити масштаби виклику кожної з них для людства й запропонувати моделі розв'язання. Висвітлюючи феномен глобалізації, спромігся ґрунтовно розкрити його сутність, становлення нової просторової системи, форми впливу на міжнародні стосунки, статус і функції держави у світовій спільноті тощо. Відштовхуючись від результатів дослідження вузових проблем сьогодення, Володимир Прокопович зробив успішну спробу окреслити параметри зародження і перспективи розвитку «нового світового порядку» в системі міжнародних відносин. На його переконання, точкою відаїку цього процесу стали події 11 вересня 2001 р. у США. Вельми точно змалював образ сучасної Європи та її розбіжності з США (скрізь призму іранської кризи), підкреслив зростання економічної й політичної потуги Китаю («азійського дракона»), наголосив на прагненнях Росії відновити свій статус

світової держави й окреслив кілька вірогідних варіантів світопорядку XXI ст.

Достоїнством книги є її обширний матеріал, що розкриває проблему пошуку Україною свого місця у світі. Автор напрочуд точно з'ясував особливості «Помаранчевої» революції 2004 р., відзначив її незавершеність, неготовність як лідерів революційних подій, так і рядових учасників до проведення демократичних перетворень, відсутність політичної еліти, котра тільки зароджувалася. Все це вкрай негативно позначилося на становленні справді незалежної Української держави. Він піддав різкій критиці недолугість як внутрішньої політики центральної влади, так і її зовнішньополітичний курс «багатовекторності». Переконливо спростував міф про Росію як «стратегічного партнера» України, прозріливо наголошуючи на неминучості процесу «жорсткого і наростаючого протистояння», бо «цивілізаційна модель Росії не має нічого спільного з європейським вибором України». Підкреслив, що її політика полягає «у відновленні повного контролю над Україною у формі сателітету і навіть реінтеграції до складу РФ. Сильна демократична і незалежна Україна Росії не потрібна. Звідси російська політика, спрямована на ослаблення і внутрішню нестабільність України, на несприйняття її за кордоном як держави, що відбулася». З усією відповідальністю і відвертістю він застерігав інтелектуалів і політиків, що «українська політика Росії нагадує політику Німеччини щодо Польщі після Першої світової війни», що передбачала її ліквідацію як держави (за словами генерала Г. Секта, «існування Польщі нестерпне, не в'яжеться з існуванням Німеччини. Польща повинна зникнути і зникне»). Підкреслював той факт, що Москва веде супроти України не тільки економічну й інформаційну війну, але й робить ставку на ту частину населення, для якої «євразійська ментальність була і є альфою і омегою всього державного й суспільного життя». Наголошував на величезній небезпеці для незалежності України збереження бази російського Чорноморського флоту в Криму, що завжди підігріватиме сепаратизм частини місцевого населення.

На превеликий жаль, ці й багато інших прозірливих міркувань Володимира Прокоповича (як й інших фахівців) залишилися лише на сторінках дослідження. Ними не зацікавилися ні професійні аналітики відповідних державних інституцій, ні політологи, ні політики. Абсолютна байдужість до долі українського народу та його держави, патологічний потяг до збагачення, служіння олігархічно-неофеодальним кланам й культ «братерської» Росії й «братнього» російського народу стали основними причинами несприйняття центральними владними структурами ідей, що генерувалися високопрофесійними інтелектуалами, котрі щиро вболівали за майбутнє України. Як в образній формі з гіркотою констатував у травні 2016 р. Іван Марчук, «Україна не переносить винятково розумних, талановитих людей. Вона не поливає квіти – вони в'януть. Хоча народжує на квадратний метр найбільше талантів у світі, і де вони?...». Ця їхня злочинна політич-

на короткозорість обернулася жахливою трагедією для українців 2013-2016 рр.: смертю щонайменше 10-15 тис. осіб, понад 1 млн. переселенців, втратою території та війною з Росією.

Ще одним важливим напрямом творчої діяльності Володимира Газіна стало творення підручників і навчальних посібників для студентів історичних факультетів. Побутує думка (і вона насправду слухна), що навчально-методична література не належить до розряду науково-дослідної. Проте у жодному випадку не можна ігнорувати значимості науково-концептуальної спрямованості її змісту. Адже вона, як правило, є визначальною у формуванні базових засад історичної пам'яті й свідомості майбутніх бакалаврів і магістрів, рівня їх фахової підготовки, а також почуттів національної гідності й самоповаги, любові до минулого й сучасного України. Як можна сформулювати українського історика-професіонала на основі російської навчально-методичної літератури, пройнятої імперським духом російської національної винятковості й культурно-політичного месіанства у світі. Адже в їхній історичній концепції не знайшлося навіть місця для українського народу, котрого вважали і вважають штучним етнічним новоутворенням, бо, мовляв, це «недорозвинута» («малороси») гілка єдиного «русского народа».

За таких обставин Володимир Прокопович першим взявся за витворення власне українського формату навчального посібника з новітньої історії країн Європи та Америки 1945-1994 рр. Він побачив світ 1995 р. і започаткував появу згодом низки видань українських авторів навчально-методичної літератури з цієї навчальної дисципліни. Показово: написаний був не на основі еkleктичного «вінегрету» з окремих, спеціально відібраних шматочків з історичних російських, польських й інших підручників і посібників (як це нерідко трапляється), а на цілісній власній концепції розуміння тенденцій як світового розвитку в цілому, так й окремих регіонів і провідних країн ХХ ст. Ця новизна змісту посібника знайшла повну підтримку з боку студентства й інших прошарків громадськості.

Підбадьорений позитивним сприйняттям свого «дітища», він вирішив написати посібник і з першої частини «Новітньої історії». При цьому запропонував доц. Сергію Копилову (нині д.і.н., проф., ректор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка) стати його співавтором, на що той люб'язно погодився. Внаслідок активної творчої співпраці, 1997 р. виходить з друку «Новітня історія країн Європи та Америки 1918-1945 рр.» (24,5 др. арк.). Враховуючи побажання й критичні зауваження фахівців, вони переробляли тексти посібників і зробили кілька їхніх перевидань.

Своєрідним підсумком цього процесу вдосконалення став вихід 2003 р. підручника «Новітня історія країн Європи та Америки 1918-1945 рр.» та наступного року – посібника «Новітня історія країн Європи та Америки 1945-2002 роки». Так, в Україні з'явилося фундаментальне видання у 2-х частинах (61,7 др. арк.,

1093 с.) з новітньої історії 1918-2002 рр., в якому автори спромоглися реконструювати панораму визначальних світових процесів, суспільно-політичних рухів та міжнародних відносин між двома світовими війнами, Другої світової війни, становище країн Центральної та Південно-Східної Європи у лещатах тоталітаризму, основних тенденцій суспільного розвитку й міжнародних відносин сучасності. Поряд з цим ґрунтовно висвітлено історію таких країн як Британія, Німеччина, Російська Федерація, США, Франція, Італія, Іспанія, Канада тощо. Дещо менше уваги приділено іншим країнам. Виокремлено також історію країн деяких регіонів, що мали чимало спільних рис: Балтії, Північної Європи й Латинської Америки. Зміст відзначається новизною, стислістю, чіткістю та ясністю сформульованих думок і суджень, аргументованістю висновків. Написані у доступній для сприйняття наукового змісту формі й легкою літературною мовою, обидві частини за декілька років набрали значної популярності серед студентства ВНЗ України, науково-педагогічних працівників, учителів тощо. Невипадково його перша частина (Новітня історія країн Європи та Америки 1918-1945 рр.) на I Всеукраїнському конкурсі видань для ВНЗ «Університетська книга 2010» отримала Диплом переможця у номінації «Краще навчальне видання із соціально-гуманітарних наук».

Осмишуючи вкрай складні і суперечливі процеси світової історії перших 15 років XXI ст. автори 2015 р. опублікували новий навчальний посібник «Новітня історія країн Європи та Америки на початку XXI ст.» (13,4 др. арк.), в якому намагалися не тільки відтворити системні зміни, що відбуваються нині у світовому політичному й економічному просторі, але й сформулювати власний концепт розуміння їхньої перспективи й наслідків. Так, у першому розділі «Світ на початку XXI ст.» акцентовано увагу на таких вузлових аспектах як утворення демократії у більшості країн світу (розкрито і її слабкі місця та помилки спроб насадження в ісламському світі), нові явища економічного розвитку, причини і наслідки фінансово-економічної кризи 2008-2009 рр., особливості трансформацій посткомуністичних країн, проблеми роззброєння, становлення нового світового порядку, в якому Росія прагне перебрати на себе статус колишнього СРСР тощо. Викладаючи історію країн, автори обрали оптимальний варіант її висвітлення: мінімум фактології й хронології й максимум глибоко осмисленого матеріалу (з акцентом на новизну й теоретичні узагальнення) у формі своєрідних інтелектуальних вижимок на кількох сторінках тексту (як часто любить повторювати Володимир Прокопович, аби словам було тісно, а думкам просторно).

Окрім названих підручників і посібників, його перу належать також опубліковані 2011 р. «Історія міжнародних відносин XX ст.» (у співавторстві) й «Україна і світ». У першому з них (у 5-ти розділах) ґрунтовно проаналізував світові процеси напередодні Великої війни 1914-1918 рр., охарактеризував формування, сутність і наслідки Версальсько-вашингтонської системи,

розкрив специфіку міжнародних відносин 1920-1939 рр. й висвітлив визрівання причин і передумов Другої Світової війни. У другому – змалював вельми сумну, складну й суперечливу картину трансформаційних процесів в Україні. Їхня кваліть, а відтак незавершеність, обумовлюються, на його переконання, слабкістю демократії й цінностей громадянського суспільства, відсутністю енергійної й продуктивної політичної еліти, пасивністю більшості населення, деструкційною політикою Москви тощо.

Образ Володимирча Прокоповича як творчої особистості, інтелектуала, вченого й педагога не буде повним, якщо проігнорувати його доробок у царині інтеграції наукових знань в інформаційний простір молодого українського суспільства. Мало хто здогадується, що він став одним з перших в Україні вчених, котрі свої знання понесли до широких кіл громадськості (згодом їх назвали «публічними істориками»). З початку ХХІ ст. окреслюються основні тематичні напрями діалогу Володимира Прокоповича з читацькою аудиторією. 2003 р. започатковується розгляд проблеми формування сучасного українського фермерства. У березні у місцевій газеті «Край Кам'янецький» виходить друком його стаття «Американське фермерство: практика гідна наслідування». У ній ґрунтовно розкрив специфіку становлення і розвитку сучасного фермерства США. Підкреслив той факт, що середній розмір ферм складає всього 144 га, а також важливу роль держави у їхньому формуванні: «Кожен американський фермер знає, що без держави його ферма не могла б існувати. А тому для фермера важливою є участь у державних програмах, яка дає можливість отримувати допомогу від держави...». Восени цього ж року присвятив статтю аналізу соціального статусу селянина у розрізі проблем свободи й демократії. Чи не вперше в інформаційному просторі пролунала його різка, але гранично правдива думка, що українське село залишається на узбіччі демократичних процесів, бо воно «виключено з процесу становлення середнього класу. Без середнього стану в аграрному секторі, тобто фермера, демократія на селі – фікція, а точніше охлократія, яка вигідна тим, хто бачить в селянстві об'єкт політичного маніпулювання». Й наступні 12 років поступу, а радше або тупцювання на місці, або занепаду села, підтвердили слушність цього застереження вченого.

Дещо пізніше, разом з док. іст. наук, проф. Віталієм Нечитайлом (одним з кращих фахівців становлення й розвитку фермерського господарства в Україні) на шпальтах газети «День» (17 листопада 2010 р.) опублікував статтю «Українське село: відродження чи модернізація?», що отримала значний резонанс серед громадськості. У ній автори жорстко розкритикували відсутність у владних колах стратегічного плану перетворень в аграрному секторі, ігнорування ними необхідності всебічної підтримки розвитку фермерського господарства, проповідування концепції «відродження села». Вони справедливо поставили питання: яке село відроджувати? «з сапками, трудоднями, безнадією, безправ'ям і беззаконням «червоних поміщиків?» Зрозуміло, що ні! Тому підкреслюють необхідність яко-

мога швидшого подолання форм господарювання, породжених колективізацією, які продовжують існувати й нині під ліберальними вивісками «сільськогосподарських об'єднань». Необхідно йти шляхом розбудови села майбутнього, що не можливо без утвердження фермерського господарства, яке, зрозуміло, базується на приватній власності на землю. Щодо останньої, то у спеціальній замітці «Приватна власність як найдосконаліша форма земельних відносин» (День, 2 лютого 2011 р.) розкрили її соціально-економічну значимість у сільськогосподарському виробництві. На їхню думку, яку сповна поділяю, «Основними перевагами земельної власності вважаються, по-перше, її спонукальні стимули і мотивація діяльності..., а по-друге при наявності приватної власності, завдяки йому кожна людина може вільно призначати ціну на ресурси». На превеликий жаль, до цих міркувань, як і подібних роздумів інших фахівців, ніхто з правлячої верхівки не прислухався, а відтак у сучасній Україні вималюється жахливий привид утвердження латифунційного типу господарства з його олігархічно-неофеодальним оскалом.

Важливим напрямом студій вченого став комплекс проблем внутрішньополітичного становища в Україні, перспектив її реформування, розвитку історичної науки тощо. Без вагань підтримавши «оранжеву» революцію, Володимир Прокопович у статті «Короткотерміновий кредит революції» (День, 3 березня 2005 р.) зробив успішну спробу її типологізації, зазначаючи, що вона за «колом своїх завдань виявилася продовженням центральносхідноєвропейських революцій 1989-1990 рр., які поставили крапку над комуністичними експериментами нелaborаторного характеру». Аналізуючи розстановку політичних сил у країні, одним з перших прозріливо побачив реальну загрозу появи сили, що під прикриттям опозиції, «різними шляхами прагнутиме до реваншу, до відтворення якоюсь мірою статус-кво, що мав місце в Україні з 1991 до 2004 р.» Тому закликав революційну владу не гаяти з проведенням реформ! «Час у революції, – писав він, – як і в назрілих реформ, – категорія на вагу золота... Його упущення або затягування – це вирок революції або спущення її на таких гальмах, що вихолостять її суть. Цього лідери помаранчевої революції повинні боятися над усе». Як засвідчили подальші події, ці застереження вченого були надзвичайно резонансними й актуальними.

Серед важливих завдань нової влади вбачав необхідність проведення «декомунізації» існуючої символіки. Підкреслював, що це сприятиме очищенню «психології і життя від старого світу в інтересах суспільної трансформації...» Продовження її існування означає, що «перехідна епоха не закінчилася ні в суспільстві, ні в головах людей, а країна тупцює на роздоріжжі епох» (Символіка і політика // День, 21 квітня 2007 р.). Відгукнувся Володимир Прокопович і на перебіг фінансово-економічної кризи в Україні 2008-2009 рр. У статті «У пошуках виходу. Український варіант кризи» (День, 31 жовтня 2009 р.) наголосив на її специфіці (відсутність економічних і політичних трансформацій, перманентність політичної нестабільності та ін.), а також запропонував комплекс

заходів, за допомогою яких уряд зміг би, як на розуміння автора, домогтися оздоровлення економіки. До них зараховував всебічну підтримку малій індустрії, організацію громадських робіт, перенавчання кадрів, навчання безробітної молоді, постійний діалог влади з народом, державний протекціонізм та оздоровлення політичної ситуації.

Враховуючи інфляційні процеси 2013-2015 рр., у газеті «Дзеркало тижня» опублікував статтю, присвячену показу ефективної боротьби з нею у Ваймарській Німеччині 1923 р. (23 травня 2015 р.) в надії, що відповідні владні експерти зможуть використати цей досвід для потреб України, яка перебувала у глибокій економічній і політичній кризі (на зразок німецької). Розкрив роль патерналістичної ідеології в європейському історичному процесі та її вплив на сучасну українську громадськість. У статті «Патерналізм: від люмпена Риму до електорату України» (Дзеркало тижня, 14 жовтня 2015 р.) зазначав, що він «потужною хвилею накриває політику в періоди виборів, референдумів, прийняття важливих рішень у представницьких органах влади». Причому, до патерналізму вдаються не лише владні і багаті кола, але до нього прихильно ставляться й люмпенізовані прошарки суспільства, котрі готові за певні вигоди «приторговувати» своєю совістю, якщо вона є. Не залишився байдужим Володимир Прокопович і до такої болісної сторінки історії українсько-польських відносин як Волинська трагедія 1943 р., що з кінця 2015 р. знову опинилася у центрі наукових і політичних дискусій. Він слушно звернув увагу на необхідність врахування дослідниками ролі у цих подіях позицій СРСР та Німеччини, зацікавлених у розпалюванні українсько-польського протистояння на Волині (Війна у війні: кому було вигідно? Кривава карта Волині» // Дзеркало тижня. – 2015. – 23 січня).

Переймався вчений і проблемами організації розвитку історичної науки в Україні. Влітку 2011 р. опублікував статтю під промовистою назвою «Вивчення всесвітньої історії в Україні: 20 років тупцювання на місці» (Дзеркало тижня, 18 лютого 2011 р.), в якій з боєм у серці констатував, що за 20 років незалежності владні кола так і не спромоглися витворити потужного наукового центру в особі Інституту всесвітньої історії, який би займався створенням фундаментальних досліджень з історії зарубіжних країн, вузлових проблем світового розвитку тощо. Його функціонування не лише б підняло на якісно новий рівень дослідження проблематики всесвітньої історії, що, залишається на задвірках вітчизняної історіографії, але і слугувало б «справді посилення ролі нашої держави в міжнародному житті в системі діяльності світового співтовариства». У ній висловив також застереження стосовно надмірного захоплення вивченням рідного краю, оскільки «випинання історії регіонів нівелює уявлення про Україну як цілісну державу. В таких умовах загальні закономірності історичного розвитку України як єдиного суспільного й державного організму відходять на задній план, що, цілком імовірно, й спричиняє постійне генерування тенденції відособленості й окремішності».

В його інтелектуальному діалозі з громадськістю особливо помітне місце займає тематика зовнішньополітичного становища України й проблеми вибору нею моделі розвитку: «русского мира» (себто васально залежної від Москви) чи врешті-решт європейської з її демократією й реальною незалежністю. Вже восени 2003 р. вчений опублікував статтю «Чого чекати від Москви?» (День, 28 жовтня 2003 р.), що стала «альфою» й «омегаю» його концептуального розуміння перспектив кожної з них. З хірургічною точністю викрив оманливість «демократичної маски» російської політичної еліти, в яку тоді вірили (чи хотіли вірити) владні кола Німеччини, Франції, США й інших впливових держав. Надзвичайно, конкретно визначив аргументи, що засвідчували її небажання «поспішати до Європи», а саме:

- вона ніколи не прагнула і не прагне тепер зближуватися з нею у статусі «одного з її рівноправних членів»;
- російське суспільство не зреклося ідеї месіанства;
- у ньому продовжують жити імперські стереотипи й «ностальгія за великою державою»;
- росіяни продовжують займати позиції антиамериканізму й антизахідництва;
- Росія «виявляє неабиякий інтерес до реінтеграції (у різних формах) пострадянського простору.

А відтак, робить висновок автор, вона «не виявляє особливого прагнення європеїзуватися». В силу чого не може слугувати орієнтиром для України, для якої лише європейський вибір є визначальним і життєво необхідним.

Вчений не ідеалізував політики Німеччини, Франції та США щодо їхніх планів прийняття України до сім'ї демократичних європейських держав. Так, у праці «Помаранчеві шанси: Україна в системі європейських відносин» (День, 2 лютого 2005 р.) підкреслював байдужість й інертність ФРН й нейтральність Франції до долі України. При цьому чітко вказав на кілька головних причин цієї позиції, зокрема, їхні економічні інтереси, тісно пов'язані з російськими та успішне нав'язування Росією Заходу погляду на Україну, як її історичну складову й зону особливих російських інтересів. Зазначав, події «помаранчевої» революції, що засвідчили вірність українців європейським цінностям, відкривають перспективи для самостійного виходу України на європейську зовнішньополітичну арену, але за умови проведення демократичних перетворень. Водночас у кількох публікаціях за 2006-2010 рр. (Базові основи та пріоритети НАТО: український шлях // Поділля. – 2006. – 26 жовтня; Система європейської колективної безпеки: НАТО та Україна // Фортеця. – 2007. – 28 червня; Звивистий шлях до НАТО. З бар'єрами // День. – 2010. – 16 лютого) торкався проблеми вступу України до НАТО. У них переконливо доводив історичну необхідність цього кроку, оскільки лише цей Альянс міг слугувати умовою «зміцнення й незворотності незалежності й суверенітету України». Всебічно розкрив внутрішні й зовнішні чинники, що

перешкождали його зробити: непослідовність позиції української влади, млявість, якщо не байдужість більшості населення, активна антинаївська кампанія (з ініціативи Москви) «п'ятої колони», протидія Кремля на міжнародній арені тощо.

Починаючи з 2010 р., Володимир Прокопович, інтуїтивно відчуваючи наростання загрози з боку Росії для збереження української незалежності, у своїх публікаціях забив на сполох. Восени у статті «Нові тенденції на євро-євроазійському просторі (День, 1-2 жовтня 2010 р.) підкреслював, що млявість реакції США на прагнення Кремля «до неподільного домінування на пострадянському просторі як канонічній території зони впливу Росії», залежність Західної Європи від російського газу та її байдужість до України, вражають «своєю короткозорістю». У травні наступного року наголошував: Росія, блокувавши «євроатлантичні наміри Києва як усередині України, так і зовні й, нав'язавши Заходу за допомогою газового прямика власне бачення Росії в євро-азійському просторі», дійшла висновку, що Європа «дозріла до спокійного сприйняття реінтеграційної політики». Одним з перших вчений викрив імперську сутність ідеології «русского мира», сформульованої «вищим кліром Московського патріархату», спрямованої насамперед на ліквідацію незалежної України й відновлення Російської імперії («Русській мір»: нова реальність старого міфу // Дзеркало тижня. – 2011. – 16 квітня). Тому для нього анексія Кремлем Криму й вторгнення на Донбас, що розв'язали російсько-українську війну, яка триває і нині, не виявилися несподіванкою. Він неодноразово наголошував на агресивних апетитах Москви й на можливостях подібного сценарію.

Вражає енциклопедизм наукових інтересів Володимира Прокоповича. Він присвятив чимало есе різноманітним темам всесвітньої історії. Так, предметами його досліджень стали уроки Ваймарської Німеччини, індустріалізація в СРСР, проблеми безпеки 30-х рр. та Другої світової війни, сутність фашизму, доктрини «пакс американа», «пакс советіка», відлуння Вестфальської системи 1648 р. у XXI ст. Його перу належать і кілька майстерно виписаних портретів відомих історичних постатей: Г. Штреземана, А. Гітлера, К. Аденауера та М. Лютера.

Важливо зауважити, що опублікувавши понад 30 есе, дослідник зумів не перейти межі, за якою, на думку д.і.н., проф. О.Є. Лисенка, «історик ризикує перетворитися на політичного трибуна обтяженого громадськими справами і певними корпоративними зобов'язаннями, апологета тих чи інших політичних сил». Завжди залишався і залишається нині абсолютно незалежним від безпосереднього впливу громадських організацій чи партій, матеріальних, кар'єрних чи честолюбних інтересів. Писав і пише так, як велять йому наукове сумління, професійні честь і гідність, власне розуміння тих чи інших подій, явищ і процесів, діянь історичних осіб. Всього ж у його науковому доробку понад 130 монографій, підручників, посібників, статей.

Зрозуміло також, що його викладацька діяльність і творчість вченого органічно впіталися в особисте життя з його радісними й трагічними подіями. Важким ударом для нього стала раптова смерть дружини (27 червня 2007 р.), котра була берегинею сім'ї, мудрим порадиником й сімейним редактором написаних ним робіт. Попри цю непоправиму втрату, біль від якої у серці й душі щемить по сьогоднішній день, Володимир Прокопович мав і має мужність залишатися самим собою. Щасливий від того, що має можливість радіти успіхам дітей і внуків та в разі потреби допомагати їм. Дочекався і появи правнука Данила (народився у лютому 2013 р. в онука Юрія). Продовжує активно працювати як професор кафедри всесвітньої історії: читати лекції, проводити семінари, займатися науковими дослідженнями. Такий же сухорлявий, енергійний, пунктуальний, дотепний і принциповий як і 20 років тому. Взирець духовного аристократизму, людської принциповості, порядності й чесності, відданості служіння моральним принципам і Батьківщині. Щиро зичимо ювіляру довгих років життя, міцного козацького здоров'я йому і його родині, нових творчих успіхів як на викладацькій ниві, так і в сфері наукової творчості, Божого благословення.

Valeryi Stepankov

**VOLODYMYR PROKOPOVYCH GAZIN:
A FEW FEATURES TO PORTRAIT OF PERSON, SCIENTIST, TEACHER
(to Volodymyr Prokopovych Gazin's 80th birthday)**

The author shows in the article the basic stages of life and creative way of the known Ukrainian historian-germanist V.P. Gazin. His scientific achievements and pedagogical activity in Kamianets-Podilsky Ivan Ohienko National University is examined. Author also analyses in detail monographs, study textbooks and publicistic articles of hero of an anniversary.

Key words: *Gazin Volodymyr Prokopovych, historian, German history, international relations, teacher, professor, department, university, publicism.*

Валерій Степанков

**ВЛАДИМИР ПРОКОФЬЕВИЧ ГАЗИН:
НЕСКОЛЬКО ШТРИХОВ К ПОРТРЕТУ ЧЕЛОВЕКА,
УЧЕНОГО, ПЕДАГОГА
(к 80-летию со дня рождения Владимира Прокофьевича Газина)**

В статье раскрываются основные вехи жизни и творческий путь известного украинского историка-германиста В.П. Газина, рассматриваются его педагогическая деятельность в Каменец-Подольском национальном университете имени Ивана Огиенко, научные достижения. Подробно проанализированы монографии, учебники и публицистические статьи юбиляра.

Ключевые слова: *Газин Владимир Прокофьевич, историк, немецкая история, международные отношения, педагог, профессор, кафедра, университет, публицистика.*

Отримано: 7.07.2016.

Степан Віднянський, Іван Боровець
(Київ – Кам'янець-Подільський)

ІСТОРІЯ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ У ТВОРЧОМУ ДОРОБКУ ПРОФЕСОРА В. П. ГАЗІНА

У статті проаналізовано праці професора В.П. Газіна у напрямку дослідження історії країн Центрально-Східної Європи. Визначено етапи й тематичні блоки його наукових пошуків. Розглянуто зміст та авторські висновки, викладені у монографіях, статтях, навчальних посібниках та підручниках історика. З'ясовано їх актуальність для сучасного суспільно-політичного розвитку України.

Ключові слова: Володимир Прокопович Газін, дослідження, Центрально-Східна Європа, монографія, стаття, східна політика, посткомуністична трансформація, українсько-російські відносини.

Сьогоднішній ювіляр – доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка Володимир Прокопович Газін – упродовж своєї тривалої дослідницької активності звертався до різномірної тематики: історія Німеччини у міжвоєнний період; протистояння «Pax Americana» та «Pax Sovietica» на різних рівнях у повоєнну епоху; тенденції розвитку країн Європи та Америки з 1918 р. по сучасність; актуальні проблеми модерних міжнародних відносин; роль і місце України у сучасному глобальному світі.

Вагоме місце серед вказаних тем посідає дослідження проблем історичного розвитку Центрально-Східної Європи (ЦСЕ). Одразу ж зауважимо, що особисто професор Газін досить скептично ставиться до даного історико-географічного поняття, вважаючи його радше політичним¹. Сам він є прихильником більш ширшого терміну – Центральної та Південно-Східної Європи (ЦПСЄ)².

Проте автори даної статті вважають, що вказане означення є доцільним для характеристики посткомуністичного перехідного періоду в розвитку країн колишнього соціалістичного табору. Станом на сьогодні, використовуючи термін ЦСЕ, сучасній Україні, справді з політичних мотивів, можна і потрібно цілком обґрунтовано з історичної точки зору доводити свою цивілізаційну приналежність до Європи. Об'єднання зі старими членами ЄС є теоретичним і малоімовірним ідеалом. Натомість зближення з державами, які пов'язані з Україною спільною історичною долею та суспільно-політичними подіями минулого, має кращий шанс на реалізацію. До того ж, на наш погляд, на сучасному етапі єдиний політичний блок держав Центрально-Східної Європи за участю України здатний нейтралізувати актуальну загрозу з боку путінської Росії.

Характеризуючи регіон, професор Газін вказує: «ЦСЕ як територіальна й політична субстанція, охоплюючи великий проміжний простір між розвинутою Західною Європою і Євразією,

на якому розташовані 18 країн... характеризується широким розмаїттям суспільних процесів... Показники їх розвитку дуже й дуже відмінні»³. Тому, для більш чіткішого окреслення географічних рамок регіону, автори статті взяли на озброєння підхід американського славіста польського походження Пьотра Вандича, який звужує територію Центрально-Східної Європи до історичної території Речі Посполитої, земель Корони св. Вацлава й земель Корони св. Стефана⁴. Згідно цього, до складу регіону входять терени таких сучасних держав: Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина, Україна, Білорусь, Литва. Відтак, у статті аналізуватимуться наукові дослідження професора Газіна, які прямо чи опосередковано розкривають історичний розвиток перерахованих країн.

Науковий доробок ювіляра у цьому напрямку можна розділити на два хронологічні періоди (до та після проголошення незалежності України) і три тематичні блоки. Перший – політика Ваймарської республіки щодо своїх східних сусідів, Польщі та Чехословаччини, у 1919-1933 рр. Другий – особливості політичного та соціально-економічного розвитку регіону в цілому і окремих країн від завершення Другої світової війни до сучасності. Третій – проблеми суспільно-політичного розвитку України.

Звертаємо увагу, що поза розглядом залишилося автореферат кандидатської дисертації професора Газіна⁵, що фізично є недосяжним, а також тези деяких конференцій⁶, які є вельми лаконічними для з'ясування чіткої позиції автора з того чи іншого питання. Проте, основні ідеї, закладені у вказаних публікаціях, ширше розвинуті ювіляром у доступних статтях та монографіях, які нижче піддані аналізу, а тому відсутність перших не впливає на загальну концептуальну картину авторського бачення проблем.

Найбільш ранні публікації ювіляра з'явилися у другій половині 70-х рр. ХХ ст., коли він перебував ще у статусі аспіранта Чернівецького університету. Головною стрижневою темою статей стала агресивна політика владних кіл Ваймарської республіки щодо Польщі та Чехословаччини. Звісно, у них присутні характерні елементи марксистської історіографії, які були обов'язковими для допуску матеріалу до друку в радянську епоху. Зокрема, це неминучі посилання на твори Леніна, тогочасного лідера СРСР Л. Брежнєва, президента НДР В. Піка⁷. Немоżliво було ігнорувати й специфічну риторику з частим використанням у назвах і тексті термінів «імперіалізм», «міжнародна буржуазія», «реакційні кола», «антирадянський бастион», «пануючі класи». Очевидно, що автор змушений був вдаватися до вбивчої автоцензури, написав не все, що хотів, а лише те, що було можливо у тогочасних політичних умовах.

Тим не менше, безсумнівними є наукова новизна досягнутих дослідником результатів, важливість фактографічної бази, поданої у статтях. Так, автор сформулював ретроспективне спостереження, що «східна політика Веймарської республіки була продовженням агресивної східної політики вільгельмівської епохи»⁸. В.П. Газін також підкреслює, що німецькі владні кола будували

створення «Великонімецьчини» за рахунок центральноєвропейських країн, а «[Версальський] мирний трактат так визначив східні кордони Німеччини, що західні польські землі будь-коли можна було вважати спірними»⁹.

Важливим здобутком науковця стало виокремлення двох етапів у здійсненні східної політики Ваймарської республіки, котра визначалася автором терміном «мирна ревізія». На першому етапі (1919-1924 рр.) головний акцент робився на захисті політичних, економічних, ідейних, культурних, мовних позицій Німеччини у втрачених за Версальським миром землях (тобто Познань, частина Верхньої Сілезії, Західна Пруссія, Данциг), які ми умовно дали називатимемо версальськими територіями. В.П. Газін відзначає, що урядові кола маскували свою зацікавленість у реваншизмі під прикриттям діяльності громадських організацій. Історик вказує, що «вона покликана була узаконити політику реваншу, обґрунтувати претензії на чужі території, підготувати їх загарбання»¹⁰. Практична реалізація даних заходів простежується автором через аналіз активності Пангерманського союзу, Шютцбунду, німецького політичного діяча Г. Штресемана. При цьому концепція останнього передбачала включення до складу Німеччини районів, які ніколи їй не належали: прикордонні області Чехословаччини, дунайський басейн¹¹.

Автор аналізує план фюрера Шутцбунду Карла фон Леша щодо ліквідації Чехословаччини, важливим елементом якого стало домагання «зрощення чеського господарства з німецьким»¹².

Другий етап (1925-1934 рр.) визначається дослідником як економічний наступ та спроби створення господарської федерації країн Центральної Європи під егідою Німеччини¹³. У даний час активізується пропагандистська кампанія серед німецьких меншин у Польщі та Чехословаччині, насаджуються великонімецькі ідеї під лозунгом знищення ворожих держав і приєднання до матері-батьківщини¹⁴. В.П. Газін вказує на результати Локарнської конференції 1925 р. як на перемогу планів німецького реваншизму та ревізйонізму, адже «Захід поставив під сумнів кордон Польщі та Чехословаччини... Локарно створило кордони першого класу на Заході і кордони другого класу на Сході»¹⁵.

Розглядаючи ситуацію на версальських територіях, автор висвітлює маневри берлінської влади щодо збереження тут де факто свого господарського впливу. Так, державні землі до вступу в дію мирного договору були передані у приватну власність німецьких колоністів, підставних осіб; державні підприємства таким же шляхом передавалися під контроль німецьких монополій. При цьому Ліга Націй, британські та французькі політичні й економічні кола у польсько-німецьких суперечках з цього приводу підтримали німецьку сторону¹⁶. Подібним чином, спроби чехословацького уряду обмежити власність німців на території Чехословаччини наштотувалися на німецькі погрози розірвати торговий договір.

Історик підкреслює, що за посередництва іноземних банків німецький уряд фінансував господарство німців на втрачених те-

риторіях та гальмував виїзд звідти переселенців, «яких таврували зрадниками, погрожували безробіттям і господарськими санкціями в Німеччині»¹⁷. Тобто все робилося для того, щоб зберегти «німецький елемент» у Польщі. Позицію Заходу у цій справі дослідник визначає як постійні поступки на користь Німеччини, що «сприяло планам німецького імперіалізму»¹⁸.

Свої міркування В.П. Газін підтверджує фактами про подальші зміни на користь Німеччини у 1925-1934 рр. у економічній та політичній сферах версальських територій (програна Польщею митна війна, зростання німецького землеволодіння, формування німецькими меншинами потужних економічних островів з власними торговими інститутами та банками). Автор наводить конкретні факти проникнення концерну Стіннеса у північно-чеські цукрові заводи, збільшення капіталу монопольного магната Фаїка у польській частині Верхньої Сілезії. У 1923 р. з'являється ідея про окупацію цих районів, навіть обговорювалося питання про спільну військову акцію з Угорщиною¹⁹. Разом з тим, німецькі кола постійно апелювали до західних урядів щодо політичного регулювання полько-німецького територіального питання, без чого «у Європі не буде спокою, а Польща буде піддана небезпеці більшовизму»²⁰.

Історик наводить характерні відомості про підтримку цих планів британськими дипломатами д'Аберноном, Чемберленом; цитує матеріали англійської преси про відторгнення від Литви Клайпеди та передачі її Польщі в обмін на коридор та Данциг, які знову мали стати німецькими²¹. Зрештою, на Захід автор покладає відповідальність за зрив укладення польсько-чехословацького союзу, котрий планувався як перепона німецькій агресії²².

Таким чином, вже у перших статтях окреслилися основи бачення В.П. Газіним головних принципів, шляхів і методів досягнення зовнішньої політики Ваймарської Німеччини у напрямку ревізії версальського кордону на сході. Вагомим позитивом даних публікацій бачиться широке використання німецькомовних джерел, праць не лише радянських колег, але й польських та німецьких науковців, що засвідчує ґрунтовність наукових пошуків ювіляра. Важливо й те, що дані статті були видані українською мовою.

У 1987-1989 рр. цикл статей В.П. Газіна було опубліковано у Свердловську (сьогодні м. Єкатеринбург) у збірниках наукових праць Уральського державного університету. Сприятлива політична атмосфера горбачовської перебудови проявилася у відсутності в статтях посилянй на праці класиків марксизму-ленінізму. Загальна тональність тексту, на відміну від попередніх статей, позбавлена пропагандистських термінів та паралелей зі сучасністю. Натомість більш чітко і ємко простежується наукова аргументованість з посиланням на майже винятково німецькомовні джерела та літературу.

Концептуальний характер має стаття ювіляра, присвячена теоретичним основам ідеї «Серединної Європи» як провідної складової зовнішньої політики Ваймарської Німеччини²³. Автор вказує, що вона окреслювала значно ширші геополітичні мож-

ливості порівняно з паралельною ідеєю «Великонімецьчини» та «з точки зору агресивної політики не мала якихось чітко визначених меж»²⁴. Причому ідеологи «Серединної Європи» вважали, що цей план має більше можливостей для реалізації після Першої світової війни, в умовах роздроблених кордонів, ніж перед нею, коли в Центральній Європі сходилися кордони трьох імперій.

Ключовим моментом у створенні «Серединної Європи» німецькі експансіоністи вважали аншлюс Австрії, але під цим процесом часто передбачалося включення до складу Німецьчини також і Судетської області, тим паче, що німецька компанія «АЕГ» брала активну участь в економічному житті Чехословаччини²⁵. Як доказ німецької активності автор наводить дипломатичний зондаж глави німецького МЗС Шуберта, який у 1928 р. пропонував своєму чехословацькому колезі Е. Бенешу тісну економічну та політичну співпрацю між країнами. Суттєвим економічним підґрунтям німецьких пропозицій було те, що вже у 1922 р. частка Німецьчини в торгівельному обігу Чехословаччини складала більш ніж 40%²⁶. Бенеш не підтримав дані міркування, запідозривши в ній великонімецькі плани²⁷.

У дослідженні полокарнської політики урядів Ваймарської республіки В.П. Газін перш за все акцентує увагу на нових можливостях ревізії повоєнних кордонів для німців. Він цитує Г. Штреземана, який заявив: «Втрачене на Заході залишається втраченим... але на Сході з'явилася можливість повернення німецьких земель»²⁸. У тематичній статті історик докладно описує перипетії польсько-німецької митної війни 1925-1934 рр. Німецьчина планувала використати експортну залежність Польщі від німецьких ринків збуту, щоб задумити її економіку і продемонструвати світовому співтовариству її господарську нежиттєздатність. Німецька дипломатія організувала у західних країнах кампанії з дискредитації економічної спроможності Польщі щоб не допустити отримання нею кредитів. Одночасно німці переконували американців й англійців, що лише вони можуть врятувати економіку Польщі та заявляли польській стороні, що вони самі нададуть їй кредити лише за умови врегулювання питання Коридора та Верхньої Сілезії²⁹.

Особливий інтерес викликає наведена інформація про польську пропозицію 1927 р. для Ліги Націй щодо реалізації Східного Локарно, яку були готові підтримати малі держави регіону. Проте очільники МЗС Великої Британії О. Чемберлен та Франції А. Бріан не бажали брати на себе подібні гарантійні зобов'язання³⁰.

У третій статті «свердловського» циклу В.П. Газін зазначає, що за нове врегулювання німецького східного кордону висловлювався також командувач американськими окупаційними військами в Німецьчині генерал Алмен³¹. Він розкриває наявні на той час плани німецьких урядових кіл щодо цієї проблеми. Так, наприкінці 1925 р. німецька дипломатія обговорювала проект «мирної ревізії», розрахований на 10-15 років, інформувала про нього Foreign Office і навіть отримала там деяке позитивне розуміння. У 1926 р. німецький дипломат В. Цехлін розробив таємний мемо-

рандум з промовистою назвою «Замітки про вирішення східного прикордонного питання»³². У доповідній записці «Німеччина та Польща» німецьких політиків Г. Прашма та майбутнього канцлера фон Папена пропонується спочатку у союзі із Заходом розгромити СРСР, а потім завоювати Польщу³³.

Демократизація суспільно-політичного життя на рубежі 80-90-х рр. ХХ ст. й здобуття Україною незалежності відкрили нові методологічні і тематичні перспективи у науковій творчості ювіляра. З іншого боку, це був час страшенної матеріальної скрути, яка обмежувала можливості публікації. Тим не менше, як згадує В.П. Газін, завдяки допомозі та зв'язкам тодішнього ректора Кам'янець-Подільського педагогічного інституту А.О. Копилова, вдалося знайти спонсора (ним став директор місцевого консервного заводу А.М. Яхiev). Завдяки цьому у 1994 р. побачила світ перша монографія науковця³⁴.

Однією з провідних сюжетних ліній у книзі є знову ж таки східна політика Ваймарської республіки. Так, автор приходить до висновку, що у економічній експансії німецьких монополій у Польщі були зацікавлені американські компанії, які в 1927-1928 рр. приєдналися до політичного тиску на Варшаву й примусили її підписати торгівельний договір з Німеччиною³⁵. У монографії науковець отримав змогу розширити текст, присвячений німецько-польській економічній війні. Він уточнює час і подію її початку – липень 1925, коли припинився безмитний ввіз сілезького вугілля в Німеччину³⁶. Докладно описує перебіг антипольської дипломатичної та пропагандистської кампанії, організованої німцями³⁷. В.П. Газін підсумовує, що американські та англійські банки все ж таки надали Польщі позику на суму 72 млн. доларів. Проте робить щодо цього такий висновок: «це було недостатньо для стабілізації польської економіки, скоріше це було наслідком двоякого підходу до справи: не класти край німецьким намірам на Сході і не відштовхувати від себе Польщу. Напрошується питання, чи не тоді закладалися основи політики каналізації німецької агресії на Схід і політики умиротворення Німеччини інтересах використання її проти Радянського Союзу»³⁸. Очевидно, подальші події підтверджують таке бачення тогочасних процесів дослідників.

Історик наводить статистичні дані німецької частки в економіці Польщі на той час: 43% вуглевидобутку, 48% гірничо-металургійної промисловості, 25 % виробництва чавуну та сталі. Підкреслює, що під загрозою ліквідації німецькі компанії стали перетворюватися в «міжнародні» шляхом формального доведення частки капіталу держав-переможців до 25%³⁹. Тут же представлені цифрові дані про зростання земельної власності німців на версальських територіях.

Характерно, що В.П. Газін у монографії подає уточнені факти про діяльність банків, через які фінансувалася діяльність німецьких організацій у Польщі. Якщо в ранішній статті він називав їх голландськими⁴⁰, то тепер, очевидно, глибше вивчивши їх

структуру, визнає банки псевдоголландськими⁴¹, а вже у пізнішій статті вказує конкретний банк – Буїгенландбанк у Гаазі, котрий повністю контролювався німецьким капіталом⁴².

Автор також зупиняється на особливостях німецько-чехословацьких стосунків. Він констатує пасивний баланс для Чехословаччини у торгівлі з Німеччиною, залучення чехословацьких фірм до співпраці з німецькими картелями, всебічна підтримка націоналістичних елементів німецької меншини. Науковець спостеріг, що «якщо у першій половині 20-х рр. чехословацький уряд успішно припиняв німецькі спроби втручатися у внутрішні справи Чехословаччини, то з 1925 р. все частіше змушений був відступати»⁴³.

Характеризуючи концептуальну основу німецьких реваншистів, В.П. Газін наводить геополітичні плани одного з них, на псевдо «Адріатікус». Останній у «справедливі кордони Німеччини» включив Данциг, Мемель, Познаньщину, Західну Пруссію, Верхню Сілезію, частину Тешина, Судети з Гульчином та Оломуцом, німецьку Богемію район Богемського лісу, Південну Моравію⁴⁴. Історик також поємує з історичними претензіями Штреземана на територію Данцига та Верхньої Сілезії, справедливо вказуючи, що німецька колонізація Сілезії розпочалася аж у XVII ст., а правого берега Одри ще пізніше⁴⁵.

Дослідник докладно аналізує політичну ситуацію довкола проблеми східних кордонів. Вірно вказує, що чехословацькі політики Бенеш, Масарик, Тусар цілком усвідомлювали вирішальну роль відносин з Німеччиною для існування Чехословацької республіки⁴⁶ й ставилися до німецької меншини підкреслено толерантно. Відтак, станом на 1928 р. у чехословацькому парламенті німецьку меншину представляли 72 депутати та з 7 сенаторів, у польському – відповідно 17 і 5⁴⁷.

Незважаючи на це, німецька сторона робила ставку на розповсюдження провокаційних чуток і дестабілізації внутрішньополітичної ситуації в Чехословаччині. Так, автор згадує факт, що німецька газета «Берлінер Тагерблатт» 14 грудня 1928 р. запевняла читачів, що Словаччина мирним шляхом прагне вийти з Чехословаччини і вже існує якийсь таємний комітет «Словацькі генеральні штати» котрий з цього приводу нібито звернувся в Лігу Націй⁴⁸.

Підкреслюємо, що дані чулки мали певне фактичне підґрунтя. Саме на 1928-1929 рр. припадає розгортання кризи у чесько-словацьких відносинах, що дістала назву «афера Туки». 1 січня 1928 р. газета автономістської Глінкової словацької народної партії «Словак» опублікувала статтю одного з її лідерів В. Туки «У десятий рік Мартинської декларації». У тексті вказувалося, що після 31 жовтня 1928 р. настане «юридичний вакуум». Начебто учасники наради в Мартині 31 жовтня 1918 р., резолюцією якої стало входження словацьких земель до складу Чехословаччини, встановили 10-річний термін такого статусу Словаччини як таємне доповнення до Мартинської декларації. У такій ситуації, розмірковував автор, словаки стануть вільними від будь-яких

зобов'язань щодо республіки та її законів. Відтак, має відбутися повторне обговорення та закріплення нових умов співжиття чехів і словаків у рамках ЧСР або ж вихід Словаччини зі складу республіки. Хоча на захист Туки лунали заяви, що це були лише теоретичні міркування, але 4 листопада 1928 р. прихильники даної концепції на чолі з В. Міхалусом у Тренчіні видали декрет, у якому саме юридичним вакуумом обґрунтовувалася декларація про припинення державного зв'язку з чехами та проголошення словацької держави⁴⁹. Очевидно, що відголоски саме даної ситуації знайшли, в дещо перекрученому й демонізованому вигляді, відображення в тогочасній столичній німецькій пресі.

Курс Німеччини щодо Польщі яскраво простежується з наведених автором фактів про таємне урядове засідання листопада 1925 р. з резолюцією про «розвал Польщі як мету німецького уряду»⁵⁰. При цьому автор зауважує: «Ні в Польщі, ні в Чехословаччині німці не були приниженими та безправними... але їх прагнули втягнути у реваншистські плани, створювати прецеденти, котрі можна було використати для відкритої агресії»⁵¹. Цікаво, що начальник рейхсверу Сект навіть не виключав можливості спільних дій з Червоною армією проти Польщі та Франції. В загальних рисах передбачалося за три тижні перемогти Польщу, а якщо у війну вступить Франція, то її війська належало затримати незначними силами на ельбській лінії, а потім, взаємодіючи з частинами Червоної армії, розгромити її⁵².

У книзі в розширеному обсязі, порівняно з попередніми публікаціями, розкрито проблему литовського фактору у німецько-польських відносинах того часу. Литву німці бачили у якості розмінної монети у стосунках як із Заходом, так і з Польщею. У німецьких промисловців виникла ідея німецько-литовського митного союзу, яку підтримали урядові кола та американські бізнес-партнери⁵³. Через дипломатичні канали зондувалася позиція СРСР щодо даної можливості. Одночасно німецькі дипломати розповсюджували інформацію про радянсько-польські домовленості, згідно яких Польща отримувала для себе свободу дій в Литві, а СРСР – в Латвії та Естонії⁵⁴. Утім, як зазначає дослідник, литовська справа не пішла далі теоретичних схем, а сама Литва не поспішала укладати митний союз з Німеччиною.

У монографії В.П. Газін наводить статистику чисельності німецької меншини, яка стала сьогодні фактично хрестоматійною за кількістю цитувань: Чехословаччина – 3,5 млн. осіб, Польща – 1 млн., вільне місто Данциг – 330 тис.; Литва – 120 тис.⁵⁵.

Окремо автор аналізує польсько-німецьку Ліквідаційну угоду 31 жовтня 1929 р. Згідно неї Німеччина відмовлялася від претензій на державну власність у відступлених областях на загальну суму 2 млрд. райхсмарок, Польща – від подальшої ліквідації майна німецьких приватних осіб⁵⁶. Згідно оцінки дослідника «ліквідаційна угода зупинила процес, де германізація частини польських земель, створила реальні передумови активізації реваншистської політики»⁵⁷.

Відзначаючи високий науковий рівень монографії ювіляра, неможливо не підкреслити те, що, видана понад 20 років тому, вона є надзвичайно актуальною і необхідною для розуміння сьогоденнішніх політичних реалій у Центрально-Східній Європі. Методи й шляхи агресивної зовнішньої політики путінської Росії щодо України настільки співзвучні зі східною політикою Ваймарської республіки, що складається враження, чи не керуються сьогоднішні російські керманічі її принципами як історичним взірцем.

Потреба в організації навчального процесу у виші на основі нових концептуальних підходів та демократичні трансформації у суспільно-політичному житті країни спонукали В.П. Газіна до підготовки навчального посібника нового формату з історії країн Європи та Америки після Другої світової війни. У 1995 р. ця ідея знайшла втілення у відповідній публікації⁵⁸. Предметом нашої уваги стали розділ III (Країни Центральної та Південно-Східної Європи в системі тоталітаризму), розділ X (Польща), розділ XIII (Угорщина), розділ XV (Чехословаччина). Наголошуємо, що даний посібник був чи не першим навчальним виданням для вишів у незалежній Україні, в якому відбулася ревізія марксистських підходів щодо характеристики повоєнного розвитку країн так званого соціалістичного табору.

Поширення в регіоні соціалізму радянського типу автор кваліфікує негативно, але водночас раціонально вказує на об'єктивні передумови і причини становлення там комуністичних режимів⁵⁹. В.П. Газін погоджується з радянською термінологією двох етапів даного процесу: народно-демократичного та соціалістичного, але вважає недоречним називати їх революціями. Між тим, він вельми об'єктивно вказує на боротьбу демократичної та тоталітарної тенденцій у суспільно-політичному житті, в якій насильницьким шляхом перемогла остання⁶⁰.

Новаторським, як на той час, став параграф з промовистою назвою «Тоталітаризм та його характерні риси», який беззаперечно доводить, що політичні режими країн регіону відповідають визначенню тоталітарні, хоча кожен з них мав свою специфіку, спричинену історичними й ментальними особливостями, та різні етапи розвитку⁶¹. Окремо автор зупиняється на відносинах даних держав з СРСР і вказує, що вони були «взаєминами підлеглих, взаєминами старшого та молодшого братів»⁶².

У посібнику ювіляр аргументовано критикує соціалістичну модель розвитку господарства, в основі якої лежав примус. За такої платформи спроби економічних реформ у 60-70-х рр. ХХ ст. в Угорщині, Чехословаччині, Польщі не увінчалися успіхом⁶³. Певну увагу автор приділив завданням міжнародних організацій, до яких входили вказані країни – РЕВ та ОВД⁶⁴.

Безперечно, найцікавішим для тогочасного читача був параграф «Анти тоталітарні демократичні революції 1989 р.». Автор визначає крах комуністичної системи як закономірний і неминучий процес, цитує філософа К. Ясперса у його запереченні тотального планування економіки, яке призводить до політичної не-

свободи та насильства над людиною. Оцінюючи соціалістичний шлях розвитку регіону, дослідник вказує: «соціалізм виявився несправедною справою, загальна криза капіталізму – надуманою тезою»⁶⁵. Вагомим орієнтиром для розуміння чинників і рушійних сил процесу демократизації є спостереження автора, що «чим більшу історичну практику демократії мав той чи інший народ, тим делікатніше, без соціальних ексцесів, відбувалася антитоталітарна революція»⁶⁶.

Характеризуючи актуальний на той час перехідний період, В.П. Газін наголошує на формуванні багатокладної економіки, багатопартійної системи, приході до влади нових людей, колишніх дисидентів. На його переконання, справа реформування набрала необоротного характеру, хоча цей шлях є довгим і непростим⁶⁷.

Тематичний розділ посібника, присвячений Польщі, насичений фактичним матеріалом. Розкриті питання ситуації в країні на завершальному етапі Другої світової війни. Автор зазначає, що уряд СРСР у 1944 р. фактично ухилився від серйозної допомоги повсталій Варшаві⁶⁸. Особлива увага приділена алгоритму дій комуністів, націлених на узурпацію влади в країні. Дослідник оприлюднює цифру у 20896 осіб, прихильників влади, котрі загинули під час фактичної громадянської війни в країні⁶⁹. У розділі також докладно простежено: передумови, перебіг та результати політичної кризи 1956 р.; наростання опору владі наприкінці 60-х рр. ХХ ст.; фінансові та корупційні проблеми 70-х рр.; протестний рух на чолі зі «Солідарністю» та запровадження військового стану; тимчасова стабілізація режиму та завершення демократичної революції за «крутим столом»⁷⁰. Історик докладно розглядає та позитивно оцінює програму «шокової терапії» Л. Бальцеровича і зазначає, що у 1993 р. Польща мала найвищий серед посткомуністичних країн показник річного економічного приросту⁷¹.

За схожою схемою розглядається повоєнний розвиток Угорщини: країна на завершальному етапі війни; здійснення аграрної реформи; альтернативи суспільних трансформацій; вибори до Національних Зборів та їх наслідки; загострення боротьби за владу між комуністами та представниками буржуазної демократії; формування тоталітарної системи⁷². Особливу увагу історик звертає на постать лідера угорських комуністів М. Ракоші, особливості його відносин з радянським керівництвом та навіть виділяє окремий етап в історії країни – Угорщина в період ракошизму⁷³. Значний обсяг розділу займає текст, присвячений передумовам, перебігу та наслідками «угорської осені» 1956 р. Автор цілком позитивно оцінює еволюцію політичних поглядів І. Надя від тоталітаризму до демократії⁷⁴.

Еру Кадара (1956-1988 рр.) В.П. Газін характеризує як обережну лібералізацію суспільства: напівринкові економічні реформи, вибори з кількома кандидатами, значні права профспілок⁷⁵. Це стало основою для швидкого і спокійного процесу демонтажу комуністичного режиму у 1988-1989 рр., складовими якого стала реабілітація страченого І. Надя, визначення подій 1956 р. як на-

родного повстання, а дій радянського керівництва як військового втручання, що перешкодило волевиявленню угорського народу⁷⁶. Характеризуючи особливості посткомуністичної Угорщини, окрім підкреслення позитивних здобутків в економіці і політичній системі, історик визнає негативні явища, що супроводжують країну на шляху до капіталізму: падіння промислового виробництва, безробіття, швидке соціальне розшарування, втрата впевненості у завтрашньому дні, ріст злочинності тощо⁷⁷.

Розділ про Чехословаччину за структурою відповідає загальній схемі авторського викладу матеріалу. Ситуацію наприкінці війни визначають Словацьке національне повстання у серпні-жовтні 1944 р. та формування компромісної Кошицької урядової програми у квітні 1945 р. Автор наголошує, що демократична альтернатива розвитку у Чехословаччині мала найбільше шансів на реалізацію⁷⁸.

Дослідник розкриває ключові тенденції повоєнного розвитку Чехословаччини: депортації та дискримінація німецького населення; націоналізація промисловості; здійснення аграрної реформи; перебіг лютневого перевороту 1948 р. та встановлення комуністичного тоталітаризму. Історик демонструє методи впливу радянського керівництва на чехословацьких лідерів цитуванням слів міністра закордонних справ Я. Масарика: «Я їхав в Москву вільним міністром, а повертався сталінським лакеєм»⁷⁹.

Схематично окресливши репресії та процес колективізації 50 – початку 60-х рр. ХХ ст. окрему увагу В.П. Газін приділяє спробам економічних реформ 1965 р. На його переконання, вона виявилася невдалою через те, що економічна інтенсифікація є неможливою без зміни форми власності, без політичної реформи⁸⁰. В таких умовах стало формуватися реформаторське крило в партійно-державній номенклатурі країни, яке очолив О. Дубчек. Вони щиро вірили у можливість збудувати «соціалізм з людським обличчям»⁸¹.

Науковець вельми точно передає суспільну атмосферу «празької весни», прагнення громадян Чехословаччини до свободи і плюралізму, натомість «Москву лякала практика празьких вулиць, рокованість чехословацької преси, дивне для тоталітарної системи взаємотяготіння «верхів» і «низів»⁸². Інтервенція військ п'яти країн Варшавського договору в Чехословаччину оцінюється автором як ще одна демонстрація того, що «Радянський Союз може впливати на своїх союзників, в основному, погрозою застосування сили»⁸³.

Період «нормалізації» та здійснення «оксамитової революції» у розділі подано достатньо схематично⁸⁴, але докладністю відзначається характеристика ринкових реформ у посткомуністичний період. Автор акцентує увагу на особливостях купонної системи приватизації в країні, низькому рівні безробіття, високих соціальних гарантіях, відсутності ностальгії за комунізмом, прийнятті закону про люстраційну перевірку кадрів. Вельми актуальним для сучасної української політичної реальності є авторське зауваження, що «старі структури не зламани до кінця, вони вміло пристосо-

вуються, змінивши лише лексикон, але не суть»⁸⁵. Оцінюючи процес творення незалежних Чехії та Словаччини В.П. Газін називає його цивілізованим і гуманним, без ненависті та конфліктів⁸⁶.

Таким чином, характеристика повоєнної історії країн Центрально-Східної Європи посідає вагомe місце у посібнику ювіляра й стає основою для формування нового бачення специфіки розвитку регіону у вітчизняній науковій думці та навчальній практиці викладання у вишах.

Рубіж ХХ–ХХІ ст. є новим етапом у науковій творчості В.П. Газіна, пов'язаним з підготовкою докторської дисертації (захищена у 2001 р.). У 1999 р. побачило світ друге, доповнене, видання його монографії⁸⁷. Тобто науковець залишився у тематичному й предметному полі своїх зацікавлень. У наступні чотири роки у наукових збірниках Кам'янця-Подільського, Києва, Вінниці, Чернівців, Тернополя, Рівного була опублікована серія індивідуальних статей історика.

В одній з них дослідник детально розкрив активізацію німецької реваншистської політики у 20-30-х рр. ХХ ст. Її методами стали масові демонстрації проти версальського врегулювання, в яких брали участь офіційні політичні та військові діячі Ваймарської республіки⁸⁸. Цікаво, що у іншій статті йде мова про те, що такі настрої були характерні навіть для депутатів комуністичної фракції в райхстазі⁸⁹. Автор розглядає пропагандистську діяльність рейнсько-вестфальського «Господарсько-політичного товариства», яке постачало західній пресі інформацію про актуальну ситуацію в регіоні. Він цілком слушно зазначає, що «британська преса виявлялася вомом для німецької пропаганди»⁹⁰. Як наслідок, у громадській думці провідних західних країн циркулювали різні інформаційні закиди антипольського спрямування: проєкт федеративної польсько-німецької унії; пропозиція обміну Коридора на литовську Клайпеду; заяви про провокаційну позицію Польщі; спроби штучного національного розколу її населення на поляків, кашубів, мазурів, шльонзаків; інсинуації щодо низького рівня цивілізованості поляків; представлення Польщі як агресивної країни та її заходів зі зміцнення обороноздатності держави за масштабну підготовку війни проти Німеччини за загарбання Східної Пруссії⁹¹. В.П. Газін подає красномовний факт, що у Лондоні на початку 30-х рр. працювало 34 німецьких журналісти і лише 3 польських й робить закономірний висновок: «Пропагандистську війну проти Німеччини поляки програли задовго до 1939 р.»⁹². На жаль, дана теза є цілком характерна для сучасної України у її інформаційному протистоянні з Росією.

Науковець звернув увагу на роль України у радянсько-німецьких стосунках 20-30-х рр. ХХ ст. Характеризуючи особливі відносини між Ваймарською республікою та СРСР після Рапальського договору 1922 р., він вказав на форми співпраці, у яких брала участь УСРР: більше половини хлібного експорту з України йшло в Німеччину; у вищі республіки звідти надходила значна кількість навчальної літератури; на території Німеччини

проходили підготовку кадри для промислових підприємств; вчені з України відряджалися в Німеччину з метою вивчення досвіду державного регулювання банків, виробничих об'єднань⁹³. Далі автор подає статистику постачання різнорідного устаткування, ліцензій, замовлень, здійснених для виробничої діяльності трестів «Донвугілля», «Південсталь», будівництва Дніпрогесу. Окремо аналізується проблема участі німецьких технічних спеціалістів та робітників у процесі індустріалізації та їх спогоди про важкі умови праці та повсякдення радянських людей⁹⁴. Згадує дослідник негативний резонанс для міждержавних відносин «шахтинської справи» через те, що серед арештованих були також німецькі інженери і техніки⁹⁵.

У статті, виданій у збірнику відділу всесвітньої історії та міжнародних відносин Інституту історії НАНУ, ювіляр простежує втручання ваймарської влади у внутрішні справи східних сусідів під приводом захисту національних меншин. Він вказує посередників та адресатів німецьких грошових субсидій, згадує суму у 41 млн. райхсмарок, виділену лише у 1927 р.⁹⁶. Задля підтримки градусу інформаційної напруги Німеччина з 1925 р. щорічно організовувала у Женеві з'їзди меншин, інспірувала потік скарг від імені німців у Лігу Націй. Проте історик наголошує, що вона виступала не за права меншин загалом, а лише за права німецьких меншин в сусідніх країнах, в той час як польська меншина в Німеччині всіляко принижувалася⁹⁷. Науковець детально розглядає програму дій «Німецька цільова установка» щодо планування «нового європейського порядку». Подає цифрові дані кількості газет німецьких меншин, що виходили у той час: більше сотні у Чехословаччині (в т.ч. 37 ангтисемітських, 6 націонал-соціалістичних); газети німецькою мовою виходили в усіх містах і районах Польщі, де мешкали німці⁹⁸. Стаття завершується авторським екскурсом у повоєнну долю німецьких меншин, які були піддані насильницьким депортаціям за «виконання ролі, яку відвели їм націонал-соціалістичні фіюери» й застереженням для тих «хто, забуваючи історію, роздуває міжнародні конфлікти з метою реалізації своїх імперських планів»⁹⁹.

Спеціальну статтю В.П. Газін присвятив проявам легалізації німецької східної політики. У ній характеризується план Стіннеса від 31 січня 1923 р. про блискавичну війну з анексією північно-чеської промислової області та східної частини Верхньої Сілезії. Однак Сект відхилив його як фантастичний¹⁰⁰. Іншим доказом рішучих намірів німецької влади стало створення 10 березня 1926 р. Міжфракційного комітету рейхстагу зі східного питання на чолі з П. Льобе, який мав координувати підривну діяльність проти Польщі та Чехословаччини¹⁰¹. Оцінюючи позицію Франції на Локарнській конференції історик пише: «На жаль, вузько егоїстичні цілі французьких керівних кіл взяли верх над національними інтересами Франції»¹⁰².

Великий інтерес викликає публікація дослідника, присвячена ставленню ваймарського суспільства до східної політики офі-

ційної влади. Факторами її підтримки пересіченими громадянами він бачить такі обставини: системна пропаганда про страждання та наругу над німцями на відступлених територіях; показ Польщі як головної колони версальської будови, з поваленням якої розвалиться вся система принизливого Версальського договору; нові східні кордони оцінювалися як географічно, історично, етнографічно, економічно необґрунтовані й боротьба проти них подавалася як початок нової стадії споконвічної боротьби між германцями і слов'янами¹⁰³. При цьому сучасники відзначали єдність і монолітність німецького суспільства у даних прагненнях. Автор цитує польського політичного діяча Б. Дембінського, який говорив, що для Польщі загрозу становлять «католики, ліберальні націоналісти, капіталісти і соціалісти». Характерним був також вислів чехословацького дипломата Крофта: «у своєму національному бажанні німецький народ єдиний»¹⁰⁴.

Науковець акцентує увагу на сприйнятті німцями держав на східних кордонах як таких, що породжені версальським диктатом, а тому підривати і послаблювати їх є справедливою справою. У зв'язку з цим він підкреслює: «ці стійкі психологічні асоціації, які міцно сиділи в головах мільйонів німців, виявилися пізніше дуже цінними для нацистів, які, по суті, отримали людську субстанцію значною мірою готовою до здійснення своїх страхітливих планів»¹⁰⁵. Окремо дослідник зупиняється на ідеологічній обробці школярів, серед методів якої були навіть звичайні шкільні карти, на яких суміжні території зафарбовувалися у колір німецького ареалу. Як наслідок, «солдати гітлерівського вермахту в більшості своїй ази ненависті до сусідів осягали у школах Ваймарської республіки»¹⁰⁶.

У насиченій цитатами Гітлера статті про зовнішньополітичний плани націонал-соціалістів у ваймарський період ювіляр вказує: «Націонал-соціалістам східна політика Ваймарської республіки не до вподоби тому, що вона недостатня, немасштабна»¹⁰⁷. Утім, як історик доводить далі на основі фактів, суттєвої різниці все ж не було. У риторичі і проєктах майбутнього німецького фюрера фігурували все ті ж території і цілі: розгрома Польщі, повернення Коридору, Верхньої Сілезії, загарбання України¹⁰⁸.

У 2003 р. публікується стаття ювіляра, котра розкриває ситуацію на сході у перші роки Ваймарської республіки. Він зазначає, що спочатку німці сподівалися на збереження східних кордонів, адже тринадцятий пункт Вільсона не конкретизував, з яких територій постане нова Польща¹⁰⁹. Тому для утримання цих земель прусський уряд використовував як регулярні війська, так і різні добровольчі підрозділи. Після підтвердження намірів союзників змінити кордони на користь Польщі та Чехословаччини, німецькі генерали зійшлися на тому, щоб виконувати умови лише на Заході¹¹⁰. Історик докладно простежує маневри німецького уряду, який у своїй політиці «невиконання» опирався на два чинники: боротьба з більшовизмом та розбіжності між країнами Антанти¹¹¹. Скрупульозному аналізу у статті піддані також сілезьке питання у 1919-1921 рр. та план створення з території Пруссії і Познані

буферної держави Остмарк¹¹². Також автор зазначає, що вже у той час шовіністичні кола Німеччини дуже негативно сприймали поворот чехів і поляків до джерел національно культури і мови, поступове зменшення німецькомовних. Сам він однозначно схвалює таку політику, адже «якби цього не сталося в міжвоєнний період, то сотні тисяч чехів і поляків у шинелях вермахту воювали б проти Об'єднаних націй у роки Другої світової війни»¹¹³.

Останньою відомою нам публікацією першого тематичного блоку у дослідженнях ювіляра стала стаття історіографічного характеру про висвітлення східної політики Ваймарської республіки у працях науковців. В.П. Газін у німецькій історіографії виділяє:

– консервативний напрямок 40-50-х рр. ХХ ст. (О. Геслер, Ю. Курціус, Г. Ейлер, Х. Хельтє, А. Крук, Р. Віпер, М. Герінг, Г. Гельбіг, Е. Майер, Ф. Фріденсбург), який показував ревізійнісні сили ваймарської політики як закономірні та обґрунтовані, намагався їх виправдати, а не засудити;

– демократичний напрямок, що склався на рубежі 50-60-х рр. ХХ ст. (В. Хубач, Г. Манн, А. Хільгрубер, Г. Шульц, Г.А. Якобсен, Г. Голборн, Ф. Хальгартен, Й. Радкау, Г. Моммзен, Р. Несле, Т. Ешенбург, Е. Карлебах, «гамбурзька школа» Ф. Фішера), який аналізував слабкі і сильні сторони, зовнішньополітичні кроки міжвоєнної німецької демократії на Сході, визначав економічний фактор як вирішальний чинник ваймарського реваншизму і ревізійнізму¹¹⁴.

Крім того, він виділяє марксистський напрямок й вивчає доробок істориків НДР з даної проблеми (Руге, Пухерт, Габеданк, Ф.-Г. Гентцен, Г. Фукс, Г. Кенігер), порівнює їх погляди і оцінки¹¹⁵.

Автор також аналізує праці дослідників, які вивчали: німецько-польські взаємини (Ешенбург, Келлерман, Шот, Брошат); німецько-чехословацькі стосунки (Брюгель, Александр); економічну війну проти Польщі (Ю. Кучинський, Р. Берндт, М. Нуссбаум, А. Ланге, Г. Моттек, В. Бекер, А. Шредер, Р. Зоннеман, Г. Хонісман, К. Госвайлер, Р. Гогуель); захист національної незалежності Польщі та Чехословаччини від посягань Німеччини (Є. Красуський, Г. Батовський, В. Грабська, Є. Ходоровський, В. Бальцерак, Є. Гольцер, К. Фіедор, Г. Копчик, С. Потоцький, М. Циганський, К. Гаян)¹¹⁶.

Заслуговує на окрему увагу міркування ювіляра, щодо зв'язку німецько-радянських відносин зі східною ваймарською політикою: «з одного боку, СРСР фактично сприяв східній політиці Німеччини щодо країн Центральної і Південно-Східної Європи, а з другого боку, сам був її об'єктом»¹¹⁷. На завершення, автор подає короткий огляд тенденцій у сучасній російській, українській та американській історіографії щодо вивчення даного питання¹¹⁸.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. В.П. Газін продовжує працювати над навчальною вишівською літературою з новітньої історії країн Європи та Америки. Перша частина підручника (події 1918-1945 рр.) витримала видання 1997, 2003, 2008 рр.

Друга частина (з 1945 р. – до початку ХХІ ст.) видавалася у 2000, 2004 рр. Окремою публікацією вже у 2015 р. вийшов посібник «Новітня історія країн Європи та Америки на початку ХХІ ст.». Однак вказані видання здійснювалися ювіляром у співавторстві з професором С.А. Копиловим. Останній став автором більшості розділів і сюжетів, присвячених історії ЦСЄ.

Власне В.П. Газін лише частково висвітлював проблеми розвитку регіону у контексті інших питань. Так, у розділі «Міжнародні відносини» першої частини підручника, дослідник торкається проблеми національних меншин у повоєнній Європі, вказує, що даний напрямок у нормотворчості та практичній діяльності Ліги Націй був зумовлений саме гостротою проблеми німецьких меншин у Польщі та Чехословаччині. Окремі параграфи цього розділу присвячені передумовам, перебігу та міжнародним наслідкам Мюнхенської змови, пакту Молотова-Ріббентропа¹¹⁹.

У другій частині підручника ювіляр суттєво розширив, у порівнянні з виданням посібника 1995 р., текст розділу «Країни Центральної та Південно-Східної Європи в системі тоталітаризму». Так, автор виділив етапи тоталітаризму, котрі можна умовно назвати періодами формування (середина 40-початок 60-х рр. ХХ ст.), спроб реформування (60-70-ті рр.) та кризи й занепаду (80-ті рр.) соціалістичної системи у країнах регіону¹²⁰. Один з нових параграфів даного розділу, з характерною назвою «Формування регіону Центральної та Східної Європи (ЦСЄ)», подає авторське бачення специфіки розвитку регіону. Серед особливих його рис В.П. Газін виділяє підвищену національну чутливість, балканізацію (споби вирішення власних проблем за участі і підтримки великих держав), недовіру до Росії, прагнення вступу до НАТО та ЄС, динамічність економічного розвитку завдяки західним інвестиціям¹²¹. В параграфі «Початок реалізації європейського вибору» констатовано входження у 1999 р. Польщі, Угорщини, Чехії до НАТО та у 2004 р. Польщі, Чехії, Словаччини, Угорщини, Литви до ЄС¹²².

Не залишається поза увагою історика ЦСЄ у його новій монографії, виданій 2009 р., яка розкриває актуальні проблеми сучасної історії та світової політики. У ній окремий параграф «Посткомуністичні країни і Захід» визначає тенденції розвитку країн регіону на початку ХХІ ст. Автор підкреслює їх остаточний розрив з Росією: «Як тільки Москва підняла ціни на свої енергоресурси і сировину до світових, виявилось, що її та європейські соціалістичні країни після 1989 р. ніщо більше не зв'язувало»¹²³.

Далі дослідник обґрунтовано пояснює причини економічних труднощів у країнах регіону під час перехідного періоду, polemізує з російським дослідником В. Хоросом, який вважає, що подолання периферійності й відставання східноєвропейські країни мають шукати у регіональній інтеграції. Ювіляр з цього приводу пише: «Азійські дракони і тигри кували свої виробничі успіхи далеко не у співпраці одна з одною, а в співробітництві зі світовими центрами економіки, такими, як США та Японія»¹²⁴.

Детально В.П. Газін зупиняється на формах допомоги країн Заходу постсоціалістичним партнерам: пільгові кредити, гранти, списання боргів, продовольчі програми, технічна допомога, створення Європейського банку реконструкції та розвитку, організація співробітництва з НАТО у форматі програми «Партнерство заради миру».

Науковець докладно розглядає процес приватизації у Польщі, який упродовж 1990-х рр. відбувався поступово, від дрібних до великих підприємств, з погодженням цієї справи з трудовими колективами. Як результат, на 2009 р. в Польщі лише 20% ВВП припадає на державний сектор. Дослідник подає статистику зростання західних інвестицій, промисловості, зменшення інфляції, середньої заробітної плати та пенсії на 2009 р. (775 та 375 євро відповідно). При цьому він не приховує, що в країні досі не подолано безробіття, що зумовлює трудову міграцію поляків (1 млн. поляків у країнах ЄС та США)¹²⁵.

Позитивно В.П. Газін оцінює процеси економічних перетворень в Угорщині. Він вказує, що величезний борг з комуністичних часів був виплачений завдяки продажу промислових підприємств німцям, австрійцям, французам, італійцям, американцям. Автор підкріплює це динамічною статистикою ВВП, середніх зарплат та пенсії, зменшенням безробіття. Демонстрацією соціального характеру сучасної Угорщини є поданий факт звільнення від податків громадян з низькими прибутками (до 350 доларів)¹²⁶.

Історик розглянув також особливості ситуації у Чехії: реформи В. Клауса, структурна зміна чеської армії, досягнення перехідного періоду (домінування середнього класу, незначна трудова міграція, низький рівень інфляції та безробіття)¹²⁷. Автор вказує, що у Словаччині процес системної трансформації був складнішим і повільнішим, підприємства та банки стали продаватися іноземцям пізніше, з 1998 р. Проте зі вступом до ЄС, економічне життя інтенсифікувалося й це автор підтверджує статистикою ВВП, середнього прибутку на особу, низьким рівнем інфляції та безробіття. Дослідник наголошує, що Словаччиною перед вступом була проведена значна підготовча робота: «щороку приймалися сотні законів з метою приведення правових норм Словаччини до європейських стандартів»¹²⁸.

У монографії певна увага приділена політичному розвитку сучасної Білорусі. Науковець вказує, що там «якихось суттєвих суспільно-економічних та політичних змін після 1991 р. не сталося»¹²⁹. Він називає курс президента Лукашенка збереження тоталітарних принципів життя і діяльності суспільства, говорить про майже стовідсоткову русифікацію Білорусі, яка не мала практики боротьби за незалежність, тісну співпрацю з путінською Росією у економічній, політичній, військовій сферах. Історик слушно зауважує, що «поки Росія буде качати туди дешеві енергоносії, потреб у Білорусі у реформах не буде»¹³⁰. Політичну стабільність і відсутність соціальних протестних рухів автор пояснює таким чином: «державна забезпечує людям певні умови існу-

вання: матеріальний, культурний, освіти і безпеки, а суспільство платить за це лояльністю»¹³¹.

Оригінальними й цікавими є авторські загальні висновки щодо змін у посткомуністичних країнах ЦСЄ. В.П. Газін виділив 12 основних блоків зауважень з власними спостереженнями та рекомендаціями, які отримали підтвердження подальшим розвитком подій процесів у країнах регіону. На наш, погляд найбільш важливими і повчальними для України є висновки 5, 8, 9, 11, 12:

– найбільш складним перехідний період виявився в країнах, де після антитоталітарних революцій, внаслідок певних історичних причин (відсталість, відсутність практики демократії) при владі залишилися комуністи;

– входження в європейські та євроатлантичні структури можливе лише при умові глибоких інституційних реформ... Усе це можливе при досягненні всередині країни єдності як еліти, так і суспільства;

– всюди сприяння демократичного Заходу виявилось головним локомотивом соціально-економічної та суспільно-політичної трансформації;

– там, де намітилися серйозні успіхи в економічному і політичному житті суспільства та зростав матеріальний добробут населення, комуністи втрачали свій електорат і сходили з політичної сцени;

– допомога Заходу не працює належним чином там, де основні реципієнти мало переймаються справою реформ і перехідні процеси йдуть вкрай повільною¹³².

Високий рівень громадянської та національної самосвідомості ювіляра не міг не знайти відображення у його наукових публікаціях, присвячених актуальним проблемам суспільно-політичного розвитку України. Реагуючи на активізацію боротьби у громадській думці нашої держави навколо питання вступу до НАТО, В.П. Газін підготував статтю з даної проблеми¹³³.

Спочатку він вказує нормативно-правову базу українського законодавства щодо відносин з НАТО, але підкреслює, що вона не підкріплена практичними заходами. Автор емоційно критикує відмовки частини української політикуму, які не бажають вступу до НАТО, й образно висловлюється, що «від таких розмов тхне інфантильністю і байдужістю до долі своєї країни»¹³⁴.

Серед причин негативного ставлення до НАТО частини українського суспільства він називає: традиції комуністичного минулого; контроль і вплив ЗМІ сусідньої держави (тобто Росії) на українському інформаційному просторі, а звідси – відсутність каналів достовірної інформації для українців про Альянс. В арсеналі антинатовської пропаганди також залякування молоді небезпекою воювати за чужі інтереси, стати «гарматним м'ясом»¹³⁵.

Історик інформує читача, що власне Росія більше і глибше співпрацює з НАТО, ніж Україна, але там ніхто проти цього не протестує і не влаштовує мітинги. В той же час подібні кроки нашої держави викликають роздратування північного сусіда, адже

вона «поки що в уявленні кремлівських правителів всього-навсього уламок імперії, чи можна їй, колишній частині метрополії, дозволити займатися самостійною зовнішньою політикою, бути державою?»¹³⁶. На думку ювіляра, такі зовнішні заперечні потуги можуть притупитися за умови єдності української нації, осмислення громадянами своїх корінних національних інтересів.

Дослідник пропонує оригінальний і простий рецепт вирішення українсько-російської дилеми: «Хочеться запропонувати Росії: давайте разом вступати до НАТО і наші проблеми безпеки зникають в один день... оскільки рано чи пізно під тиском обставин у багато гіршій ситуації вам прийдеється зробити цей єдино правильний крок»¹³⁷.

На особливе схвалення заслуговують роздуми ювіляра на тему хуторянського мислення українців, яке, всупереч історичному досвіду, стало основою прагнення нейтралітету та позаблоковості нашої держави. Ще одним гальмом автор визначає відсутність в Україні громадянського суспільства та практичної демократії.

Противників вступу до НАТО він вважає тих, кого влаштовує безпорадна Україна, натякає, що цим питанням маніпулюють антиукраїнські політичні сили, інфраструктура яких все більше розростається. Історик проводить історичні паралелі й констатує: «Такої потужної п'ятої колони, як в Україні, не було ні в довоєнній Польщі, ні в домюнхенській Чехословаччині»¹³⁸. Дослідник застерігає, що ця п'ята колона, користуючись тим, що вона представлена у вищих структурах державної влади й управління, може, навіть за допомогою виборчого бюлетеня, оволодіти владою й реалізувати згубні для України плани.

Для В.П. Газіна проблема вступу до НАТО України передбачає більш ширший контекст безпеки і напрямку розвитку нашої держави загалом. Він оцінює західний український кордон як найбільш безпечний. Прямо заявляє, що вибираючи НАТО чи керувану Росією Організацію договору колективної безпеки (з 1994 р.) Україна здійснює цивілізаційний вибір: європейський з його демократією, передовими технологіями, високими стандартами життя чи євразійський, з його автократією, відсталістю тощо¹³⁹.

Завершує статтю ювіляр на позитивній ноті, він акцентує увагу на посилення пронатовської інформаційної кампанії, поступова переорієнтація громадськості до схвалення НАТО, перебування в якому «надає можливість спокійно пережити перехідний трансформаційний період – час, поки в Україні сформується єдина нація, а в суспільній свідомості відбудуться незворотні процеси матеріалізації ідеї соборності й незалежності»¹⁴⁰.

Спеціальну розвідку В.П. Газін присвятив українським виборчим процесам. Він піддає обґрунтованій критиці нормативно-правову базу українських виборів і діяльність парламентарів, «які взяли за звичку перед кожними черговими виборами міняти законодавство»¹⁴¹. Недоліком вітчизняного варіанту пропорційної виборчої системи науковець бачить закриті списки більшості кандидатів у депутати, що забезпечує реалізацію інтересів пар-

тійного лідера чи керівництва, а не загальнодержавних потреб. У даному випадку, на його думку, нівелюється роль виборця, який й так в Україні «недосвідчений, амбівалентний, не озброєний демократичними переконаннями»¹⁴².

Звичний для сьогоднішніх українських політичних реалій процес перебігання партійних депутатів з опозиції в коаліцію дослідник дотепно порівнює з неймовірною ситуацією переходу футболістів команди, яка програє, на бік команди, яка виграє. Причиною такої безпринципності автор бачить у нігілізмі та байдужості, за мовчазної згоди яких відбувається і зрада, і вбивство¹⁴³.

Ситуацію фактичної приватизації партіями судів, прокуратури, силових структур, інших державних інстанцій В.П. Газін цілком виправдано вважає наслідком запозичення методів діяльності КПРС.

Пропозиції ювіляра щодо реформування української виборчої системи можна звести до таких положень: залишення пропорційної системи, але зі застосуванням правила «вільних списків», коли виборці мають можливість вказувати, кого з кандидатів вони хотіли б бачити в першу чергу, кого в другу, а кого взагалі не хотіли б бачити; можливість висунення кандидатів партіями в окремих округах; позбавлення державних субсидій на проведення виборів тих партій, які двічі підряд сумарно по всіх округах не подолали прохідний бар'єр, який доцільно встановити не менше 5%; запровадження конкурсних тестів на здатність кандидата до депутатської діяльності; помічені у фальсифікаціях та корупції партії повинні зніматися з виборчих перегонів¹⁴⁴.

У 2011 р. опубліковано навчально-методичний посібник ювіляра «Україна і світ». Однак його зміст виходить за рамки навчальної літератури і містить наукові висновки автора щодо актуальних проблем внутрішньої і зовнішньої політики України.

Аналізуючи українські революційні хвилі дослідник зазначає, що не було до кінця розв'язане питання влади. Він критикує залишення старого складу парламенту як у 1991, так і в 2004 рр., засилля в новій українській владі старих комуністичних кадрів. Наслідком цього стало те, що «демократичні трансформації були заблоковані, соціально-економічні та політичні реформи застрягли на півдорозі, у країні запанував кримінальний розгул, безлад, насаджувався авторитарний режим, що захищав інтереси олігархів»¹⁴⁵. Історик прозорливо спостеріг відмінності у рівні демократизації Сходу і Півдня від решти країни, які «опинилися у ролі Вандей», й там панує євразійство¹⁴⁶.

Автор позитивно оцінює Помаранчевий майдан, відкидаючи звинувачення у тому, що він був інспірований ззовні та організований для задоволення владних амбіцій його ініціаторів. Однак помаранчеві лідери своєю міжусобною боротьбою та небажанням кардинально змінити систему влади занапастили здобутки народного демократичного руху. Спираючись на це, В.П. Газін доходить висновку, що в Україні політична еліта знаходиться у зародковому стані, адже її керівництво є лише правлячим класом¹⁴⁷.

Сьогоднішні події підтверджують прогнози ювіляра щодо того, що Будапештський меморандум 1994 р. не надав серйозної гарантії нашій державі (історик знаходить аналогії між даним документом та договорами Локарнської конференції щодо безпеки Польщі та Чехословаччини)¹⁴⁸, не стало міцною запорукою цього і входження її до низки міжнародних організацій.

Окремо науковець зупиняється на російській концепції фактичного невизнання незалежності України, яка ініціює політичні війни і суперечки у форматі українського і російського братських народів, які повинні жити разом в одній державі¹⁴⁹.

Посилений інтерес викликають роздуми науковця про українську діаспору. Порівнюючи її східний і західний напрямки він підкреслює, що представники першого одразу ж позбавляються національної ідентичності, прагнуть стати більшими росіянами, ніж корінні мешканці. У той час як західна діаспора упродовж вже кількох поколінь зберігає українські традиції та мову, намагається допомогти батьківщині. Важливою є авторська констатація, котра теж знайшла підтвердження у сьогоденні, що більшість росіян України є її справжніми патріотами. Дослідник пише: «Справа не в росіянах, які проживають в Україні, а в мільйонах етнічних українців, які не позубулися малоросійства та євразійства»¹⁵⁰.

Ювіляр перераховує конкретні прояви старого ладу в сучасній Україні: вертикальні радянські профспілки; проведення приватизації у фактичному вигляді дерибану та розкрадання, одним з інструментів яких стало запровадження купона; система рад та політичні партії які діють за правилами КПРС; сільськогосподарські кооперативи, які скопійовані з колгоспів; бюрократизація верхів, яка гальмує демократичні снаги знизу¹⁵¹.

Автор характеризує витоки проблеми Придністров'я, можливі варіанти зовнішньополітичного курсу нашої держави й виносить невтішний, але абсолютно справедливий вердикт, що «Україна опинилася у ролі лімітрофа між Європою у формі ЄС і Росією»¹⁵².

У цілому погоджуємося з міркуваннями ювіляра щодо того, хто є нашим стратегічним партнером. Дану роль виконують насамперед США, за допомогою яких можна реально забезпечити незалежність і суверенітет, адже це гарантією статус-кво на пострадянському просторі, протидіє постанову там нового імперського утворення. З цього боку є високі шанси отримати технології, вигідні інвестиції, дешеві кредити¹⁵³. До категорії партнерів В.П. Газін зараховує також Польщу, країни Балтії.

У той же час історик чітко й аргументовано доводить, що Росія не може бути для нас стратегічним партнером з історичних, економічних, політичних, геостратегічних причин. Це, на переконання автора, засвідчило жорстке наростаюче протистояння, а українська політика Росії нагадує політику Німеччини щодо Польщі після Першої світової війни¹⁵⁴. Дані тези знову ж таки аж надто абсолютно підтвердилися подіями останніх років.

Окремий параграф посібника розкриває деталі проблеми Чорноморського флоту в українсько-російських відносинах.

Дослідник простежує хронологію подій 90-х рр. з цього питання, тиск з боку російської сторони та постійні поступки з боку української, які супроводжувалися нагнітанням ситуації в Криму, активізацією там п'ятої колонії¹⁵⁵. Підсумкові міждержавні угоди з Чорноморського флоту автор вважає зовсім невігідними для України, а військова присутність Росії в Криму оцінюється ним як загроза українському суверенітету. Завершується параграф риторичним запитанням: куди попливе Чорноморський флот?¹⁵⁶. На жаль, гірка реальність окупованого Росією Криму уже відповіла на нього.

Характеризуючи співробітництво України з НАТО, історик виділив і довів абсурдність наступних демагогічних страшилок, які стоять на озброєнні антинатовської пропаганди: це агресивний блок; на території України розмістять ядерну зброю; зі вступом до альянсу завалиться український військово-промисловий комплекс; українські витрати як члена блоку зростуть; НАТО іде на схід; вступивши до альянсу, Україна перетвориться ледь не на колонію Заходу¹⁵⁷. Одночасно, спираючись на беззаперечні факти, дослідник обґрунтовує шкідливість для національних інтересів тісної військово-політичної співпраці з Росією, згадуючи про конфлікт навколо о. Тузли, серпневу війну 2008 р. з Грузією, систематичне повторення в російських ЗМІ, що нібито М. Хрущов подарував Крим Україні¹⁵⁸. Як бачимо, акценти й перспективні варіанти розвитку конфлікту, сформульовані ювіляром, знову стали пророчими.

СНД В.П. Газін вважає невиразною аморфною структурою, плани на яку у кожній країна-члена власні. Для Росії – це інструмент реінтеграції СРСР, для України – засіб «шляборозлучного процесу» в справі побудови незалежності; для Білорусі – роль позаблокового моста між заходом і Росією та отримання російських ринків збуту¹⁵⁹.

У завершальному параграфі «Україна – Росія: 20 років несумісності» автор наголошує на війнах історичної пам'яті, ідеологічній конструкції «руського мира», чинниках економічного протистояння й підкреслює, що «для Росії українська незалежність щось випадкове, сезонне»¹⁶⁰.

На наш погляд, даний посібник ювіляра завдяки своїй гострій актуальності та злободенності має стати настільним довідником для всіх українських політиків, які зараз чи в перспективі прийматимуть доленосні для нашої держави рішення.

Певною ризикою, але, звісно ж, не остаточним підсумком, творчих пошуків В.П. Газіна став його виступ на науково-практичній конференції 2012 р. щодо розвитку ЦСЄ в умовах постсоціалістичної трансформації. Доповідач здійснив глибокий екскурс в історичне минуле регіону та виділив головні віхи його роді в міжнародній політиці: Вестфальський порядок та наступні війни за домінування в регіоні, коли на просторах ЦСЄ зійшлися кордони європейських та євразійських імперій; геополітичні прагнення об'єднаної Німеччини, які призвели до Першої світової війни; продовження боротьби за ЦСЄ у міжвоєнний період; домовленості між СРСР та Німеччиною 1939 р. та подальша агресія останньої в роки

Другої світової війни; ЦСЄ як епіцентр «холодної війни»; крах комунізму та важливість регіону як чинника безпеки та стабільності на сучасному етапі¹⁶¹. Погоджуємося з думкою автора щодо вирішальності ролі ЦСЄ у системі безпеки континенту: «хто володіє ЦСЄ, той мав контрольний пакет впливу у Європі»¹⁶².

Таким чином, аналіз доробку В.П. Газіна у напрямку вивчення перипетій історичного розвитку ЦСЄ демонструє його вагомий здобутки. Багаторічні дослідницькі пошуки, великий життєвий досвід, надзвичайна проникливість у суть проблем, розгляд їх у європейському та світовому контексті, стратегічне бачення історичної перспективи забезпечили наукову новизну та цінність отриманих результатів. Це доводить, що ювіляру потрібно продовжувати дослідження й ми впевнені, що вони стануть корисними для українського суспільства та сприятимуть національному державотворенню.

Примітки:

1. Історична доля ЦСЄ: до і після комунізму // Країни Центрально-Східної Європи в умовах постсоціалістичної демократичної трансформації : збірник матеріалів науково-теоретичної конференції. – Кам'янець-Подільський : комп'ютерно-інформаційна лабораторія історичного факультету КПУ імені Івана Огієнка, 2012. – С. 5.
2. Країни Центральної та Південно-Східної Європи в 1914-1990 рр. : методичний посібник. – Хмельницький, 1992. – 24 с.
3. Історична доля ЦСЄ: до і після комунізму... – С. 3.
4. Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодні / П. Вандич. – К. : Критика, 2004. – С. 9.
5. Борьба германского империализма за восстановление утраченных позиций в Центральной Европе после Версальского договора (1919 – 1932 гг.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.03 / В.П. Газин ; Ужгородский гос. ун-т. – Ужгород, 1979. – 24 с.
6. Германские планы «Срединной Европы» в период Веймарской республики / В.П. Газин // Узловые вопросы советской славяноведения : тезисы докладов и сообщений X Всесоюзной научной конференции историков-славистов. – Ужгород, 1982. – С. 46; Антипольская позиция Германии в вопросе международных займов Польше 1925–1927 гг. // Великий Октябрь и зарубежные славянские страны : тезисы докладов и сообщений XI Всесоюзной научной конференции историков-славистов 27–29 января 1988 г. – Минск, 1988. – С. 22; Локарно і проблеми «мирної ревізії» Версальського миру в 1925–1927 рр. // Тези доповідей XXXXII наукової конференції кафедр інституту за 1989–1990 рр. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут ім. В.П. Затонського, 1991. – С. 28; Веймарська республіка та німецькі національні меншини в сусідніх країнах // XXXXIII звітна наукова конференція кафедр інституту за 1991–1992 рр. (секція суспільних наук) / Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут ім. В.П. Затонського. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С. 71-72; Сутність, головні чинники і періодизація східної політики Веймарської республіки // Матеріали IV Буковинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції. – Чернівці : Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, 2001. – С. 208-211.

7. Реваншистські концепції в «східній політиці» реакційних кіл Веймарської республіки // Питання нової та новітньої історії : Респ. міжвід. наук. зб. – К., 1975. – Вип. 21. – С. 54-55; Німецька експансія в Центральній Європі і підтримка її міжнародним імперіалізмом (1919-1929 рр.) // Питання нової та новітньої історії : Респ. міжвід. наук. зб. – Харків, 1977. – Вип. 23. – С. 106-107.
8. Реваншистські концепції в «східній політиці» реакційних кіл Веймарської республіки... – С. 54.
9. Там само. – С. 55.
10. Там само. – С. 56.
11. Там само. – С. 58.
12. Там само. – С. 60.
13. Там само. – С. 61.
14. Там само. – С. 62.
15. Там само. – С. 64.
16. Німецька експансія в Центральній Європі і підтримка її міжнародним імперіалізмом (1919-1929 рр.)... – С. 100-101.
17. Там само – С. 102.
18. Там само.
19. Там само. – С. 103.
20. Там само. – С. 104.
21. Там само. – С. 105.
22. Там само. – С. 106.
23. «Срединная Европа» в агрессивных планах Веймарской республики // Политика великих держав на Балканах и Ближнем Востоке в новейшее время : сб. научн. трудов. – Свердловск : УрГУ, 1987. – С. 5-14.
24. Там само. – С. 5.
25. Там само. – С. 7.
26. Германские монополии и политика правительств Веймарской республики в Центральной и Юго-Восточной Европе (1925-1932) // Международные отношения на Балканах и Ближнем Востоке : сб. научн. трудов. – Свердловск : УрГУ, 1988. – С. 29.
27. «Срединная Европа» в агрессивных планах Веймарской республики... – С. 10.
28. Германские монополии и политика правительств Веймарской республики... – С. 22-23.
29. Там само. – С. 24-26.
30. Там само. – С. 27.
31. Локарно и проблема «мирной ревизии» Версальского договора в 1925-1927 гг. // Политика великих держав в Центральной Европе, на Балканах и Ближнем Востоке в новейшее время : сб. научн. трудов. – Свердловск : УрГУ, 1989.– С.18.
32. Там само. – С. 19-23.
33. Там само. – С. 19-25.
34. Економіка і зовнішня політика Веймарської республіки (1925-1933 рр.): східноєвропейські аспекти. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут, 1994. – 183 с.
35. Там само. – С. 21.
36. Там само. – С. 25.
37. Там само. – С. 86-93.
38. Там само. – С. 93.
39. Там само. – С. 26.
40. Німецька експансія в Центральній Європі і підтримка її міжнародним імперіалізмом (1919-1929 рр.)... – С. 101.

41. Економіка і зовнішня політика Веймарської республіки (1925-1933 рр.): східноєвропейські аспекти... – С. 27.
42. Німецькі національні меншини у східній політиці Веймарської республіки після Локарно // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – К. : Інститут історії України НАН України, 2000. – Вип. 9. – С. 187.
43. Економіка і зовнішня політика Веймарської республіки (1925-1933 рр.): східноєвропейські аспекти... – С. 29.
44. Там само. – С. 36.
45. Там само. – С. 37.
46. Там само. – С. 82.
47. Там само. – С. 102.
48. Там само. – С. 104.
49. Боровець І.І. Словацька держава 1939-1945 рр.: історична генеза та особливості розвитку [Текст] : [монографія] / Іван Боровець ; [наук. ред. С.В. Віднянський]. – Кам'янець-Подільський : Медобори-2006, 2012. – С. 69-70.
50. Економіка і зовнішня політика Веймарської республіки (1925-1933 рр.): східноєвропейські аспекти... – С. 83-84.
51. Там само. – С. 101.
52. Там само. – С. 111-112.
53. Там само. – С. 94-95.
54. Там само. – С. 95-96.
55. Там само. – С. 97.
56. Там само. – С. 102-103.
57. Там само. – С. 103-104.
58. Новітня історія країн Європи та Америки 1945-1994 : навчальний посібник. – Кам'янець-Подільський, 1995. – 320 с.
59. Там само. – С. 62-63.
60. Там само. – С. 64-65.
61. Там само. – С. 66-68.
62. Там само. – С. 67.
63. Там само. – С. 69.
64. Там само. – С. 70.
65. Там само. – С. 72.
66. Там само. – С. 73.
67. Там само. – С. 74-75.
68. Там само. – С. 151.
69. Там само. – С. 156.
70. Там само. – С. 158-167.
71. Там само. – С. 167-169.
72. Там само. – С. 209-215.
73. Там само. – С. 215-216.
74. Там само. – С. 220-221.
75. Там само. – С. 221-224.
76. Там само. – С. 224.
77. Там само. – С. 225-226.
78. Там само. – С. 246.
79. Там само. – С. 248.
80. Там само. – С. 251.
81. Там само. – С. 251-252.
82. Там само. – С. 253.
83. Там само. – С. 254.
84. Там само. – С. 255-256.

85. Там само. – С. 257-258.
86. Там само. – С. 258.
87. Економіка і зовнішня політика Веймарської республіки (1925-1933 рр.): східноєвропейські аспекти. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, інформаційно-видавничий відділ, 1999. – 152 с.
88. Наростання німецької реваншистської діяльності в Центральній і Південно-Східній Європі (кінець 20-х – початок 30-х років). Її прийоми і методи // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 2000. – Т.4 (6). – С. 266-267.
89. Економіка у зовнішній політиці Ваймарської республіки / В.П. Газін // Наукові записки. Серія: Історія. – Тернопіль, 2000. – Вип. 10. – С. 231.
90. Наростання німецької реваншистської діяльності в Центральній і Південно-Східній Європі... – С. 268.
91. Там само – С. 269.
92. Там само – С. 270.
93. Радянсько-німецькі стосунки та Україна (20-ті – початок 30-х років) // Питання історії України : зб. наук. статей. – Чернівці : Золоті литаври, 1999. – Т. 3. – С. 170.
94. Там само – С. 172-173, 175.
95. Там само. – С. 173.
96. Німецькі національні меншини у східній політиці Веймарської республіки після Локарно // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – К. : Інститут історії України НАН України, 2000. – Вип. 9. – С. 186-187.
97. Там само. – С. 188.
98. Там само. – С. 192.
99. Там само. – С. 195.
100. Легалізація німецької реваншистської політики на Сході Європи після Локарно // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2001. – Т. 5 (7). – С. 280.
101. Там само – С. 283.
102. Там само – С. 284.
103. Ваймарське суспільство і східна політика // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2001. – Т. 6 (8). – С. 226, 228.
104. Там само. – С. 230-231.
105. Там само. – С. 231.
106. Там само. – С. 232.
107. Агресивні плани націонал-соціалістів в контексті східної політики Ваймарської республіки // Історико-політичні проблеми сучасного світу : зб. наук. статей. – Чернівці : Рута, 2002. – Т. 9. – С. 41.
108. Там само – С. 41, 43, 44.
109. Східна політика Ваймарської республіки у перші повоєнні роки / В.П. Газін // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія : зб. наук. праць / за заг. ред. проф. П.С. Григорчука. – Вінниця, 2003. – Вип. 6. – С. 191.
110. Там само.
111. Там само. – С. 192-193.

112. Там само. – С. 193-194.
113. Там само. – С. 195.
114. Східна політика Ваймарської республіки в повоєнній історіографії // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка : Історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2008. – Вип. 1. – С. 169-171.
115. Там само. – С. 174-175.
116. Там само.
117. Там само. – С. 177.
118. Там само. – С. 177-178.
119. Новітня історія країн Європи та Америки (1918-1945 рр.) / В.П. Газін, С.А. Копилов. – К. : Слово, 2003. – С. 302-307.
120. Новітня історія країн Європи та Америки 1945-2002 роки : навчальний посібник / В.П. Газін, С.А. Копилов ; за ред. А.О. Копилова. – К. : Либідь, 2004. – С. 40-41.
121. Там само. – С. 50-51.
122. Там само. – С. 51.
123. Актуальні проблеми сучасності: історія і світова політика : монографія. – К. : Видавничий дім «Слово», 2009. – С. 16.
124. Там само. – С. 17.
125. Там само. – С. 21-22.
126. Там само. – С. 23.
127. Там само. – С. 25.
128. Там само. – С. 25-26.
129. Там само. – С. 78.
130. Там само.
131. Там само. – С. 78-79.
132. Там само. – С. 32-33.
133. Протистояння в Україні навколо вступу до НАТО: витоки і причини // Збірник наукових праць «Політологічні студії». – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. – Вип.1. – С. 24-33.
134. Там само. – С. 25.
135. Там само. – С. 25-27.
136. Там само. – С. 28.
137. Там само. – С. 29.
138. Там само. – С. 31.
139. Там само. – С. 27.
140. Там само. – С. 32.
141. Вибірчий закон у дискурсі пошуків // Збірник наукових праць «Політологічні студії». – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. – Вип. 2. – С. 5.
142. Там само. – С. 6.
143. Там само. – С. 7-8.
144. Там само. – С. 9-10.
145. Україна і світ. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. – С. 5.
146. Там само. – С. 5, 7.
147. Там само. – С. 6.
148. Там само. – С. 23.
149. Там само. – С. 9.
150. Там само. – С. 10-11.
151. Там само. – С. 12-14.

152. Там само. – С. 16.
153. Там само. – С. 19-20.
154. Там само. – С. 18-19.
155. Там само. – С. 20-25.
156. Там само. – С. 27.
157. Там само. – С. 28-30.
158. Там само. – С. 31-32, 39, 41.
159. Там само. – С. 34.
160. Там само. – С. 45.
161. Історична доля ЦСЄ: до і після комунізму. – С. 4-6.
162. Там само. – С. 6.

Stepan Vidniansky, Ivan Borovets

**HISTORY OF CENTRAL-EASTERN EUROPE IN PROFESSOR V.P. GAZIN'S
CREATIVE WORKS**

The authors gives in the article analysis of Professor V.P. Gazin's works in research of history of countries of Central-Eastern Europe. They indicates stages and thematic blocks of his scientific researches. Authors considers maintenance and authorial conclusions, expounded in historian's monographs, articles, studying books. Authors found out their actuality for modern social and political development of Ukraine.

Key words: Volodymyr Prokorovych Gazin, researches, Central-Eastern Europe, monograph, article, east politic, Post-communist transformation, Ukrainian-Russian relation.

Степан Виднянський, Іван Боровець

**ИСТОРИЯ ЦЕНТРАЛЬНО-ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ В ТВОРЧЕСКИХ
НАРАБОТКАХ ПРОФЕССОРА В.П. ГАЗИНА**

В статье подан анализ работ профессора В.П. Газина в исследовании истории стран Центрально-Восточной Европы. Указаны этапы и тематические блоки его научных изысканий. Рассмотрено содержание и авторские заключения, изложены в монографиях, статьях, учебных пособиях и учебниках историка. Выяснена их актуальность для современного общественно-политического развития Украины.

Ключевые слова: Владимир Прокопьевич Газин, исследования, Центрально-Восточная Европа, монография, статья, восточная политика, посткоммунистическая трансформация, украинско-российские отношения.

Отримано: 30.06.2016.

**СПИСОК НАУКОВИХ НА НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИХ ПРАЦЬ
ПРОФЕСОРА В. П. ГАЗІНА**

1975 р.

1. Газін В.П. Реваншистські концепції в «східній політиці» реакційних кіл Веймарської республіки / В.П. Газін // Питання нової та новітньої історії : Респ. міжвід. наук. зб. – К., 1975. – Вип. 21. – С. 54-66.

1977 р.

2. Газін В.П. Німецька експансія в Центральній Європі і підтримка її міжнародним імперіалізмом (1919–1929 рр.) / В.П. Газін // Питання нової та новітньої історії : Респ. міжвід. наук. зб. – Харків, 1977. – Вип. 23. – С. 99-107.

1978 р.

3. Газін В.П. Історики НДР про міжнародне значення Великої Жовтневої Соціалістичної революції (на сторінках Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 1973–1975 гг.) / В.П. Газін // Питання нової та новітньої історії : Респ. міжвід. наук. зб. – Харків, 1978. – Вип. 24. – С. 95-99.
4. Газін В.П. Борьба германского империализма за восстановление утраченных позиций в Центральной Европе после Версальского договора (1919–1932 гг.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.03 / В.П. Газін ; Ужгородский гос. ун-т. – Ужгород, 1979. – 24 с.

1982 р.

5. Газін В.П. Географія суспільно-політичних рухів трудящих Поділля в підтримку класової і національної боротьби трудящих Бессарабії і Північної Буковини в 1918–1929 рр. / В.П. Газін // Тези доповідей обласної наукової конференції «Проблеми історичної географії Поділля». – Кам'янець-Подільський, 1982. – С. 97-98.
6. Газін В.П. Германские планы «Срединной Европы» в период Веймарской республики / В.П. Газін // Узловые вопросы советского славяноведения : тезисы докладов и сообщений X Всесоюзной научной конференции историков-славистов. – Ужгород, 1982. – С. 46.

1984 р.

7. Газін В.П. До історії партизанського руху на Вінничині в 1941–1944 рр. / В.П. Газін // Тези доповідей Другої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1984. – С. 41-42.
8. Газін В.П. Рецензія на книгу: W. Ruge. Das Ende von Weimar. Monopolkapital und Hitler / В.П. Газін // Вопросы истории. – 1984. – № 11. – С. 169-171.
9. Газін В.П. Монополии и перевооружение Германии во второй половине 20-х – начале 30-х годов / В.П. Газін // Вопросы новой и новейшей истории : Респ. межвед. научн. сб. – К., 1984. – Вып. 30. – С. 58-66.

1985 р.

10. Газін В.П. Солідарність трудящих Поділля з боротьбою німецького пролетаріату проти рурської авантюри імперіалізму (1923 р.) / В.П. Газін // Тези доповідей VI Подільської історико-краєзнавчої конференції (Секція історії радянського періоду). – Кам'янець-Подільський, 1985. – С. 110-111.

1987 р.

11. Газін В.П. Допомога трудящих Вінниччини іспанському народу в перші місяці національно-революційної війни / В.П. Газін // Тези допо-

відей обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1987. – С. 23-24.

12. Газин В.П. “Срединная Европа” в агрессивных планах Веймарской республики / В.П. Газин // Политика великих держав на Балканах и Ближнем Востоке в новейшее время : сб. научн. трудов. – Свердловск : УрГУ, 1987. – С. 5-14.

1988 р.

13. Газин В.П. Антипольская позиция Германии в вопросе международных займов Польше 1925–1927 гг. / В.П. Газин // Великий Октябрь и зарубежные славянские страны : тезисы докладов и сообщений XI Всесоюзной научной конференции историков-славистов 27–29 января 1988 г. – Минск, 1988. – С. 22.
14. Газин В.П. Германские монополии и политика правительств Веймарской республики в Центральной и Юго-Восточной Европе (1925–1932) / В.П. Газин // Международные отношения на Балканах и Ближнем Востоке : сб. научн. трудов. – Свердловск : УрГУ, 1988. – С. 22-31.

1989 р.

15. Газин В.П. Локарно и проблема “мирной ревизии” Версальского договора в 1925–1927 гг. / В.П. Газин // Политика великих держав в Центральной Европе, на Балканах и Ближнем Востоке в новейшее время : сб. научн. трудов. – Свердловск : УрГУ, 1989. – С. 16-26.

1991 р.

16. Газин В.П. К вопросу об аншлюсе Австрии в период Веймарской республики / В.П. Газин // Вопросы новой и новейшей истории : Респ. межвед. научн. сб. – К. : Либідь, 1991. – Вып. 37. – С. 78-86.
17. Газин В.П. Локарно і проблеми «мирної ревізії» Версальського миру в 1925–1927 рр. / В.П. Газин // Тези доповідей XXXXII наукової конференції кафедр інституту за 1989–1990 рр. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут ім. В.П. Затонського, 1991. – С. 28.

1992 р.

18. Газин В.П. Країни Центральної та Південно-Східної Європи в 1914–1990 рр. : методичний посібник / В.П. Газин. – Хмельницький, 1992. – 24 с.

1993 р.

19. Газин В.П. Веймарська республіка та німецькі національні меншини в сусідніх країнах / В.П. Газин // XXXXIII звітна наукова конференція кафедр інституту за 1991–1992 рр. (секція суспільних наук) / Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут ім. В.П. Затонського. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С. 71-72.
20. Газин В.П. Дві тенденції в сучасній Європі / В.П. Газин // Сучасність. – 1993. – № 9. – С. 89-93.

1994 р.

21. Газин В.П. Економіка і зовнішня політика Веймарської республіки (1925-1933 рр.): східноєвропейські аспекти / В.П. Газин. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут, 1994. – 183 с.
22. Газин В.П. Проблема національних меншин у новітній час: веймарська історія та СНДівська реальність / В.П. Газин // Сучасність. – 1994. – № 7-8. – С. 86-92.

1995 р.

23. Газін, В.П. Новітня історія країн Європи та Америки 1945-1994 : навчальний посібник / В.П. Газін. – Кам'янець-Подільський, 1995. – 320 с.
24. Газін В.П. Политические аспекты сотрудничества рейхсвера и Красной Армии в 1920–1932 годах / В.П. Газин // Вопросы германской истории : міжвуз. зб. наук. праць. – Дніпропетровськ : ДДУ, 1995. – С. 104-107.
25. Газін В.П. Капіталізм за останніх сто років: генеза і метаморфози / В.П. Газін // Наукові праці історичного факультету. – Кам'янець-Подільський, 1995. – Т.1. – С. 17-36.

1997 р.

26. Газін В.П. Новітня історія країн Європи та Америки 1918-1945 : навчальний посібник / В.П. Газін, С.А. Копилов. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, інформаційно-видавничий відділ, 1997. – 388 с.
27. Газін В.П. Рец. на книгу: A. Lange. Berlin in der Weimarer Republik / В.П. Газін // Academia на пошану професора Л.А. Коваленка. – Кам'янець-Подільський, 1997. – С. 203-205.
28. Газін В.П. Німецький капітал і радянсько-німецькі відносини в 1925-1932 рр. / В.П. Газін // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 1997. – Т.1 (3). – С. 159-172.

1998 р.

29. Газін В.П. Еволюція агресивних планів Гітлера в 1924-1932 рр. / В.П. Газін // Творчі вершини вченого : збірник наукових праць до 60-річчя від дня народження доктора історичних наук, професора М.Г. Кукурудзяка. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 1998. – С. 249-254.
30. Газін В.П. Мотиви і цілі радянсько-німецького зближення. СРСР в німецькій політиці балансування / В.П. Газін // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 1998. – Т.2 (4). – С. 257-264.

1999 р.

31. Газін В.П. Економіка і зовнішня політика Веймарської республіки (1925-1933 рр.): східноєвропейські аспекти / В.П. Газін. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, інформаційно-видавничий відділ, 1999. – 152 с.
32. Газін В.П. Особливості зовнішньоекономічної політики Німеччини в країнах Центральної та Південно-Східної Європи (II половина 1920 – поч. 1930-х років) / В.П. Газін // Наукові записки. Серія: Історія. – Тернопіль, 1999. – Вип. IX. – С. 129-133.
33. Газін В.П. Переддень: проблеми та перспективи / В.П. Газін // Перспективи : бюлетень. – Кам'янець-Подільський, серпень – вересень 1999. – С. 9-12.
34. Газін В.П. Підсумки та уроки президентського марафону / В.П. Газін // Перспективи : бюлетень. – Кам'янець-Подільський, листопад 1999. – С. 3-4.
35. Газін В.П. Опозиція її величності / В.П. Газін // Перспективи : бюлетень. – Кам'янець-Подільський, грудень 1999. – С. 10-11.

36. Газін В.П. Радянсько-німецькі стосунки та Україна (20-ті – початок 30-х років) / В.П. Газін // Питання історії України : зб. наук. статей. – Чернівці : Золоті литаври, 1999. – Т. 3. – С. 168-176.
37. Газін В.П. Густав Штреземан і історичний портрет в історіографії та сучасності / В.П. Газін // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – К. : Інститут історії України НАН України, 1999. – Вип. 8. – С. 215-244.

2000 р.

38. Газін В.П. Новітня історія країн Європи та Америки 1945-2000 : навчальний посібник / В.П. Газін, С.А. Копилов. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2000. – 475 с.
39. Газін В.П. Економіка у зовнішній політиці Ваймарської республіки / В.П. Газін // Наукові записки. Серія: Історія. – Тернопіль, 2000. – Вип. 10. – С. 229-233.
40. Газін В.П. Німецько-американська економічна співпраця у другій половині 20-х років. Мотиви і форми / В.П. Газін // Питання історії нового та новітнього часу : зб. наук. статей. – Чернівці : Рута, 2000. – Вип. 7. – С. 145-150.
41. Газін В.П. Наростання німецької реваншистської діяльності в Центральній і Південно-Східній Європі (кінець 20-х – початок 30-х років). Її прийоми і методи / В.П. Газін // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 2000. – Т. 4 (6). – С. 266-272.
42. Газін В.П. Німецькі національні меншини у східній політиці Веймарської республіки після Локарно / В.П. Газін // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – К. : Інститут історії України НАН України, 2000. – Вип. 9. – С. 186-196.
43. Газін В.П. Вплив плану Дауеса на промисловий розвиток Німеччини в роки стабілізації / В.П. Газін // Науковий вісник Чернівецького університету : зб. наук. праць : Вип. 96-97: Історія. – Чернівці : Рута, 2000. – С. 52-59.

2001 р.

44. Газін В.П. Легалізація німецької реваншистської політики на Сході Європи після Локарно / В.П. Газін // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2001. – Т. 5 (7). – С. 279-286.
45. Газін В.П. Націонал-соціалізм і комунізм в контексті німецької історії початку 30-х років / В.П. Газін // Вопросы германской истории : сб. научн. трудов : в 2 ч. – Днепропетровск : Днепропетровский национальный университет, 2001. – Ч. 2. – С. 246-252.
46. Газін В.П. «Пан-Європа» Коуденгове-Каєрті: ревізія Версаля чи інтеграція Європи / В.П. Газін // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне : РДГУ, 2001. – Вип. 1. – Ч. 2. – С. 210-216.
47. Газін В.П. Ваймарське суспільство і східна політика / В.П. Газін // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2001. – Т. 6 (8). – С. 225-233.
48. Газін В.П. Сутність, головні чинники і періодизація східної політики Ваймарської республіки / В.П. Газін // Матеріали IV Буковинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції. – Чернівці : Черні-

- вецький національний університет імені Юрія Федьковича, 2001. – С. 208-211.
49. Газін В.П. Східна політика Ваймарської республіки в 1919–1933 рр. : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.02 / В.П. Газін ; Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2001. – 32 с.
- 2002 р.
50. Газін В.П. Україністика на сторінках часопису «Славяноведение» / В.П. Газін // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2002. – Т. 8(10). – С. 27-31.
51. Газін В.П. Агресивні плани націонал-соціалістів в контексті східної політики Ваймарської республіки / В.П. Газін // Історико-політичні проблеми сучасного світу : зб. наук. статей. – Чернівці : Рута, 2002. – Т. 9. – С. 40-47.
52. Газін В.П. Колоніальна ностальгія у Ваймарській республіці / В.П. Газін // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / за заг. ред. проф. М.М. Алексієвця. – Тернопіль, 2002. – Вип. 2. – С. 118-123.
- 2003 р.
53. Газін В.П. Новітня історія країн Європи та Америки 1918–1945 рр. : підручник для студентів вищих навчальних закладів. – 2-е вид., доп., перероб. / В.П. Газін, С.А. Копилов. – К. : Видавничий Дім «Слово», 2003. – 472 с.
54. Газін В.П. Німецька революція 1918–1919 рр. у дзеркалі сучасності / В.П. Газін // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія : зб. наук. праць / за загальною редакцією проф. П.С. Григорчука. – Вінниця, 2003. – Вип. 5. – С. 195-200.
55. Газін В.П. У пошуках «нової інтегральної моделі» / В.П. Газін // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2003. – Т.11. – С. 367-376.
56. Газін В.П. Східна політика Ваймарської республіки у перші повоєнні роки / В.П. Газін // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія : зб. наук. праць / за загальною редакцією проф. П.С. Григорчука. – Вінниця, 2003. – Вип. 6. – С. 190-296.
57. Газін В.П. Веймарське суспільство напередодні 30 січня 1933 р. / В.П. Газін // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки : міжвідомчий зб. наук. праць. – К. : Інститут історії України НАН України, 2003. – Вип. 9. – С. 207-217.
58. Газін В.П. Соціальний статус селянина і проблеми свободи й демократії / В.П. Газін // Фермерські господарства на Поділлі: історична ретроспектива і сучасний стан : зб. наук. праць за матеріалами Всеукраїнської наук.-практ. конф. (22-23 квітня 2003 року). – Кам'янець-Подільський : Абетка-Нова, 2003. – С. 105-110.
59. Газін В. Чого чекати від Москви? / Володимир Газін // День. – 2003. – 28 листопада.
60. Газін В.П. Гіперінфляція 1922–1923 рр. у Ваймарській республіці: вплив на суспільство, шляхи подолання / В.П. Газін // Вопросы германской истории : сб. науч. статей. – Дніпропетровськ : РВВ ДНУ, 2003. – С. 212-219.

2004 р.

61. Газін В.П. США, ЄС і Росія у системі становлення нового світового порядку / В.П. Газін // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету : історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2004. – Т. 12. – С. 400-408.
62. Газін В. Уроки веймарської історії / В. Газін // Дзеркало тижня. – 2004. – 25 грудня.
63. Газін В.П. Новітня історія країн Європи та Америки 1945-2002 роки : навчальний посібник / В.П. Газін, С.А. Копилов ; за ред. А.О. Копилова. – К. : Либідь, 2004. – 624 с.

2005 р.

64. Газін В. «Помаранчеві шанси»: Україна в системі європейських відносин / Володимир Газін // День. – 2005. – 8 лютого.
65. Газін В. Конституційний шторм Євросоюзу / Володимир Газін // День. – 2005. – 16 червня.
66. Газін В. Україна і новий світопорядок / Володимир Газін // День. – 2005. – 19 липня.
67. Газін В. Короткотерміновий кредит революції / В. Газін // День. – 2005. – 3 березня.
68. Газін В.П. Ваймарська демократія: між крайніми лівими та правим тоталітаризмом / В.П. Газін // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету : історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2005. – Т.15: На пошану професора Л.В. Баженова. – С. 243-251.
69. Газін В.П. Ваймарська історія в контексті комуністичного сьогодення / В.П.Газін // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне, 2005. – Вип. 7. – С. 292-297.
70. Газін В.П. Урок ваймарської історії / В.П. Газін // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету : зб. за підсумками звітної наук. конф. викладачів і аспірантів : в 3-х томах. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний університет, редакційно-видавничий відділ, 2005. – Вип. 4. – Т. 1. – С. 93-94.

2006 р.

71. Газін В.П. США, ЄЕС і Росія у системі становлення нового світового порядку / В.П. Газін // Історія в середніх і вищих навчальних закладах України : науково-методичний журнал. – 2006. – № 4. – С. 13-15.
72. Газін В.П. Символіка і політика/ В.П. Газін // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету : зб. за підсумками звітної наук. конф. викладачів і аспірантів : в 3-х томах. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний університет, редакційно-видавничий відділ, 2006. – Вип. 5. – Т. 1. – С. 66-67.
73. Газін В.П. Базові основи та пріоритети НАТО: Український шлях / В.П. Газін // Подільські вісті. – 2006. – 26 жовтня.

2007 р.

74. Газін В. Символіка і політика / В. Газін // Дзеркало тижня. – 2007. – 21 квітня.
75. Газін В.П. Система європейської колективної безпеки: НАТО та Україна / В.П. Газін // Фортеця. – 2007. – 28 червня.
76. Газін В.П. Учений і людина / В.П. Газін // Наукова звитяга у щоденному вимірі. До 35-річчя науково-педагогічної діяльності доктора історичних наук, академіка В.С. Степанкова. – Кам'янець-Подільський : Абетка-Нова, 2007. – С. 177-183.

77. Газін В.П. Квадратура газу / В.П. Газін // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету : зб. за підсумками звітної наук. конф. викладачів і аспірантів : в 3-х томах. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний університет, редакційно-видавничий відділ, 2007. – Вип. 6. – Т.1. – С. 52-54.

2008 р.

78. Газін В.П. Новітня історія країн Європи та Америки 1918–1945 рр. : підручник для студентів вищих навчальних закладів. – 2-е видання, доп., перероб. / В.П. Газін, С.А. Копилов. – К. : Видавничий Дім «Слово», 2008. – 472 с.
79. Газін В.П. НАТО на зламі століть: український шлях / В.П. Газін // *Море*. – 2008. – №1. – С. 136-145.
80. Газін В.П. Глобалізація в системі творення нового формату світопорядку / В.П. Газін // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету : історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Оіом, 2008. – Т.18: На пошану професора В.С. Степанкова. – С. 461-467.
81. Газін В.П. Проблема французько-німецького примирення після Першої світової війни в історичному вимірі / В.П. Газін // *Проблеми германської історії*: зб. научних статей. – Дніпропетровськ : РВВ ДНУ, 2008.
82. Газін В.П. Нова балканська криза на рубежі століть / В.П. Газін // *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії* : Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне, 2008. – Вип. 12. – С. 214-220.
83. Газін В.П. НАТО на рубежі століть: українська Голгофа / В.П. Газін // *Україна – НАТО – діалог стратегічного партнерства*. – Кам'янець-Подільський, 2008. – С. 2-7.
84. Газін В.П. Українська проблема вступу до НАТО / В.П. Газін // *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка* : зб. за підсумками звітної наук. конф. викладачів, докторантів і аспірантів, присвяченої 90-річчю Кам'янець-Подільського національного університету : в 5-ти томах. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2008. – Вип. 7. – Т. 1. – С. 26-27.
85. Газін В.П. Східна політика Ваймарської республіки в повоєнній історіографії / В.П. Газін // *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка* : історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2008. – Вип. 1. – С. 169-179.

2009 р.

86. Газін В.П. Актуальні проблеми сучасності: історія і світова політика : монографія / В.П. Газін. – К. : Видавничий дім «Слово», 2009. – 424 с.
87. Газін В.П. Україна і світ / В.П. Газін. – Кам'янець-Подільський, 2009. – 50 с.
88. Газін В. У пошуках виходу. Український варіант кризи / В. Газін // *День*. – 2009. – 31 жовтня.
89. Газін В.П. Доля українських революцій / В.П. Газін // *Помаранчева революція: уроки та історичне значення* : зб. мат. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський : К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2009. – С. 7-11.

2010 р.

90. Газін В.П. Г. Штресман – провідник єдиної Європи / В.П. Газін // *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету*

- імені Івана Огієнка : історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2010. – Т. 20: На пошану професора І.В. Рыбака. – С. 436-451.
91. Газін В. Звивистий шлях в НАТО / Володимир Газін // День. – 2010. – 16 лютого.
92. Газін В. Нові тенденції на євро-євроазійському просторі / Володимир Газін // День. – 2010. – 1 жовтня.
93. Газін В. Українське село: відродження чи модернізація? / Володимир Газін, Віталій Нечитайло // День. – 2010. – 17 листопада.
94. Газін В. У зоні активності двох полюсів. Київ повертається до «човникової політики» між Брюсселем і Москвою? / Володимир Газін // День. – 2010. – 28 грудня.
95. Газін В.П. Предтечі європейської інтеграції / В.П. Газін // Україна і Європа: перспективи і проблеми інтеграції: зб. мат. конф. – Кам'янець-Подільський : К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2010. – С. 11-16.
96. Газін В.П. Протистояння в Україні навколо вступу до НАТО: витоки і причини / В.П. Газін // Збірник наукових праць «Політологічні студії». – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. – Вип. 1. – С. 24-33.

2011 р.

97. Газін В. Приватна власність як найдосконаліша форма аграрних відносин / Володимир Газін, Віталій Нечитайло // День. – 2011. – 2 лютого.
98. Газін В. «Русский мир»: нова реальність старого міфу / В. Газін // Дзеркало тижня. – 2011. – 15 квітня.
99. Газін В. У замкнутому колі дилеми / Володимир Газін // День. – 2011. – 19 травня.
100. Газін В.П. «Русский мир»: нова реальність старого міфу / В.П. Газін // «Русский мир»: нові реалії старого міфу. Матеріали круглого столу. – Кам'янець-Подільський : К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2011. – С. 6-12.
101. Газін В.П. Внутрішньополітичні процеси і формування зовнішньої політики / В.П. Газін // Незалежність України: проблеми, поступ, перспективи : зб. мат. круглого столу. – Кам'янець-Подільський : К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2011. – С. 18-22.
102. Газін В.П. Виборчий закон у дискурсі пошуків / В.П. Газін // Збірник наукових праць «Політологічні студії». – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. – Вип. 2. – С. 5-11.
103. Газін В.П. Незгасні іскри життя / В.П. Газін // Анатолій Олексійович Копилов: Особистість у вимірі епохи: Дослідження. Спогади. Документи. Бібліографія / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка ; [уклад.: О.М. Завальнюк, В.С. Степанков ; відп. ред. В.С. Степанков]. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. – С. 41-42.
104. Газін В. Вивчення всесвітньої історії в Україні: 20 років тупцювання на місці / В. Газін // Дзеркало тижня. – 2011. – 17 червня.
105. Газін В. Його Величність МСБ як «природний хід речей» / В. Газін // Дзеркало тижня. – 2011. – 16 грудня.

2012 р.

106. Газін В.П. Гітлер – людина, фірмер, тиран у порівнянні / В.П. Газін // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи : зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2012. – Вип. 3. – С.182-192.

107. Газін В. 1941-1945: Від катастроф до перемог – важелі повороту / В. Газін // Дзеркало тижня. – 2012. – 17 серпня.

2013 р.

108. Газін В.П. Новітня історія країн Європи та Америки (1945–2012) : навчально-методичний посібник / В.П. Газін, О.А. Юга. – Кам'янець-Подільський, 2013. – 108 с.
109. Газін В. Фашизм-антифашизм: чого коштує гра? / В. Газін // Дзеркало тижня. – 2013. – 16 серпня.
110. Газін В. Густав Штреземан – провісник об'єднаної Європи / В. Газін // Дзеркало тижня. – 2013. – 8 листопада.

2014 р.

111. Газін В.П. Позаблоковість є. Проблема залишається / В.П. Газін // Політологічні студії : збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2014. – Вип. 4. – С. 62-68.
112. Газін В. Nie rozwalam / В. Газін // Дзеркало тижня. – 2014. – 4 квітня.
113. Газін В. Останній поділ: пролог катастрофи / В. Газін // Дзеркало тижня. – 2014. – 6 червня.
114. Газін В. Імперії – колонії: долі після Першої світової війни / В. Газін // Дзеркало тижня. – 2014. – 15 серпня.
115. Газін В. Політичні замальовки напередодні / В. Газін // Подолянин. – 2014. – 15 серпня.
116. Газін В. Безпека: відлуння 1930-х / В. Газін // Дзеркало тижня. – 2014. – 23 жовтня.
117. Газін В. Новітнє літочислення: межа відліку / В. Газін // Дзеркало тижня. – 2014. – 19 грудня.

2015 р.

118. Газін В.П. Новітня історія країн Європи та Америки на початку ХХІ ст. : підручник / В.П. Газін, С.А. Копилов // Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2015. – 284 с.
119. Газін В. “Східне питання”: продовження буде? / В. Газін // Дзеркало тижня. – 2015. – 23 січня.
120. Газін В. Вестфальська система: випробування ХХІ століттям / В. Газін // Дзеркало тижня. – 2015. – 27 лютого.
121. Газін В. “Пакс американа” vs “пакс советіка” / В. Газін // Дзеркало тижня. – 2015. – 20 березня.
122. Газін В. Тавровані Каїном. Гітлер — людина, фіорер, тиран у порівнянні... / В. Газін // Дзеркало тижня. – 2015. – 24 квітня.
123. Газін В. Веймарська Німеччина: шах і мат гіперінфляції 1923 р. / В. Газін // Дзеркало тижня. – 2015. – 22 травня.
124. Газін В. Ретроспекція: дебет і кредит індустріалізації в Радянському Союзі / В. Газін // Дзеркало тижня. – 2015. – 26 червня.
125. Газін В. Конрад Аденауер: ФРН іде в Європу / В. Газін // Дзеркало тижня. – 2015. – 10 липня.
126. Газін В. Пакт Монклоа: урок для України / В. Газін // Дзеркало тижня. – 2015. – 28 серпня.
127. Газін В. СНД: кінець проекту чи радянщини? / В. Газін // Дзеркало тижня. – 2015. – 18 вересня.
128. Газін В. Патерналізм: від люмпенів Риму до електорату України / В. Газін // Дзеркало тижня. – 2015. – 13 листопада.

129. Газін В.П. Громадянське суспільство: його вороги і друзі / В.П. Газін // Перша річниця революції гідності: підсумки та перспективи : зб. за підсумками наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський, 2015. – С.17-20

2016 р.

130. Газін В. Війна у війні: кому було вигідно? Кривава карта Волині / В. Газін // Дзеркало тижня. – 2016. – 22 січня.
131. Газін В. «Не на часі»: кунктаторство в Україні – багатоліке зло / В. Газін // Дзеркало тижня. – 2016. – 13 травня.
132. Газін В. Мартін Лютер: у пошуку консенсусу справ земних і небесних / В. Газін // Дзеркало тижня. – 2016. – 25 червня.

ПУБЛІКАЦІЇ ПРО ЖИТТЄВИЙ ТА ТВОРЧИЙ ШЛЯХ ПРОФЕСОРА ГАЗІНА ВОЛОДИМИРА ПРОКОПОВИЧА

1. Газін Володимир Прокопович // <http://uk.wikipedia.org>
2. Вітаємо, професоре, Ви – доктор! // Кам'янець у серпні. – 2001. – С. 21.
3. Газін Володимир Прокопович // Хто є хто на Хмельниччині. – К., 2004. – Вип. 2. – С. 57.
4. Степанков В.С. Володимир Прокопович Газін // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2006. – Т. 7: Матеріали третього круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у XVIII – на початку XXI ст.». – С. 399-408.
5. Степанков В.С. Відомий вчений, щира людина та патріот // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету : історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2007. – Т. 17: На пошану професора В.П. Газіна. – С. 9-18.
6. Степанков В.С. Газін Володимир Прокопович // Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка в особах. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2008. – Т. 3. – С. 56-66.

(уклав Володимир Газін)

КРИМ В ІСТОРІЇ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

УДК 930.1(477)«1575»

Дмитро Вирський
(Київ)

КРИМСЬКОТАТАРСЬКЕ ВІЙСЬКО В ПОХОДІ 1575 р. (за Б. Папроцького «Історією жалісною...»)

Б. Папроцького віршована «Історія жалісна...» (Краків, 1575) є одним з найдетальніших описів успішного татарського набігу. На прикладі набігу восени 1575 р. маємо докладну картину організації татарського війська у поході, сценаріїв дій загонів при бойових зіткненнях, прояснення логістичних особливостей війни на Поділлі зокрема та Західній Україні взагалі, майже фотографічні реконструкції окремих двобоїв, унікальний опис татарських прапорів. Подана численна біографічна інформація щодо відомих на українському прикордонні Речі Посполитої осіб (як з польсько-українських, так і татарських кіл). Присутня багата топонімічна інформація, яка має зацікавити краєзнавців.

Ключові слова: кримськотатарське військо, Бартош Папроцький, набіг 1575 року.

Питання про формування наративного образу татарських нападів на Україну досі практично не порушувалося у вітчизняній історіографії, оскільки належало до ззовні «очевидних» тем. За джерело цього образу зазвичай подається «одвічна» та апріорна народна пам'ять, яка не потребує жодних наукових досліджень. Утім, сучасна наративістика навчила нас обережно ставитися до «очевидного».

Відтак, аналіз мабуть найяскравішого в річпосполитській історичній літературі опису успішного татарського нападу 1575 р. – віршованої хронічки Бартоша Папроцького (1543-1614 pp.) «Historya zalosna o prętkości u okrutności Tatarskiej a o srogim mordowaniu u popsowaniu Ziemie Ruskiej u Podolskiej. Ktore sie stało Księżycza Października Roku 1575» / «Історія жаалісна про прудкість та лють Татарську і про суворе нищення та псування Земель Руської та Подільської. Котре сталося місяця Жовтня Року 1575» (Краків, 1575) – дозволить по-новому поглянути на цю проблему. До речі, ця історіографічна пам'ятка практично не введена до наукового обігу (причому не лише в Україні)¹.

Це твір про вторгнення кримців на Україну у вересні-жовтні 1575 р. досі малознаний історикам, хоча його короткий латиномовний переказ маємо наприкінці вже згаданого твору Л. Горецького про війну з турками молдавського господаря Івоні 1574 р.² Автор «Війни Івоні» прямо зауважив, що татарський напад жовтня 1575 р. – це помста турків за козацько-молдавську акцію 1574 р.

Також екстракт з «Історії жалісної», без посилання на оригінал, можна зустріти і на сторінках популярного польського перекладу (з доповненнями) Мартина Пашковського (помер після 1621 р.) трактату Алесандро Гваньїні (1534-1614 рр.) «Хроніки європейської Сарматії» (Краків, 1611 р.). Зауважимо, що перше базове видання «Хроніки» (1578 р.) цього матеріалу ще не містило. Уривок вставлено у виданні 1611 р. при оповіді про панування польського короля Генріха Валуа, а 1-е видання 1578 р. завершувало блок королювань описом самої лише коронації останнього у 1573 р. Відтак, питання, хто був ініціатором внесення до тексту «Хроніки» цікавого тут матеріалу – сам Гваньїні чи таки Пашковський, залишається відкритим. Автор даної статті схиляється до другої кандидатури.

«Історія жалісна...» може у вітчизняній історіографії претендувати на статус класичного опису вдалого – для татарської сторони – набігу на українські землі. Причому, з-поміж інших інформаторів про цю подію (Гваньїні-Пашковський, Оржельський, Гейденштейн) – не враховуючи Горецького, який прямо реферував текст Папроцького – найбільшу текстуально-сміслову близькість до Папроцького демонструє оповідання Свентослава Оржельського (Ожельського, 1549-1598 рр.). Вірогідно, що обидва мали доступ до однакових першоджерел. Більше відмінностей і додатків у Рейнольда Гейденштейна (Гейденштейна, Гайденштайна, 1553-1620 рр.). Усі три ці «паралельні» описи коментуються у принагідних посиланнях³.

Про загальну «технологію» татарського нападу 1575 р. Папроцький завважив, що татари «обережно» прорвалися-«перебігли» через землі Поділля, а вже на терени Русі – Руського воєводства, «без поспіху» ввійшли і тут площу сорок миль вдовж і впоперек «оббігали, пустошачи, Поганські загони». До зони спустошення потрапила й Волинь, мужніх захисників якої татари «обійшли хитро».

Цілий фактографічний розділ Папроцький скромно назвав «Сума Історії про нагле вторгнення Татар до Земель Руської і Подільської».

Відправною точкою хроніки обрано день 15 вересня 1575 р., коли «поштивий» Миколай Сенявський – «гетьман» та «староста стрийський»⁴, розіслав з Сеняви⁵ українній шляхті листи-оповіщення про вірогідний татарський напад («від негідних Татар великий неспокій»). Вісті ці сам керівник оборони України отримав від прикордонних старост, а також від власних «шпигунів густих» та «від Гетьмана з Низу Князя Ружинського / Богдана, досить славного Мужа / і справного»⁶. Тут зауважимо, що, можливо,

низовці напередодні нападу татар ходили походом під Балаклей⁷ (за погодженням із коронним гетьманом Єжі Язловецьким, який також претендував на цей зруйнований замок?), де перешкодили намірам турків збудувати тут нове укріплення. Оржельський згадає скарги на це, привезені турецьким посланцем до М. Мелецького, якраз під час татарського нападу⁸.

За цими даними «Цар Перекопський виправив своїх синів / І Бакая з Сьозою⁹ / і три Орди з ними». Зауважимо, що татарський напад великою мірою був обумовлений часами безкоролів'я у Короні, коли з формальної точки зору вже не діяли жодні домовленості, які тоді мали ще дуже особистісний характер (а отже, за принципом – нема короля, нема його права, нема того, кому слово давали).

Отже, татар на Україні справді чекали. Гетьман Сенявський оголосив про мобілізацію шляхти. Вона мала відіслати родини «на Замки / на певні покої», а сама – їхати «йому на порятунок», власне на підмогу, бо було зрозуміло, що гетьман опиниться на вістрі майбутнього протистояння.

Далі Папроцький описує і «сили опору» (головним чином це ополчення Руського та Подільського воєводства), які зосередилися («зїхалися») на заклади Сенявського. Але формат статті змушує опустити цю частину твору.

Першим місцем зосередження стало село Вольки (ближче не знане; назва ця на рідкість «серійна» на той час). Звідти «у гурті» рушили за Пłosкирів (нині м. Хмельницький), де від замку за «чверть милі» табором стали. Тут чекали від Сенявського на нові звістки про рух татар. Вони надійшли швидко. За інформацією гетьманських шпигунів ворог прудко наближався, його стоянка («лежі») вже зафіксована у 15 милях (приблизно 100 км) від розташування табору оборонців; орієнтовним часом зіткнення називалась «неділя» (21 вересня)¹⁰. Вожді походу, Мелецький та Сенявський, скликали раду командирів, на якій оголосили отримані вістки та питали у досвідчених вояків («у Ротмістрів свідомих там шляхів / У звичайних служилих і Мужніх Козаків»), як вони бачать можливий план бойових дій. Ветерани міркували, що татари не зйдуть вже з торованого Чорного шляху¹¹ і саме тут їх треба зустрічати (бо «на інший [шлях] не перескочить той Поганець хитрий / оскільки їм у кожний бік вже звідти перехід прикрій»).

Сам польний гетьман Сенявський просив, аби зосереджене військо рухалось до нього, але військова рада спочатку відповіла, що краще хай він поспішає до гурту. Втім, згодом аргументи гетьмана («він розуміючи ці потрібні речі / на пильний той розум свій / наперед тримався опіки») та ротмістрів, які вже перебували при ньому і самі писали до війська, аби до них поспішало, перемогли. Армія рушила за Меджибіж (замок над Чорним шляхом, володіння Сенявських) на з'єднання із гетьманськими загонами.

Утім, загального ватажка походу зібрані під Пłosкировим ротмістри, вирішили обрати на місці. Провід запропонували найбільш очевидній кандидатурі – Миколаю Мелецькому. Тоді ж об-

рالی й помічника (поручника) гетьманського. Ним став «мужній» Марцін Кунат¹² – «котрий свідомий хитрості злого Поганина». І вже разом «ці Вожді / той люд розділили / З людей пильних і Мужніх Ротмістрів учинили».

Опис Папроцьким всієї цієї процедури обрання гетьмана військ українних є дуже важливим для вітчизняної історіографії. Він подає явний «взірець» такої самої процедури у запорожців (у варіанті старшинської ради), а отже долає нерідкі штучні спроби вибудувати надмірну дистанцію між військовим мистецтвом останніх і урядовими військами Речі Посполитої. Принагідно зауважимо, що і «чорна рада» (за участі рядового складу Війська Запорізького) мала за взірець, напевно, процедуру т.зв. «кола ридарського», в якому так само брали участь усі шляхетні вояки. Зокрема, саме так звав цю раду і Папроцький при описі обрання гетьманом запорозьким С. Зборовського у 1579 р.¹³.

Далі Папроцький наводить реєстр-характеристику окремих підрозділів та їх вождів. Окремі дрібні підрозділи продовжували перебувати до війська («Прибувало до них людей досить з усіх сторін / Вітчизни своїй милаїй / для певної оборони»). Отже, загальна чисельність армії Мелецького була не менша за дві тисячі кіннотників (без численної «челяді»). До речі, Оржельський подавав цифру 4 тисячі війська під проводом Мелецького.

З п'ятниці на суботу (з 19 на 20 вересня?) прийшли нові звістки від Сенявського. Він повідомляв, що татари рухаються дуже сторожко. Під своїм командуванням Сенявський мав досить невеликі сили – не більш однієї тисячі вояків, «гідних до бою», без урахування «челяді». Отже, допомога йому була конче потрібна, і Мелецький, «не мешкаючи», рушив на з'єднання з польним гетьманом. Причому, знаючи про звичай татар ходити кількома загонами та небажання слідувати «правилам війни» гідних людей (їм «пристойніше, мабуть, зі псами воювати»), гетьман тримав своє військо напоготові.

Свою армію Мелецький підняв удосвіта («Перед світанком у Суботу / за кілька годин встали») і рухався на з'єднання з Сенявським цілий день, лише на годину вночі «ставали над болотом у діброві». Сюди, до польного гетьмана, котрий вже приєднався до головного війська, «прибігли послі» від воєводи київського князя Василя-Костянтина Острозького, який очолював оборонців Волині. Вони повідомили «певні новини», що гетьманське військо вже завтра може вступити у бойове зіткнення із ворогом. Татари уже увійшли «до волості», себто до межі осілих поселень. Головний кіш татарський «безпечно» став під Сенявою і звідти вже розпускає загоны для спустошення краю.

До речі, за Гейденштейном, татарських загонів, які історик-сучасник вважає розвідувальними, було два: один пішов під подільську Сеняву, другий – до Басарабова броду¹⁴ під волинським Острополем. Оржельський пише про один 15-тисячний загін, але вважає, що кінцевим пунктом, якого сягнуло це військо, була не Сенява, а Старокостянтинів (Костянтинів) у волинських володін-

нях князів Острозьких. Щоправда, в оригіналі це трапилося аж 14 жовтня, отже, якщо це не помилка і не слід читати, скажімо, «14 вересня», то, швидше за все, мова тут йде вже про другу хвилю нападу.

Але повернемося до викладу подій Папроцьким. За ним, князь Острозький запропонував гетьманам спільний удар на ворога. «О шостій в ніч» він подав нову звістку про бойову ситуацію.

На думку Папроцького, волинський командувач пропонував дати «битву з ходу» (див. прецедент в описі битви під Ольшаницею 1527 р., проведеної батьком В.-К. Острозького¹⁵). Історик кається, що «не вмів» викласти задум полководця, але дещо тут-таки можна додати. Йшлося, явно, про кліщі-котел, коли гетьманські війська з району Меджибожа підходять до Сеняви з південного напрямку, а волинці Острозького, здолавши Басарабів брід через Случ під Остроподем, оточують це місто з півночі. Загалом, «інформатори» Папроцького, явно перебували при війську Мелецького, тому про дії інших «з'єднань» він поінформований менше.

Усе військо, впевнене у Божій допомозі, нетерпляче чекало на час битви – «З радістю дня чекали / і про те просили/ Панів/ аби щонайшвидше звідти рушили». «Хіті і серця / усім прибувало» від звісток про наближення все нових численних коронних підрозділів. Утім, на допомогу гетьмани не чекали і повели свої «справні роти» під Сеняву. Татари тут почувалися ще цілком безпечно. Вони розпустили «в різні боки» загони, що почали спустошити край. Причому, полонених до коша не везли, а стинали на місці (отже, поки що не бажали обтяжуватись?).

Увесь місцевий люд, кидаючи власні оселі і добро, збігся «до Міста під Замок». Утім, тут виявилася звичайна проблема прикордонних українських замків. Їх часто використовували для утримання полонених татар, а, бувало, ще й татарські вояки, прийняті на службу прикордонними магнатами, розчаровувались у володарі і бажали повернутись до одноплемінників.

Здається, саме останній випадок мав місце у Сеняві (інформацію Папроцького все-таки можна витлумачити й інакше: татарин-зрадник та його спільники могли бути у замку на становищі бранців або й випадкових мандрівників). Сенявські тут справді утримували досить значні допоміжні татарські підрозділи. Місцеві татари і організували змову з метою здати місто ворогам. Один з них «утік до тих злодіїв, що місто палили / котрі його дуже швидко / і вдячно прийняли». У цей час «негідні жінки» інших місцевих татар (або якісь бранки; у хроніці Гваньїні – це саме бранки) «вживали фортелів негідних, хоча недовгих». Вони «позаливали гармати, [так що] стріляти з них не могли». Утім, цього виявилось недостатньо для перемоги нападників. Місцеві ополченці – «люди з тієї Волості» – з рушниць «їх відстріляли».

Саме цього гострого моменту обложеним надійшла допомога. Війська Мелецького та Сенявського (хроніка Гваньїні 1611 р. вважає, що це був загін братів Струсів; те саме твердить і Гейденштейн, який був більш-менш сучасником подій) розігнали

облогу і, «немовби Турки теж, в Замок вскочили». При цьому «не вбили лише трьох» з тих, до кого дотягнулися (тут мова йде або про татар-зрадників у замку, або про ворожих вояків, які вже увірвалися до нього).

За татарами, які втікали (хроніка Гваньїні подає, що татари з-під замку втекли до коша, котрий стояв під містом і з ним вже відступили до головних сил в Диких полях), відразу спорядилися («одразу сіли на коней») в погоню «козаки тієї волості». Добре обізнані з місцевістю, вони «насіли на втікачів і, «женучи дібровою, досить їх мужньо били / мало не увесь Загін той їх погромили». Нещаслива доля випала і головному сенявському зраднику, татарині, який перебіг до ворога. Після невдачі зі штурмом, його звинуватили в зраді уже нові «свої», за що неборака і скарали на смерть.

Взяти участь у переслідуванні татар з-під Сеняви бажали й підрозділи з війська Мелецького. Особливо наполегливо просилися в гетьмана брати Струсі. Спочатку польський полководець дався себе вмовити, але, побачивши, скільки людей тихцем приєднується до Струсів, заборонив виправу. Адже коронних військ було не більше трьох тисяч, а татар, за повідомленнями шпигунів, 15 тисяч. Це були сили білгородських і добруджських татар (вожді – Бакай і Сьоза), також загони двох ханських синів – «Албігеря»¹⁶ та «Казігеря»¹⁷. Гетьман побоювався підступної засідки на свої розпорошені сили.

Папроцький розлого вихваляє гетьманську обачність, втім, здається, тут Мелецький як полководець втратив стратегічну ініціативу. Військо просувалося надто обережно, без втрат, але ворога так і не наздогнало.

Лише чотири шляхтичі таки випросилися у Мелецького у швидкий рейд. Це був місцевий подільський шляхтич Виступ¹⁸ та охочі скласти йому компанію («так яко на бенкет») Рожнятовський¹⁹ («сивий малої вроди»), Єзюрківський²⁰ та Кайецький²¹. Їм бойове щастя посміхнулося. Зовсім недалеко відбігши, вони зустріли невеликий загін татар. Ватажок татарського загону, аби позбутися переслідування, виїхав назустріч чотирьом бійцям «сам-десять». Утім, попри чисельну перевагу, поведився досить несміло, чекаючи, що за цими чотирма можуть з'явитися і більші сили.

Троє шляхтичів обрали собі по власному супернику, а С. Виступу, як вождю, випало битися з татарським ватажком. Цей останній хотів втекти від бою, але Виступ його наздогнав, зачепив списом («Аж по самому жеребцю спис його пробіг») та збив з коня. На поміч ватажку кинувся інший татарин, який хотів стрілити з лука впритул. Виступ вчасно побачив небезпеку і, обернувши швидко коня прудкого, дістав нового супротивника рогатиною в горло («під щоку»). Ворог таки встиг вистрілити у слабіну його обладунку, але, «з ласки Божої», нешкідливо. Однак, ватажка татарського у цей час двоє інших татар підхопили із землі та втекли. Виступу лишилися трофеї – кінь, шабля та лук ворога. Його ж соратники «кожний свого на землю поклали / З коней, [вони] лежачи здихали / і жоден не ожив».

Інші татари втекли «до Коша», в якому усі «власне, як птахи, з гнізда зараз схопились». Наздогнати їх війську Мелецького вже не вдалося. Більш успішно проти розпорошених татарських загонів діяли сили князя Острозького. Вони, як уже мовилося, йшли до Сеняви на з'єднання з гетьманами, втім до бою не встигли. Але деякі загони татар, що, ймовірно, за добре описаною у Боплана тактикою, розбігалися в різні боки від міста, щоб потім вже знову зібратися до купи, волинцям вдалося перехопити і погромити. Папроцький лічить вбитих ними ворогів на дві тисячі, ще певну кількість винищили місцеві селяни («а інших селяни з Волості у дібровах забивали»).

Героями переслідування татар стали «свої» степовики: подольнин Ярмолинський²² – слуга-найманець князя Острозького та черкес Темрюк (Темрюк Шимкевич)²³ – «ротмістр гетьманський», підлеглий Сенявському. Завершивши переслідування, війська оборонців краю знову повернулися під розорену Сеняву.

Тут було отримано «вістку непевну» про нове згромадження татар, готових «дати битву». Мелецький знову посилив пильність, заборонив віддалятися від війська та звелів закладати табір під сенявським замком. Він мав підстави побоюватись нового нападу, адже, за попередніми даними, татари мали із собою гармати. Відтак, військо кілька годин простояло без руху, чекаючи на нові певніші вістки.

Шпигуни, повернувшись «надвечір» (це все ще неділя, 21 вересня) «від броду» (Басарабова на Случі?), до якого було півдня ходу, донесли, «що Поганин вже переправився / тільки знак, коли втівав / по собі залишив», постинавши загнаних коней та волів. Утім, татари не полишили розпускати загони, що «розійшлися на Волинь / і в Подільські сторони». Наздогнати у Басарабова броду якісь частини ворога встиг князь Острозький. Тут він «заліг» і «трикратно бив при тому броді» татар (відсталих?). Дістав чимало в'язнів, яких «козаки його / водили, б'ючи їх, при очі до нього».

У цей час Мелецький під Сенявою дочекався повних відомостей від «своїх певних шпигунів / котрі оббігали шляхи / також річкові береги», про безпеку для свого війська. Тоді звелів повернутись до табору на відпочинок, утім не дуже розслабляючись («Відпочинків однак звичайних наказав занехаяти»). Причому особисто вночі об'їжджав табір, спокій вояків «стерезу чи / як синів своїх батько ласкавий».

Вранці, «у понеділок» (22 вересня) сторожа привела до Мелецького бранця. Він оповів, що хоча кіш татарський вже відступив, але кілька сотень татар ще блукає тут «у діброві». Цю інформацію підтверджували й інші бранці. Відтак, оскільки потреба триматись укупі відпала, охочі рушили ловити цих відсталих татар.

Утім, військовоє щастя їм не посміхнулося. Як колоритно висловився Папроцький – «Але фортуна, де схоче, там коло обертає / на кого неласкава / в мурі його намацає». Татари від згаданих переслідувачів «вислизнули» та «по цій діброві врозтіч розбіглися». Лише місцеві козаки їх «по одному били / а залишок Волинцям до

рук загнали», тобто ці татари таки також пробували втекти в бік Басарабова броду.

Коли «паняга приїхали / коней нагонявши / у дібровах цих великих там нічого не наловивши», Мелецький, оскільки необхідність у центральному керівництві вже фактично відпала, питав командирів підрозділів, чим би вони самі хотіли зайнятись. Перебувати під Сенявою військо довго не могло, адже тут було для нього замало паші для коней.

Обережні радили почекати розпускати військо, доки «шпигунні шляхи об'їдуть» і дадуть знати, чи татари вже справді пішли, чи зачалися та чекають на можливість нового нападу. Цю думку особливо обстоював польний гетьман Сенявський – особисто відповідальний за прикордонну оборону взагалі. Утім, перемогли бажуючі розпуску війська, аби «даремних незручностей і втрат позбутися». Папроцький жалкує за цим рішенням і нарікає на зрадливу фортуна. Сам Мелецький, як свідчить Гейденштейн, повернувся до свого подільського маєтку – с. Устя при впадінні Смотрича до Дністра (нині Кам'янець-Подільський р-н Хмельницької обл.).

Сенявський, вже лише з власними підлеглими – 1 тисяча вояків, таки рушив слідами татар. Вздовж Пд. Бугу він дійшов до Пикова²⁴, де й став табором. Очевидно, Сенявський не мав жодного уявлення, куди подався татарський кіш, хоча остання фіксація під Острополем мала б насторожити. Напрямок, який він обрав, аби «йти слідом», був якраз найкоротшим шляхом для відступу татар «додому».

Під Пиковим «з цим людом, до битви чулим і готовим», чекаючи на інформацію від сторожі та шпигунів, польний гетьман «лежав» зо півтора тижні. Але, тільки-но дочекавшись результатів розвідки сторожі, «через великий голод» полишити табір була змушена більша частина війська. Гетьман Сенявський «заледве з п'ятьма сотнями лишився тільки в полі», і ті, перебувши «час короткий», відступили назад під Меджибіж. Лише частину загону було залишено біля річки Цеси-«Сієсу», «аби сторожі дочекатись» (напевно, йдеться про річечку Хвоси в районі сучасного с. Теси – це на півдорозі з Пикова до Меджибожа²⁵). Сам Сенявський тоді вже захворів, і його, не довізши до Меджибожу, «кухарським возом» доправили лише до Хмільника. Тут він «для спочинку лишився / бажуючи, аби певну вістку від своїх шпигунів отримати». «Надвечір того ж дня» (це перші дні жовтня) інформація від останніх таки надійшла з Білої Церкви. Шпигуни доповіли про нові сили татар, які зійшлися у чистому полі з тими, що відступили з-під Сеняви. Це з'єднання татарських сил було зафіксоване очевидцями «у середу» (1 жовтня?). Зауважимо, що Оржельський подавав дату 28 вересня (неділя) як таку, коли татари вже увійшли на терени Руського воеводства. Отже, якщо приймати його датування, тут мала б бути середа 24 вересня.

Сенявський негайно скликав свій 5-сотенний загін, який прибув до Хмільника «в п'ятницю» (3 жовтня?). Татари «у суботу» ночували в якихось Грушках²⁶, а в неділю (5 жовтня?) були вже за

Улановим²⁷. Потім, минувши Хмільник, «просто до Сеняви пішли», там зупинялися на ночівлю (6 жовтня), а наступного дня (7 жовтня) сягнули Красилова²⁸. Тут також не затримались, лише захопили п'ятох бранців під цим замком. Далі, «минаючи Костянтинів» (Старокостянтинів), пішли на Купелі²⁹ (8-9 жовтня?). Пройшли повз Маначин³⁰, де «також ночівлю мали» під «Гозовцями» – мова, напевно, про сучасне с.Ожигівці³¹ (9-10 жовтня?).

Звідти загони розпустили «з суботи на неділю» (з 10 на 11 жовтня?). Сам кіш спрямували до Тернополя. Під ударом опинилася територія завдовжки в 30 миль (200 км). До речі, Гейденштейн пише, що татари сягали під Львів та Сокаль, під загрозою були цілі Галицька та Волинська землі. Він навіть свідчить, що, аби ширити пострах, окремі татарські загони сягали Могили(село та абатство цистеріанців під Краковом) й «Rozwornu» (?)³².

Все, що зміг у цій ситуації зробити Сенявський, – це розіслати листи з попередженням про новий напад. Відтак «уся країна в Замки поховалася», знайшовши тут притулок «з людьми, з худобою і з отарами». Це дещо зменшило втрати від татар. Утім, не всі повірили листам гетьмана.

Зауважимо, що Сенявського таки дехто бажав зробити цапом-відбувайлом. Як писав Оржельський, на з'їзді руської (в сенсі Руського воеводства) шляхти в Стежиці 15.XI.1575 р. йому висунули претензії, що він не дав жодної генеральної битви татарам під час їх наскоку, та просили уряд замінити його на посаді польного гетьмана³³.

Папроцький звинувачує українських магнатів і шляхту в надміру повільній мобілізації сил на заклик Сенявського. Понад це, урядники навіть не завжди йняли віри вісникам-очевидцям і не квапилися довести гетьманські листи-попередження про татарську загрозу до населення.

Далі Папроцький повертається до Сенявського, який тоді самотужки намагався хоч якось протистояти татарам. Першочерговим завданням для нього стало здобуття «язика» з ворожого стану. Для цієї справи Сенявський, ще коли татари проходили недалеко Хмільника, відрядив 30-кінний загін на чолі із Стуженським³⁴.

Проте татари йшли сторожко, і ніхто від спільного гурту не від'їдувався. Спровокувати ворога на погоню за своїм невеличким загonom Стуженському також не вдалося. Він повернувся ні з чим.

На зміну йому Сенявський відрядив новий під'їзд – 40-кінний загін на чолі із Лиском Козловським³⁵, «мужем виборним». Останній переслідував татар аж до самого Тернополя. Загін не раз бачив ворога, робив численні сміливі наскоки на його табір, але нав'язати бій супротивнику та здобути «язика» так і не пощастило.

Сам Сенявський, хоча це й було ризиковано для нього самого, також рушив зі своїми скромними силами вслід за татарами. Понад Пд. Бугом він дістався Меджибожа. Звідси польний гетьман відправив вже більший загін на чолі із сином славнозвісного Бернарда Претвіча – Якубом³⁶. З ним разом пішла рота Яна Радецького³⁷ та

охочі із інших рот, найбільше з роти Свірчовського³⁸. Можливо, це той самий Ян (Іван) Свірчовський (Сверчовський, Свірговський), легендарний козацький гетьман, герой війни Івоні 1574 р. Як відомо, він після розгрому молдавсько-козацьких військ потрапив у полон до турків, з якого згодом був викуплений. Не ясно, чи на осінь 1575 р. він уже повернувся на батьківщину (хоча це досить вірогідно), чи тут йдеться про якогось його родича³⁹.

Із залишком свого загону Сенявський рушив до Плескирова. Здається, він розраховував знайти тут вже зібрані підрозділи українських панів, з якими можна було б почати битись із ворогом у полі. Утім, цього разу татарам вдалося дезорганізувати мобілізацію збройних сил України. До польного гетьмана «людей з жодного боку аніскільки не прибувало. / Кожний, як птах у клітці, при своєму Замку сидів / І перед численністю Поган / куди їхати не знав».

Сенявському лишалося тільки продовжити розсилати невеликі загони, які могли протистояти хіба окремим татарським чамбулам, зайнятим спустошенням краю. Так, він відправив у рейд вісімдесят вояків на чолі з «мужнім» Зигмунтом Гарнишем⁴⁰ та п'ятдесят козаків – «виборних Юнаків» – під головуванням Томаша Крушельницького⁴¹.

Татари, як звичайно, уникали прямих зіткнень з вояками Речі Посполитої. Тому ці розіслані Сенявським ротмістри, «час немалий ходячи» слідом за неприятелями, «не могли з ними битви жодної сточити на Поділлю». Лише під Базаром⁴² їм пощастило наскочити обтяжених здобиччю татар, які йшли з Волині. Їх жовніри «двічі громили на полі» та «багато худоби / стад / людей / коней відгромили». Мали трохи бранців, але все це далось нелегко. Серед гетьманських вояків було чимало поранених, бо татари зчинили значний опір («Бо той негідний набрід Мужньо від них боронився»).

Тут Папроцький описав такий собі «двобій богатирський» – коли відомий на українському прикордонні силач Якуб Незабитовський⁴³ «мужньо забив» татарського мурзу – ватажка власного чамбулу у складі 70 осіб. Опису «кондицій» цього татарина позаздрив би і який-небудь Тугарин-Змій:

*Лежав здохлий від землі в пояс хлопу дорослому.
Його силу і мужність тут оповім кожному.
Чола дві п'яді завширшки мав/ до своєї вроди /
І волосся дуже рідке на вусах та бороді.
Розумій до тієї голови/ що за рука була /
Або нога [як] вздовж товста/ котра його носила.
Стрела довша від інших п'яді на півтори /
Хоча був сивий [та вже] підстаркуватий, але був хлопу швидкий.*

До речі, згодом ця характеристика (у скороченому варіанті) була застосована до самого Незабитовського, «котрий був такий товстий⁴⁴ і пикатий, що око від ока було у нього на відстані цілої п'яді»⁴⁵.

Згаданий «зацний мурза» бився затято. Смертельно поранив двох «пахолків» (бойових слуг): одного стрілою, яка пройшла на-

скрізь через свитку, панцир та навіть тіло «пруджого коня» (яким вояк прикрився?), другого («пахолка Пана Яшєвського⁴⁶»), рубо-нувши по голові через шолом («шишак»). Але в цей час його спи-сами з усіх боків пробили / і як упав на землю, зараз уморили». Зауважимо тут, що в усіх описаних Папроцьким двобоях успіх жовніра визначається переважно списом, а татарин завжди б'ється спочатку стрілою, потім – шаблею.

Розгромлених татар з-під Базару жовніри гнали та «щасли-во громили» ще дві милі (до 15 км). Лише втома коней та ніч, що надходила, не дозволили їм винищити усі залишки цього татарського загону. Утім, продовжили погоню сім найзавзяті-ших: Ян Радецький – «Ротмістр Зацний», його «товариш» «гідний» Дем'ян Ніжинський⁴⁷, Віцентій Вольський⁴⁸ і з ним «мужній» Боболецький⁴⁹, з ними «малий, але мужній» Суша Підгорецький⁵⁰, Солімирський⁵¹ – «муж великий з роти Свірчовського», а сьомим був «пахолок» того самого Яна Радецького. Вони ще «із добру милію» (6-7 км) «били і стинали» татар-втікачів.

Третій раз загону Претвичи-Радецького довелося вступити в битву під Збаражем⁵², але тут їм фортуна зрадила. Як пише Папроцький, «за своїм великим нещастям заледве людей увели». Тут «перемогла численність Татар / і черні немало / що грабунком бавилася / при тому горла дало».

Напевно, битва розгорталась таким чином, що після першої почасті успішної атаки жовнірів частина війська (простолод-ополченці?) кинулася грабувати ворожий табір, але контратака татар змусила основний загін відступити, залишивши на поталу тих, хто захопився мародерством. Докладніше про цю подію оповів Гейденштейн. За ним, під Збаражем зібралися українські старости: черкаський Михайло Вишневецький (1529-1584 рр.), кременецький Ян Збараський (1553-1608 рр.) та теребовельський Якуб Претвич. Проти них були настільки значні сили татар, що вони вагалися ви-ходити на битву (одні радили зовсім не битись, другі – вислати лише джур-слуг, і лише Претвич наполягав на битві, він і домігся свого). Зрештою бій склався не на користь українців, бо селяни-простолод, на сили яких, маючи обмаль жовнірів, найбільше розраховували старости, відразу кинулися за татарською здобиччю.

Та повернемося до оповідання Папроцького. У своїх володін-нях намагалися організувати опір ворогу і деякі урядники. Так, під замком Залоше⁵³ у бій зі значним татарським загonom Ақпулата, який вів великий полон, вступив Войтех Кам'янецький⁵⁴. Хутко зі своїми слугами пан Войтех кинувся «до готових коней» та вирвав «Християн з так дуже злої тоні». Дванадцять сотень бранців було звільнено. До речі, з-поміж них, коли хто з панів впізнавав свого підданого, йому одразу того «дарували» (як відомо, за звільнених чужих підданих жовніри зазвичай вимагали певної винагороди). Відбито було також і 6 тисяч голів худоби.

Про сам бій під Залошем Папроцький оповідає наступне. Передніх татар вдалося захопити зненацька і змушено втікати. При переслідуванні «п'ятдесят їх в погоні там відразу полягло». Утім, ва-

тажко татарського загону Акпулат, «довіряючи коневі прудкому / Довіряв і силі своїй, і щастю першому». Він з найбільш боєздатними воїнами виїхав назустріч жовнірам і особисто вступив у двобій із Яном Кам'янецьким. Той «тіла субтильного / Але мислі високої/ і серця великого. / Скочив живо до нього без усілякої відволоки / І, з коня його скинувши / зв'язав прудко мотузками».

У цей самий час старший з Кам'янецьких – Войтех – зі своїми слугами вдарив на татар з другого боку, взяв шістьох у полон, а інших, які відступали, бив і переслідував. Третій з родичів – Каспер – «також не барився, що пристало Гідному/ Бо утнув гострою шаблею голову не одному».

І вдруге не зрадило військове щастя Кам'янецьким. Прийшла звістка, що недалеко, «на греблі Рацішевській», переправляється невеликий татарський загін із великим полоним. Кам'янецькі вирушили в погоню. Татари, побачивши їх, не прийняли бою та кинулися навтьоки. Лише п'ятнадцятьох з них наздогнали та вбили. Утім, татари-втікачі навели переслідувачів на значніший татарський загін. І тут уже відступати з боєм довелося підрозділу Кам'янецьких. У помсту за свої втрати татари спалили у цій волості 48 сіл.

Далі Папроцький оповідає про події «в іншому куті» – в районі Рогатина⁵⁵. Татарам, які увірвалися до рогатинської волості та вже хотіли розпустити загони, що мали її спустошити, на перешкоді став невеликий підрозділ вояків Станіслава Даниловича та Андрія Тарановського, які рухалися «до воєводи» (Мелецького?), аби спільно діяти проти ворога.

30-кінному шляхетському загону в поміч прийшли ще тридцять кіннотників-міщан рогатинських. Разом вони зненацька напали на татар і відразу поклали десятьох з них – інші тікали. Папроцький зауважує, що можна було б тут і всіх ворогів перебити, «але хлопство-міщани одразу на лупи кинулось». Лише тридцять шляхтичів продовжували бити татар. Їм спробували зчинити опір декілька татар на чолі з ватажком цілого загону. Битись з цим «вождем» виїхав Тарановський. Попри те, що татарин кілька раз влучив у нього стрілами та посік коня і рубонув по обличчю так, що лише шолом врятував пана королівського секретаря, той таки відправив супротивника «до Плутона» (бога смерті) на «весілля». Уже після цієї перемоги Тарановський ганявся й за іншими татарами, але вони «його витягали на переїзді довгі» (себто змушуючи далеко їхати за кожним іншим).

Мужньо поводився у битві і сам Станіслав Данилович. Він вступив у двобій з якимось завзятим татариним. Останній бився з ним сміливо («йому Поганин досить жорстко протистояв»), але, зрештою, був переможений. Героями дня були також шляхтичі Брожицький і Барчицький⁵⁶ – слуги Васичинського⁵⁷. Кожний з них збив з коня по татарину. Та й інші слуги панські відзначилися у переслідуванні ворога, якого почасти загнали в болота, де татари «топилися самі».

«У середу» (8 жовтня?) до загону Даниловича-Тарановського приєднався підрозділ Рашка – «писаря галицького»⁵⁸. Він планував

погромити ще якийсь з розпущених татарських чамбулів. Утім, татари вже залишили тутешні місця та повернулися до коша.

Відтак, об'єднаний шляхетський загін направився в Бережани⁵⁹ до Яна Сенявського⁶⁰. Останнього застали в замку лише зі зменькою слуг, бо більшість своїх вояків на чолі з поручником Рафалом Скарбком⁶¹ він відправив за татарським «язиком».

Загону Скарбка пощастило натрапити на татар, з якими вдалося зав'язати бій. На самого пана Рафала тоді відразу наскочило аж троє супротивників. Але, як пише Папроцький, «те не новина завше Скарбком була / Громити мужньо Татари / і в'язати їх силу». Першого татарина пан Рафал ударив «у груди рогатиною», другого, з іншого боку, «кулаком збив з коня». На третього шляхтич вже встиг вихопити шаблю з піхов і після недовгої січі взяв супротивника «живого» у полон. Загалом, у цього татарського загону вдалося відбити велику награбовану здобич – людей-бранців та худобу.

Звитажці повернулися до Бережан, де в'язня допитали (про усе) «через таумача». Бранець, якого звали Енсендирей, виявився давнім слугою Девлет-Гірея⁶², а відтак був добре поінформованим про справи кримського двору. Про найбільш актуальну справу – кількість армії вторгнення – він оповів, що «є нас сто тисяч / При десяти Цариках, знати десятком більше».

Зауважимо, що цифра 110 тисяч татар є явно перебільшеною. Можливо, подана кількість – то цифра «коней», яких було по 2-3 на кожного вояка? Адже відомі документально засвідчені підрахунки татарського «полону» без розподілу на «голови» людей та худоби. Тоді татарське військо вторгнення 1575 р. слід обраховувати десь на 40 тисяч, а якщо обрахунок був за формулою «коні+люди», то й на 30 тисяч. Спокусливо, добачити підтвердження цього у перших повідомленнях «шпигунів» Сенявського, які доповідали, що кримських хан відрядив у похід із власними синами білгородсько-добруджське ополчення (Бакай із Сьозою) та «три Орди». Приймавши кожний з цих чотирьох підрозділів за відповідник давнього золотоординського «тумену» – 10-тисячного бойового загону (який міг бути й «неповного складу», себто дещо менше 10-тисячної цифри), отримаємо якраз 30-40 тисяч. Втім, тут цікава ще й вказівка, що особисті почти членів дому Гіреїв прийнято було обраховувати на 1 тис. людей у кожного. За орієнтовну цифру 40 тис. сил вторгнення промовляє й повідомлення про похід саме з такою кількістю татар особисто кримського хана (Девлет-Гірея I) на Меджибіж у грудні 1566 р., де боронився воевода руський Миколай Сенявський (1489-1569) із своїми синами – Миколаєм (героєм вже цієї «Історії жалісної») і Рафалом⁶³.

Утім, повернемося до допиту полоненого. Продовжуючи оповідь, татарин переказав вістки про успіхи у спустошенні краю білгородсько-буджацьких ватажків – Бакая із Сьозою. Вони «полон великий побрали / І увесь під Тернопіль до Коша загнали».

Далі татарина, напевно, запитали, як він потрапив під Бережани. Той оповів, що був з тією частиною війська, котра стала вже другою хвилею набігу. Цей корпус потайки висунувся до

Київщини, де з'єднався з залишками підрозділів першої хвилі, які відступали з-під Сеняви. Татарин підтвердив попередню інформацію, що у сенявському рейді взяло участь 15 тисяч татар і основну роль тут відігравали білгородсько-буджацькі загони Бакая та Сьози. Приймати бій вони не збирались, тому швидко відступили. Татари дочекались, коли стало ясно, що коронне військо, зібране для опору наскоку, було розпущене по домівках. Тоді швидко, ніде не зупиняючись для грабунку, Бакай і Сьоза повели свої війська на з'єднання з основними силами. Тут, «на сирому полі» під Білою Церквою, вони залишили заморених швидким переходом коней, а самі влилися до лав основної армії.

Про подальші плани татарського командування бранець оповів, що головний кіш під Тернополем «з великим людом лежить». А вже у четвер (9 жовтня?) має розпочатися відступ, разом із захопленим полоним.

Перелічив Енсендирей і імена головних татарських ватажків. «Усіх старшим» назвав «Алди-Гірея»⁶⁴. За ним йшли інші «царіки», себто представники ханського дому – «Мурат-Гірей»⁶⁵, «Казі-Гірей»⁶⁶, «Саламат-Гірей»⁶⁷, «Буврат-Гірей»⁶⁸, «Садіб-Гірей»⁶⁹, «Алб-Гірей»⁷⁰ та «Девлет-Гірей»⁷¹. Як зауважує Папроцький, вони «своїми почтами обсадили усі Руські кути». Повідомляє й деталі «технології» набігу: у таборі («в Кошу») лишили 20% особового складу, кожного «п'ятого чоловіка», а «усі інші в загонах по Волості гасали».

Не дуже ясным є рядок – «Алб-Гірея Царика і з Казі-Гіреем / Старшими поставили з Сьозою, з Бакаєм». Вірогідно, йдеться про командувачів «напрямів», на яких пустошили край окремі загони. Усі загони мали повернутися до табору-коша вже у середу (8 жовтня?), аби у четвер (9 жовтня?) розпочати загальний відступ (Оржельський подає як дату, коли татари рушили до Дністра – «до Кам'янця» – 6 жовтня, а переправу через річку датує 12 жовтня). Останній був запланований «тим шляхом, котрим прийшли». Із цим напевно пов'язаний наказ татарського командування – не нищити запаси сіна на шляху від Білої Церкви до Тернополя (Енсендирей «зізнався, що їм казали / коли в землю йти хотіли / Аби під жодним Замком стодол не палили»). Оповів Енсендирей і про передісторію походу. Його задумали ще «серед літа», але «часу ліпшого, погоди виглядали». Війська для походу були зосереджені вже «на Великдень» (кінець березня – середина квітня). У складі армії були «Ногайці / Білгородці / з ними спільно Кримці». Військо спорядили навіть десятками гарматами (напевно, це ті самі 10 польових гарматок, які були при кримському ханові в поході на Астрахань 1569 р.⁷²); утім, їх перед самим вторгненням залишили «у Тенгач-Балчик ріки» (можливо, тоді, коли стало ясно, що зустріч з великим коронним військом татарам не загрожує).

Зауважимо, що топонім «Тенгач-Балчик» є неіндифікованим. За хронікою Гваньїні, татари концентрувалися під Чорним лісом. За Оржельським – ціле татарське військо переправилося через Дніпро «недалеко Києва» та розляглося «на широкім степу». Отже, найвірогідніше вважати, що це якась притока нижнього Дніпра

чи Інгульця. Але київський колега Роман Захарченко звернув мою увагу, що «Тенгач-Балчик» може бути тюркською калькою р. Гнилий Тікич (басейн Пд. Бугу). Справді, кримськотатарське слово «*baŋciq*» означає *мул* або *глина*, отже це може бути відповідником для «гнилий». Складніше із витлумаченням «Тенгач», можливо, це кримськотатарське «*tonğuc*» – *первісток*. Відомо, що з Гнилого Тікича (після злиття з Гірським / Угорським Тікичем річка зветься просто Тікич) бере початок р. Синюха. Отже, можливо, у цьому «першість» тієї річки?

Полишивши важку артилерію, татари тим не менш «немали» кількість «стрільців добрих» з рушницями взяли з собою і тримали їх «в Кошу» для оборони. Цікаво, що у згаданому поході 1569 р. за ханськими гарматами також йшли кілька сотень стрільців-п'ятигорців і черкесів з рушницями⁷³. Отже, маємо справу з уже усталеною практикою?

Розпитали бранця і про «зовнішньополітичні» чинники татарського наскоку на Україну 1575 р. Він оповів, що перед походом кілька разів приїздив до кримського хана посланець-чауш від турецького султана. Але навіть той приїжджав, про те Енсендирей нічого не знав, «бо там з ними в тій раді/ таємній не сидів». Зізнався, що вже до «цариків»-ватажків походу кілька разів прибував посланець від воеводи молдавського («Волоського»), утім про зміст перемовин бранець нічого не знав, «бо того слугам не повіряли». Та для Папроцького немає сумніву, що молдаванин – «зрадник».

Далі автор «Історії жалісної» повертається до героїв опору татарському наскоку і переповідає кілька епізодів такого роду (спротив Струсів, М. Баворовського, Куропатв, Чемеринського, забрані в неволю шляхтянки). Тим часом, перша дезорганізація оборони краю минала. «Люд Рицарський» почав сходитись «до громади». Цьому безперечно сильно заважали татари (шляхтичі «звідусіль важкі мали переходи до того / Оскільки була повна земля Поганства негідного»). Утім, татарське командування таки відчуло, що перед ним замайоріла перспектива цілковитого розгрому.

Стривожені татари «вчинили між собою раду». Вирішили, щоб розпущені по околиці загони «до часу умовеного назад повертались» та йшли «до купи» до Дністра. Як бачимо, було цілком змінено порядок відступу: замість запланованого відступу своїми слідами на Білу Церкву, татари рушили до найближчого кордону Речі Посполитої – наддністрянського, із Молдовою (вірогідно, з-під Тернополя правим берегом Збруча на переправу поблизу молдавського Хотина; про переправу татар саме під Хотиним є й у хроніці Гваньїні).

До молдовського воеводи відрядили гінців, які пообіцяли «навпіл роздіаити з Волошином лупи» та гарантували безпеку його підданам від татарського війська. У відповідь господар мав не чинити перешкоди татарам на переправі через Дністер і на шляху через власні володіння. Молдовський воевода відразу погодився, чим, на думку Папроцького, «показав помисл свій зрадливий». Причому, молдаванин навіть дезінформував Сенявського –

«Послав скоро до Гетьмана / запевняючи листи / Мовляв, я є приятель ваш певний і истинний. / Тих поган через землю свою / якцо б захотіли / Не пушу / щоб про те вже вперно відали».

Керівництво коронного війська, заспокоєне молдовським господарем, про якого гадали, «що мають приятеля з нього», готувалось перекрити татарам старий зворотній шлях. Польний гетьман очікував під Пласкировим на прибуття військ подільського воєводи Мелецького та ополчення «Волинців». У розпорядженні самого Сенявського було менш, ніж дві сотні жовнірів, отже самостійно переслідувати багатотисячний татарський кіш він не міг. Відтак, постійно посилав прохання-вимоги прискорити надходження допоміжних військ з Поділля та Волині.

Очікував Сенявський і на повернення раніше розісланих загонів, від яких сподівався «певної вістки і язика». Прибули Претвич та інші справді привели чимало бранців, але вони вже не мали інформації про актуальні плани татарського командування.

За Претвичем не забарився й Мелецький зі своїм полком. І хоча загальні сили коронного війська все ще не дотягували й до двох тисяч готового до бою люду (це «крім хлопів»), але воно, не чекаючи вже на інші резерви, прямо в ніч об'єднання рушило на перехоплення татар. Рухались у напрямку на Кам'янець-Подільський. За Гейденштейном, рух цей йшов через Городок у верхів'ях Смотрича аж до с. Балин (нині Дунаєвецький р-н Хмельницької обл.). Він таки подає, крім «багатьох інших», імена урядників, що прибули на допомогу Сенявському – воєводи белзького Анджея Тенчинського, старости белзького Яна Замойського, воєводи сандомирського Яна Костки, воєводи київського Острозького, воєводи брацлавського Андрія Вишневецького. В останньому, здається, Гейденштейн помилився – А. Вишневецький з 1572 р. був брацлавським каштеляном. Прийшли до з'єднання Сенявського й волинці, хоча їх воєвода – князь Богуш Корецький – в Корці хворий лежав. Вони оповіли про рейд цілого війська татар з-під Тереховлі (себто вже по відступі з-під Тернополя?) на Кременець (Kamieniec), де місцеві жителі дали їм невдалий бій, і далі на Волинь.

Татари тоді вже концентрувались біля Дністра – «Сходилися до Дністра Загони до купи». Татарському командуванню пощастило захопити «язика», який оповів, що звідусіль йдуть коронні війська, аби дати ворогу «генеральну битву».

Татари, «не чекаючи з Гетьманом застави», організували переправу на правий молдавський берег Дністра – «Милою велику з полоном йшли через так швидку воду». Пощастило їм і з погодою для переходу через річку – «фортуна їм нещасна служила / що на прудкій воді й вівця не втопилася». Переправа розпочалася у «середу» (15 жовтня?), а в «четвер» вже «Погани Дністер точно перелетіли».

Жовніри спіймали облизня або, як пише сам Папроцький, «І ті усі люди, що за ними бігли / Відступали так ніби їм пси обід з'їли». Бо перспектива перемоги була цілком реальна, на підмогу місцевим подільсько-руським урядникам і загонам прикордонної «оборони поточної» тоді вже підійшли численні магнатські загони.

На переслідування на молдовській території коронні війська не наважилися, і «назад усі у жалю в різний бік поїхали» (у Гваньїні видання 1611 р. є навіть вістка, що жовнірів, які бажали переправитися через Дністер, обстріляли з Хотинського замку⁷⁴). Провину за невдачу в погоні за татарами Папроцький цілком покладає на «злого Петрила» (себто молдовського господаря Петра V Кульгавого⁷⁵), який «іще від предків своїх не звик турбуватись цнотою» та ввів в оману коронне командування своєю «грамотою»-заспокоєнням.

Для татарських бранців – «нужденних Християн» перехід за Дністер означав втрату надій на швидкий порятунок. Тут Папроцький включив до свого опису «невільницький плач», мотив якого так добре відомий українській літературно-фольклорній традиції:

*Що за плач там надзвичайний був / які нарікання /
Коли перейшли кордон оті Зацні Пані.
І діточки невинні / оті Християнські /
Котрі з худобою зарівно йшли / там у сторони Поганські.
Плачем великим сердечним / яко побивались /
А матусям своїм який жаль безмірний чинили.
Якби доц цілий день / великими краплями.
Йшов / так Дністру прибуло отими їх сльозами.*

Завершує Папроцький свою «Суму Історії про нагле вторгнення Татар до Земель Руської і Подільської» зверненням до Бога «милостивого» та «всемогутнього». Його він просить надати невольникам «порятунок прудкий».

Далі у Папроцького присутній невеликий параграф «Порядок вїзду до Землі Руської тих псів Поганських». Здається, тут ми маємо цікаву «боротьбу» автора із жанровими стереотипами. Бо, якби йшлося про «перемогу своїх», тут мав бути реєстр-парад переможців⁷⁶), але тут переможцями стали «вороги» – татари. Отже, Папроцький творить власне «парад винуватців», і, здається, це найяскравіший приклад такого роду в річпосполитській літературі (не дивно, що конспект цього параграфу згодом потрапив і до вищезгаданого видання 1611 р. «Хроніки Європейської Сарматії»).

Спочатку тут автор «Історії жалісної» у черговий раз згадує стрімкість татарського прориву в глиб країни – «Таким ті пси порядком у наші землі увійшли / Що на жодну сторону найменш не розійшлись». Верховними ватажками походу, які «усіма військами порядно керували», Папроцький називає чотирьох синів кримського хана («Перекопського Царя зухвалого»). Загальна кількість татар-нападників обрахована на 111 тисяч.

Зауважимо, що, здається, цифра 111 має для Папроцького певну магію. Хроніка Гваньїні не пішла тут за «Історією жалісною» і подала іншу кількість татарського війська вторгнення – 80 тисяч. Таку саму цифру називав і Анджей-Максиміліан Фредро (бл. 1620-1679 рр.)⁷⁷. Більш-менш згідний із даними Папроцького лише Оржельський (106 тисяч татар). Вище вже висловлювалися

міркування, що, можливо, ця цифра включає «голови» не лише людей, а й коней. Тоді реальна кількість татарських воєнків може бути визначена приблизно у 30 тисяч. Згадані саме «чотири» верховних вождя походу можуть непрямом підтверджувати наші міркування про 4 орди-тумени, кожна приблизно по 10 тисяч, реально – дещо менше.

Далі подаються імена кожного татарського вождя, опис його прапора-«корогви» та кількість / якість його підлеглих. Зауважимо, що підкреслена цікавість до ворожих прапорів – то доволі вже традиційна річ для старопольської історичної літератури, згадаймо хоча б Яна Дугоша «*Banderia Prutenorum*» / «Прусські прапори» (1448 р.), який подає опис корогв тевтонців-хрестоносців, здобутих у Грюнвальдській битві 1410 р.⁷⁸.

Взагалі «порядок»-шикування татарського війська поданий Папроцьким як вигляд *армії на марші* (армії вторгнення). Попереду 15-тисячний корпус Адил-Гірея, що йде «вкупі, [і] найменше не розходячись» (мав «корогву білу і червону / Китайкою дві сажени уздовж розпуцену. З двома фарбованими хвостами кінськими»). Тут багато було і особистих мурзівських корогв, що зрозуміло для загону вождя походу. Далі корпус-тумен Газі-Гірея («корогва біла і зелена/Китайкова/ хвостами також оздоблена»). Мав вісім корогв мурз, а загалом 10-тисячний загін підлеглих. За ним Алп-Гірей з 10 тисячами (корогва «біла, також з двома хвостами червоними / і третій додав зелений»). Мурзи при ньому десять своїх корогв мали. Саадет-Гірей (Садиб-Гірей) (корогва «з кута» – себто розширеним униз трикутником? – «і досить оздобити / червоної, білої тафти прапорці довгі»). Двадцять п'ять корогв тут було мурзівських. Усі разом – 15-тисяч воєнків (тут слід враховувати, що Саадет-Гірей був старшим сином нащадка престолу, відтак мав приваблювати кримську знать напевно не менше, ніж престижний корпус вождя походу).

Далі йшли війська «васалів Криму»: прикубанські ногайці (8 тисяч) під проводом Селямет-Гірея (Оржельський зве його «сином хана їх [ногайців] орди»). У них корогва «оздоблена також хвостами гарно, з білої китайки була»). За ними закубансько-північнокавказькі черкеси (7 тисяч) з корогвою з білого атласу («китайки») та 12 мурзами з власними бунчуками-прапорцями. Ім'я їхнього ватажка Папроцькому невідоме (у Оржельського – це «інший ханський син»; з Гіреїв – знаних нами як учасники походу – «вільними» для заняття цієї посади є Бахт-Гірей (Буврат-Гірей), Девлет-Гірей та Мурад-Гірей).

Нарешті, найближчі сусіди України з Буджаку – добруджці та білгородці (разом 10 тисяч) на чолі з Бакаєм та Сьозою (Оржельський зве Бакає і Сьозу вождями лише білгородських татар (10 тисяч) та подає з ними ще якогось «мурзу» (вождя добруджців?) з 7 тисячами кіннотців). Останні, напевно, як головні знавці терену, «іх усіх / веди днем також і вночі».

З лівого боку знаходився корпус прикриття – 12 тисяч – на чолі з не названим на ім'я ханським зятем (мав власну білу корог-

ву з двома червоними і третім зеленим хвостами). Наявність такого корпусу лише зліва, напевно, пов'язана з тим, що тільки звідти чекали на можливий удар Сенявського (коли минали Хмільник).

Позаду йшли два невідомих мурзи з 10 тисячами (за Оржельським, загін цей нараховував лише 2 тисячі осіб на чолі з Арсеном (Arsennus, Arsenius) та Денну (Dennuus, Denus)). Вони доглядали за кількома – на кожного вершника – кіньми, взятими, аби «здобич на них виносить».

Стерegli війська від несподіваних нападів з боків ще 10 тисяч добірних вояків-«комоньців». До речі, термін «комоньці» пояснює Оржельський. За ним, це вояки з одним конем, а не як інші, які рухалися удвуконь, пересідаючи з одного на другого для швидкості. Зрозуміло, що одноконні вершники готові були вступити в битву відразу. Очолював їх, за Оржельським, «син мурзи» (може того товариша Бакая і Сьози?).

Ще далі – «на узбіч» від «комоньців» – бігли сторожі (напевно, в усі чотири боки), по 1 тисячі чоловік, загони досвідчені, «хлопець в хлопця». Зауважимо, що, за Оржельським, з цього корпусу по 2 тисячі йшли з лівого та правого боків від війська, а решта – трохи за ними (напевно, аби прийти на допомогу в разі потреби).

Ось таке «велике військо», як підсумовує Папроцький, нищило українські землі. Тут вони взяли «багатства великі», чимало полонених, але шкода від них не лише в забраному з собою – татари, це «замало вважаючи/ села, стодоли спалили».

Але наприкінці Папроцький знаходить можливість закінчити «на добрій ноті». Він оповідає про відплатну акцію, яку здійснили проти татар запорожці під проводом свого гетьмана – князя Богдана Ружинського. Цей останній, «шляхи обложивши», себто, напевно, перекривши можливість покликати на допомогу, відправив частину низовців у спустошливий набіг (як подає М. Розвадовський, «за Перекоп»⁷⁹).

Татари, які були ще у Молдові, тішилися своїми успіхами та розтринькували здобуте – «Людей/ худобу/ і іншу здобич легковажили»⁸⁰. Зауважимо, що, за хронікою Гваньїні, татари захопили на Україні 55 тисяч бранців, 150 тисяч коней плюс «незліченну кількість» великої рогатої худоби та овець. Утім, вірогідно, це дуже завищені дані. За Фредро, татари захопили на Поділлі (без інших українських земель?) 19 тисяч осіб та 40 тисяч худоби⁸¹. Можливо, найвірогіднішими є дані Оржельського – 35 340 бранців, 40 тисяч коней, 500 000 великої рогатої худоби та незліченна кількість овець. Він додав, що дуже невелику кількість бранців було згодом викуплено. Серед найбільш постраждалих він зве «графа Гурку»⁸², якому татари спалили понад сто сіл біля Буська та Золочева; «мечника Вольського»⁸³ з його Підгайцями та «Сененського»⁸⁴. Зі шляхетних бранців Оржельський окремо оповів про дружину князя Б. Ружинського та вже згаданих дружину і дочку В. Скнилівського (у цього хроніста перехрещеного на Смеловського). Він таки також оповідає, що татари застосовували, вже випробовану 1574 р. на Єжі Язловецькому, тактику компрометації в очах співвітчизників

головних керівників оборони краю – вони обходили стороною маєстності Мелецького та Острозького.

Але, як зловтішається Папроцький, «коли в землю [свою] вїхали / м'яса досить застали / Дітей, жінок / стада усі / дощенту виголені» (вирізання-нищення худоби та людей, яких не можна було забрати з собою в полон, практикували як самі татари, так і запорожці). Автор «Історії жалісної» згадує тут біблійний принцип таліона («око за око»). Він уважає, що хоч і відплатили такі «наші не сповна», але триумф татарський попусвали. Або словами самого Папроцького – «отим також за шовк / [як] зиск / зосталася вовна».

Далі вже як післямова або мораліте-лемент подані два невеличких параграфи «До Читача ласкавого Коротка Передмова» та «Визнання гріху і прохання до Господа Бога, що своїх рятувати і визволити з рук Поганських зволив».

У першому з них Папроцький яскраво і вельми докладно змальовує гнітючу картину наслідків татарського наскоку, від якої «очей не стає», «голови» на собі не чуєш, а «вуха» – лементів повні. Тут таки описаний загальний плач за Поділлям – землею щедрою та прикордонним муром країни. Ось як змальовує її актуальний стан Папроцький:

*О Шляхетне Поділля / о Країна Зацна /
Де ж она твоя плодоносність всьому світу смачна.
Де матері, котрі мужніх діток народили /
Усі від Поганських рук марно погинули.
А інші в малій воді там же у них ходять /
У воді, що з очей плине / аж по кісточки бродять.
Де ж вони стада великі / що коней примножували /
На котрих Гідні Рицарі Поган громили.
Де і ті, що живність без міри давали/
Вівцям, коровам – у Поган усі опинилися.
Не підуть вже до Імперії⁸⁵ / воли відгодовані /
Годують нині м'ясом своїм / Татар зухвалих.
Оті бджоли [хіба] щось винні злій Поганській рuci /
Що з гнізд своїх вигнані є у вогненну муку.
Немає, хто б пожалів / і заплакав ревно /
Попросив Бога про помсту / на Поган вірно.
Людина – [то] дивина на Поділля / Пси тільки брешуть/
І ті, знати, в скорім часі з голоду поздыхають.
Поховавши свої Пани в свої лакомі губи /
Котрих кості розносять гострими зубами.
Біда тим, що те бачать, з жалю помирають /
Ті, що про лютість Поганську слухають.
Плачуть Руські Країни за своєю дружиною вірною /
З котрих недавно мали мур, так мовлять, певний.
Той зараз розвалили люті Погани.
І вже чим оті звались / то сходить нанівець.*

Папроцький робить висновок, що ціла «Польща», себто усе Польське королівство, має тепер зважати на крайню ослабленість

свого українського муру. Автор «Історії жалісної» радить рідній країні керувати «надалі обережніше», допомагати прикордонню «порадою» та реальною «обороною» – за рахунок внутрішніх ресурсів. Українців Папроцький поетично зве «коханцями», про яких позабула Польща. Він нагадує, що зберігається загроза цілковитого нищення українського краю від «пруджих загонів» і «руки Поганської».

Останній параграф «Історії жалісної» є стилізованим каяттям перед Богом за гріхи співвітчизників і молінням про пробачення. Папроцький сподівається, що демонстрація покори, стійкості у вірі та небажання приймати іслам, пом'якшить «суворий суд» Божий.

* * *

«Історія жалісна» Б. Папроцького є чудовим прикладом побутування віршованої хроніки у річпосполитській історіографії та її нарративних можливостей щодо відображення сучасних автору історичних подій. Вільність жанрових рамок, незважаючи на відданість автора архаїчній, середньовічно-провіденціальній загальній візії історії, подарувала нам тут чимало конкретних колоритних образів України кінця XVI ст. Зокрема, сам сюжет успішного татарського нападу розбудовано у цьому творі Папроцького чи не найдокладніше у річпосполитській літературі. Немає аналогів і поданий тут опис «татарських прапорів».

Для українського історика «Історія жалісна» особливо цікава своїми ілюстраціями тогочасних військових технологій, висвітленням ролі козацтва на Поділлі у 1570-х рр. (подільські козаки у модерній історичній літературі зазвичай знаходяться надто у затінку своїх запорізьких колег), наведеним багатющим генеалогічним і топонімічним матеріалом. Описи ж татарського війська, хоч і з точки зору супротивника, містять багатий фактичний матеріал, досі слабо використаний істориками.

Примітки:

1. Класична українська історіографія «довгого XIX століття» цей твір не завважала. Див. характерний текст з 1896 р.: Гетьман Богданко. Критично-історична розвідка // Грушевський М.С. Твори : у 50 тт. – Львів, 2004. – Т. 6. – С. 419-434. Із сучасних розвідок див. зокрема мою попередню версію пропонованого тут матеріалу: Вирський Д. Річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.). – К., 2008. – У 2-х ч. – Ч. 1. – С. 250-295 (підрозділ 3.2); Ч. 2 (Додатки). – С. 196-277 (оригінальний текст та український переклад). А нещодавно «Історії жалісної» один з розділів своєї праці присвятила історик польської літератури Рената Рыба. Див.: Ryba R. Literatura staropolska wobec zjawiska niewoli tatarsko-tureckiej. Studia i szkice. – Katowice, 2014 (утім, цікавила авторку по-своєму досить «вузька» невільницька тема).
2. Відповідний фрагмент див.: Leonardi Gorecii, Equitis Poloni, Descriptio belli Jvoniae, Voivodae Valachiae, quod anno MDLXXIII, cum Selimo II, Turcarum imperatore, gessit. Huic Accesit Jo. Lasicii historia de ingressu Polonorum in Valachiam cum Bogdano, et caede Turcarum. – Francofurti, 1578. – P. 115-116.
3. За виданнями: Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії. – С. 219-221; Bezkrólewia ksiągośmioro czyli Dzieje Polski od zgonu Zygmunta

- Augusta r. 1572 aż do r. 1576. Skreślone przez Świętosława z Borzejowic Orzelskiego starostę Radziejowskiego. – Т. I-III. – Petersburg, 1856-1858 (репринт – Warszawa, 1980). – Т. 2. – S. 173-176 (див. також: Świętosława Orzelskiego Bezkrolewia księgośmiero. 1572-1576 / wydał E. Kuntze. – Kraków, 1917. – P. 361-364); Rejnolda Hejdenzstejna sekretiera zakrólewskiego, Dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594. Książ XII. – Petersburg, 1857. – Т. I. – S. 178-181.
4. Сенявський Миколай (бл. 1520-1584) – гетьман польний (1562-1564, 1575-1576, а де-факто з 1569 рр.), каштелян кам'янецький (з 1576 р.), староста стрийський. Син гетьмана коронного Миколая Сенявського (старшого).
 5. Сенява – нині містечко Стара Синява, розташоване над р. Іквою, притокою Пд. Бугу (бл. 25 км від Меджибожа). Засноване 1543 р. бельзким воєводою (з 1542 р.) Миколаєм Сенявським (1489-1569 рр.) (згодом, з 1553 р. – воєвода руський, гетьман великий коронний з 1561).
 6. Ружинський (Рожинський) Богдан (помер 1576 р.) – з дрібних волинських князів, гетьман запорожців (1575-1576 рр.). У Б. Папроцького «Паноша» (Краків, 1575 р.; вірогідно написана близько березня 1575 р.) згаданий як «гетьман низових козаків зі своєю ротою», замикає почет панів Подільського воєводства. Оспіваний епічною традицією як Богдан у чорному оксамиті саме у зв'язку з татарським наскоком 1575 р. Ймовірно, саме при Б. Ружинському Кучманський шлях у просторіччі стали звати ще й «Ружинським шляхом» (назва фіксована у описі розмежування польсько-турецького кордону 1633 р., див.: Розмежування володінь Речі Посполитої та Османської імперії у 1633 році // Крикун М. Брацлавське воєводство у XVI-XVIII століттях / М. Крикун. – Львів, 2008. – С. 310-312, 320).
 7. Балаклей (Балаклій) – зруйнований замок (у перекладі «рибне місце»). Розташований біля гирла р. Чічкляя (Чапчаклій) правої притоки р. Пд. Буг (район сіл Покровка і Новий Городок Веселинівського р-ну Миколаївської обл.). Прикривав шлях на Очаків.
 8. Bezkrolewia księgośmiero czyli Dzieje Polski od zgonu Zygmunta Augustar. 1572 aż do r. 1576. <...> – Т. 2. – S. 182.
 9. Бакай та Сюзю (Сіюза, Сіхоза) – ватажки білгородських та очаківських татар. У вересні 1574 р. вони вже очолювали 7-тисячний загін, який з успіхом спустошив Поділля. У травні 1577 р. спробували повторити успіх 1575 р., здійснивши новий напад на Україну (стартували з «двома царевичами» – знову Алб-Гіреєм і другим молодшим, на ім'я неназваним, плюс добруджці від Хаджибею йшли через р. Русаву, ліву притоку Дністра і цілилися на Бар, Зіньків і Кам'янець і далі в бік Львова). Окремо Бакай-ага згаданий 1561 р. серед 24 білгородських татарських козаків, які бажали послужити польському королю у війні з Московією. Навесні 1563 р. Бакай з Сіхозою з 800 татар ходили на підросійську Сіверщину на місто Радогощ (після цього він став м. Погар) як союзники-найманці того ж М. Вишневецького. Сіхозу та Бакаю (разом із Саргіелем-мурзою) як вождів татарського нападу 17 липня 1567 р. на подільське прикордоння згадує у своїй посольській реляції 1568 р. П. Збороський. Про Сіхозу писав і А. Тарановський. 1569 р. він (підвладний білгородського санджак-бея?) був проводирем турецьких військ, що рухалися походом на російську Астрахань. Сіхоза-татарин вів турок із власним кількостенним загоном на відтинку від Дністра-Дніпра до Дону. У жовтні 1570 р. «Бакай с товарищи» (2,5 тис. вояків) стояли між Пслем і Ворсклою і намірялися напасти на московське прикордоння – під Почеп і Стародуб. Ймовірно, на зворотному шляху здійснив напад на

- Черкаси (про який мова далі). 1571 р. «Бакай-мурза» брав участь у знаному набігу кримців на Москву. Згадку Бакая (разом з Манасом) містить і «Венеція» (1572 р.; 1587 р.) К. Варшевицького. У квітні 1572 р. Бакай з Сіхозою здійснили напад під Бар (спалили десяток містечок і сіл, але на зворотному шляху їх пошарпав кам'янецький підкоморій і барський староста Миколай Бучацький-Творовський) (згадка у хроніці Гваньїні). На початку вересня 1574 р. Бакай і Сіхоза з 7 тис. татар знову ходили у набіг на Поділля і Русь-Галичину (згадка у хроніці Оржезького, у Гейденштейна – Бакай «Васкола» ходив під командою кримського царевича). У вересні-жовтні 1575 р. Бакай і Сіхоза також з ханськими синами ходили в набіг на Волинь і Галичину (описаний «Історією жалісною...» епізод). Ймовірно, у березні 1577 р. Бакай здійснив напад на Черкаси у рамках великого татарського набігу на Київщину і Волинь (див. «Епіцедіон»). У серпні 1578 р. Бакай і Сіхоза домовилися з черкаським старостою М.Вишневецьким про вільну переправу через Дніпро, оскільки вони йшли походом на московські володіння. 1579 р. С. Зборовський на Запоріжжі просив турецьких і татарських посланців відпустити «Бакая з людьми» йому на допомогу в поході на московське прикордоння. Козак «Бакай» є і в знаному козацькому реєстрі 1581 р. У березні 1583 р. бігородський мурза Бакай рушив у похід на Україну, але почувши, що йому назустріч йде Станіслав Влодек з 1 тисячею жовнірів, відступив. Є ще недатована згадка про Бакая – мурзу бігородських татар – у «Книге Большого Чертежа» (1627 р.), де згадується Бакаїв шлях («а Бакаев шлях от Муравского шляху с верст 40 к Днепру»), яким цей татарський ватажок колись здійснював напади «на Рьльские, и на Карачевские, и на Болховские, и на Орловские места».
10. Тут і далі Папроцький подає лише дні тижня, отже конкретні дати наведені мною із розрахунку, що від понеділку 15 вересня автор не пропускає жодного тижня «порожнім» при описі перебігу подій.
 11. Чорний шлях – за описом С. Сарницького 1585 р. виглядав таким чином: Львів-Сокаль – 12 миль; Сокаль-Луцьк до Стиру 12 миль; від Луцька до р. Горинь 11 миль; від Горині до броду через р. Случ за Заславом (Ізяслав) та Полонним – 10 миль; від Полонного 40 миль до Києва; від Києва до Канева 16 миль; від Канева до Черкас 15 миль; від Черкас до Порогів 12 миль; від Порогів до Томаківки 11 миль; Потім Торговішта (давня Ольвія) – 6 миль. Тут, уже в Скіфії кораблі розходилися, звичайно, за затокою Борисфена аж до Очакова далі куди завгодно (див.: Вирський Д. Річсполитеська історіографія України. – Ч. 2. – С. 108).
 12. Кунати (Kunatowie) герба Топор – стародавній рід на Русі. Кунат Мартин – ротмістр коронний (як такий згаданий і «Паношею» – у повіті львівському), ходив з Мелецьким на Молдову 1572 р.
 13. Paprocki V. Herby guscerstwa polskiego... – S. 158.
 14. Басарабів брід – на місці майбутнього м. Острополя, нині с. Старий Остропіль Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл. (в землеписі С. Сарницького з 1585 р. є згадка, що Басарабів брід, то давніша назва Острополя). Остропіль заснований 1576 р. (можливо, за слідами подій 1575 р.), отже Гейденштейн пробував поєднати старий і новий топоніми. Згаданий брід розташовувався понад кордоном Волині. «Басарабами» (бесарабами) тоді називали не лише представників першої стійкої династії в давньому Валашському князівстві, але й мешканців цього князівства («країни Басарабів») загалом.
 15. Вирський Д.С. Татарська війна взимку: опис битви під Ольшаницею 1527 р. Й.Л. Деція / Д.С. Вирський // Український історичний журнал. – К., 2008. – № 5. – С. 210-216.

16. Тут йдеться або про Ади-Гірея (Алди-Гірея) – головного вождя походу, або (менш вірогідно, бо названий перед Газі-Гіреєм) про Алп-Гірея, одного з молодших царевичів.
17. Газі-Гірей II – майбутній кримський хан (1588-1596, 1597-1607 рр.).
18. Напевно, мова йде про Станіслава Виступа (Występ), жовніра під час малоуспішного походу Мелецького на Молдову в 1572 р. Про нього Я. Ласицький оповідав, що то «муж дрібний тілом, але великий серцем», згадуючи його успішний герць з турком, якого шляхтич прохромив своїм списом. У «Паноші» в теребовельському повіті згадані Якуб, Станіслав і Мацей Виступи.
19. Рожнятовські герба Сас – шляхетський рід з Руського воєводства.
20. Єзюрковські герба Равич – відомі в Люблінському та Познанському воєводствах. У «Паноші» серед панів Подільського воєводства згаданий Ян Єзюрковський.
21. Село Каєць (Каяєс) відоме в Мазовецькому воєводстві. Може мова про Анджея Кавенцького (Kawenski), згаданого у «Паноші» між панамі Подільського воєводства.
22. Ярмолинські герба Корчак – власники маєтку Ярмолинці в Подільському воєводстві, за легендою, вихідці з Хорватії. «Паноша» також згадує Ярмолинських у Подільському воєводстві. Саме тут мова, напевно, про Ярмолинського Матвія (Матея) Юхновича – урядника Красилюва (1575 р.), а згодом Василюва-Базалії (1577 р.) в маєтностях Острозького. Від службових татар князя, якими він часто командував, отримав ще й прізвисько Агіс (Агіш) – від татарсько-турецького «ага» – командир. Згодом, у березні 1577 р. він ще раз відзначився, розбивши татарській загін під Красилювом.
23. Темрюк Шимкевич (Шимкович) – черкеський князь, як ротмістр розпочав службу Короні ще за короля Сигізмунда Августа (вийхав з Кабарди на королівську службу разом з іншими черкеськими князями – соратниками Дмитра Вишневецького-Байди 1562 р.), а 1601 р. отримав польське шляхетство.
24. Давнє містечко, нині с. Пиків Калинівського р-ну Вінницької обл.
25. Принаймні Е. Лясота, який їхав 1594 р. з Хмільника на Летичів і Меджибіж, зупинився в с. Теси, де переправлявся через річку, яку також зве Теси.
26. Грушка – зокрема, село на р. Мурафою за 35-37 км від Ямполья, за 15-16 км від Могильова-Подільського. Є й чимало інших Грушок. Але потрібна тут мала би бути десь у районі Козятина Вінницької обл.
27. Уланів – нині село Хмільницького р-ну Вінницької обл.
28. Красилюв – містечко над р. Случ, неподалік (23 км) Старокостянтиніва.
29. Купель – містечко під Старокостянтинівим, за 12-13 км від Базалії (Василюва). Нині с. Купіль Волочиського р-ну Хмельницької обл.
30. Маначин – село над р. Грабаркою, притокою Збруча, неподалік Старокостянтиніва, за 16-17 км від Купелі. Нині с. Маначин Волочиського р-ну Хмельницької обл.
31. Вірогідно, це згадуваний 1594 р. Е. Лясотою Ожоховець (Ожоховці або Новий Збараж). У акті поділу маєтностей з 1661 р. засвідчений і правопис «Nożohowies». Нині с. Ожигівці Волочиського р-ну Хмельницької обл.
32. Можливо, Rozwogny не топонім і автор / публікатор не зрозумів польське слово Rozwogny, і слід читати зпущені зі шворки (себто розпущені з загального війська) загопи сягнули Могили?
33. Bezkrólewia ksiągośmioro czyli Dzieje Polski od zgonu Zygmunta Augustar. 1572 aż dor. 1576. <...>. – Т. 2. – S. 205.

34. Стуженські – шляхетський рід з Серадзького воєводства. У «Гербах» Папроцький згадував Стужинського – «віку мого» ротмістра на Поділлі, а у «Паноші» Стужинський служить у роті старости хмільницького (Якуба Струся). Знане з 6.X.1591 р. підтвердження зречення Каспара Стужинського (Kaspra Sturzyńskiego) від посади войського київського на користь Миколи Ружинського (AGAD. – МК 136. – Р. 209-209 v.). Як ротмістр у Києві К. Стужинський фіксується ще 1572, 1579-1580 рр. 1574 р. у козацькому війську Свірчовського ротмістр Стуженський керував ротою з 200 кіннотників.
35. У «Гербах» Папроцький згадував Козловського Вавжинця – жовніра на Поділлі, сина городського судді з Плоцьку, ветерана молдавських війн Івоні (безіменний Козельський-сотник та хоругва Козельського згадується як один з командирів у поході Мелецького 1572 р., а в козацькому війську Свірчовського 1574 р., у загоні так само безіменного Козловського було 200 вояків).
36. Претвич Якуб (1546 – 1613 рр.) – староста теребовлянський, син знаного Бернарда. «Паноша» згадує його у теребовлянському повіті Руського воєводства.
37. Радецький Ян (помер після 1582 р.) – ротмістр (водив 100-кінну роту), походив зі шляхти кувявської, яка в першій чверті XVI ст. осіла на Поділлі у кам'янецькому повіті. У «Паноші» Я. Радецький згаданий між панами Подільського воєводства.
38. У подіях «війни Івоні» 1574 р. (за Л. Горецьким) рота Свірчовського описана як складена з подолян – вихідців з Бару і Брацлава (всього 200 вояків).
39. У «Паноші» серед панів Подільського воєводства згаданий лише Кшиштоф Свірчовський (Swierczowski).
40. Гарниш герба Порай – малопольська родина з околиць Пйотркова. Гарниш герба Рожа – давня родина Серадзького воєводства. Серед учасників походу Мелецького на Молдову 1572 р., яких згадував Я. Ласицький, відомий Стефан Гарниш – підхорунжий в загоні Миколая Гербурта. «Паноша» знає Мацея Гарниша з братом у повіті львівському, а Зигмунта Гарниша – у Подільському воєводстві.
41. Крушельницькі герба Сас – розгалужена шляхетська родина на Західній Україні. Можливо мається на увазі Томаш Крушельницький – дідич Крушельниць та Сколі в околицях Стрия. У «Паноші» Томек Крушельницький (Krusliński) в Бучнах є між панами Подільського воєводства. Незваного на ім'я Крушельницького (очолював окремий загін) серед учасників походу Мелецького на Молдову 1572 р. згадував Я. Ласицький.
42. Напевно мова йде про сучасне с. Базаринці Збаразького р-ну (у щоденнику подорожі Е. Лясоти за 1589 р. зветься містом Базар). Є ще Базар – село в околицях Чорткова, на схід від містечка Язловця, але він значно далі.
43. Незабитовські – стародавній рід в Люблінському воєводстві. Якуб Незабитовський згаданий як «муж виборний» у «Гербах» Папроцького.
44. Тут відповіднішим би було тлумачення «дебелій».
45. Див. оповідання про татарський напад 1577 р.: Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії. – С. 229 (власне там змішані два напади 1577 р. – у березні на Волинь під Дубно, і у травні на Поділля і Галичину).
46. Відомі Яшевські герба Слеповрон – родина з черської землі в Литві. Утім, вірогідніше мова про Яшовських герба Любич, які мали маєтки в Малопольщі та на Поділлі. Можливо йдеться про ротмістра Станіслава Яшовського, який 1589 р. виставляв роту з 50 гусар з Люблінського

- воеводства. Знаний ще Фелікс Яшовський, який 1579 р. складав реєстр про селян Київського, Волинського і Брацлавського воєводств, які несли військову службу.
47. Ближче не знаний, за ім'ям – можна припускати – православний русин. Досить спокосливо ідентифікувати його з п. Демком (Димкою), командиром козацького підрозділу у війську С. Баторія в кампанії 1580 р. (див. щоденник Луки Дзяинського).
 48. Можливо йдеться про Вольського герба Козлароги, згаданого Папроцьким в «Гербах» як писаря кам'янецького. Оржельський згадував мечника Вольського, як одного з найбільш постраждалих від татарського нападу 1575 р. – татари практично зрівняли із землею цілий його маєток – Підгайці (нині райцентр Тернопільської обл.). Коментатор хроніки Оржельського Кунце вважав, що мова йшла про Миколая Вольського, старсту крепичького (Kzgerice в Сілезії). Про нього див. далі, але напевно чи він був підлеглим Я. Радецького.
 49. Відомий Боболецький Петро з Познанського воєводства, утім села з назвою Боболинці не рідкість і на Західній Україні (див. нижче згадку Боболинця в околицях Баворова). Є вістка 1577 р. про слугу коронного гетьмана – Боболецького, який на чолі трьох рот мав перехопити І. Підкову в Немирові, напередодні його вторгнення до Молдови.
 50. Можливо, з Підгорецьких герба Беліна – знані у безькому та люблінському воєводствах («Паноша» згадує Підгорецьких у повіті львівському).
 51. Можливо, з Сулімирських – розгалуженої мазовецької родини.
 52. Збараж – нині райцентр Тернопільської обл.
 53. Залоце – містечко за 40 км на південний схід від Бродів (нині м-ко Заліці Зборівського р-ну Тернопільської обл.). Маєтність Кам'янецьких (замок тут 1516 р. збудував дід Войтеха – Марцін Кам'янецький).
 54. Кам'янецький Войтех – старший син Яна Кам'янецького (1524-1560 рр.), воєводи подільського. Рід походив з Сяноцького повіту (замок Кам'янець – родова маєтність). Войтех мав брата Яна, з яким тримав неподільними сімейні маєтності (зокрема Залоце та Олеськ). Войтех і Ян згадані у «Паноші» у повіті львівському. Був і третій, молодший їх брат – Станіслав. Про «брата»-кузена Каспера див. нижче (та лінія – Ян і Каспер Кам'янецькі, згадані у «Паноші» у теребовлянському повіті).
 55. Рогатин – райцентр Івано-Франківської обл.
 56. У «Паноші» між панами Подільського воєводства є Ян Барчиківський (Barcikowski).
 57. Васичинський Каспер – зі старого шляхетського дому (герба Корчак), одружений на дочці каштеляна холмського Лисаковського. Згодом війський львівський (1581-1606 рр.). У «Паноші» Васичинські згадані у жидачівському повіті.
 58. Рашко Прокоп – з місцевої галицької шляхти.
 59. Бережани – нині райцентр Тернопільської обл., за 89 км від Львова. Розташоване над р. Золотою Липою, притокою Дністра. Бережани мали потужний кам'яний замок 1554 р., належали Сенявським.
 60. Сенявський Ян (помер 1583 р.) – брат гетьмана Миколая, земський суддя галицький (у «Паноші» згаданий як воєводич руський, у повіті львівському).
 61. Скарбки – на коронній Русі відомі з XV ст. У «Гербах» Папроцький згадує («віку мого») трьох братів Скарбків – Петра, Яна та Рафала (Яна і Рафала згадує і «Паноша» у повіті львівському).
 62. Найвірогідніше йдеться про Девлет-Гірея, 2-го сина Шакай-Мубарек-Гірея, 5-го сина Девлет-Гірея I, тогочасного кримського хана (1551-1577 рр.).

63. Pamiętniki Janczara, czyli kronika turecka Konstantego z Ostrowicy, napisana między r. 1496 a 1501 /wydał Jan Łoś. – Kraków, 1912. – S. 198.
64. Адил-Гірей (Алди-Гірей, Алб-Гірей), 2-й син хана Девлет-Гірея I. У травні 1577 р. знову очолював татарський набіг на Поділля. 1579 р. як калга-султан загинув у персидському (кизилбашському) поході.
65. Був Мурад-Гірей, 2-й син Могамед (Мехмед)-Гірея, старшого сина та спадкоємця (хан Могамед-Гірей II, 1577-1584 рр.) хана Девлет-Гірея I. Хоча оповідач, здається, вважає його за сина саме Девлет-Гірея I.
66. Уже згадуваний Газі-Гірей, 6-й син хана Девлет-Гірея I, також майбутній хан.
67. Селямет-Гірей, 8-й, молодший син Девлет-Гірея I, ще один майбутній хан (Селямет-Гірей I, 1608-1610 рр.). Утім, можливо, йдеться про Селямет-Гірея – 2-го сина Адил-Гірея.
68. Можливо, мова йде про Бахт-Гірея, старшого сина Адил-Гірея.
69. Можливо, це Саадет-Гірей, старший син вищезгаданого Могамед (Мехмед)-Гірея.
70. Алп-Гірей, 4-й син Девлет-Гірея I., 1581 р. усунутий з посади калги-султана, він разом з молодшим братом Селямет-Гіреем був захоплений в полон запорожцями Яна Оришовського.
71. Вже згаданий Девлет-Гірей, 2-й син Шакай-Мубарек-Гірея, 5-го сина хана Девлет-Гірея I.
72. Див.: Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії... – С.718.
73. Там само.
74. Там само. – С.761.
75. Петро V Кульгавий – молдавський господар (1574-1577, 1578-1579, 1582-1591 рр.).
76. Див. за приклад опис битви під Ольшаницею Й.-Л. Деція: Вирський Д.С. Татарська війна взимку: опис битви під Ольшаницею 1527 р. Й.Л. Деція...
77. Je drzeja Maksymiliana Fredro, Dzieje narodu polskiego pod Henrykiem Walezjuszem królem polskim a potem francuzkim. – Petersburg-Mohylew, 1855. – S. 136.
78. Н. Яковенко вважає, що докладні описи прапорів у тогочасній літературі це взагалі – наслідування «Іліади» та «Енеїди»: Яковенко Н. Що за війну описує Шимон Пекалід у поемі «Debello Ostrogiano» (1600 рік) / Н. Яковенко // Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. – К., 2002. – С. 157-188.
79. Rozwadowski M. Zaciąg woenny, toiest, sprawy potoczne teraznieysze, w roku 1621, w stronach Węgierskichy Niemieckich, z Czeskiego na Polskie przełożone. – В.м. idr., 1622. – S.nlb.7-12.
80. Про поведінку татар у Молдові, є цікавий недатований лист молдавського господаря до «Алб-Гірея салтана», що відноситься до часу наступного набігу у травні 1577 р. З нього випливає, що татарський вождь, увійшовши до Молдови, надіслав господарю свого сауту Мустафу з повідомленням, що був «у лядській землі» 20 днів і вимагав сплати звичайного податку татарам, а також присилки візників і окремого воза, гідного цього татарського аристократа, див.: Źródła dziejowe. – T.IV: Początki panowania w Polsce Stefana Batorego 1575-1577 r.: Listy, uniwersały, instrukcje. – Warszawa, 1877. – S. 136.
81. Jędrzeja Maksymiliana Fredro, Dzieje narodu polskiego pod Henrykiem Walezjuszem... – S. 140.
82. Напевно, Гурка Анджей (бл. 1534-1583 рр.) – каштелян менджжицький, староста в т.ч. і яворівський. Золочів тримав у заставі Самійло

- Зборовський, який тоді «з цвітом руського лицарства» від'їхав на допомогу трансільванському князю. Цим, напевно, і скористались татари.
83. Вольський Миколай з Підгайців (1553-1630 рр.) – мечник коронний (1574-1599 рр.), сенатор (1600-1630 рр.). «Паноша» згадує його у галицькому повіті.
84. Напєвно, Ян Сененськийз Поморян (помер 1598/1599 р.) – жарновецький (на 1575 р. згадка «Паноші» у повіті львівському), а згодом львівський каштелян (з 1584 р.), зрештою воєвода подільський (з 1588 р.). Натхненник згадуваного «Опису давньої і нової Польщі» (Краків, 1585 р.) С. Сарницького. Можливо йдеться про Яна Сененського з Голугір, каштеляна галицького (згадка в «Паноші»).
85. Священна Римська імперія німецької нації – традиційний ринок збуту для української худоби.

Dmytro Vyrrskyi

CRIMEAN TATAR ARMY IN THE CAMPAIGN IN 1575

(by B. Paprotsky «History pitiful...»)

B. Paprotsky verse «History pitiful...» (Cracow, 1575) is one of the most detailed descriptions of successful Tatar raids. The example of raid in the autumn of 1575 we have a detailed picture of the organization Tatar army in the campaign, action scripts Crimean's units in combat clashes, clarification logistic features including war on the Podolia and Western Ukraine in general, almost photographic reconstruction of individual duels. Unique description of the Tatar flags. Numerous biographical information about famous Ukrainian border at the Commonwealth entities (as with the Polish-Ukrainian and Tatar community). Rich toponymic information that is of interest to local historians.

Key words: Crimean-Tatar army, Bartosz Paprocki, 1575 raid.

Дмитрий Вирский

КРЫМСКО-ТАТАРСКОЕ ВОЙСКО В ПОХОДЕ 1575 ГОДА

(за Б. Папроцкого «Историей жалостная...»)

Б. Папроцкого стихотворная «История жалостная» (Краків, 1575) является одним из самых детальных описаний успешного татарского набега. На примере набега осенью в 1575 г. имеем подробную картину организации татарского войска в походе, сценариев действий отрядов при боевых столкновениях, прояснение логистических особенностей войны на Подолли в частности и Западной Украине вообще, почти фотографические реконструкции отдельных поединков, уникальное описание татарских флагов. Дана многочисленная биографическая информация о известных на украинском пограничье Речи Посполитой персон (как из польско-украинских, так и татарских кругов). Присутствует богатая топонимическая информация, которая должна заинтересовать краеведов.

Ключевые слова: крымскотатарское войско, Бартош Папроцкий, набег 1575 года.

Отримано: 22.10.2015.

КРИМСЬКИЙ ХАНАТ І ПРОБЛЕМА МІЖНАРОДНОГО ВИЗНАННЯ РАНЬНОМОДЕРНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ТА СУБ'ЄКТИВАЦІЇ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО НИЗОВОГО

У статті досліджується роль Кримського ханату в процесі улеґітимнення спершу станових претензій українського козацтва, а згодом і відновленої у формі Гетьманщини Української держави та Війська Запорозького Низового як окремого політичного суб'єкта. З'ясовано, що з кінця XVI ст. у середовищі кримських еліт виникла ідея військового союзу з козацтвом, а з 1620-х рр. вони перейшли до практик визнання суспільних вимог Війська Запорозького. Показано, що саме Крим змусив Варшаву започаткувати процес визнання Гетьманщини.

Ключові слова: Військо Запорозьке, Кримський ханат, військово-політичний союз, міжнародні відносини, геополітична рівновага, татарська протекція.

Багатогранні стосунки українських козаків з кримськими татарами не обмежувалися жорсткою конфронтацією, яка повсякчас супроводжувала співіснування українського світу з мусульманськими сусідами на Степовому Кордоні Європи. Затяте суперництво за широкий степовий простір аж до Чорного та Азовського морів було пересипане позаконфронтаційними стосунками, які виникали між сусідами у різних сферах і призводили до активної міжетнічної економічної, військової та політичної взаємодії. При цьому чинники віри та крові ніяке «бусурманство» сусідів, ніяке усвідомлення козаками себе захисниками «Святого Хреста» не абсолютизували турка, татарина, ногайця як «ворога» й не були перешкодою для взаємодії на різних рівнях¹.

Ключовим проявом здатності українських козаків і кримських татар до взаємовигідного співробітництва стало залучення еліт Кримського ханату до визнання спершу станових, а потім і державницьких претензій українського козацтва, заангажування Бахчисарая до процесу міжнародного улеґітимнення відновленої під козацьким прапором у формі Гетьманщини Української держави, а згодом і суб'єктивізації Війська Запорозького Низового у XVIII ст.

Дорогу до цього вистелив перехід в останні десятиліття XVI – першій половині XVII ст. козацько-татарських стосунків на рівень оформлення військових союзів. У 1585 р. козацький старший Ян Оришловський звернувся до кримського хана з пропозицією, щоб той «з ними, козаками, помирився і давав їм своє жалування», а вони в свою чергу, готові йти куди він (хан) накаже «опріч короля польського»². Тобто козаки давали ясно зрозуміти, що готові поширити на мусульманських сусідів принцип найму на службу на засадах тимчасового умовного підданства, на той час уже апробований у стосунках з московським царем та молдовськими господарями.

На зламі XVI-XVII ст. ідея використати українських козаків як допоміжну військову силу з'являється в середовищі кримських еліт, до чого, очевидно, спровокувала бурхлива суб'єктивізація козацтва в міжнародних взаєминах. Це проявилось у зростанні його військового потенціалу, активних втручаннях у молдовські справи, зрештою в тій увазі, яку сконцентрували на собі козаки в 1580-1590-ті рр. серед застрільників антитурецької коаліції та військовій службі 1594-1595 рр. мультянському воєводі Михаєві Хороброму, семиградському князеві Зигмунту Баторію, архікнязеві Максиміліанові. Наприкінці лютого 1597 р. козацький старший Бартош Проснідич писав королю, що хан Казі-Гірей прислав на Запоріжжя «через свого слугу листа, писаного власною рукою, жадаючи аби ми, з'єднавшись з ним, разом турка воювали й обіцяючи нам усіляку платню»³. Найцікавіше, що козаків прагнули використати у внутрішньополітичних змаганнях та у протистоянні з Туреччиною. Тобто вже принаймні наприкінці XVI ст. кримські еліти були готові задіювати його навіть у такій чутливій справі як стосунки зі своїм сюзереном. І це попри надзвичайно вороже ставлення Порту до українських козаків! А відтак Військо Запорізьке рахувало не тільки за спільноту, яка ментально здатна до служб «невірним», а й за поважну військову потугу, підтримка якої вартувала погіршення відносин з султаном. Водночас, звертаючись до козаків, Крим неминуче підвищував їхню самооцінку, додавав легітимності становим козацьким претензіям.

У 1614 р. в Україні ходили чутки, що царевич Шагін-Гірей після поразки від хана Джанібек-Гірея перебрався на українську територію до Білої Церкви і що біля нього перебувало «багато людей кримських і ногайських, і черкаси гірські втікачі, і черкаси запорізькі». При цьому король нібито після переговорів з посланцем від Шагін-Гірея «дає їм корм, а хоче з ним посилати від себе запорізьких черкас воювати кримські удуси і турецького міста і під Жанбек-Гіреєм царем кримського юрта шукати»⁴.

У 1624 р. нарешті було оформлено і на папері, і на ділі перший військово-політичний союз Війська Запорозького з Кримом, який став прологом до майбутнього військового співробітництва. Водночас саме тоді стартував процес переведення козацько-татарських стосунків у площину визнання кримськими елітами Війська Запорозького вже окремим політичним суб'єктом, до чого активно підштовхувала Бахчисарай козацька старшина. Кримський ханат вона розглядала як одну з ланок взятої на озброєння стратегії зміцнення власної позиції у змаганнях за соціальний статус у Речі Посполитій за допомогою нагромадження прикладів визнання своїх станових претензій іноземними володарями. Не випадково, починаючи з 1590-х рр., усі прохання європейських правителів про військову підтримку з боку козаків супроводжувалися відповідними знаками. Сусідні правителі, байдужі до станових проблем Речі Посполитої, натомість зацікавлені в козацькому війську, особливо не переймалися проблемою станової чистоти козацтва та відповідності його претензій

стереотипним уявленням про організацію суспільства і влади. Суто військовий інтерес підштовхував до визнання «людьми лицарськими» козацтва в цілому, бо козакування князів та шляхти підводило легітимну підкладку. Тому іноземні володарі послідовно оперують стосовно козаків поняттями «лицарство запорозьке», «ваші милості» та ін., даючи козакам карти в руки.

У 1593 р. папа Климент VIII прямо називає козаків «людьми війни», а до козацького гетьмана звертається «любий сину, шляхетний лицарю»⁵. У 1595 р. молдовський господар Стефан пише до козаків як до «ваших милостей»⁶, фактично прирівнюючи у такий спосіб до шляхти усіх козаків. Аналогічно вчинив молдовський господар Аарон, звернувшись до козаків Каспара Підвисоцького «зацні шляхетні пане гетьмане і лицерство запорозьке панове і приятелі нам милі»⁷. «Шляхетні й вільні лицарі, мужі хоробрі, володарі Дніпра та Чорного моря, а найголовніше – палкі захисники релігії християнської грецької і стародавньої» – писав до козаків у листі від 1632 р. посланець від шведського короля Якуб Руссель⁸.

На цьому таі немає нічого дивного, що в 1620-х рр. упав і кримський бастион. Кримські еліти розпочали «піднімати» козаків по суспільній драбині, що співпало із загальним зростанням їхнього значення в Україні та Речі Посполитій, з появою претензій на своє місце серед «народу руського» та на захист інтересів «народу руського». Кримська верхівка засвідчувала перед козаками, що вона однозначно зараховує їх до «людей війни», натякаючи, що визнає право козацтва належати до еліти. Калга Шагін-Гірей у листі до козаків від 26 серпня 1626 р. називає Військо Запорізьке «колом лицарським», а початковий протокол документа має дуже промовистий вигляд: «Його милості пану гетьману та їх милостям панам осавулам, панам полковникам, отаманові, старшим і меншим»⁹. У подібному стилі трактує козаків і затятий конкурент Шагін-Гірея хан Джанібек-Гірей, який пише у 1627 р. лист до «вашої гетьманської милості і Війська Запорізького»¹⁰.

Саме на такому ґрунті кримські еліти шукали в середовищі українських козаків військової допомоги. Очевидно, розуміли, що без визнання козацьких суспільних претензій в українському соціумі годі розраховувати на прихильність козаків до пропозицій найнятися до себе на службу. Можливо, козаки безпосередньо підштовхували Бахчисарай до відповідних реверансів.

Обставини укладення першого письмового козацько-кримського договору про військово-політичний союз віддзеркалюють прагнення козаків не просто досягти угоди, а й, скориставшись сприятливою ситуацією, вичавити з Шагін-Гірея далекосяжні ідеологічні поступки. Козацька верхівка вимагала від калги визнання Війська Запорізького за окремий територіально-політичний суб'єкт. Це добре видно після зіставлення кінцевого тексту договору з початковою позицією Шагін-Гірея.

Калга мав намір обмежитися зобов'язанням не здійснювати «жодних вторгнень в державу найяснішого короля Зигмунта», надавати Польщі на її заклик військовою допомогою проти неприя-

телів, мати з Військом Запорозьким «сусідська приязнь», «мир, спокій, згоду». Впадає в око, що калга, домовляючись з козаками, уводить у поле договору третій суб'єкт – Варшаву і при цьому більшість зобов'язань бере якраз супроти неї, а не супроти козацтва¹¹. Однак козацька старшина виявила далекоглядність і запропонувала суттєво ревізувати проект на свою користь. Козацькі вимоги, про які довідався посланець польського короля до Бахчисараю Кшиштоф Краушевський, торкалися проблеми суб'єктів договору та конкретизації пункту про приязнь. Козаки вимагали, аби «було долучено до цієї присяги, щоб з усіма Ордами підлеглими вам, були постійно приятелями приятелів наших статечно; при Війську Запорізькому стали, коли нам буде потреба». Крім того, запорожці ставили питання про негайну виплату їм тих упоминок, які Крим отримав від Польщі¹².

Очевидно, козаки виявили неабияку настирливість, якщо досягли бажаного. У договорі відсутня будь-яка згадка про Варшаву. Шагін-Гірей бере зобов'язання безпосередньо перед Військом Запорізьким, а не перед зверхником козаків – Польщею. Ті у свою чергу брали на себе аналогічний комплекс зобов'язань супроти Криму¹³. Це свідчить про те, що козацька еліта вже мислила не тільки категоріями особистості козацького стану, як було раніше, а й фактично усвідомлює Військо Запорозьке самодостатньою політичною одиницею в рамках Речі Посполитої. І частина кримських еліт погоджується з цим. Подальші події засвідчили не випадковості ситуації 1624 р.

У 1628-1629 рр. Варшава не пустила чергове козацько-татарське зближення на самоплин й доклаа зусиль для того, щоб унеможливити повторення небезпечного для неї прецеденту, коли Військо Запорізьке визнавалося Кримом самостійним політичним суб'єктом. Королівські посланці на Запоріжжі домоглися, що в обох випадках хан та калга погодилися не брати з Речі Посполитої упоминки і склали присягу на вірність у формі, яка, за слушним спостереженням Б. Барановського, означала «входження під протекторат Речі Посполитої»¹⁴. Однак козаки залишалися окремим суб'єктом угод. Магмет- і Шагін-Гіреї присягали на вірність королю і Речі Посполитій у козацькому колі, складали окрему присягу Війську Запорізькому, беручи перед ними прями зобов'язання.

У таких координатах витримані й ті подальші стосунки козаків з Кримом, які виникали на ґрунті спроб центральної влади ханату заручитися підтримкою Війська Запорізького. Навчений невтішними наслідками для себе конкурент Шагін-Гірея Джанібек-Гірей, ставши ханом, прагнув у 1627 р. заручитися підтримкою козаків і був готовий до укладення угоди, взорованої на попередню¹⁵. Битим шляхом ішов і його наступник Інает-Гірей, коли в 1636-1637 рр. намагався використати козаків проти ногайського мурзи Кантеміра¹⁶.

З таким досвідом українські козаки й кримські татари підійшли до переломного періоду східноєвропейської історії, який стартував з початком української Національно-визвольної війни.

Апробовані підходи розчистили дорогу до подальших військово-політичних контактів та угод. Військово-політичний союз, укладений у 1648 р., постав не на порожньому місці. Так само, позиція, яку зайняв Іслам-Гірей наступного року під Зборовом, мала свою генетичну попередницю в 1624 р.

Попри те, що хан не дав Б. Хмельницькому остаточно добити суперника, саме кримський правитель доклав вирішальних зусиль для того, щоб започаткувати довгий і тернистий процес улеґітимнення Гетьманщини. Більше того, Іслам-Гірей змусив розпочати це з найбільшого противника відновлення Української держави – Варшаву. Вийшло так, що ніхто інший, як Річ Посполита, першою зробила крок до визнання Гетьманщини. Під час переговорів з польськими посланцями кримський хан вимагав визнати гетьмана та територіальний вимір його влади. Як гірко писав король Ян Казимир, хан «претензії козаків при своїх в'язав»¹⁷ і цим зашахував польську сторону, військове становище якої було катастрофічне. Саме наполегливість Іслам-Гірея змусила короля піти на далекосяжні поступки. І хоча у Зборівському договорі не містилося прямого твердження про територіальність компетенції Б. Хмельницького, але вона випливала із тканини угоди, читалася між рядків, за замовчанням. Ніхто з сучасників у цьому не сумнівався, а поведінка гетьмана і старшини після Зборова, а особливо зведення нанівець впливу київського воєводи Адама Киселя, виразно демонструвала, що козаки трактували угоду на свою користь. Історіографія, у т.ч. і польська, також однозначна на цей рахунок. Зборівська угода не тільки по факту змінила статус гетьмана, окресливши землі, на які поширювалася його влада, а й однозначно підвищила статус Чигирини в очах сусідніх володарів, полегшивши пошук серед них слабкої ланки, в інтереси якої вписувалося б оформлення договірних стосунків з Гетьманщиною.

Звісно, кримський хан переймався винятково інтересами Бахчисарая. Цікаво, однак, що на цьому етапі вони співпали з планами Б. Хмельницького. Якщо раніше кримську еліту влаштувала двочленна система – Річ Посполита та Московія, – що дозволяло грати на протиріччях сторін і підтримувати сприятливу для ханату рівновагу в регіоні, то тепер було визнано за необхідне трансформувати цю систему в тричленну, додавши Гетьманщину. А, отже, Бахчисарай зважився підтримати набагато складнішу конфігурацію військово-політичного тла, яка ускладнювала стратегії досягнення потрібного балансу сил. Відтак, мусили з'явитися чинники, які підштовхували до таких дій. Крім того, ризики підтримки державницьких устремлінь козацької старшини мали оцінюватися як менші порівняно з цими чинниками.

Усе це спонукує по-новому подивитися на спостереження Г. Літвіна¹⁸, який звернув увагу на те, що стрімкий розвиток магнатської колонізації в 1630-1640-ві рр. смертельно загрожував існуванню не тільки українського козацтва. Неухильне скорочення території нічийного степу радикально змінювало розклад сил у регіоні. Мало того, що звужувалися можливості для сезонного ко-

чування ногайців, без чого ті просто не могли обійтися, а й руйнувалися самі засади функціонування Кримського ханату, створювалися умови для його знищення християнськими сусідами. Єдиний притомний вихід полягав у підтримці козаків у їхньому протистоянні з колонізаційною машиною. Звідси, на позір легка згода Іслам-Гірея на військовий союз, а потім і на те, щоб підставити плече новому політичному організму – Гетьманщині. Поява Гетьманщини створювала так потрібний буфер, забиваючи осиковий кілок у магнатську колонізацію. Попередні ж прецеденти потрактування Кримом Війська Запорозького як окремого політичного суб'єкта у складі Речі Посполитої творило сприятливе підґрунтя для відповідних кроків. Іслам-Гірей міг опиратися на певну традицію, а Б. Хмельницький мав у своєму арсеналі вагомі аргументи для кримського хана.

При цьому добре видно, що у плани Бахчисарая не входило повне унезалежнення Гетьманщини від Речі Посполитої. Очевидно, прораховувалися віддалені ризики надмірного зміцнення відновленої Української держави, яке могло вилізти боком, оскільки на порядку денному постало б питання загроз уже від козацької колонізації. Відтак, в інтересах Криму слід було законсервувати Гетьманщину в проміжному стані, не даючи остаточно відштовхнутися від річпосполитського берега й перетворитися на повноцінну самодостатню державу. У такий спосіб мала бути сконструйована нова геополітична рівновага в регіоні. Відтак, немає нічого дивного в заявах Іслам-Гірея, що гетьман багато на себе бере. Хан нагадував Б. Хмельницькому про його походження та нижчість гетьмана перед особою короля¹⁹. Подібні ж стратегії сповідуватиме Кримський ханат аж до краху Правобережної Гетьманщини. Це добре ілюструє поведінка Іслам-Гірея під час битви під Берестечком (1651), особливості допомоги Бахчисарая І. Виговському в роки російсько-української війни 1658-1659 рр., специфіка втручання Криму в змагання за булаву на Правобережжі в 1660-1670-ті рр., покликана не допустити надмірного посилення жодного з претендентів на гетьманство та мати залежного від себе володаря булави. І лише нова конфігурація, створена падінням Правобережної Гетьманщини, ослабленням Речі Посполитої та посиленням позицій Московії змусила розпочати перегляд підходів.

Під кінець XVII ст. у Криму виникла концепція необхідності мати сильну й самодостатню Гетьманщину, об яку ламалися б московські зуби. Про появу таких поглядів виразно сигналізує зміст договору Петра Іваненка з Кримом. Як відомо, угода передбачала унезалежнення Гетьманщини від Московії та об'єднання під однією булавою Лівобережжя, Правобережжя й частини Слобожанщини. Крим перетворювався на союзника задля звільнення українських земель з-під московської та польської зверхності й утворення «Князівства Київського, Чернігівського і всього Війська Запорізького і народу Малоросійського». Державна мала включати й Охтирський та Сумський слобідські полки.

Харківський полк належало переселити на Правобережжя, щоб звільнити татарам шлях на Московію²⁰. У такий непозбавлений логіки спосіб передбачалося вирішити одвічну проблему татарських набігів: для татар вони були життєво необхідні, для України – неприйнятні. Кримський ханат та Українська держава зобов'язувалися навзаєм надавати оборонну військову допомогу, усі проблеми вирішувати мирним шляхом, спільно використовувати угіддя Нижнього Дніпра та вільно торгувати.

Утім, така концепція не стала головною в політичних стратегіях кримських еліт. Ставлення Бахчисарая до проблеми української державності залишалося амбівалентним, що в кінцевому рахунку зашкодило і Україні, і Кримському ханатові. Та попри все у XVIII ст. Криму волею долі довелося долучитися до суб'єктивації Війська Запорозького Низового. Початок цьому поклали обставини переходу запорожців на чолі з кошовим отаманом Костем Гордієнком під зверхність турецького султана після Полтави 1709 р.

За Прутським (1711) та Константинопольським (1712) договорами Московія була витіснена не тільки з Правобережної України, а й із правобережного Запорожжя²¹. А вже Андріанопольський трактат (1713) і московсько-турецьке розмежування 1714 р. зафіксували втрату Московією й лівобережної частини – від верхів'їв Орелі і Самари до Дону на сході й Азовського моря на півдні²². Відтак, майже всі землі, які контролювало Військо Запорозьке Низове, опинилися під турецькою опікою. Накладаючись на зречення запорожцями московської протекції, це фактично створювало важливий для них прецедент виходу разом з територією, визнання її властиво запорозькою. Для запорожців виникали легітимні підстави вважати їх своїми, а Військо Запорозьке Низове набувало ознак самодостатнього політичного організму.

Запорозькі козаки ясно усвідомлювали невіддільність Війська Запорозького Низового від території, неодноразово заявляли, що вона «за нами піде». Вони залишали за собою право вибирати зверхника й не вважали підданство московському цареві вічним, а Запорожжя – частиною царської отчини. Як заявляли запорозькі посланці Іван Орловський та Омелян Черевик в 1756 р. французькому консулу в Криму Пейсонелю, «ця земля вільна і незалежна, адже російський двір не зайняв цієї території ні за правом завоювання, ні за правом придбання, а тому не має жодного права поширювати на них свій суверенітет, що самі вони не піддані, а тільки союзники цієї потуги, і що вони не зобов'язані терпіти ярмо, яке Росія прагне їм накинути»²³.

Через цей чинник вже не зможе переступити Московія, коли в 1734 р. знову прийматиме їх під свою руку. Залишиться він для неї постійним більмом на оці. Недарма аж до остаточної ліквідації Січі в 1775 р. вона постійно боїтяметься переходу козаків під кримську чи турецьку протекцію разом з територією Вольностей Війська Запорозького Низового. Натомість як перехід з територією розглядали мусульманські сусіди можливе повернення козаків.

Немало спричинився Крим і до кристалізації устрою Війська Запорозького Низового, а також до поширення козацького сліду в Північному Причорномор'ї та Криму, а отже й до збільшення етнічної української території. Згідно з угодами, укладеними П. Орликом з Туреччиною та Кримом у 1711-1712 рр., Військо Запорозьке Низове як структура, підвладна гетьманові, перебувало під зверхністю Криму й Туреччини, зберігало свою цілісність, внутрішнє самоврядування, свободу віри, зобов'язувалося виставляти козацьке військо на потреби султана й хана. На практиці ж хан ставав безпосереднім опікуном козаків.

Запорожці дуже швидко освоїлися й невдовзі почали розливатися по навколишній території, вкорінюючись в Очаківському степу, гирлі Дністра, проникаючи на Кубань, пониззя Дунаю та до Криму. Промисли на Кальміусі, Азовському морі, поблизу Азова були звичним ділом і так надокучили азовцям, що ті почали хапати запорожців в неволю, боронячи власний пріоритет на промисли в цьому регіоні. На території Кримського півострова козаки заклали свої поселення в околицях Бахчисарая, Гезльова, Кафи, а на Дунаї осідали в Киїлі та Рені. Після 1709 р. запорозьке населення вже ніколи не зникало з Криму та зі смуги між пониззями Дністра й Дніпра, що стало точкою опори для проникнення сюди нових допливів із Запорожжя, а під запорозькою парасолькою – з інших українських земель.

У 1734 р. під царську зверхність воляли повернутися фактично лише січовики й ті козаки, які групувалися навколо Січі. Значна частина, якщо не більшість запорожців-«гніздюків», воляли залишитися на старих, обжитих місцях. Упродовж 1730-1760-х рр. у Причорномор'я також не припинявся потік утікачів із Правобережжя, Гетьманщини, Слобожанщини, Запорожжя. Ставши опертям для подальших допливів до Криму й особливо до Північного Причорномор'я запорожців та втікачів, які «шукали козацтва», осередки запорожців по той бік Кордону надійно вкорінювали український слід на південь від Вольностей. Кримський хан писав про запорожців, які на підконтрольних йому теренах «будинки собі побудували й торгівлю і під претекстом будівель, там поселившись живуть, а по трактату їх звідти належить вислати»²⁴. У 1755 р. Київський віце-губернатор І. Костюрін мусив видати спеціальний ордер із заборонаю селитися на татарському боці, а загін сотника Василя Зарудного, споряджений гетьманом К. Розумовським, зніс там 30 запорозьких зимівників²⁵.

Що цікаво, у самому Криму рахунок козаків, слід гадати, пішов на сотні, якщо хан навіть поставив над ними старшим, втікача із Запорожжя Андрія Щербину. На таку ж думку наштовхує і план переселити запорожців з Криму до Буджаку і створити там Січ як вагомий подразник і для Запорожжя, і для Петербурга. Політичний підтекст існування запорозької структури в Криму, ясна річ, не давав спокою Московії. Її послы в Стамбулі в 1746-1747 та в 1752 рр. безрезультатно наполягали на виселенні козаків з Криму до Запорожжя²⁶.

На Дністрі та в Молдові станом на 1755 р. перебувало не менш як 400 козаків. Частина з них поповнювали перебіжчики з Вольностей. А в 1760 рр. в пониззі Бугу налічувалося 500 душ, які, ставши куренями, займалися здобичництвом у Правобережній Україні, Причорномор'ї, Новій Сербії²⁷.

Сезонні промисловики в пониззі Дністра, Дніпра, обабіч Дніпровсько-Бузького лиману, ватаги тих, хто з «кримських часів» волів залишитися тут, нові переселенці з України перетворили узгоджену між Московією й Туреччиною лінію кордону на суто паперову. До всього на території Кримського ханату з'явилися ще й зимівники тих запорожців, які не поривали з Кошем. У гирлі Дніпра існувала навіть Прогноїнська паланка. А щільність зимівників по кримський бік кордону не набагато поступалася північним теренам Вольностей²⁸. Дійшло до того, що в 1747 р. запорожці збудували на кримському боці міст через р. Білозерку й мали намір збирати тут мито з купців. З перемінним успіхом суперечки з Кримом за це вигідне місце точилися до 1765 р.²⁹. Вже в середині 1750-х рр. запорожці настільки міцно вкорінилися в Причорномор'ї, що змінили уявлення ногайців про турецько-московський кордон: фактичну межу ті відсовували майже на 100 км. далі на південний захід від демаркаційної лінії³⁰.

Успішне використання запорожцями можливостей для розширення ареалу своєї присутності на території Кримського ханату в Північному Причорномор'ї фіналізувало вплив кримського чинника на просторове та політичне представлення українського світу. Хвилеві співпадіння інтересів козацтва та Криму дозволило козакам скористатися з цього спершу для улегітимнення своїх соціальних претензій, а згодом і для визнання Гетьманщин та Війська Запорозького Низового.

Примітки:

1. Брехуненко В. Козаки на Степовому Кордоні Європи. Типологія козацьких спільнот XVI – середина XVII ст. / В. Брехуненко. – К., 2011.
2. Грушевський М.С. Історія України-Руси / М.С. Грушевський. – К., 1995. – Т. VII. – С. 169.
3. AGAD. – Extranea IX Polen. – № 59. – Vol. 89.
4. Документи російських архівів з історії України. – Львів, 1998. – Т. 1: Документи з історії запорозького козацтва 1613-1620 рр. – Львів, 1998. – С. 68.
5. Винар Л. Козацька Україна / Л. Винар. – К.; Львів; Острог; Нью-Йорк; Париж, 2003. – С. 265-266.
6. AGAD. – Archiwum Zamoyskich. – № 3028. – S. 16.
7. AGAD. – Archiwum Zamoyskich. – № 3028. – S. 19.
8. Крип'якевич І. Козаччина в політичних комбінаціях... – С. 107.
9. Biblioteka PAN w Kórniku. – № 341 (Biblioteka Narodowa. – Oddział mikrofilmów. – Mf. 2629). – S. 214.
10. AGAD. – АКВ. – К. №1 – S. 1.
11. Брехуненко В.А. «Я бусурмани, але своєї присяги дотримуюсь: про стереотипи взаємсприйняття українських козаків і татар у середині 1620-х рр. / В.А. Брехуненко // Terra Cossacorum: студії з давньої і нової історії України : науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова. – К., 2007. – С. 89.

12. AGAD. – Extranea IX Polen 70. – Vol. 124.
13. Грушевський М. С. Історія України-Руси... – Т. VII. – С. 517.
14. Baranowski B. Polska a Tatarszczyzna w latach 1624-1629 / B. Baranowski. – Łódź, 1948. – S. 92.
15. AGAD. – Archiwum Korony Warszawskiej. – Oddział kozacki – № 42 / 1.
16. Грушевський М. С. Історія України-Руси / М. С. Грушевський. – К., 1995. – Т. VIII. – С. 228-229, 235, 239.
17. Kubala L. Obłężenie Zbaraża / L. Kubala // Szkice historyczne. – Warszawa, 1901. – S.154.
18. Litwin X. Posadami wielkich miast Ukrainę ozdobił. Rozwój pogranicznych majątków hetmana koronnego Stanisława Koniecpolskiego / X. Litwin // Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainę Białystok, 2012. – S. 217.
19. Kubala L. Obłężenie Zbaraża... – S. 154.
20. Оглоблин О. Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 року / О. Оглоблин // Ювілейний збірник ВУАН на пошану акад. Д.І. Багалия. – К., 1927. – С. 741-744.
21. Полное собрание законов Российской империи. – СПб, 1830. – Т. 4: 1700-1712. – С.714-716, 824-829.
22. Полное собрание законов Российской империи. – СПб, 1830. – Т. 5: 1713-1719.. – С. 41.
23. Дмитришин І. «Спільна справа», або Мазепинці на французькій службі: невідомі Мирович і Нахимовський / І. Дмитришин // Пилип Орлик: життя, політика, тексти. – К., 2011. – С. 200.
24. Андриевский А.А. Дела, касающиеся запорожцев с 1715-1774 гг. / А.А. Андриевский // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1886. – Т. XIV..– С. 207, 344, 354.
25. Архів Коша Нової Запорізької Січі. Опис справ. 1713-1776. – К., 1994. – С. 33.
26. Мільчев В. Нариси з історії запорозького козацтва XVIII ст. / В. Мільчев. – Запоріжжя, 2009. – С. 27-32.
27. Там само. – С. 33-40.
28. Олійник О. Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734-1775) / О. Олійник. – Запоріжжя, 2005. – С. 119-120.
29. Тищенко М. Нариси з історії торгівлі лівобережної України з Кримом у XVIII ст. / Тищенко М. – Біла Церква, 2002. – С. 96-97.
30. Мільчев В. Нариси з історії запорозького козацтва... – С. 33-39.

Viktor Brekhunenko

**CRIMEAN KHANAT AND A PROBLEM OF INTERNATIONAL
LEGITIMIZATION OF EARLYMODERN UKRAINIAN STATE AND
SUBJECTIVATION OF LOWER ZAPOROZHIAN HOST**

The article researches the role of the Crimean Khanate in the process of the legitimization at first the demands of the Cossacks and the Hetmanate as renewed the Ukrainian State later. In was argued that from the end of the 16th century the Crimean elites created the idea of the military alliances with the Zaporozhian Host and from the 1620 they began to recognize the social Cossack's demands. The process of the international recognition of the Hetmanate was started by The Crimean Khanate.

Key words: *Army Zaporozhian Downstream, Crimean khanat, military-political union, international relations, geopolitical equilibration, Tatar patronage.*

Виктор Брехуненко

**КРЫМСКИЙ ХАНАТ И ПРОБЛЕМА МЕЖДУНАРОДНОГО ПРИЗНАНИЯ
РАННЕМОДЕРНОГО УКРАИНСКОГО ГОСУДАРСТВА
И СУБЪЕКТИВИЗАЦИИ ВОЙСКА ЗАПОРОЖСКОГО НИЗОВОГО**

В статье исследуется роль Крымского ханства в процессе легитимации сначала сословных претензий украинского казачества, а затем и реанимированного в форме Гетманщины Украинского государства и Войска Запорожского Низового как отдельного политического субъекта. Доказано, что конца XV ст. в среде крымских элит возникла идея военных союзов с казачеством, а с 1620-х гг. они перешли к признанию общественных требований воска Запорожского. Показано, что Крым стоял у истоков международного признания Гетманщины.

Ключевые слова: Войско Запорожское, Крымский ханат, военно-политический союз, международные отношения, геополитическое равновесие, татарская протекция.

Отримано: 22.10.2015.

УДК 94:327.8(477.75:477)«1648/1676»

Валерій Степанков
(Кам'янець-Подільський)

**«СВІТЛО» Й «ТІНІ» УКРАЇНСЬКО-КРИМСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ
ВІДНОСИН У РОКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ XVII ст.
(1648-1676)**

Автор статті розробив власну періодизацію відносин між Гетьманщиною та Кримським ханством у період Національно-Визвольної революції середини XVII ст. На основі ключових військово-політичних подій, що визначали зовнішньополітичну ситуацію у Центрально-Східній Європі, виокремлено 9 етапів українсько-кримських відносин. В залежності від обставин, вони набували характеру союзницьких або ж ворожих.

Ключові слова: Україна, Кримське ханство, військовий союз, зовнішня політика, періодизація, протекція.

Проблема політичних взаємовідносин України та Кримського ханства у ранньомодерну добу належить до найменш вивчених, оскільки несправедливо залишалася на маргінесі сфери наукових інтересів істориків. Наскільки мені відомо (якщо не помиляюся) відсутні монографічні дослідження з тих чи інших її аспектів. Внаслідок чого продовжуємо користуватися знаннями, чимало з яких потребують у значній мірі не лише корекції, але й істотного перегляду. Зрозуміло також, що існує велике коло питань нез'ясованих зовсім. Сумніваюся і в тому, що в багатьох ВНЗ на історичних факультетах читаються спецкурси з історії Кримського ханства. Все це в кінцевому рахунку й призвело до того, що ми значно краще знаємо середньовічну й новомодерну історію росіян чи поляків, ніж кримськотатарського народу. В сиду чого проведення у стінах Кам'янець-Подільського національ-

ного університету імені Івана Огієнка спільно з Інститутом історії України НАН України історичного семінару «Політичні союзи Війська Запорозького та Кримського ханства: витоки, реалізація, наслідки» є вельми актуальним заходом, який не тільки дозволить обмінятися міркуваннями з ряду важливих аспектів українсько-кримських відносин, але й стане мотиваційним імпульсом для подальших наукових студій.

Щодо заявленої мною теми виступу, то її висвітлення в українській та зарубіжній історіографії має ту ж істотну ваду, про яку уже згадував – це брак монографічних робіт, присвячених дослідженню її в цілому чи окремих аспектів. Правда, формально можна цій тезі заперечити, бо, мовляв, Г. Санін опублікував книгу про відносини Росії й України з Кримським ханством у середині XVII ст.¹. Проте її аналіз промовляє, що власне українській політиці приділено обмаль уваги, оскільки вона подається виключно через призму політики Москви, а відтак не стала предметом спеціального дослідження. Сказане у жодному випадку не означає, що вона не вивчалася взагалі. У працях В. Брехуненка, З. Вуйціка, В. Газіна, О. Гаєнка, В. Герасимчука, В. Горобця, М. Грушевського, О. Гурки, Я. Дашкевича, Д. Дорошенка, Я. Качмарчика, Д. Колодзейчика, І. Крип'якевича, П. Кроля, А. Кубалі, Д. Мілевського, Я. Пердені, А. Перналя, Н. Савчук, Г. Саніна, І. Стороженка, Т. Таїрової-Яковлевої, Ф. Туранли, Т. Чухліба й ін. авторів частково з'ясовано характер взаємин Війська Запорозького з ханством у першій половині XVII ст., зміст українсько-кримського договору 1648 р., роль кримського війська у воєнних кампаніях Б. Хмельницького, вплив кримського чинника на зовнішню політику уряду Гетьманщини, зокрема на характер відносин з Річчю Посполитою, Московією й Портою, започатковано з'ясування політики кримської еліти відносно України тощо. Водночас існуючий позитивний доробок не можна вважати задовільним. Чому?

1. Він не дозволяє реконструювати цілісну панораму розмаїття спектру політичних взаємовідносин обох держав, а відтак визначити загальні тенденції й особливості їх перебігу у часі; виокремити етапи, які б дозволили структурувати позитивний (союзницькі чи добросусідські) й деструктивний (ворожі дії й протистояння) характер відносин та виявити чинники, що зумовлювали їх.

2. Витворена картина відзначається клаптковістю сюжетних ліній слабо або зовсім не пов'язаних між собою, що нерідко призводить до схематичного уявлення про геополітичні й інші інтереси обох сторін (наприклад, з'ясування причин підтримки татарською знаттю кандидатур на гетьманську посаду С. Опари, П. Дорошенка, П. Суховія чи укладення Запоріжжям восени 1668 р. союзу з Кримом).

3. Акцентування дослідниками уваги на мілітарному аспекті українсько-кримських відносин відсунуло на задній план виявлення політичних цілей еліт України й Криму, яких вони хотіли досяг-

ти, вступаючи у союзницькі стосунки, формування у них власних державно-політичних концепцій, спрямованих на реалізацію геополітичних інтересів, що кардинально відрізнялися одна від одної.

4. Сформування матриці сприйняття Кримського ханства не як самодостатньої й традиційно сильної держави – впливового суб'єкта міжнародних відносин у Східній і Південно-Східній Європі, – котрий домагався реалізації власних планів, а якоюсь аморфною відсталою Ордою, невідомо чому «зобов'язаної» залишатися «вірним» союзником України. Звідсіля сформування образу Криму як постійного союзника-«зрадника» (справді про акт зради можна говорити лише один раз – це залишення 30 червня 1651 р. поля бою під Берестечком і «почесне» ув'язнення Б. Хмельницького 1 липня), сповна забуваючи золотий принцип міжнародних відносин: не має вічних ворогів і вічних друзів.

5. Ігнорування з'ясування сутності державно-політичних концепцій кримської еліти, що визначали цілі зовнішньополітичної діяльності і характер відносин із сусідніми державами. Звівши її лише до прагнення отримання максимальної здобичі (пограбунку населення й захоплення ясиря), що справді мало місце, науковці суттєво викривили існуючу у той час зовнішньополітичну доктрину династії Гирейів. Як слушно спостеріг польський дослідник Д. Колодзейчик, слід враховувати роль наступних двох фундаментальних постулатів: священної війни з невірними (джіхаду) й збереження рівноваги сил потенційних союзників і противників («Рівновага правди»)².

6. Явна недооцінка впливу політики Криму, спрямованої на встановлення протекторату над Україною.

7. Неврахування відмінностей і суперечностей зовнішньополітичних інтересів Криму й Порту призвело до схематичного (спрощеного) погляду на характер взаємин України з Кримом і Портою й де-факто закрило шлях до розуміння причин недоброчинного, якщо не ворожого, ставлення кримської еліти до зближення України з Портою й прийняття протекції султана.

8. Ототожнення Кримського ханства з Ногайськими ордами, що вносить плутанину в оцінку окремих зовнішньополітичних акцій кримської еліти щодо України.

9. Розмитість й фрагментарність характеристики взаємовідносин Запоріжжя з Кримом, особливо середини 60-х – початку 70-х рр. XVII ст., які не дозволяють об'єктивно з'ясувати їх значимість у контексті українсько-кримських політичних відносин.

Зрозуміло, що цей перелік можна продовжити. Проте, гадаю, що і цього досить, аби збагнути існуючу необхідність ґрунтовнішого дослідження цілого комплексу проблем українсько-кримських відносин у роки революції. Тепер торкнуся з'ясування їх основних аспектів у моєму розумінні. З метою досягнення чіткішого уявлення про характерні риси цих відносин у різний час зробив спробу виокремити етапи. Запропонована періодизація є лише пунктирним окресленням первісного варіанту, а тому, зрозуміло, не може претендувати на довершеність.

Перший етап охоплює **лютий 1648 – середину серпня 1649 рр.** Він залишається найбільш «світлим» у складній системі українсько-кримськx відносин. Б. Хмельницький та його соратники ще готуючи козацьке повстання восени 1647 р., враховуючи досвід невдач 30-х рр., вирішили заручитися підтримкою хана Іслам-Гирея. Відомо, що впродовж лютого-березня 1648 р. до Бахчисарая з'явилося два посольства, внаслідок яких була підписана угода про створення військово-політичного союзу. Вона передбачала надання взаємної військової допомоги проти ворогів; заборону татар грабувати українські поселення й брати ясир; платню татарам за надану допомогу й заборону виправ козаків проти Криму³. Є підстави для припущення, що після прибуття на початку червня хана до табору українського війська під Білою Церквою відбулося підтвердження його чинності: татари «на шаблі присягали Хмельницькому з'явитися на допомогу, якщо його ляхи тільки-но зачеплять»⁴. Йому судилося стати своєрідним зразком для укладених у майбутньому нових угод.

Військово-політичний союз з Кримом став важливим чинником у здобутті трьох перемог 1648 р. й Зборівської – у 1649 р. Правда у битвах 1648 р. значення суто мілітарної допомоги виявилось не особливо вагомим. Значно сильнішим був політично-психологічний ефект підтримки Кримом визвольної боротьби українців. Однак, у перший день Зборівської битви – 15 серпня – саме татари відіграли вирішальну роль у розгромі польського війська і це слід визнати. Чорною п'ямною союзницької допомоги Україні стали грабунки населення татарами та захоплення його в ясир. Відзначимо також, що до середини серпня кримська еліта не нав'язувала українській тих чи інших політичних умов співробітництва. Ситуація докорінно змінилася після здобутої перемоги.

Другий етап припадає на **другу половину серпня 1649 – липень 1654 рр.** Поворотним моментом у характері українсько-кримських відносин стає укладення 18 серпня польсько-кримського Зборівського договору. Як правило, історики по сьогоднішній день недооцінюють його зловісного впливу на подальший перебіг визвольних змагань українців. Іслам-Гирей блискуче скористався здобутою перемогою й спромігся нав'язати Речі Посполитій свої умови припинення воєнних дій. По-перше, домігся встановлення відносин «вічної приязні» й надання сторонами взаємної військової допомоги проти «спільних ворогів», до яких тепер могла потрапити й Україна. По-друге, не допустивши розгрому Речі Посполитої й витворення незалежної Української держави, Крим, перебравши на себе роль гаранта дотримання умов українсько-польського договору, почав успішно проводити політику збереження рівноваги сил між Річчю Посполитою й Україною, будучи зацікавленим у їх взаємному виснаженні. По-третє, з цього часу Україна потрапила в геополітичну пастку, втративши самостійність дій стосовно Речі Посполитої (без згоди Криму не могла ініціювати й проводити воєнні кампанії). По-четверте, кримська дип-

ломатія вдається до «тиску» на Україну з метою її залучення до війни з Московією для приєднання Астраханського й Казанського ханств. Таким чином, із потенційного союзника Бахчисарай перетворився на потенційного супротивника. Ще одним негативним наслідком цього договору стала таємна 6-та стаття, що дозволила татарам під час повернення до домівок грабувати українські поселення й брати ясир.⁵

Єдиним реальним виходом з цієї вкрай несприятливої ситуації було б прийняття турецької протекції (наприкінці 1650 р. султан прийняв Україну «під крила й протекцію нашої неосяжної Порти»), яка (і це нами уже неодноразово відзначалося), безперечно, з усіх варіантів стала б найсприятливішою для збереження держави, національної й релігійної ідентичності. До подібного висновку прийшов і Д. Колодзейчик⁷. Саме вона могла нейтралізувати небезпечну для України політику Криму й запобігти її спустошенню татарами. Проте Б. Хмельницький й старшини не змогли реально оцінити масштаби політико-мілітарної загрози з боку кримської еліти в реалізації їхніх планів, а відтак не наважилися її прийняти. Трагічним наслідком цієї короткозорості виявився фінал Берестецької кампанії літа 1651 р., під час якої кримська армія самовільно залишила поле вирішальної битви. Не рятувала ситуації й здобута за допомогою татар блискуча перемога під Батогом (2 червня 1652 р.).

Восени 1653 р. Крим уже відверто ігнорував українські інтереси: Іслам-Гирей став вперше домагатися від гетьмана прийняття його протекції. Хоча вдалося її уникнути й переконати хана погодитися на підтвердження умов договору 1648 р., під час Жванецької кампанії кримська знать пішла на укладення у середині грудня Кам'янецької угоди, що передбачала спільні військові дії проти ворогів й ліквідацію Української держави та її окупацію поляками. Чому? Аргументованої відповіді на це питання через брак джерел дати не можливо. Припускаю, що вона у такий спосіб хотіла запобігти прийняттю Україною протекції султана чи царя. Дана позиція Криму стала вирішальним чинником прийняття гетьманом і старшиною 18 січня 1654 р. царської протекції, бо вони постали перед загрозою вторгнення польської армії, союзником якої були татари. Спроби української дипломатії у першій половині 1654 р. зберегти якщо не дружні, то хоча б нейтральні, відносини з Кримом зазнали невдачі. У липні укладається новий польсько-кримський «вічний» договір, що передбачав військові дії проти України й Московії.

Третій етап розпочався у **липні 1654 р.** й тривав до **кінця листопада 1655 р.** Він характеризувався взаємно ворожими українсько-кримськими військовими діями, що супроводжувалися жахливим спустошенням Брацлавщини й західних районів Київщини. Тільки успішні дії у боях з татарами під Заложцями й Озерною, а також перебування у ставці Б. Хмельницького турецького посла, котрий привіз згоду султана на прийняття України

під свою протекцію, спонукали хана Мехмед-Гирея 22 листопада 1655 р. піти на укладення нового договору. Він передбачав відновлення дружніх відносин, визнання Кримом чинності українсько-російського договору, нейтралітет ханства у війні України й Росії з Річчю Посполитою, а також утримання обох сторін від нападів на землі одна одної⁸. Відкрився шлях до поліпшення взаємовідносин.

Четвертий етап охоплює кінець листопада 1655 р. – травень 1660 р. Він відзначався за гетьманату Б. Хмельницького, з одного боку, намаганням українського уряду зберегти доброзичливі відносини з Кримом (цьому перешкождали з квітня 1656 р. напади запорожців на татарські улуси), з другого – постійним тиском Бахчисараю на Чигирин з вимогою надати військову допомогу Речі Посполитій у її війні зі Швецією. Таким чином, позиція Криму щодо України все більше визначалася характером українсько-польських відносин, а не інтересами України. А відтак участь корпусу А. Ждановича у військовій кампанії трансільванського князя проти Польщі у першій половині 1657 р. призвела до збройних конфліктів (травень, липень) з Кримом.

Новий гетьман І. Виговський в умовах наростання опозиції з боку Запоріжжя, Полтавського полку й поспільства взимку 1658 р. спромігся домогтися нормалізації відносин з Кримом. Десь наприкінці лютого – на початку березня укладає з ним новий договір, що передбачав відновлення основних статей договору 1648 р. Правда, домігся включення до нього статті про надання воєнної допомоги для боротьби з опозицією¹⁰, що мала вкрай негативне значення, бо надавала кримській еліті можливості впливати на позицію правлячих кіл України. З цього часу окреслюється тенденція до зростання залежності останніх від позиції Бахчисараю, втрапи ними самостійності в ухваленні низки важливих рішень. Зокрема, розгромивши у червні 1658 р. за допомогою татар військо повстанців, І. Виговський на їх вимогу дозволив брати ясир у Полтавському, Миргородському й Лубенському полках. Саме під впливом союзника Карач-бея, котрий діяв заодно з польським посольством С. Беневського, гетьман і його оточення відмовилися від власного варіанту угоди з Річчю Посполитою на користь польського, уклавши 16 вересня відому Гадяцьку угоду. З другого боку, при допомозі Мехмед-Гирея у липні наступного року І. Виговський домігся блискучої перемоги над росіянами у знаменитій Конотопській битві, плодами якої не зумів скористатися. Прихід у вересні 1659 р. до влади Ю. Хмельницького попервах не вніс змін у характер стосунків з Кримом, але укладення наприкінці жовтня Переяславського договору з Московією призвело до їх ускладнення і в травні розпочинаються воєнні сутички.¹⁰

П'ятий етап – травень 1660 р. – січень 1661 рр. – характеризувався поновленням воєнних дій між Україною і Московією, з одного боку, та Річчю Посполитою й Кримом, з другого. А відтак між українськими й кримськими військами точилися бої (Чуднівська кампанія). Укладення Чуднівської угоди з Річчю

Посполитою (жовтень 1660 р.) відкрило шлях до пошуку порозуміння між Чигирином і Бахчисараєм. Воно було віднайдене і в січні 1661 р. укладається новий договір «про вічну приязнь»¹¹.

Шостий етап припадає на **січень 1661 – жовтень 1666 рр.** Поділяю думку З. Вуйціка, що, вочевидь, з початку 1661 р. кримська еліта починає виношувати плани встановлення над Україною власної протекції¹². Ю. Хмельницький, намагаючись послабити залежність від Корони, проводить самостійну політику щодо Криму, сподіваючись з його допомогою відновити владу над Лівобережжям. У вересні укладає нову угоду з ханом, яка, вочевидь, не лише регламентувала статус перебування татар, як союзників, в Україні, але й підтверджувала союзницькі політичні відносини між державами. На кінець 1662 р. серед старшини вже сформувалося впливове угруповання, що орієнтувалося на Крим¹³. Не без підтримки Батирші-мурзи у січні 1663 р. гетьманом обирається П. Тетеря, котрий, з одного боку, хотів послабити вплив кримського чинника на політичне життя України, щоб запобігти її перетворенню у «данницю Криму», а з другого, намагався зберегти з ним союзницькі відносини¹⁴.

Важливим чинником, що став впливати на них, стала децентралізація Української держави внаслідок витворення влітку 1663 р. Лівобережної гетьманщини й перетворення Запоріжжя у самостійне державне утворення. З цього часу всі вони вибудовували власні стосунки з Кримом, інколи на шкоду одне одному. Даний поліцентризм політичної влади перетворився у потужний деструктивний фактор.

Виступаючи союзником Речі Посполитої, кримська еліта взяла вельми активну участь у придушенні антипольського повстання у Правобережній гетьманщині 1664-1665 рр. За обставин залишення її теренів П. Тетерею й польськими підрозділами вона вперше за роки революції стала визначальним фактором обрання гетьманів: у червні С. Опари, а в серпні П. Дорошенка, сподіваючись, вочевидь, у такий спосіб встановити над нею протекцію. Однак, гетьман, скориставшись міжусобицею в Криму навесні 1666 р., спромігся нейтралізувати татарський вплив. У жовтні П. Дорошенко укладає з новим ханом Аділ-Гиреєм угоди про поновлення військово-політичного союзу¹⁵.

Сьомий етап охоплює період з **жовтня 1666 – по вересень 1668 рр.** Його початок ознаменувався якісним поліпшенням українсько-кримських відносин. У грудні 1666 р. українсько-кримські війська розгромили поляків під Браїловим, а в травні 1667 р. підтверджується чинність укладеної угоди¹⁶. З метою приєднання до Гетьманщини західноукраїнського регіону разом із союзними військами калги-султана Крим-Гирея гетьман у жовтні заблокував польське військо під Підгайцями. Проте вторгнення харківського полковника І. Сірка й запорожців І. Рога до Криму і його спустошення налаштували Крим-Гирея супроти України й підштовхнули до укладення договору з Річчю Посполитою про

«вічну приязнь» й взаємодопомогу проти ворогів. Західний похід зазнав фіаско, а українсько-кримські стосунки різко погіршилися й опинилися на межі розриву.

З великими труднощами П. Дорошенку вдалося домогтися нейтралітету Криму, що дозволило у червні 1668 р. об'єднати козацьку Україну. Усунення від влади І. Брюховецького та його смерть зумовили негативну реакцію Запоріжжя. Воно швидко знайшло порозуміння з Кримом, еліта якого вкрай неприязно поставилася до політики П. Дорошенка, котрий взяв курс на прийняття турецької протекції. У вересні, за підтримки хана, запорожці обрали гетьманом П. Суховієнка й визнали протекцію Криму.

Восьмий етап – вересень 1668 – листопад 1669 рр. – відзначався прагненням татар, запорожців і частини городових козаків усунути від влади П. Дорошенка. У серпні 1669 р. укладається запорозько-кримський договір «про конфедерацію», що передбачав надання П. Суховієнку допомоги, «аби тільки не піддавалися Порті». Не без допомоги Стамбула у листопаді 1669 р. П. Дорошенко завдав поразки опозиції й татарам, котрі підтримували її.

Дев'ятий етап припадає на **грудень 1669 – вересень 1676 рр.** Спочатку він характеризувався погіршенням стосунків з Білгородською ордою й складним процесом пошуку порозуміння з кримською елітою. Зрушення у позитивному напрямі окреслилися тільки після принесення у грудні 1670 р. присяги Мегмеду IV-й зміщення з трону Аділ-Гирея у травні 1671 р. Новий хан Селім-Гирей пішов на поновлення добросусідських відносин з Чигиримом й схилив запорозького гетьмана М. Ханенка (орієнтувався на Річ Посполиту) до порозуміння з П. Дорошенком¹⁷. Восени 1671 р. під час наступу поляків останньому допомагали білгородські й кримські татари. Влітку 1672 р. за наказом султана Селім-Гирей вирушив до гетьмана. Кримський авангард взяв участь у розгромі військом П. Дорошенка 18 липня поляків біля Четвертинівки. Спільними зусиллями союзників було звільнено Брацлавщину й здійснено похід під стіни Кам'янець-Подільського.

Укладення у жовтні 1672 р. Бучацького договору призвело до охолодження стосунків з Кримом, який не поспішав підтримувати П. Дорошенка. А після оволодіння Москвою Правобережною Гетьманщиною у березні 1674 р. кримські татари разом із турками у липні-серпні жажливо її спустошили. З'явившись у квітні наступного року на допомогу П. Дорошенку для звільнення від поляків Брацлавщини, нурадин-султан Сафа-Гирей поведився пасивно, демонструючи небажання воювати з противником. Стало зрозуміло, що покладатися на підтримку Криму не можна. Це підтвердили події 1676 р., коли правобережний гетьман змушений був зректися влади.

Примітки:

1. Санін Г.А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVIIв. / Г.А. Санін. – М., 1987.

2. Колодзейчик Д. Крымское ханство как фактор стабилизации на геополитической карте Восточной Европы / Д. Колодзейчик // Украина и соседние государства в XVII веке : материалы международной конференции. – СПб., 2004. – С. 84-85.
3. Смолій В.А. Становлення української дипломатичної служби. Зовнішня політика уряду Б. Хмельницького (1648-1657) / В.А. Смолій, В.С. Степанков // Нариси з історії дипломатії. – К., 2001. – С. 138.
4. Бібліотека музею Чорторийських (Краків). ВР, спр. № 2576, арк. 116.
5. Архів головний актів давніх (далі – АГАД) (Варшава), ф. 553, від. II, книга № 18, арк. 3; Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. ВР, ф. 5, спр. № 189/11, арк. 277, 285.
6. Документы об Освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. – К., 1965. – С. 375-376.
7. Колодзейчик Д. Tertium non datur? Турецька альтернатива в зовнішній політиці Козацької держави / Д. Колодзейчик // Гадяцька унія 1658 року. – К., 2008. – С. 67-80.
8. Національна бібліотека України НАН України ім. В. Вернадського (далі – НБУ). ІР, ф. II, спр. № 13706, арк. 1; спр. № 15560, арк. 203-204; Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимізації: стосунки з Москвою та Варшавою 1654-1665 / В. Горобець. – К., 2001. – С. 106-117; Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. – К., 1997. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 1143-1149; Санін Г.А. Указ. соч. – С. 164-168; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни / Т. Яковлева. – К., 1998. – С. 163-164.
9. НБУ. ІР, ф. II, спр. № 15425-15487, арк. 98-100; Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов. – К., 1898. – Т. III. – С. 289-290.
10. Яковлева Т. Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659-1667 рр.) / Т. Яковлева. – К., 2003. – С. 66.
11. Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов. – К., 1852. – Т. IV. – С. 79.
12. Wójcik Z. Rywalizacja polsko-tatarska o Ukrainie na przełomie lat 1660-1661 / Z. Wójcik // Przegląd Historyczny.–1954. – Т. XLV. – № 4. – С. 627-628.
13. Савчук Н. Українська держава за гетьманування Ю. Хмельницького (1659 – поч. 1663 рр.) / Н. Савчук. – Кам'янець-Подільський, 2001. – С. 100.
14. Газін В. Гетьман Павло Тетеря. Соціально-політичний портрет / В. Газін. – Кам'янець-Подільський, 2007. – С. 70-72; Яковлева Т. Руїна Гетьманщини... – С. 274-275, 281. Ї ж. Кримсько-турецький фактор у політиці гетьманів України у 60-ті рр. XVII ст. // Український історичний журнал. – 2003. – № 2. – С. 21-22.
15. НБУ. ІР, ф. II, спр. № 15419, арк. 10.
16. Там само, спр. № 15422, арк. 56-57.
17. Державний архів у Кракові, ф. 452, спр. № 372, арк. 106.

Valeryi Stepankov

«LIGHT» AND «SHADES» OF UKRAINIAN-CRIMEAN POLITICAL RELATIONS IN THE YEARS OF NATIONAL REVOLUTION XVIIth CENTURY (1648-1676)

The author of the article developed an own periodization of relations between Getman state and Crimean khanate in the period of National liberation revolution in the middle of XVIIth century. He selected 9 stages of the Ukrainian-Crimean relations on the basis of key military-political

events, which determined a foreign-policy situation in Central-Eastern Europe., They gained character of alliance or hostility depending of circumstances.

Key words: *Ukraine, Crimean khanate, military union, foreign policy, periodization, patronage.*

Валерій Степанков

**«СВЕТ» И «ТЕНИ» УКРАИНСКО-КРЫМСКИХ ПОЛИТИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ В ГОДЫ НАЦИОНАЛЬНОЙ РЕВОЛЮЦИИ XVII в.
(1648-1676)**

Автор статьи разработал собственную периодизацию отношений между Гетманщиной и Крымским ханством в период Национально-освободительной революции середины XVII в. На основе ключевых военно-политических событий, которые определяют внешнеполитическую ситуацию в Центрально-Восточной Европе, выделено 9 этапов украинско-крымских отношений. В зависимости от обстоятельств, они приобретали характер союзнических или же враждебных.

Ключевые слова: *Украина, Крымское ханство, военный союз, внешняя политика, периодизация, протекция.*

Отримано: 24.02.2016.

УДК 94:328.188(477.75):(477)«1660/1680»

Тарас Чухліб
(Київ)

**«А БУДЕ ЧЕРКАСЬКА ЗЕМЛЯ НАМ ВЕЛИКИЙ АДІЛ-ГІРЕЄВІЙ ЦАРСЬКІЙ ВЕЛИЧНОСТІ УЧИНИТЬСЯ В ПІДДАНСТВО...»:
СПРОБИ ПРОТЕКЦІЇ КРИМУ НАД УКРАЇНОЮ
(1660 — поч. 1680-х рр.)**

У статті розглядається проблема українсько-кримських політичних відносин у період Руїни. Автор аналізує зовнішньополітичні кроки гетьманів Ю. Хмельницького, С. Опари, П. Дорошенка, спрямовані на налагодження конструктивних відносин з Кримським ханатом в контексті системи міжнародних відносин у Центрально-Східній Європі того часу. Розкрито плани володарів Криму щодо перетворення Української держави на свого васала та роль татарських військ у перебігу збройної боротьби на теренах Гетьманщини.

Ключові слова: *Кримський ханат, Гетьманщина, Польща, Московське царство, Османська імперія, татари, васал, протекторат, переговори.*

Актуальність дослідження українсько-татарських політичних відносин ранньомодерної доби не підлягає сумніву не лише з огляду на їхню недостатню вивченість та відсутність узагальнюючої історичної праці¹, але і у зв'язку з тим, що 2014 р. український Крим був окупований військами Російської Федерації. Це цілком суперечить постулатам міжнародного права, які закріплені

Статутом Організації Об'єднаних Націй (ООН), які передбачають наступні непорушні принципи: суверенної рівності держав, незастосування сили і погрози силою, непорушності державних кордонів і відмови від територіальних претензій, мирного розв'язання міждержавних конфліктів, невтручання у внутрішні справи, загальної поваги до прав людини, сумлінного виконання міжнародних зобов'язань тощо².

Захопивши Крим, путінська Росія порушила не тільки Гельсінський заключний акт 1975 р. та Будапештський меморандум 1994 р., але і цілу низку багатосторонніх міжнародних угод у рамках ООН, ОБСЄ, Ради Європи, Співдружності Незалежних Держав, а також положення усіх українсько-російських двосторонніх угод, які були укладені після 1991 р. Сьогодні в анексованому Криму проводиться насильницьке згортання українознавчих і татарознавчих (і в цілому тюркологічних) наукових програм, шкільні та університетські підручники з історії переписуються на догоду імперсько-шовіністичним уявленням кремлівської влади Москви, відбувається моральний тиск на багатьох учених, вчителів та викладачів з метою їхнього залишення Криму³.

Поза тим, українсько-татарські відносини, як відомо, мають глибоку історичну традицію, закорінену в давні часи. Турецько-татарський фактор займав не останнє місце у зовнішній політиці ранньомодерної Української держави – Гетьманату (Війська Запорозького, Гетьманщини)⁴, адже упродовж довгих століть українське козацтво торувало собі шлях до Чорного моря, а у стосунках зі Стамбулом та Бахчисараєм були різні періоди співіснування – від наступальних військових походів до політичної залежності та миру. З цього приводу видатний вітчизняний геополітик Юрій Липа зазначав, що саме геополітичний напрямок «Південь – Північ» є основною та необхідною віссю українського життєвого простору, а потяг українців до опанування берегів Чорного та Азовського морів був чи не найважливішим історичним завданням України⁵. Власне тому втрата Української державою Кримського півострова не тільки знецінює багатовікову боротьбу українського народу, але й може спричинити до втрати нашої країною спочатку територіальної цілісності, а потім – незалежного статусу.

Логічним продовженням лінії протюркських політичних тенденцій гетьмана Богдана Хмельницького у середині XVII ст. стали пошуки протекції Османів і татарської «дружби» Гіреїв (Гераїв, Гереїв) іншими володарями гетьманської булави – Павлом Тетерею, Степаном Опарою, Іваном Брюховецьким, Петром Дорошенком, Петром Суховієнком, Юрієм Хмельницьким, а також існування національних політико-державних утворень на правах васалітету щодо Стамбулу та Бахчисараю в останній чверті століття – Українського князівства та Ханської України⁶. Започатковані гетьманом у 1648 р. українсько-кримські міждержавні політичні відносини у вигляді військово-політичного союзу активно продовжувалися не лише упродовж усієї другої половини XVII ст., але й спорадично відновлювалися у XVIII ст.

Відсутність упродовж 1940 – початку 1990-х рр. на теренах «материкової» України власної тюркологічної школи⁷ сприяла тому, що аналізуючи різноманітні проблеми історії українсько-кримських політичних взаємин XVI – XVIII ст., вчені, головним чином, зверталися до висвітлення їхніх конфронтаційних сторінок. У зв'язку з цим, багатьом дослідникам бракувало концептуальних та об'єктивістських підходів, що залежало від впливу політичної кон'юнктури на історіографію в умовах тривалого перебування України у межах тоталітарного Радянського Союзу.

* * *

Протистояння українських і польських військ під Чудновом восени 1660 р. призвело до відмови більшої частини козацтва на чолі з легітимно обраним гетьманом Ю. Хмельницьким від принизливих Переяславських угод 1659 р. з московським царем Олексієм Михайловичем і черговий перехід під зверхність польського короля Яна II Казимира. Показово, що велика кількість старшини та козацтва під час Чуднівської кампанії 1660 р. спочатку ратувала за те, щоб не визнавати владу короля Речі Посполитою, а укласти військово-політичний союз з Кримським ханством. Як засвідчував очевидець тих подій, П. Гордон: «... Більшість ... стояла за договір з татарами. Коли вони одержали верх, до султана нурадина було направлено уповноваженого з листом і обіцянку великих сум грошей..., з умовою або з'єднатися з ними, або, в крайньому випадку, відділитися від поляків і повернутися додому...»⁸.

Новий гетьман Ю. Хмельницький був змушений враховувати присутність великого татарського війська на українських землях. Зокрема, у дипломатичній інструкції, яка була надана наприкінці 1660 року керівникові посольства до Варшави С. Опарі, серед інших було поставлено завдання просити у короля, щоб той не дозволяв кримському ханові спустошити Україну⁹. З огляду на ненадання військової допомоги Короною Польською на початку 1661 р. Ю. Хмельницький укладає угоду з Кримським ханством. У листі до польського короля від 14 січня гетьман писав, що «стосовно хана Кримського Його Милості, повідомляємо, що ми уклали Вічний мир, якого ніхто не розірве, хоч би і хотів...»¹⁰. 17 вересня 1661 р. ця угода була підтверджена т. зв. Ставищенським мирним договором з Кримом.

У розвиток кримсько-українських домовленостей, у травні 1661 р., кримський посол Махмет Маметша вимагав від московського царя виведення російських військових підрозділів з усіх українських міст. Військово-політичний договір, який було підписано Ю. Хмельницьким у таборі під Ставищами, передбачав спільні військові дії України та Криму проти Росії, а також позбавляв права татарську орду визискувати українське населення. Можливо, що також ця угода передбачала «возведення» гетьмана Ю. Хмельницького на трон господаря Волоського князівства¹¹.

Очевидно, що вже з того часу можна говорити про відверте бажання кримського двору зробити Український гетьманат сво-

їм васалом. Але щоб досягнути цього монаршій династії Гіреїв необхідно було витіснити з України не тільки війська російського, а й польського монархів. З останнім було важче, адже перед тим кримський хан уклав мирну угоду з Річчю Посполитою. Та й Османська імперія, виразником інтересів якої виступав Крим, поки що не давала згоди на початок військових дій проти короля. У травні 1662 р. у листі до гетьмана Ю. Хмельницького хан Мегмед Гірей IV пропонував: «...Государя ратні люди чи польського короля почнуть наступати... цар (хан. – Т.Ч.) ратних людей до нього гетьмана, на допомогу надішле»¹².

Необхідно зауважити, що майже всі походи Ю. Хмельницького на Лівобережну Україну з метою об'єднання українських земель проводилися за участю татарських орд¹³. Одночасно, користаючись потребою гетьманського уряду у військовій підтримці Криму, Бахчисарай планує підкорити його свої владі. Досить промовистою була оцінка тогочасних українсько-татарських політичних відносин одним з провідних представників урядової старшини Українського гетьманату Г. Лісницьким (вересень 1662 р.): «Татари умовляють усю Україну, щоб вона відторглась від Речі Посполитої і, віддавшись під покровительство хана, а разом і Порти, шукала там своєї безпеки й цілості... Такими й подібними умовляннями вони легко можуть принадити чернь, яка сама охоче схиляється до такого союзу, якого колись уже зазнали»¹⁴.

Очевидно, що великим був вплив кримськотатарського чинника на обрання гетьманом України П. Тетері після зречення молодшого Хмельницького. Про це свідчить не лише присутність представника Криму Батирша-мурзи на елекційній козацькій раді, але і його свідчення про те, що саме хан Мегмед-Гірей IV «учинив гетьманом» Тетерю¹⁵. Однак на початку свого гетьманування «невдячний» гетьман почав вимагати усунення татарських підрозділів з Правобережної України, але цього так і не трапилося, зважаючи на позицію Речі Посполитої. З лютого 1663 р. П. Тетеря осаржував дії татар в Україні до свого сюзерена у Варшаву: «... Вона (кримська орда – Т.Ч.) здирає з бідних людей майно, завдає їм нестерпних мук, ув'язнюєчи попри всяку справедливість, всупереч дружбі, освяченій присягою...»¹⁶.

Гетьман Тетеря, вслід за своїми попередниками, розумів відносини Українського гетьманату з ханством не інакше як «дружні», а, отже, рівноправні. Традиційно це скріплювалося взаємною присягою, що і було зроблено у таборі під Ставищами під час підписання договору 1661 р. Однак, практика взаємовідносин між гетьманом і ханом засвідчувала процес поступового підпорядкування Гіреями своїх північних українських сусідів. «... Мені вже заборонено без волі хана надсилати листи до Вашої Королівської Милості»¹⁷, «... кримські мурзи бажають, щоб Україна, як і Волощина, зробилась данницею Криму»¹⁸ – описував П. Тетеря тогочасні політичні стосунки з Кримським ханством. Поза тим, війська кримського хана допомагали гетьманським підрозділам у багатомісячній облозі (липень – жовтень 1664 р.) м. Ставища на Київщині¹⁹.

Незважаючи на певне охолодження українсько-кримських стосунків, майже 40-тисячне ханське військо під керівництвом Сефера та Менгі Гіреїв, а також Дадеш-аги, брало участь у спільному поході короля Речі Посполитої Яна II Казимира і правобережного гетьмана П. Тетері на Лівобережну Україну. Але, як відзначають дослідники, саме пасивна позиція татар, що не бажали посилення Польщі, призвела до провалу цієї кампанії²⁰. Окрім того, татарські воєначальники під час походу намагалися умовити українського правителя відмовитися від протекції польського короля на користь підданства турецькому султану Мегмеду IV Авджи, що у даному випадку означало б і залежність Українського гетьманату від Кримського ханства, як було у випадку з придунайськими князівствами – Валахією і Молдавією. «Ляхи не мало не бажать вам добра; зробіть так, щоб і нога польська не доходила до Горині, як розграничив покійний Хмельницький; а якщо насміяється підти, то ми готові їх знищити разом з вами... Чи не краще вам поклонитися хану..., який ні міст, ні сіл ваших не хоче, а бажає тільки вашої дружби?»²¹ – говорив у березні 1664 р. ханський посланець Дедеш-ага гетьману Тетері.

Згідно свідчень сучасників, колишні гетьмани І. Виговський та Ю. Хмельницький проводили активні переговори з татарськими урядовцями щодо відновлення «старої ліги з татарами»²². Наприкінці 1664 року хан Мегмед-Гірей IV спонукав правобережного гетьмана П. Тетерю до підписання нового кримсько-українського миру. Одночасно, кримський хан вмовляв лівобережного гетьмана І. Брюховецького «відступити від царя» та підписати мирну угоду з Юртом²³. Отже, у недалекій перспективі Кримське ханство бачило козацьку Україну об'єднаною за їх сприяння, що передбачало політичну підлеглість гетьманських урядів Правобережжя та Лівобережжя татарській династії Гіреїв.

Окремо у когорті керманців козацької України, що підтримували тісні стосунки з кримськими татарами треба відзначити діяльність гетьмана С. Опари, який, на думку вчених, перший серед тогочасних вітчизняних діячів практично впровадив у життя турецько-татарський напрямок у зовнішній політиці Українського гетьманату²⁴. Ще у листопаді-грудні 1664 р. С. Опара налагодив тісні стосунки з ханом Мегмет-Гіреєм IV²⁵, а у січні наступного, 1665 р., погодився на визнання протекції короля Речі Посполитої, якому присягнув наприкінці квітня у Лисянці²⁶. Вочевидь, це було зроблено з огляду на польсько-татарський мир, що діяв у той час. Та визнання польської протекції, як засвідчили наступні події, було лише сприятливим політичним ходом С. Опари і стало засобом до незалеження правобережної частини Українського гетьманату за допомоги татар. На середину 1665 р. сотник розсилає універсали до населення правобережних міст та містечок, підписуючи ці звернення такі «старший брат Війська Запорозького», Опара обіцяє українцям які самі вольності, які вона мала за часів гетьмана Б. Хмельницького.

Комендант польського гарнізону Білоцерківської фортеці Стахурський повідомляв короля Яна II Казимира у листі від 7 лип-

ня 1665 р.: «Опара ... стягає своє військо над річкою Росавою, хоче там обрати гетьмана, де й на орду сподівається»²⁷. В іншому листі до канцлера Празмювського білоцерківський комендант відзначив, що Опара розіслав свої листи правобережним полковникам (в т. ч. білоцерківському і паволоцькому), закликаючи їх на козацьку раду і при цьому обіцяючи всім ханську протекцію. Розуміючи, що кримський хан, хоча і є монархом й володарем потужної військової держави, але разом з тим має свого сюзерена – султана Османської імперії Мегмеда IV Авджи, Опара висилає до Стамбула козацьке посольство, яке прибуло до турецької столиці в середині червня 1665 р. Головним завданням українських дипломатів було домогтися прихильності могутнього володаря імперії, а також заручитися його військовою підтримкою й монаршим дозволом татарському хану посилати свою орду на допомогу С. Опари проти московських залог²⁸. Турецький султан пішов назустріч проханням козаків – наприкінці липня він вислав на допомогу Опари елітний яничарський підрозділ на чолі з мурзою Кан-Мехмедом. Окрім того, Порта не мала заперечення проти участі татар у спільних діях з військами Опари. Невдовзі до гетьмана прилучилися ординські загоны на чолі з мурзами Камаметом, Батурши, Батиром і Тенешом, всього близько 22 тисяч вояків²⁹.

Однак 18 серпня 1665 р. Опара був раптово ув'язнений татарами, коли прибув до них на військову нараду у районі Богуслава. Ось як описував цю подію лівобережний полковник Д. Ярмоленко: «... 18 дня серпня той Іуда Опара з усією старшиною їздив того ж дня до мурз на раду; і ще неподалік від наметів стали татарове в строях, і не допустивши до наметів мурзиних, стали Опару грабувати й всю його старшину і в одних сорочках до мурз повели, також його радників зв'язали, а йому як Іуді другому подарували кайдани на шию і залізо на ноги...»³⁰. Аналогічні свідчення про арешт Опари вніс до своєї хроніки польський літописець Йоахим Єрлич³¹.

Що ж спричинило до такого підступного ув'язнення гетьмана С. Опари його вчорашніми спільниками? Як на нашу думку, тут зіграв свою роль збіг багатьох чинників. Насамперед Опарою був незадоволений хан Мегмед-Гірей IV та його оточення, яких гетьман трактував не як протекторів, а лише як рівних союзників і часто-густо не прислухався до настанов представників хана. Окрім того, на нашу думку, кримський володар не міг вибачити гетьманові його звернення до султана в обхід Бахчисараю. Безпосереднім поштовхом до арешту Опари стали перехоплені татарами листи гетьмана до брацлавського полковника В. Дрозденка, в яких останній намовлявся до спільного виступу не лише проти короля, але й татар: «І ті мурзи ті слова йому виговорювали: ти де королю і нам присягав, а тепер де хочеш воювати»³².

Певну роль в усуненні Опари зіграв також білоцерківський комендант Стахурський, який постійно намовляв Кан-Мехмеда і татарських мурз до цього³³. Очевидно, свою руку до скинення гетьмана приклав його генеральний обозний П. Дорошенко. Адже

вже наступного дня після арешту Опари татари після декількох невдалих спроб захопити козацький табір звернулися до українців: «... якщо де візьмете Дорошенка, що мурзи поставили гетьманом і приймете до себе за гетьмана, то вас не станемо добувати»³⁴. З цих висловлювань можна зробити висновок, що перед цим генеральний обозний П. Дорошенко вже мав якісь розмови з ханськими воєначальниками щодо перебування С. Опари на гетьманській посаді й можливо сам (або через своїх представників) запропонував татарам підтримати свою кандидатуру на володіння булавою замість невдалого, як на його думку, попередника. Очевидним також є і той факт, що в момент розбросення Опари «з усіма дорадниками в т.ч. й бунчужним Жилкою»³⁵ Дорошенка не було затримано й він перебував у татарському таборі не у статусі полоненого, на відміну від своїх нещодавніх соратників.

Разом з найближчими старшинами С. Опару відразу ж відправили до Бахчисараю, але тут знову у події втрутився П. Дорошенко (що, до речі, є ще одним доказом його активної участі у змові проти гетьмана), який «усім мурзам і старшим татарам великі подарунки давав, і бив чолом, щоб Опару повернули; і тільки для його прохання, послали і з дороги вернули (Опару – Т.Ч.) і з ним проклятим його суддя Радочинський...»³⁶. Метою повернення опального гетьмана стало те, що його «Дорошенко для своєї присяги і досконалої дружби до короля хоче відіслати»³⁷. Правобережний гетьман Степан Опара став заручником політики Кримського ханства та їхнього зверхника в особі султана Мегмеда IV Авджи на примирення з Річчю Посполитою.

Ще у квітні 1666 р., у зв'язку з незалежницькою позицією, стамбульський двір змістив з престолу кримського хана Мегмеда-Гірея IV. Черговим володарем Криму став Аділ-Гірей I, в якому Османська імперія хотіла бачити слухняного виконавця своєї волі. Зокрема, це стосувалося й української політики Порти. Позбувшись важкокерованого хана, турецький султан Мегмед IV Авджи хотів напряму впливати на розвиток подій в Україні. Але з огляду на те, що Османська імперія у цей час воювала з Венеціанською республікою, Аділ-Гірей I продовжив «самостійницький» курс свого попередника. Цей кримський хан також не бажав відмовлятися від України «обох берегів» Дніпра. Фактично на той час більшість території Правобережжя вже знаходилося під татарською зверхністю. А щоб здобути вплив на Лівобережжя, яке перебувало під московською протекцією, Аділ-Гірей I йде на дипломатичну хитрість і під час переговорів з послами царя Олексія Михайловича вимагає вивести російські війська з «черкаських міст» і щоб «бути їм, черкасам, в уособ», тобто щоб Український гетьманат став незалежним і від царя, і від хана³⁸. «... А от казаков бы отступитца покамест меж нами обоими велики государи послами ссылка будет и братцкая наша дружба подкреплена будет»³⁹, – писав 14 листопада 1668 р. хан Аділ-Гірей I до московського царя. Однак можна було передбачити, що якби Москва вивела свої війська з Лівобережної України, туди відразу б увійшли татарські орди.

Цікаво, що гетьман підтримував стосунки як з новопризначеним султаном у березні 1666 р. ханом Аділ-Гіреєм I, так і з колишнім ханом Мегмед-Гіреєм IV та його представниками. До речі, цього часу опозиційні кримські політики виношували плани повернути владу у Кримському ханстві за допомогою військової та політичної підтримки П. Дорошенка⁴⁰. Зі свого боку, новий хан також просив Дорошенка прислати до Криму кілька тисяч козаків для його підтримки⁴¹. У зв'язку зі складною внутрішньополітичною ситуацією в Криму татарська орда не надійшла на допомогу гетьманові під час здійснення ним першого задніпровського походу (літо 1666 р.) з метою підкорення своїй владі Лівобережної України. Лише після закінчення цього походу, у жовтні 1666 р. до Чигирини прийшло майже 30-тисячне татарське військо на чолі з нурадин-султаном Девлет-Гіреєм⁴².

Згідно з свідчень очевидців, близько 8 жовтня 1666 р. гетьман П. Дорошенко та генеральна старшина присягнули, щоб «бути з кримським ханом у мирі і разом ходити на великого государя (московського царя. – Т.Ч.) в малоросійські і українні міста війною...»⁴³.

У січні 1668 р. в Чигирині відбулася старшинська рада, на якій прийняті доленосні, на думку тогочасної української еліти, рішення для всіх станів Українського гетьманату: «З обох сторін Дніпра жителям бути в з'єднанні й жити би особно і давати дань Турецькому Царю і Кримському Хану, так само як і Волоський Князь платить, а щоб під рукою Великого Государя (московського царя. – Т.Ч.) і Королівської Величності з цього часу не бувати»⁴⁴. Як бачимо, з цього часу Правобережна Україна перебувала під міжнародним протекторатом не лише Османської імперії, але і Кримського ханства.

Щодо міжнародних проблем Українського гетьманату, то турецький султан разом з кримським ханом мали забезпечити українцям, щоб «з прикордонними і близькими володарями, найперше з королем Польським і з царем Московським, союзу дружнього не творити без відомості і згоди нашого Гетьмана і всього війська козацького»⁴⁵. Крім того, українська сторона висувала наступні умови підданства османському володарю та залежному від нього кримському хану: 1) Україна не повинна сплачувати данину; 2) султан не має права усувати гетьмана, який обирався на Генеральній раді; 3) прислані в Україну турецькі і татарські війська повинні перебувати під командуванням гетьмана; 4) зайняті українсько-турецькими підрозділами землі відходять до Гетьманату й султан не повинен будувати там фортець та утримувати війська; 5) кордони Українського гетьманату в результаті спільних дій мають досягати Перемишля, Мінська й Путивля; 6) султан та хан не має права укладати без згоди гетьмана союзи з Річчю Посполитою та Московською державою; 7) Константинопольський патріарх повинен вільно обиратися на архієрейському соборі й перебувати на престолі до своєї смерті⁴⁶.

Якби Османська імперія та Кримське ханство не прийняли б цих пропозицій, то, як відзначалося в документі, гетьман разом з Військом Запорозьким відмовляться від такої угоди: «... Коли ту-

рецький султан і кримський хан цієї постанови нашої прийняти не захочуть, але все конечно замислять вчинити нас підданими й данниками цілковитими і все захочуть валити, гетьмана проганяти за своїм зволенням та іншого на його місце наставляти, монастирі і церкви наші розоряти і нові мечеті зводити, і наших митрополитів перемінати, і данини від них вибирати, і з їхніх престолів скидати, податі від нас, русі, вишукувати та інші всілякі наклади, уярмлення, забираючи коні, воли та інші речі їстівні, ячмінь, овес та дрова, чи будь-яку іншу річ і найменшу коли насиллям будуть брати, то тим приязнь нашу відкинуть...»⁴⁷. Як засвідчили наступні події, султан Мегмед IV Авджи погодився лише з окремими пунктами, а саме: по-перше, не брати з українців данини (яку мала замінити військова служба козаків), а, по-друге, дозволити козакам самостійно обирати гетьмана⁴⁸. Одночасно з налагодженням тісних стосунків з Стамбулом відбувалися активні відносини Чигирина з Бахчисараєм.

Упродовж 1668 р. між Бахчисараєм і Москвою відбувся цілковитий дипломатичний спір за право володіння Правобережною Україною. «И вам бы калге Крым Гирею царевичу ведаю с нами великим государем брата нашего Адил Гирея царя о дружбе и о любви и пересылки из войны из черкаских городов выступить и задоров никаких чинить не велел, для того что черкасы, которые по сю сторону Днепра учинились в подданстве под вашею царского величества высокою рукою и в винах своих добили челом. Да и брат наш цареве величество (хан Адил-Гирей I. – Т. Ч.) в грамоте своей к нам великому государю писал, которые казаки в винах своих нам великому государю добьют челом и в подданстве под нашею царского величества высокою рукою учинятца, и ему до тех казаков дела нет, и вступатца за них не учнет, и как вы Калга Крым Гирей царевич из войны из наших малороссийских городов выступите и в Крым придете, и вам бы по совету з братом нашим с Адил Гиреевым царевым величеством ближнего своего человека для договору на Волуйку слать без мотчания...»⁴⁹. Тобто йшлося про те, що Москва не буде претендувати на козаків-правобережців, які визнали зверхність турецького султана і кримського хана. До речі, це положення було закладено і в московсько-польському Андрусівському перемир'ї 1667 року. Тільки в його статтях цар відмовлявся від правобережного козацтва вже на користь польського короля⁵⁰.

Даний територіальний спір про політичну підлеглість Правобережної України з огляду на проведення Дорошенком гнучкої полівасалітетної політики ніяк не вирішувався, а тому у квітні 1670 р. московський цар через свого посла В. Єлчина звертався до кримського хана: «...А о казаках украинских имяновано, ести бі похотіли к нам великому государю к нашому царському величеству в підданство, и вашего царева величества о том слово не будет; а после того к нам великому государю к нашому царському величеству писал ваше Адил Гиреево цареве величество... В наши государства войною не ходит, и городов и земель, так же и

подданных по обе стороны Днепра не воевать, и воинских людей не посылать, и лиха никакова ни за что не хотеть... В Украине войны не починать, и злых ссор к войне ни от кого не слушать и войны ни за что, и между тремя государствами (Росією, Польщею і Кримом. – Т. Ч.) мир согласно и вовеки непременно держать...»⁵¹. У 1670 р. під час дипломатичного листування з московським царем кримський хан Аділ-Гірей писав: «...А будет Черкаская земля (Правобережна Україна. – Т. Ч.) нам великому Адил-Гирееву цареву величеству учинитца в подданство и для того нам войны, ссоры не чинить и войны не начинать, на тым бы шертовали...»⁵².

Таким чином, бачимо, що хан Аділ-Гірей I хотів бачити українських гетьманів цілковито залежними від себе. Коло він зрозумів, що П. Дорошенко наслідуючи Б. Хмельницького, намагається грасти самостійну роль і відновити рівноправні «братерські» відносини між Україною та Кримом, то відразу ж захотів змістити його. Коли ж це йому не вдалося (Дорошенко встиг сподобатися стамбульській владі), то він, використовуючи Запорозьку Січ, а її старшина винощувала плани позбавлення Дорошенка булави, призначив свого гетьмана правобережного Українського гетьманату. Ним став запорозький військовий писар П. Суховієнко (Суховій)⁵³.

З огляду на розуміння чинників, якими керувалися татарські провідники, відмовляючи у своїй протекції Дорошенку й наставляючи на гетьманство іншу особу, є рядки листа калги-солтана Крим-Гірея до польного гетьмана Корони Польської Д. Вишневецького від 23 листопада 1668 р.: «... Ми, бачачи шалберство Дорошенкове, вчинили так: писаря, який із Запорожжя з військом Запорозьким з мною вийшов, прийняли ми його за приятеля і гетьмана Петра Суховія; про що просимо і бажаємо, щоб ти не слухаючи Дорошенкових приповідних листів; проти присяги підгаєцької зі мною був і на Україну не наступав»⁵⁴.

У 1671 р. татарські послани у Москві заявили, що новообраний влітку хан Селім-Гірей I може відмовитися від претензій на Лівобережну Україну, якщо російський цар визнає право на володіння ханством Правобережжя⁵⁵. 1675 року новий хан Селім-Гірей I запропонував Речі Посполитій розірвати Андрусівське перемир'я з Росією й укласти мир з Кримом, щоб об'єднаними татарсько-польськими силами відібрати в російського царя всю територію України. Кримський хан був дуже невдоволений тим, що під час турецько-польських переговорів у західноукраїнському містечку Журавно посередницькі функції перейшли до молдавського господаря Георге Дуки⁵⁶. Поразка Речі Посполитої в боротьбі з Османською імперією була не вигідна татарам, для яких українські правобережні землі залишалися важливим об'єктом для економічного збагачення. Кримські хани після Бучацького 1672 і, особливо, Журавненського 1676 рр. турецько-польських договорів вже не могли вільно посилати свої орди на Правобережжя, більша частина якого за цими угодами ставала володінням султана. Хоча хан Селім-Гірей I, а згодом і Мюрад-Гірей змушені були допомагати турецьким військам завойовувати козацьку Україну,

вони не бажали безпосереднього сусідства зі своїми покровителями в східноєвропейському регіоні.

Зокрема, кримський хан Мюрад-Гірей звертався у 1678 р. до кошового отамана Запорозької Січі Івана Сірка з такими закликами: «... навіщо шукаєте іншого господаря, є у вас государ Московський і є гетьман; одну сторону Дніпра спустошили, хочете розорити і другу. Якщо турки заволодіють і цією стороною Дніпра (Лівобережжям. – Т.Ч.), то не лише вам, але і Криму буде погано»⁵⁷. Однак на рівні міжнародних офіційних зносин Кримське ханство діяло все ж таки у руслі зовнішньополітичних планів Османської імперії.

На переговорах з польським послом Я. Гнінським у лютому 1678 року кримський хан від імені Мегмеда IV Авджи заявляв, що не поступиться жодною частиною Правобережної України, а Туреччина піде війною на Польщу, як тільки укладе союз з Москвою⁵⁸. Разом з тим, хани хотіли бачити в особі правобережних гетьманів, що призначалися турецьким султаном, більш незалежних від Стамбула володарів. Допмагаючи Ю. Хмельницькому утвердитись на Правобережжі, татарський солтан-калга звертався до його населення: «...нашим словом схияю до покори ясноосвіченому князю його милості Малої Росії Георгію Гедену Венжиківі Хмельницькому, як дідичу і отцю цієї держави»⁵⁹. Наступного року кримський хан, незважаючи на заборону султана, підтримував Хмельницького в його прагненні оволодіти Білою Церквою. Багатотисячні війська Кримського ханства були найдієздатнішою частиною турецької армії великого візира Османської імперії Кара Мустафи під час походів на Чигирин у 1677 і 1678 рр.

Починаючи з 1677 р., за дорученням султана кримський хан листовно вимагав у московського царя Федора Олексійовича й лівобережного гетьмана І. Самойловича видати йому «зрадника» П. Дорошенка. Через два роки, навесні 1679 року, татарський посол у Москві Садиш-Ага вимагав цього на переговорах з російським монархом. Однак важливішими були інші дипломатичні заяви Бахчисараю – 17 квітня того ж року ханський посол Асан-Ага прибув до князя Черкаського з листами, в яких відзначалося, що Крим хоче укласти мир з Росією на умовах підкорення ханові Києва і всієї України⁶⁰.

У березні 1679 р. кримський посол повідомляв у Москві, що хан може укласти мир з московським царем, якщо той «відступиться від Києва і від усієї України»⁶¹. Взимку 1680-1681 рр. хан Мюрад-Гірей проводив переговори з московським посольством В. Тяпкіна. У березні 1681 р. кримський володар від імені турецького султана уклав мирний договір з Московською державою. Крім того, у Бахчисараї було домовлено, що обидві сторони не будуть підтримувати правобережних козаків і «під державу свою не призивати»⁶². Є відомості про те, що після 1681 р. кизикерменський бей, скориставшись відсутністю реальної влади над південними районами Правобережжя, встановив тут великі податки за користування лісами, добування солі, зайняття рибальством тощо.

Таким чином, гетьмани Степан Опара, Петро Дорошенко, Петро Суховієнко та Юрій Хмельницький стали заручниками політики Кримського юрту щодо України, яка полягала у підтримці слабшого козацького правителя на противагу сильнішому. Спроби відокремлення Українського гетьманату від Речі Посполитої та Московського царства за допомогою Кримського ханства й Османської імперії хоча і були втілені у життя упродовж невеликого історичного проміжку часу, однак згодом зазнали краху. Адже татарські і турецькі монархи, так само як перед тим Польська і Російська корони, хотіли бачити в особах українських гетьманів лише слухняних залежних правителів.

Можемо стверджувати, що міжнародні плани Бахчисараю та його політика щодо протекції над козацькою державою упродовж 1660-х – 1680-х рр. не давали змоги стабілізуватися внутрішньополітичній ситуації в Українському гетьманаті⁶³. А це, в свою чергу, стало опосередкованим фактором розколу ранньомодерної України на два політичних утворення, а, отже, послаблення у довголітній боротьбі з Річчю Посполитою та Московським царством за свою незалежність.

Примітки:

1. Гарним прикладом для української історіографії має стати доробок польських колег у справі вивчення відносин між ранньомодерними Польщею та Кримом: Podhorodecki L. Chanat Krymski i jego stosunki z Polska w XV – XVIII w. / L. Podhorodecki. – Warszawa, 1987; Kolodziejczyk D. The Crimean Khanat and Poland-Lithuania: International diplomacy on the European periphery (15th – 18th Century): A Study of peace treaties followed by annotated documents / D. Kolodziejczyk. – Lejden, Boston, Brill, 2011.
2. Віднянський С. Який міжнародно-правовий потенціал має Україна для боротьби за повернення Криму? / С. Віднянський, А. Мартинов // Крим: шлях кризь віки. Історія у запитаннях і відповідях / Відп. ред. В. Смолій. – К., 2014. – С. 412.
3. Как переписывали историю Крыма: декан исторического факультета ТНУ А. Герцен о том, как и почему менялась официальная историография полуострова [Електрон. ресурс] – Режим доступу: www.colta.ru/articles/specials/3438; Лиховид І. Війна слів / І. Лиховид // День. – №116-117 (27-28 червня). – 2014. – С.10; Жемчужникова К. Кількість переселенців із Криму зростає / К. Жемчужникова // Там само. – С. 2.
4. Див.: Чухліб Т. Крымская политика гетманских правителей Украины во второй половине XVII в. / Т. Чухліб // Проблемы политической истории Крыма: итоги и перспективы. – Симферополь, 1996. – С. 104-106; Газін В. Крим – Україна: політичні стосунки періоду гетьманування Павла Тетері (1663 – 1665) / В. Газін // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 2001. – № 1. – С. 63-73; Яковлева Т. Кримсько-турецький фактор у політиці гетьманів України у 60-ті рр. XVII ст. / Т. Яковлева // УІЖ. – №2. – 2003. – С. 14-24 та ін.
5. Липа Ю. Призначення України / Ю Липа. – Львів, 1938 (перевидання: К., 1997). – С. 237-238.
6. Дашкевич Я. Україна і Туреччина: дослідження взаємовідносин XV – XVIII ст... – С. 69. Порівн.: Чухліб Т. Секрети українського полівасалітету: Хмельницький – Дорошенко – Мазепа / Т. Чухліб. – К., 2011.

7. Остапчук В. Проблеми і перспективи української османістики / В. Остапчук // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Вип. 1. – К., 1992. – С. 94-112; Галенко О. Три України, два Крима і одна історія – всевітня / О. Галенко // Критика. – 2001. – Число 5. – С. 7-10; Він же. Про татарські набіги на українські землі // УІЖ. – 2003. – №6. – С. 52-61.
8. Дневник Гордона // Чтения в обществе истории и древностей Российских. – Кн. IV. – 1891. – С. 206-207.
9. Памятники, изданные временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе (далі – ПВК). – Т. IV. – Отд. 3. – К., 1859. – С. 374-377.
10. Там же. – С. 79.
11. Там же. – С. 155.
12. Цит. за: Газін В. Гетьманство Павла Тетері: спроба подолання суспільно-політичної кризи в Українській державі (1663-1665 рр.) : дис. ... канд. істор. наук / В. Газін. – К., 2001. – С. 46; Див. також: Газін В. Крим – Україна... – С. 63-73.
13. Чухліб Т. Боротьба українського козацтва за об'єднання Правобережної України / Т. Чухліб // Історія українського козацтва : нариси : у двох томах / відп. ред. В. Смолій. – К., 2006. – Т. 1. – С. 471-530.
14. ПВК. – Т. IV. – Отд. 3. – С. 215-216.
15. Газін В. Гетьманство Павла Тетері... – С. 61.
16. ПВК. – Т. IV. – Отд. 3. – С. 259-260.
17. Там же. – С. 259-260.
18. Там же. – С. 287.
19. Чухліб Т. Ставищанська оборона 1664 / Т. Чухліб // Енциклопедія історії України (ЕІУ). – Т. 9. – К., 2012. – С. 778-779.
20. Газін В. Гетьманство Павла Тетері... – С. 123.
21. ПВК. – Т. IV. – С. 416.
22. Zbiór pamiątek do dziejów polskich / Wyd. W.S. Bral-Blater. – Warszawa, 1858. – Т. 4. – S. 152.
23. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Т. IV. – СПб., 1867. – С. 220.
24. Дорошенко Д. Степан Опара, невдалий гетьман Правобережної України / Д. Дорошенко // Праці українського історично-філологічного товариства в Празі. – Прага, 1939. – Т. 2. – С. 43-44; Чухліб Т. Степан Опара (1632-1665 рр.) / Т. Чухліб // Він же. Гетьмани України-Русі. – Донецьк, 2013. – С. 92-98.
25. Акты ЮЗР. – Т. V. – С. 244.
26. Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя та політичної діяльності / Д. Дорошенко. – Нью-Йорк, 1985. – С. 85.
27. Цит. за: Дорошенко Д. Степан Опара... – С. 50.
28. Majewski W. Opara Stefan / W. Majewski // Polski Słownik Biograficzny. – Т. XXIV. – Warszawa, 1979. – S. 113.
29. Акты ЮЗР. – Т. V. – С. 306-307.
30. Акты ЮЗР. – Т. V. – С. 300.
31. Latopisiec albo Kronieczka Joachima Jerlicza. – Т. II. – Warszawa, 1853. – S. 106-107.
32. Акты ЮЗР. – Т. V. – С. 308.
33. Дорошенко Д. Степан Опара... – С. 38.
34. Акты ЮЗР. – Т. V. – С. 308.
35. Там же. – Т. VI. – СПб., 1869. – С. 60.
36. Там же. – С. 30.

37. Там же.
38. Цит. за: Фаизов С. Взаимоотношения России и Крымского ханства в 1667-1677 гг. (от Андрусовского перемирия до начала первой русско-турецкой войны) : дисс. ... канд. истор. наук / С. Фаизов. – Саратов, 1985. – С. 44.
39. Памятники дипломатических сношений Крымского ханства с Московским государством в XVI и XVII вв., хранящиеся в Московском Главном архиве Министерства иностранных дел. – Симферополь, 1891. – С. 146.
40. Мицик Ю. Регести документів «Татарського відділу» Архіву Коронного у Варшаві (кінець XVI-XVII ст.) / Ю. Мицик // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2002. – Вип. 2. – С. 354-356.
41. Смолій В. Петро Дорошенко. Політичний портрет / В. Смолій, В. Степанков. – К., 2011. – С. 111.
42. Акты ЮЗР. – Т. VII. – СПб., 1872. – С. 156.
43. Смолій В. Петро Дорошенко... – С. 122.
44. Акты ЮЗР. – Т. VII. – С. 30-31.
45. Бантыш-Каменский Д. Источники малороссийской истории / Д. Бантыш-Каменский. – М., 1858. – Ч. 1. – С. 211.
46. Акты ЮЗР. – Т. VIII. – СПб., 1875. – С. 218-219; Флоря Б. Начало открытой османской экспансии в Восточной Европе / Б. Флоря // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. – М., 2001. – Ч. 2. – С. 85.
47. Бібліотека музею ім. Чарторийських у Кракові, відділ рукописів, рук. 2110, арк. 427-430; Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 218-219.
48. Акты ЮЗР. – Т. IX. – СПб., 1877. – С. 172-174.
49. Там же. – С. 152.
50. Чухліб Т. Андрусівський договір (перемир'я) 1667 / Т. Чухліб // ЕІУ. – К., 2003. – Т. 1. – С. 87-88; Він же. Козаки і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648-1721 рр. – К., 2009. – С. 143.
51. Памятники дипломатических сношений Крымского ханства с Московским государством... – С. 157, 158.
52. Там же. – С. 172.
53. Чухліб Т. Гетьман П. Суховієнко (Суховій) у союзі з Кримським ханством проти Польщі і Росії / Т. Чухліб // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – К., 2000. – Вип. 7. – С. 199-209; Він же. Суховієнко (Суховій) Петро // ЕІУ. – Т. 9. – К., 2012. – С. 912.
54. Акты ЮЗР. – Т. IX. – С. 135.
55. Фаизов С. Взаимоотношения России и Крымского ханства в 1667-1677 гг... – С. 97.
56. Про діяльність Г. Дуки див.: Чухліб Т. «Воевода і господар земель Молдавських та України» за протекції Османської імперії Г. Дука / Т. Чухліб // Україна – Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє : зб. наук. праць. – К., 2004. – С. 162-169.
57. Цит. за: Попов. А. Русское посольство в Польше в 1673-1677 гг. / А. Попов. – СПб., 1854. – С. 299.
58. Wojcik Z. Rzeczpospolita wobec Turcji i Rosji 1674-1679 / Z. Wojcik. – Wrocław, 1976. – S. 124.
59. Акты, относящиеся к истории Западной России. – СПб., 1853. – Т. V. – С. 157.
60. Переписка между Россией и Польшею до 1700 г., составленная по дипломатическим бумагам управляющего Московского архива ино-

- странных дел Н.Н. Бантыш-Каменского // Чтения в обществе истории и древностей Российских. – М., 1862. – Ч.3. – Кн. IV. – Отд. II. – С. 180; Чухліб Т. Як кримські хани впливали на політику Української козацької держави в 1670 – на початку 1680-х рр.?) / Т. Чухліб // Крим: шлях кризів віки. Історія у запитаннях та відповідях / відп. ред. В. Смолий. – К., 2014. – С. 151-153.
61. Реестр делам Крымского двора от 1474 по 1779 год, учиненный Бантышем-Каменским Н.Н. в 1808 г. – Симферополь, 1893. – С. 180.
 62. Цит. за: Смирнов В. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века / В. Смирнов. – СПб., 1887. – С. 595.
 63. Порівн.: Колодзейчик Д. Крымское ханство как фактор стабилизации на геополитической карте Восточной Европы / Д. Колодзейчик // Украина и соседние государства в XVII веке : материалы международной конференции. – СПб, 2004. – С. 82-89.

Taras Chuchlib

**«AND THERE CHERKASSKAYA LAND WILL BE TO US LARGE ADIL-GIREY'S TSAR MAJESTY IN CITIZENSHIP...»:
ATTEMPTS OF PATRONAGE BY CRIMEA ABOVE UKRAINE
(1660 – the beginning of 1680th)**

An author of the article considers the problem of the Ukrainian-Crimean political relations in the period of Ruin. He analyses the foreign-policy steps of hetmans Y. Khmelnytskoho, S. Opary, P. Doroshenka, which was directed on adjusting of structural relations with Crimean khanat in the context of the system of international relations of that time in Central-Eastern Europe. Author exposes the plans of rulers of Crimea about converting of the Ukrainian state into these vassal and role of the Tatar troops during the military struggle on the territory of Getman state.

Key words: Crimean khanat, Getman state, Poland, Moscow reign, Ottoman empire, Tatars, vassal, protectorate, negotiations.

Taras Чухлиб

**«А БУДЕТ ЧЕРКАССКАЯ ЗЕМЛЯ НАМ БОЛЬШОМ АДИЛ-ГИРЕЕВОМУ
ЦАРСКОМУ ВЕЛИЧЕСТВУ СДЕЛАЕТСЯ В ПОДДАНИЧЕСТВО...»:
ПОПЫТКИ ПРОТЕКЦИИ КРЫМА НАД УКРАИНОЙ
(1660 – нач. 1680-х гг.)**

В статье рассматривается проблема украинско-крымских политических отношений в период Руины. Автор анализирует внешнеполитические шаги гетманов Ю. Хмельницкого, С. Опары, П. Дорошенко, направленные на налаживание конструктивных отношений с Крымским ханатом в контексте системы международных отношений в Центрально-Восточной Европе того времени. Раскрыты планы властителей Крыма относительно превращения Украинского государства в своего вассала и роль татарских войск в ходе вооруженной борьбы на территории Гетманщины.

Ключевые слова: Крымский ханат, Гетманщина, Польша, Московское царство, Османская империя, татары, вассал, протекторат, переговоры.

Отримано: 22.10.2015.

Олена Бачинська
(Одеса)

СЛУЖБА ЗАПОРОЖЦІВ І ТАТАР В ОСМАНСЬКІЙ ІМПЕРІЇ. КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XIX ст. (за документальними джерелами)

До уваги читачів пропонується аналіз документальних джерел, в тому числі османсько-турецьких документів, про службу задунайських козаків і татар в Османській імперії наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Дані документи за характером поданої інформації можна поділити на дві групи. Перша – характеризує ситуативні випадки поєднання служби задунайських запорожців і татар, друга – спільну службу в постійно діючому з 1826 р. регіменті.

Ключові слова: задунайські запорожці, татарські підрозділи, Османська імперія, служба.

Перебування запорожців у межах Османської імперії наприкінці XVIII – 20-х рр. XIX ст. належить до історії Задунайської Січі. Активні дослідження даного питання розпочалися з 90-х рр. XX ст. Через брак необхідних джерел наявні монографії, дисертаційні дослідження та статті залишають чимало недостатньо розроблених аспектів з історії так званих турецьких або задунайських запорожців. Одним із них є служба задунайців у складі османської армії, зокрема й їхні спільні дії з татарськими підрозділами. Можливість таких спільних завдань виявляється цілком реальною, адже одні й інші складали легко-кінні підрозділи. Для висвітлення даного питання розглянемо документальні джерела з Управління османських архівів (Başbakanlık Osmanlı Arşivleri) (м. Стамбул, Туреччина), що містять необхідну інформацію й зауачені вперше. Їх можна поділити на дві групи.

Перша група повідомляє про ситуативні залучення спільних загонів задунайських козаків і татар для виконання бойових та інших завдань.

Так, наприклад, під час російсько-турецької війни 1787-1791 рр. турецький уряд мобілізував запорожців, фірман про це був зачитаний в Адріанополі «колишнім запорозьким козакам, які тепер займаються переважно рибальством у Дунаї». Для керівництва обрали «одного спритного» і призначили «його господарем козацьким»¹.

З кінця грудня 1787 р. головні сили задунайців стали табором біля м. Тузли. Сюди з Аккермана й з-за Дунаю прибула флотилія у складі турецького корабля та 14 запорозьких човнів. Підпорядковувались вони кримському ханові Селім-Гірею². Вже 30 вересня 1787 р. запорожці наблизилися і вступили в бій з російськими військами поблизу фортеці Кінбурн. До кінця 1787 р. значні контингенти їх були зосереджені під Очаковим і на острові Березань (близько 1200 козаків піхоти, 300 – кінноти, не-

величка кількість човнів). У Дністровському лимані та у гирлах Дунаю знаходилась флотилія турецьких запорожців, вони входили також до залог фортеці Аккермана, Бендер, Ізмаїла, Кілії. Так, поблизу Вилкового і Кілії діяла флотилія з 18 човнів і 20 дубів у складі близько 4 тис. козаків. Біля Ізмаїльської фортеці зосереджувалось понад 500 кінних запорожців і 25 човнів з 50 гарматами. У складі іррегулярного корпусу хана Бехті-Гірея задунайці дислокувались поблизу фортець Бабадаг, Ісакча, Мачин. У цьому районі зосереджувалось понад 500 кінних та 400 піших задунайців. Задунайський виходець Степан Губа, розповідаючи у січні 1791 р. про зосередження запорожців в Ісакчинській окрузі, підкреслював, що із 900 осіб було «старих козаків – до ста, інші – зібрані із різних людей» на чолі з Яковом Гардовим³.

Вже у 1797 р. російський агент (драгоман) у Галаці П. Ренський повідомив генеральному консулу в Яссах І. Северину про те, що «турецьких запорозьких військ кошовий» приїжджав до нього і під час цієї таємної зустрічі розповів, що задунайських козаків вже є близько 20 тисяч і внаслідок розпочатих військових дій проти заколотників Пазванд-оглу був надісланий один зі старшин ще збирати козаків вниз по Дунаю. Зібрані частини задунайців мали підпорядковуватись назирю фортеці Браїла. Після кількох років війни та невдалих спроб приборкати Пазванд-оглу султан змушений був у 1799 р. затвердити його пашею і визнати його правителем Відінського пашалику. Однак боротьба продовжувалась і у 1801 р. російські дипломати фіксували, що 700 задунайців із загонів браїльського назиря залишали частини і повертались додому через несплату їм грошей, а «Пазванд-оглу з задоволенням сприймав вісті про втечі козаків, оскільки лише вони одні його військам здавались найстрашнішими». Врешті гроші були надані, а «адріанопольський Хасан-паша від імені уряду запевняв кошового навіть у тому, що «по завоюванню Криму, він буде відданий у володіння запорожцям»⁴. Браїльський назир дуже активно використовував частини задунайців в боротьбі з Пазванд-оглу і повернувшись до їхньої «старанності» увагу й інших турецьких намісників. Так, у серпні 1803 р. воевода Волощини мав утримувати тисячу задунайських козаків та тисячу вояків-«мусульман» для захисту власної території⁵. Одним із центрів напруги було і м. Калараші (тепер м. Келераші у Румунії). Відомо, що сюди загонали козаків з Браїли направлялись для вирішення суперечок між силами Терсенікли-оглу та Йиликоглу Сулейман-аги⁶. Один із таких загонів нараховував понад 400 вояків: кошового отамана, писаря, одного баш чауша (старшого офіцера), двох перекладачів, 4 полковників, 4 чаушів, 3 пушкарів і 400 козаків. Разом з козаками направлялись й татари в такій самій кількості⁷.

Деякі документи дозволяють припустити, що територією, з якої збирали податки на утримання козаків протягом 1800-1804 рр. була територія воеводи Волощини (Eflak voyvodası)⁸. Так, наприклад, воевода Волощини у березні 1802 р. надавав гроші для закупівлі продовольства двом тисячам козаків, а у липні 1803 р. він

мав забезпечити необхідним тисячу мобілізованих козаків і тисячу солдатів-мусульман (можливо татар?) зі султанського війська⁹.

З початком російсько-турецької війни 1806-1812 рр. мобілізовані частини турецьких запорожців знаходились під загальним керівництвом браїльського назиря Ахмет-паші і безпосереднім керівництвом кошового отамана Г. Коваля, місцем перебування якого була фортеця Браїла. Разом з кошовим отаманом у Браїлі знаходився писар Д. Білий і духівництво. Вже у листопаді 1806 р. близько двох тисяч запорожців з Ізмаїла були переведені до Браїли. За наказом браїльського назиря стягувались до фортеці й інші задунайські частини, зокрема, з Кілії, Вилкового, Галаца, Бальчика, Мачина. За підрахунками Олександра Ланжерона, який командував корпусом на Дунаї, у фортеці Браїла знаходилося до трьох тисяч задунайців, які могли «завдавати шкоди більш, ніж турки і татари»¹⁰. Про значну кількість задунайців на початку війни, що підтримували браїльського назиря, свідчать й інші дані. Зокрема й те, що він виступав проти рушукського аяна, згодом Великого візира Мустафи паші (Байрактара) з 3-4 тисячами запорожців¹¹.

12 серпня 1807 р. між Росією та Портою було укладено Слободзейське перемир'я під час якого запорожці Браїли займались рибальством або виконували різноманітні доручення місцевих турецьких чиновників. Після відновлення бойових дій у березні 1809 р. російські війська оволоділи Ісакчею, Тульчею, Бабадагом, Мачином, Ізмаїлом і запорожці разом з турецькими військами переходили до Браїли¹². 21 листопада (3 грудня) 1809 р. турецькі війська Браїли капітулювали. Разом з назирем пішло 1100 вершників, 4100 піхоти, 11300 мусульманських жителів. Задунайські запорожці, які залишались служити в турецькій армії з Браїли перейшли до фортеці Рушук. Очолив їх під час переходу до фортеці Рушук кошовий отаман С. Кальніболоцький.

Вже на початку 1821 р. загопи грецьких патріотів на чолі з О. Іпсіланті мали бої з турецькими військами в Подунав'ї та Дунайських князівствах, де знаходились задунайські козаки, а саме – в турецькій армії сераскера Озим-паші; близько двох тисяч в Яссах; частина на чолі з наказним отаманом Никифором Бідугою перебували у Волощині. Упродовж 1824-1826 рр. більше тисячі козаків були дислоковані в район Мореї (п-ів Пелопонес), 40 козацьких чайок брали участь у боях під Міссолунгою (м. Месолонгіон) упродовж травня 1825 р. – квітня 1826 р.¹³. Відомо також, що у квітні 1821 р. задунайці разом з татарським з'єднанням Бахадир-Гірея були направлені в Бабадаг для боротьби з місцевими феодалами¹⁴.

Друга група документів свідчить про створення постійного полку зі спільним контингентом козаків і татар. Після цього в документах постійно зустрічаються дані про спільні козацько-татарські підрозділи.

Так, в регулярних частинах Османської армії служили лише мусульмани, немусульманські піддані імперії (греки, серби, ал-

банці та ін.) виконували допоміжну військову службу. В зв'язку з реформуванням армії на початку XIX ст. першими на службу в регулярні частини залучили на добровільній основі козацьке населення Добруджі – запорожців і некрасівців. Зокрема, вже з осені-зими 1826 р. козацькі частини входили до регулярного кавалерійського регіменту, що забезпечував порядок у провінції Сілістра. Регімент складався з трьох дивізіонів (частин) – турецького, татарського й запорозько-козацького. Формування регіменту було покладено на сілістрійського намісника Ахмет-пашу, він мав діяти за спеціально розробленим для даного з'єднання положенням від 16 листопада 1826 р.¹⁵ (хоча перед цим для більшості провінційних залог Османської імперії як зразок брали положення для залоги фортеці Відін). Підрозділи формуваись з округів Бабадаг, Мачин і Сілістра, змінювалися кожні чотири місяці. На 1323 офіцерів і рядових кавалеристів – 329 складала запорозько-козацькі вояки. Запорозько-козацьку частину обов'язково мав очолювати мусульманин, першим отримав звання керівника (Kazak Başı) цієї частини Алі Коч Ага. Крім нього, в частині було 3 капітани (Yüzbaşı), 6 лейтенантів (Yüzbaşı Mülâzımı), 3 прапорщики (sancakdar), 6 сержантів (çavuş), 30 капралів (сотників, Onbaşı) і 270 кавалеристів, священник, 3 постацьальники, 6 трубачів. Всім офіцерам і рядовим кавалеристам надавалась майже однакова платня (козаки отримували наполовину менше провіанту, ніж їхні колеги по регіменту), а також уніформа. Капітан запорозько-козацької частини носив «трансильванський «карак» білої смушки» зі шликом, а всі інші «чорної смушки», куртки блакитного кольору, плащ (gömlek), дощовик з капюшоном, чоботи. Озброєння капітана складав штик і шамшур (şimşir), а рядових кавалеристів ще й кавалерійський пістоль. Козацькому капітану (Yüzbaşı) сплачували на місяць – 100 курушів, хорунжому (прапорщик, sancakdar) і сержанту (çavuş) – по 50, капралу (сотник, Onbaşı) – 30, священнику – 25. Така платня була практично однаковою з подібними підрозділами турків або татар¹⁶.

З квітня 1827 р. козаки разом з «кавалеристами від татар, орд, які знаходяться на берегах Дунаю» з судово-адміністративних округів – каза Бабадаг і Мачин мали забезпечувати порядок у Сілістрі чотири місяці¹⁷. Частину з вищезгаданого регіменту з козаків, татар та турок мали відправити до Стамбулу для навчання¹⁸.

На початку нової російсько-турецької війни 1828-1829 рр. султанський уряд оголосив мобілізацію козаків, вони мали бути забезпечені усім необхідним тутьчинським Ібрагім пашею для дислокації в Румелії¹⁹. Частина задунайців (близько двох тисяч) на чолі з кошовим отаманом пішла до Сілістри. Здебільшого це були козаки, які дотримувались протурецьких настроїв. Платню їм разом з татарами визначали окремо²⁰.

Служили задунайські козаки в османській армії спільно з татарськими підрозділами і після переходу кошового отамана Йосипа Гладкого до Росії й ліквідації Задунайської Січі в травні 1828 р.

Як свідчать османсько-турецькі документи, у 1829 р. знову було організовано окремі підрозділи разом з офіцерами нараховував 1300 військових вершників «з перебуваючих на окільній місцевості Татарських орд, Турецьких вояків» і козаків, за безпосередньою участю Силістринського валі Ахмеда Паші²¹. У липні 1830 р. татарські частини разом з козацькими були відправлені знов до Стамбула для «здійснення військової підготовки і тренування цих вершників та реформування їхнього обмундирування»²².

Таким чином, перебуваючи на службі в Османській імперії запорожці виконували не лише бойові завдання у складі османської армії під час російсько-турецьких війн кінця XVIII – 20-х рр. XIX ст., але й воювали проти опозиційних султанському урядові феодалів, відбували охоронну та патрульну службу в турецьких фортецях. Досить часто вони здійснювали цю службу разом з татарськими підрозділами. У цілому їх служба стала однією з яскравих сторінок не лише української, але й османської військової історії.

Примітки:

1. Бачинський А.Д. Січ Задунайська. 1775-1828 рр. : історико-документальний нарис / А.Д. Бачинський. – Одеса : МП «Гермес», 1994. – С. 20.
2. Там само.
3. Бумаги кн. Г.А. Потемкина-Таврического. 1790-1793 гг. // СВИМ ; под ред. Н.Ф. Дубровина. – СПб. : Воен. тип., 1895. – Вып. VIII. – С. 219.
4. Бачинський А.Д. Січ Задунайська... – С. 34.
5. *Vaşbakanlık Osmanlı Arşivleri* (далі – BOA). – Fon adı: HAT. – Dosya № 133. – Gömlek № 5492.
6. BOA. – Fon adı: HAT. – Dosya № 50. – Gömlek № 2355A. – Sof. 1.
7. BOA. – Fon adı: C.AS. – Dosya № 409. – Gömlek № 16908. – Sof. 1.
8. BOA. – Fon adı: C.AS. – Dosya № 409. – Gömlek № 16908. – Sof.4; Fon adı: C.AS. – Dosya № 505. – Gömlek № 21087. – Sof.4; Fon adı: HAT. – Dosya № 50. – Gömlek № 2355A. – Sof. 4.
9. BOA. – Fon adı: HAT. – Dosya №133. – Gömlek № 5492. – Sof. 1; Fon adı: C.AS. – Dosya № 505. – Gömlek № 21087. – Sof. 1.
10. Російський державний військово-історичний архів (далі – РДВІА), ф. 14209, оп. 165, зв. 24, спр. 56, ч. 2, арк.7; Записки графа А.Ф. Ланжерона. – 1907. – Кн. 2, июнь. – С. 613.
11. Каюк С.М. Задунайська Січ (1775-1828 рр.) : дис. ... канд. іст. наук / С.М. Каюк. – Дніпропетровськ, 1999. – С. 125.
12. Бачинський А.Д. Життєописи задунайських запорожців. 1809 р. травень / А.Д. Бачинський // Записки історического факультета ОГУ им. И.И. Мечникова. – 1996. – Вып. 1. – С. 241-248.
13. Кондратович Ф. Задунайская Сечь [по местным воспоминаниям и рассказам] / Ф. Кондратович // Невичерпні джерела пам'яті : зб. наук. статей, матеріалів і републікацій. – Одеса, 1998. – Т. II: Задунайська Січ. – С. 54-55, 307.
14. BOA. – Fon adı: HAT. – Dosya № 934. – Gömlek № 40431. – Sof. 1.
15. Avigdor L. The Contribution of Zaporozhian Cossacks to Ottoman Military Reform: Documents and Notes / L. Avigdor // Harvard Ukrainian studies. – 1982. – V-VI, number 3. – P. 392-407. – Doc. 1-2.
16. Ibid. – P. 381-382.
17. BOA. – Fon adı: C.AS. – Dosya № 409. – Gömlek № 16908. – Sof. 4.

18. BOA. – Fon adı: HAT. – Dosya № 309. – Gömlek № 18248.
19. BOA. – Fon adı: HAT. – Dosya № 1087. – Gömlek № 44249. – Sof. 1.
20. BOA. – Fon adı: C.AS. – Dosya № 636. – Gömlek № 2682.
21. BOA. – Fon adı: HAT. – Dosya № 296. – Gömlek № 17641.
22. BOA. – Fon adı: HAT. – Dosya № 296. – Gömlek № 17595.

Olena Bachynska

SERVICE OF ZAPOROZHIAN COSSACKS AND TATARS IN OTTOMAN EMPIRE. THE END OF XVIIITH – THE BEGINNING OF XIXTH CENTURY (by documentary sources)

The author propose to the attention of readers analysis of documentary sources, including osman-turks documents, about service of zadunay Cossacks and Tatars in Ottoman empire at the end of XVIIIth – to beginning of XIXth century. These documents by the character of the given information is possible to divide into two groups. First characterizes the situation cases of combination of service of the zadunay Cossacks and Tatars, second talks about general service in constantly regiment, which operated from 1826.

Key words: zadunay Zaporozhian cossacks, Tatar troops, Ottoman empire, service.

Алена Бачинская

СЛУЖБА ЗАПОРОЖЦЕВ И ТАТАР В ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ. КОНЕЦ XVIII – НАЧАЛО XIX в. (по документальным источникам)

Вниманию читателей предлагается анализ документальных источников, в том числе османсько-турецьких документов, о службе задунайских казаков и татар в Османский империи в конце XVIII – начале XIX ст. Эти документы за характером поданной информации можно разделить на две группы. Первая – характеризует ситуативные случаи сочетания службы задунайских запорожцев и татар, вторая – общую службу в постоянно действующем с 1826 года регименте.

Ключевые слова: задунайские запорожцы, татарские подразделения, Османская империя, служба.

Отримано: 22.10.2015.

УДК 94(38):82.343

Саркис Казаров

(Ростов-на-Дону, Российская Федерация)

ДОДОНСКИЙ ИСТОЧНИК: МИФОЛОГИЧЕСКАЯ ФИКЦИЯ ИЛИ ИСТОРИЧЕСКАЯ РЕАЛЬНОСТЬ?

Статья посвящена той роли, которую играл родник-источник в символике Додонского оракула. Автор анализирует весь комплекс имеющиеся источники, – нарративных и литературные и археологические, – свидетельствующие о связях источника со святилищем, но и в широком контексте – роль воды в древнегреческой мантике.

Ключевые слова: додонский источник, оракул, Эпир, Зевс, символ, Феополп, археологические находки.

Известная нам символика Додонского оракула весьма разнообразна: это священный дуб, голуби, медные котлы, и, наконец, бьющий из-под корней священного дуба источник с ледяной водой. Не случайно известный русский антиковед В.В. Латышев назвал Додонское святилище оракулом символов или знаков¹. Из всех упомянутых выше символов (и одновременно – средств и методов прорицания) наименее всего исследован упомянутый родник-источник.

Примечательно, что об этом символе Додоны упоминают исключительно поздние, а точнее – римские авторы². Древнегреческие авторы, которые впрочем, скупы и на упоминания других средств прорицания в Додоне, об упомянутом роднике-источнике практически не упоминают. То же касается и современных исследователей: практически во всех работах по истории Додонского оракула авторы в лучшем случае ограничиваются лишь кратким упоминанием родника-источника, самой фиксацией его наличия, без всяких попыток интерпретации сохранившихся свидетельств³. Некоторые исследователи, не отрицая связь оракула с водной стихией, при этом игнорируют сведения древних авторов о Додонском роднике-источнике⁴.

Для того, чтобы приблизиться к разрешению данного вопроса, нам представляется наиболее рациональным выстроить свидетельства римских авторов в хронологической последовательности и попытаться провести их сравнительный анализ. В этом случае самым ранним из них окажется отрывок из известной поэмы Лукреция «О природе вещей» (I в. до н. э.).

Также холодный еще существует родник, над которым
Пакаля, занявшись огнем, разгорается пламенем сразу;
Факел таким же путем зажигается там и по волам
Ярко пылая, плавает, уносимый порывами ветра.

Frigidus est etiam fons, supra quem sita
stuppa iacit flammam concepto protinus igni,
taedaque consimili ratione accensa per undas
conlucet, quo cumque natans impellitur auris.

(Lucret. VI. 880).

Но те немногочисленные современные исследователи, упоминающие додонский родник, ссылаются в основном на пассаж Плиния Старшего (I в. н.э.), который писал: «в Додоне есть источник Зевса с холодной водой, погруженные в который факелы гаснут, а потушие при приближении загораются; в полдень, когда солнце высоко в зените, вода практически переставала течь, в то время, как в полночь, когда солнце скрывалось, он становился стремительным»⁵.

Аналогичные сведения мы находим у римского географа Помпония Мелы (I в. н.э.), который сообщает нам о том, что в Эпире находились храм Юпитера Додонского и источник, который считался священным и, хотя вода в нем была холодной и погруженные в неё факелы гасли, однако стоило только приблизиться к нему с незажженным факелом, последний загорался даже на большом расстоянии от воды (Pomp. Mela II. 3.37).

В более расширенном варианте подобную информацию приводит римский автор Гай Юлий Солин (III в. н.э.) Он сообщает о том, что в Молоссии, где находится храм додонского Зевса, располагается гора Томар, вокруг которой бьют сотни родников. В Эпире же есть священный источник с самой холодной водой, который обладал свойством при погружении в него гасить все горящее и одновременно на расстоянии воспламенять при приближении различные предметы⁶.

Весьма важен пассаж из комментариев к «Энеиде» Вергилия римского грамматика Мавра Сервия Гонората (конец IV в.), который сообщает нам о том, что около храма рос огромный дуб, из под корней которого струился источник, по журчащим звукам которого вдохновленные жрецы передавали предсказания богов, и это журчание интерпретировала старуха по имени Пелиада и передавала людям⁷.

Современные исследователи переводят слова *anus* как старуха⁸. Но уж очень велик соблазн перевести это слово в наиболее употребляемом нами значении.

Логическая цепочка в принципе может быть примерно такова: отверстие (заднепроходное) – дыра – родник, из которого и бьёт вода. К тому же имя Пелиада производно от древнегреческого *πελεια*, что означает дикий голубь. Однако против подобной интерпретации можно выдвинуть два сильных аргумента. Во-первых, имя Пелиада стало собирательным для всех жриц Додонского ора-

кула. Во-вторых, могло ли нечто неодоушевленное с тем же названием передавать людям волю богов? Думается, все-таки едва ли.

Августин (конец IV - начало V в.) сообщает нам о том, в Эпире есть «другого рода источник, в котором, как и во всех других, тухнут горящие факелы, но не как в других – потухшие зажигаются»⁹.

Таким образом, все цитируемые авторы упоминают находящийся в Додоне чудесный источник, который, во-первых, тушит горящие факелы, – в чем нет ничего удивительного, и, во-вторых, обладает свойством зажигать потухшие факелы на расстоянии, что, в свою очередь, является чудом, и не может не вызывать у нас обоснованного скепсиса. Но, видимо, именно это известие вызвало наибольший интерес у римских авторов. И лишь один-единственный автор – Сервий – помимо всего прочего связывает наличие родника-источника с процедурой прорицания. Но и здесь некоторые исследователи весьма осторожны. По мнению Джонстона, зная о том, что жрицы слушали и толковали звуки (тот же шелест листьев), могло привести того же Сервия к идее, что в Додоне пифия также слушала журчание источника, нежели купалась в нем или пила из него воду, как это имело место в тех же Дельфах¹⁰.

При этом возникает вполне естественный в этой ситуации вопрос: откуда черпали свои сведения о додонском роднике-источнике римские авторы? А именно: лежал ли в их основе какой-либо древнегреческий автор, или же это плод их собственной информации или даже фантазии? Единственную путеводную нить на этот счет мы находим у Солина, который прямо указывает на первоисточник, из которого, скорее всего, черпали свои сведения все римские авторы. Это, без сомнения, Феопомп, к которому и восходит вся эта информация (... ut Theopompo placet – Solinus VII.2).

Насколько достоверным при описании данных событий может считаться этот автор IV в. до н.э., судить довольно сложно. Скорее всего, упоминание этих событий могло иметь место в его «Истории Филиппа II Македонского», когда события истории Македонии были тесно связаны с событиями эпирской истории. До нас дошел ещё один пассаж из работы Феопомпа, когда на его данные о количестве племен, населявших Эпир, ссылается Страбон (FgrHist 115F382), хотя при этом сам Страбон приводит несколько иное число (Strab. VII. 7. 5). Но при этом нельзя не отметить одну важную деталь. Судя по сохранившимся фрагментам биографии Феопомпа он не посещал территорию Эпира, поэтому к его данным относительно додонского родника можно относиться с большой долей скепсиса.

Могут ли в попытке обнаружения додонского источника нам помочь данные археологии? Греческий археолог С. Дакарис, досконально, буквально метр за метром исследовавший святилище Додоны, не обнаружил ничего подобного, хотя бы в малейшей степени напоминающего родник-источник¹¹. Более категоричен Джонсон, который прямо заявляет, что никаких следов упомянуемого родника до сих пор не обнаружено¹². Все это также побуждает нас весьма осторожно относиться к рассказам о додонском

роднике. К тому же наш скепсис усиливается ещё и потому, что никаких артефактов, хоть как-то символизирующих додонский родник-источник, обнаружить на территории святилища не удалось. Если на территории святилища в разное время обнаруживались фигурки и изображения Зевса, голубей, дуба или венков из него, треножников, медных котлов, то хоть что-то напоминающее нам родник-источник обнаружено не было.

Но в этом случае возникает вопрос об истоках происхождения данного символа и одновременно средства прорицания. В этой связи необходимо указать на ту особую роль, которую имела вода в этом районе Эпира. Он являлся и поныне является районом проливных дождей и ливней, во время которых бурные водные потоки стекали с близлежащих гор. Некоторые современные исследователи, отмечая в целом особое значение воды в Додоне, как таковой, связывают её с присущей додонскому Зевсу эпиклезы – *Naioi*, что большинством исследователей трактуется, как «водный»¹³.

Существует предположение, что воду из этого священного источника пила пифия (возможно, упоминаемая Сервием старуха Пелиада) накануне процедуры прорицания, а уже затем, и вдохновленная ею, озвучивала волю богов¹⁴. Подобная процедура, как известно, имела место в Дельфах, и возможно, здесь имеет место некое заимствование не древними, а уже современными авторами.

Интересную параллель со ссылкой на Плутарха приводит немецкий ученый XIX века Ю. Махниг. У германцев так называемые «священные жены» (или просто женщины), наблюдая за водоворотами в реках и прислушиваясь к шуму потоков, предсказывали возможное развитие событий (*Plut. Caes. XIX*)¹⁵.

Таким образом, подводя итоги вышесказанному, отметим, что сведения римских авторов о додонском роднике-источнике восходят к одному, во всяком случае, известному нам автору – Феопомпу. Хотя некоторые современные ученые, подобно французскому историку Г. Роше, сомневаются в значимости подобного символа Додоны, можно все-таки предположить, что если таковым он и являлся, то лишь весьма короткое время. Родник-источник, по нашему мнению, являлся хоть и незримым для нас, но все-таки символом Додонского оракула, память о котором донесли римские авторы, придав ему некоторые чудотворные и удивительные качества.

Примечания:

1. Латышев В.В. Очерк греческих древностей / В.В. Латышев. – СПб., 1888. – С. 178.
2. Franke P.R. Die Antiken Munzen von Epeiros / P.R. Franke. – Wiesbaden, 1961. – S. 320.
3. Curnov T. The oracles of the Ancient World / T. Curnov. – Cambridge, 2003. – P. 59; Nicol D.M. The oracle of Dodona / D.M. Nicol // Greece and Rome. – 1958. – V.5. – P. 139.
4. Наиболее отчетливо это проявилось в статье исследовательницы из Университета г. Янины Адрианы Гарциу-Татти, которая связывает культ водной стихии с появлением в Додоне культа богини Дионы, до-

- чери Океана (см. Gartzziou-Tatti A. L'Oracle de Dodone. Mythe et ritual / A. Gartzziou-Tatti // Kernos. – 1990. – P. 183.)
5. Machnig J. De oraculo Dodonaeo capita quinque / J. Machnig. – Breslay, 1885. – P. 7: In Dodone Jovis fons cum sit gelidus et immersas faces instinguat, si exstinctae admoveantur, accendit; idem meridie semper deficit, qua de causa vocat; mox incrensens ad medium noctis exuberat, an eo rursus sensim deficit» (Plin. Nat. hist.II. 228).
 6. In eo apud Molossis, ubi Dodonaei Jovis templum, Tomarus mons erat, circa radices nobilis centum, fontibus, ut Theopompo placet. In Epiro fons est sacer, frigidus ultra omnes aquas, ut spectatae diversitatis nam si ardentem in eum mergas facem, exstinguit; si procul ac sine igne admoveas suoapte ingenio inflammat (Solin. VII.2)
 7. Circa templum quercus immanis fuisse dicitur, ex cuius radicibus fons manabat, qui suo murmure sacerdotis instinctu deorum diversis oracula reddebat, quae murmura anus Pelias nomine interpretata hominibus disserebat (Servius. Comment. in Verg. Aen. I. 1.)
 8. См. например, Johnston S.I. Ancient Greek Divination. Oxford, 2008.
 9. In Epiro alium fontem, in quo faces, ut in ceteris exstinguuntur accensae, sed, non ut in ceteris, accenduntur extinctae – Aug. XXI. 5
 10. Johnston S.I. Ancient Greek Divination / S.I. Johnston. – Oxford, 2008. – P. 66.
 11. Dakaris S. Dodona / S. Dakaris. – Athens, 1996.
 12. Johnston S.I. – Op. cit. – P. 66;. См. также: Parke H.W. The Oracle of Zeus. Dodona, Olympia, Ammon / H.W. Parke. – Oxford, 1967 – P. 67.
 13. Parke H.W. – Op. cit. – P. 68; Обо всех существующих точках зрения по этому вопросу более подробно см.: Казаров С.С. Зевс NAIOI: попытки реконструкции / С.С. Казаров // Древности. Харьковский историко-археологический ежегодник. – 2013. – Вып. 12. – С. 324-327.
 14. Raschet G. L'sanctuaire de Dodone origine et moyens de divination / G. Raschet // Bulletin de l'Assosiation Guillaume Bude, 1962. – P. 97.
 15. Machnig J. – Op. cit. – P. 8.

Sarkis Kazarov

DODON SPRING: MYTHOLOGICAL FICTION OR HISTORICAL REALITY?

The article is devoted to the role played by spring among the symbolism of the Dodonean oracle. The author analyzes the complex of sources, narrative and archeological, about the relations between doves and sanctuary and in the wide context – the role of water in ancient Greek Mantika.

Key words: Dodon spring, oracle, Epir, Zeus, symbol, Feopomp, archeological finds.

Саркіс Казаров

ДОДОНСЬКЕ ДЖЕРЕЛО: МІФОЛОГІЧНА ФІКЦІЯ ЧИ ІСТОРИЧНА РЕАЛЬНІСТЬ?

Стаття присвячена ролі, яке відігравало джерело в символіці Додонського оракула. Автор аналізує весь комплекс наявних джерел, – наративних, літературних та археологічних, – що свідчать про зв'язки струмка зі святилищем, а також в ширшому контексті – значення води в старогрецькій мантіці.

Ключові слова: до донське джерело, оракул, Епір, Зевс, символ, Феопомп, археологічні знахідки.

Отримано: 11.03.2016.

Олеся Жданович
(Київ)

РИМСЬКА ІМПЕРІЯ ЕПОХИ ДІОКЛЕТІАНА І КОСТЯНТИНА: ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ

Зміст статті розкриває особливості політичного устрою та зовнішньополітичного становища Римської імперії за правління Діоклетіана та Костянтина. Автор характеризує адміністративно-управлінську, фінансову, релігійну реформи, зміцнення армії, конфлікти імперії з варварами та Персією; простежує боротьбу за владу та утвердження на престолі Костянтина.

Ключові слова: домінат, тетрархія, Діоклетіан, Костянтин, реформи, християнізація, варвари.

Римська імперія в IV ст. переживала свої доволі непрості часи. З приходом до влади імператора Діоклетіана розпочався новий етап розвитку держави, а з іншого боку – початок її поступового розколу на дві частини, фактично розпад єдиної імперії. Правління Гаю Валерію Аврелію Діоклетіаном (284-305 рр.) вважається початком періоду Пізньої імперії. Головною його особливістю стала зміна політичної системи з принципату, започаткованого Августом, на домінат. Основні відмінності між цими системами полягали в тому, що при принципаті імператор позиціонував себе не монархом, а лише першим серед сенаторів і громадян. Він мав найвищий авторитет і володів особливими повноваженнями. Діоклетіан запровадив домінат не раптово, адже для багатьох правителів після Августа був характерним авторитарний стиль правління. Система доминату ґрунтувалась на панівному становищі імператора (*dominus*) відносно усіх своїх підданих (колишні *cives* стали *subiecti*)¹. Головною опорою правителя стала армія і потужний бюрократичний апарат. Форму тогочасну правління можна охарактеризувати як військово-бюрократичну монархію². Домінат, сформований Діоклетіаном, проіснував до самого падіння Західної Римської імперії і був покладений в основу політичного ладу Візантії³.

Особливістю діоклетіанового правління була встановлена ним система тетрархії. Причинами її запровадження були цілком об'єктивні фактори. Імператор Діоклетіан не захотів правити з Риму і зробив своєю столицею місто на сході держави – Нікомедію.

Причин такого рішення було кілька. По-перше, для сходу імперії була не характерною наявність республіканських традицій в управлінні державою, на відміну від західної частини. Населення в цих регіонах традиційно виховувалося на засадах автократичної, деспотичної монархії. Тому звикнути до нової форми правління тут могли швидко і безболісно. Саме на це й розраховував Діоклетіан. По-друге, поблизу майбутньої столиці проходив кордон; звідси легше було контролювати набіги варварів на території держави. По-третє, схід імперії був економічно й культурно силь-

нішим, ніж захід. Західна Римська імперія ще не оговталась після кризи III ст., там окреслилась невідворотна тенденція до поступового занепаду. Тож далекоглядний імператор зробив правильну ставку саме на стратегічно й економічно вигідніший регіон для того, щоб повернути колишню могутність Римської держави, сформувати сильну і розвинену монархію.

Діоклетіан осів у Нікомедії, а на заході призначив своїм помічником (цезарем), а з 286 р. і співправителем (августом) свого близького друга і соратника Максиміана, надавши йому нове ім'я Геркулій. Це ім'я було взяте на честь сина Зевса і, таким чином, Максиміан ставав сином Діоклетіана. Адже префікс «Діо» в імені імператора вказував на його ототожнення з богом Зевсом.

Призначення співправителя мало дві причини. По-перше, одному неможливо було контролювати величезні простори імперії. Територія Римської імперії наприкінці III ст. сягала від Атлантичного океану на заході, Рейну, Дунаю і Чорного моря на півночі, Сахари на півдні до Сирійської пустелі та верхньої течії Євфрату на сході. Населення мало строкатий етнокультурний склад. Внутрішньополітична ситуація в країні кінця III ст. характеризувалась громадянськими війнами, військовими переворотами та численними політичними вбивствами. Зовнішні кордони імперії були недостатньо захищеними. Варварські племена з півночі та зі сходу здійснювали вторгнення на території римських провінцій, майже не зустрічаючи опору.

По-друге, як відомо, імператор Діоклетіан мав лише одну дитину від своєї дружини Пріски – доньку Валерію⁴. Тож, не маючи спадкоємців чоловічого роду, правитель змушений був шукати рішення проблеми престолонаслідування іншим способом. Рішення було досить неординарним і ризикованим, адже в результаті з'явилося кілька потенційних претендентів на імператорську владу.

Проте, навіть удвох з Максиміаном Геркулієм контролювати величезну територію було все важче. Тому було прийняте рішення надати можливість кожному августу обирати собі помічника – цезаря. Таким чином, була встановлена тетрархія – система, за якою управління Римською імперією покладалось на чотирьох осіб (два августа і два цезаря).

1 березня 293 р. Діоклетіан заявив, що в державі має бути двоє старших правителів, в руках яких знаходиться верховна влада, та двоє молодших. І після цього призначив своїм цезарем Гая Галерія, а Максиміан – Констанція Хлора (батька майбутнього римського імператора Константина Великого). Син Максиміана Максенцій залишився осторонь.

Для того, щоб зміцнити щойно запроваджену систему, августини всиновили цезарів і одружили їх зі своїми доньками. Галерій став чоловіком доньки Діоклетіана Валерії, а Констанцій Хлор одружився з падчерицею Максиміана Феодорою. Кожен цезар отримав в управління частину імперії. Діоклетіанові дісталась Фракія, Азія, Сирія, Єгипет; Галерію – Балкани (без Фракії); Максиміан володів Італією й Африкою; Констанцій Хлор отримав

Галлію і Британію. Таким чином, утворилось чотири двори, чотири уряди й чотири армії. Цезарі не мали законодавчої й фінансової влади. Головним їх обов'язком стало заміняти старших імператорів у військових справах і допомагати їм⁵.

Упродовж двадцяти наступних років система тетрархії працювала досить ефективно. За цей період були проведені кілька реформ – адміністративна, військова, податкова, монетна, видано едикт про тверді ціни. Звичайно, не всі реформи Діоклетіана були вдалимими. Особливо серйозні суперечності викликає його релігійна політика, проте він на певний час стабілізував ситуацію в державі, вивів її з кризи і заклав основи для подальшого становлення і розвитку Східноримської (Візантійської) імперії.

В контексті нашого дослідження доречно було б звернути увагу на адміністративні перетворення в епоху Діоклетіана. Для зручності управління провінції були істотно зменшені, але кількість їх зросла до 101 разом з містом Римом, яке мало статус особливого адміністративного округу. Очолювали провінції намісники. Кілька провінцій були зведені в діоцези, яких нараховувалось дванадцять: Схід (Єгипет, Кіренаїка, Сирія, Месопотамія, Аравія), Понт, Азія (Мала Азія), Фракія (з Нижньою Мезією), Мезія (з Македонією, Ахайєю, Епіром і Критом), Паннонія й Норик, Італія (з Рецією і Сицилією), Вієннський діоцез (південна Галлія), Галлія, Британія, Іспанія, Африка.

Очолювали діоцези вікарії, які були заступниками префектів преторія. Намісники провінцій, які називались ректорами, підпорядковувались вікаріям⁶. Західна частина імперії в цей час, як бачимо навіть з адміністративного поділу, вже втратила своє колишнє значення.

Новий адміністративний поділ потягнув за собою реформування і, в першу чергу, збільшення бюрократичного апарату. Новий державний апарат управління мав забезпечити імператору чіткий контроль над всією територією величезної імперії, попередити можливі сепаратистські виступи і народні хвилювання⁷. По всій імперії встановили єдину бюрократичну систему з низкою різноманітних інстанцій⁸.

Структура нового державного управлінського виглядала таким чином: на чолі був сам імператор. Важливим органом епохи домінувала Consistorium principis (імператорська рада), повністю підпорядкована Діоклетіану, його нарадчий орган. Характерною рисою реформ було відокремлення цивільної влади від військової. Такий розподіл влади дозволив якісно покращити систему управління як державними, так і військовими справами⁹.

Вищі державні чиновники мали такі ранги: Nobilissimi, Clarissimi, Perfectissimi, Egregii, Illustres, pectabiles. До складу «dignitates palatinae» (придворні посади) належали вищі чиновники в ранзі vir illustres: Praepositus sacri cubiculi – управляючий імператорським двором; Magister officiorum – начальник особистої канцелярії імператора і завідувач особистим складом двору; Quaestor sacri palatii – один з вищих чиновників, голова імпера-

торської Ради; Comes largitionum – управляючий казною і фінансами; Comes domesticorum – церемоніймейстер імператорського двору; Comes rei privatae – управляючий коштами на утримання імператорського двору.

До цього списку слід додати величезну кількість придворних посад, не пов'язаних з державним управлінням. Особливо слід відзначити імператорських агентів (*agentes in rebus*), які виконували контрольні і поліцейські функції та стежили за поведінкою чиновників на місцях. Іншою групою чиновників були *dignitates civiles* (цивільні посади). До їх складу входили *Praefectus Urbi* – зосереджували у своїх руках всю адміністративну й судову владу. Існувало також два префекта преторія. Їх компетенція була досить широкою, вони підпорядковувались безпосередньо імператору і мали владу над тими, хто обіймав військові посади¹⁰.

В контексті становлення автократичної держави необхідно було зміцнити армію і таким чином підняти політичну і військову міць. Стара прикордонна армія, створена ще за правління Септимія Севера, була доволі слабкою. Поряд із нею Діоклетіан сформував мобільні маневровані війська, які були розквартировані у містах і за наказом імператора формували невеликі загони, або ж великі армії, залежно від потреби держави. Прикордонні війська переважно складались з варварів-колоністів і були призначені захищати тільки свої ділянки кордону. Загальна кількість військ сягнула близько 500 тис. осіб¹¹.

Військова реформа, як і реформа державного апарату, потребували досить значних фінансових затрат. Тож були реформовані податкова і фінансова системи держави. Запровадили нову систему обкладення населення податками: основними стали прямі й поземельні податки. Все сільське населення обклали комбінованим подушно-поземельним податком – *capitatio iugatio*. Одиницею подушного податку вважалась голова (*caput*). Одиницею поземельного податку було ярмо, або упряжка волів (*iugum*), розміри якого коливались в залежності від якості землі і характеру насаджень¹².

Протягом 289-290 рр. було проведено перепис населення для точної розкладки податків. Щорічна сума податків встановлювалась терміном на п'ять років, через п'ятнадцять років здійснювали наступний перепис населення. Матеріальна відповідальність за сплату податків з колонів і рабів була покладена на землевласників, а за податки з міського населення відповідали куріали (члени курій – міських управ). Податкова реформа Діоклетіана сприяла зміцненню тенденцій до прикріплення частини населення до своєї землі, до своїх територій і власників. Прикріпленість до місця проживання гарантувала повне забезпечення скарбниці податками, а великим магнатам ще й постійну робочу силу¹³.

Для того, щоб відновити боєздатність армії, зміцнити імперську адміністрацію, тримати в покорі підданих, захищати кордони, вести наступальні війни, потрібні були чималі кошти. Для цього Діоклетіан спробував нормалізувати грошовий обіг, припинивши

карбування низькопробної монети. У 286 р. в імперії починають карбування повноцінної золотої монети. Була випущена також нова мідна монета. Ця реформа, на жаль, не мала результатів через реальну вартість золота, яка не відповідала заявленій і дещо заниженій вартості нової золотої монети. Дуже скоро імператор повернувся до старої практики карбування низькопробної монети.

У 301 р. для боротьби з високими цінами на предмети першої необхідності імператор видав *Edictum de pretiis venalium rerum* (Едикт про ціни на товари). Ним були встановлені максимальні ціни на такі товари – льон і лляні тканини, взуття, яловичину, баранину, ягнятину, свинину, на різні сорти вин тощо. Порушення такси дуже суворо каралося законом¹⁴. Едикт був скасований одразу ж після зречення Діоклетіана престолу у 305 р.

Характерно, що вже за правління Діоклетіана місто Рим втратило своє колишнє значення столиці величній імперії. Усі попередні правителі III ст. мешкали у традиційній резиденції римських імператорів на Палатинському пагорбі і насолоджувались усіма тими різноманітними благами, які тільки спроможна була надати їм столиця величній світовій державі. У Римі знаходився Сенат, який ще донедавна призначав і затверджував, а також усував імператорів¹⁵. До того ж, столиця була овіяна легендами, тут існувала велика кількість культових споруд традиційної римської релігії. Більшість розважальних закладів була зосереджена саме у Римі.

Однак, ситуація почала змінюватись, коли перед імперією постала реальна загроза нападів варварів. Необхідно було зміцнювати кордони. Система тетрархії, запроваджена Діоклетіаном не могла існувати ефективно, якщо б двоє, або більше співправителів сиділи в Римі. Тож сам імператор перебрався на Схід. Гадаю, що на це були й інші, більш особисті, причини, можливо, йому просто не подобався Рим. Але факт перенесення столиці у східну частину імперії при Діоклетіані запустив невідворотній процес розколу держави, а недалекому майбутньому і остаточно занепаду Риму.

Мешканці Риму та його околиць ще за Діоклетіана відчували зміну свого становища. Зовні це ще ніяк не проявлялось: особливі привілеї для городян дотримувались до завершення правління імператора. Продовжували будувати терми, роздавати хліб і влаштовувати публічні ігри. Але був один суттєвий політичний нюанс – сенат втратив свої колишні позиції. Співправитель Діоклетіана на Заході, Максиміан, звинуватив заможних сенаторів у прагненні владі¹⁶. Сам імператор взагалі не рахувався з сенатом, а самостійно проголосив себе августом і також без участі цього вищого органу затверджував своїх помічників. Коли Діоклетіан переніс столицю в Нікомедію, він запровадив при дворі характерний для східних деспотій церемоніал. Це фактично означало відхід від класичного римського імперського правління.

Зовнішня політика Діоклетіана була зосереджена в першу чергу на захисті кордонів імперії від нападів варварів. Імперія в цей час воювала з алеманами, франками, бургундами, мавританськи-

ми племенами, карпами і язигами. В результаті цих багатолітніх воєн імператору і його співправителям вдалося зміцнити кордони в північній частині держави. Діоклетіан вів війну в Єгипті, на який наступали різні південні народи. Потім відбулася чергова війна з персами за володіння Месопотамією і Вірменією. В результаті цієї війни перси відступили, а римляни утвердили свою могутність в Месопотамії, а також розширили кордони Вірменії¹⁷.

Упродовж довгих двадцяти років Діоклетіан і Максиміан уживалися разом без будь-яких серйозних ускладнень. Максиміан довіряв Діоклетіану і ставився до нього, як до рідного батька. Тож, цілком передбачуваним було зречення влади Максиміаном одразу ж після того, як це зробив Діоклетіан у 305 р.

Після цих подій Галерій і Констанцій Хлор стали августами. Цезарем Заходу став Флавій Валерій Север, а цезарем Сходу – Валерій Максимін Даза. Влітку 306 р. після смерті Констанція Хлора августом було проголошено його сина, Константина. Цьому сприяла підтримка римської армії, котра супроводжувала Констанція Хлора в експедиції в Британію під час походу на піктів незадовго до смерті августа. Для війська цілком природним було бажання підтримати сина померлого августа, вшанувавши таким чином його пам'ять.

Згодом розгорілася боротьба за владу, в якій загинув Север. Цезарем замість нього став Ліциній, котрому дісталася в управління Іллірія. Отже, станом на 308 р. імперією правили чотири законних правителя – Галерій, Константин, Ліциній і Максимін Даза.

Син же Максиміана Геркулія Максенцій, якого так жорстоко обділили владою, не бажаючи більше перебувати осторонь великої політики, зібрався разом з командуючими преторіанським військом недалеко від Риму, де його 28 жовтня 306 р. проголосили імператором, застосувавши при цьому застарілий термін «принцепс» (Zosim H.N. II, 9, 3).

Примітно, що інтереси Максенція збігалися з інтересами мешканців Риму. Останні були невдоволені зменшенням привілеїв та втратою містом свого колишнього значення як столиці імперії. Максенцій обіцяв відродити Рим, підтримував збереження привілеїв *populi Romani*, збільшив чисельність преторіанської гвардії, усіляко підтримував римські традиції, навіть назвав свого сина на честь першого легендарного правителя Стародавнього Риму – Ромулом¹⁸.

Настала епоха боротьби за владу, в результаті якої переміг Константин. Шлях цього імператора до влади був непростим і тернистим. Він народився у м. Нісса (Ніш) у Мезії в родині Констанція Хлора, котрий був на той час римським воєначальником і служив при дворі імператора Діоклетіана. Точна дата народження Константина достеменно не відома, в джерелах вона фіксується між 272 і 275 рр. (Euseb. V.C., I.5.; Socrat. H.E. I, 39, I; Sozomen. H.E., II, 34,3.) Можливо, навіть сам Константин не знав точного року свого народження¹⁹. Попри таку невизначеність, йому було близько двадцяти років, коли його батько отримав звання цезаря, розлучившись заради цього з матір'ю Константина Єленою і уклав-

ши політичний шлюб з Феодорою. Константин в цей час отримав посаду військового трибуна на Сході. (Lact. De Mort. Pers., 18, 10.)

Юність Константина пройшла при дворі Діоклетіана в Нікомедії, куди його відправили наприкінці III ст. чи то з метою виховання, чи як заручника. (Euseb. V.C., I.19; II, 51.) Майбутній імператор проявив себе там як здібний та обдарований юнак. Він любив військові ігри, брав участь у навчальних турнірах і військовій підготовці. У молодому віці у нього проявилися риси досить непоганого полководця, сміливого і відважного воїна. Це підмітив Галерій і став вбачати у Константинові потенційного суперника. У 305 р., після зречення Діоклетіана, Галерій зробив Константина своїм заручником, побоюючись, що той, маючи підтримку армії, зможе легко захопити владу в імперії.

Спроби нейтралізувати Константина були дуже ризикованими. Він користувався повагою серед громадян, особливо в армійських колах, тож це могло спричинити незадоволення серед багатьох його прибічників. Після низки невдалих спроб Галерія знищити Константина, останньому довелося тікати. (Euseb. V.C., I.12-30.)

Після смерті батька і здобуття звання цезаря, Константин, до смерті свого супротивника Галерія, поширював свою владу лише на колишню область батька. Основним його заняттям в перші роки цезарювання була охорона кордонів. Так, у 307 р. він вгамував франків на нижньому Рейні, розбудував найбільші міста на підвладних йому територіях – Августодун та Арелат²⁰.

Константину ще довго довелося боротися з претендентами на владу. У 312 р. ця боротьба закінчилася перемогою, коли війська останнього суперника Максенція були розгромлені в битві біля Мільвіанського мосту, поблизу містечка Червоні Скелі неподалік Риму.

З цієї битвою пов'язана легенда про навернення Константина у християнство. Напередодні вирішальної битви з Максенцієм він побачив у небі палаючого хрестоподібного стовпа з написом: «Цим переможеш!». Тієї ж ночі йому з'явився Христос і наказав зробити прапор з символікою побаченого знамення. Константин зробив так, а після того здобув блискучу перемогу над військом ворога (Socrat. H.E., I. 2.)

Після перемоги над Максенцієм Константин став одноосібним правителем Західної Римської імперії. У східній її частині утвердився його співправитель Ліциній, який після смерті Галерія 311 р. був проголошений августом. Таке спільне правління тривало до 323 р., доки Константин не розгромив армію Ліцинія.

В процесі боротьби за владу Константин зруйнував систему тетрархії, запроваджену Діоклетіаном. Він став одноосібним правителем, монархом. Період його правління по праву можна віднести як до Пізньої Римської імперії, так і до ранньосередньовічної Візантії.

У внутрішні політиці, особливо в галузі державного управління, Константин продовжував політику свого попередника імператора Діоклетіана. Був істотно розширений бюрократичний апарат – створено багато різноманітних державних посад з ши-

роками повноваженнями і значними привілеями (наприклад, звільнення від сплати податків тощо).

Діоклетіанова система тетрархії дещо трансформувалася. Різні частини імперії контролювали сини Константина. Були запроваджені чотири префектури: Схід, Іллірія, Італія, Галлія. Відповідно, на чолі цих префектур стояли чотири префекти преторія (сини імператора). Але, незважаючи на певний розподіл влади на місця між синами (в основному для захисту кордонів та контролю над місцевим населенням), Константином впроваджувалась ідеологія сильного єдиновладного правління. Така ідеологічна позиція корелювала з християнською доктриною.

Рішення імператора спочатку визнати християнство дозволеною релігією, а потім і перетворити її на панівну мало під собою цілком «земні» мотиви. Причому, панівне становище в союзі Церкви з державою належало імператорській владі, котра керувала церквою. Тут спостерігаємо чіткий цезарепапізм, характерний східній (православній) Церкві, на відміну від західноримської (католицької), де з часом утвердився папоцезаризм (коли головним у тандемі Папа Римський-імператор був Папа, а не імператор). Константин фактично керував Церквою, втручався у всі її внутрішні справи. Згодом це право було санкціоноване церковним та світським законодавством.

Життя простих людей в імперії було дуже тяжким. Люди ще не оговтались від кризи, відголоски якої ще сильно відчувались. Константин та його наступники розуміли необхідність стабілізації ситуації жорсткими методами. Централізація і бюрократизація держави потребувала жорсткого контролю над населенням. Усі спроби народного невдоволення жорстоко придушувались, люди перебували у постійній напрузі. Терор і соціальне пригноблення були запобіжними заходами імператора для зміцнення своєї влади і подолання кризи попереднього століття, як у внутрішньоекономічному, так і в політичному плані. Однак існував суттєвий підривний фактор – тотальна варваризація імперії. З огляду на досить суцільне становище простих людей, багато хто з них співчував варвавам, вважаючи їм меншим злом, у порівнянні з гнітом державних чиновників своєї держави.

Константин завершив розпочату Діоклетіаном військову реформу. В армії дедалі більше ставало найманців-варварів. Вони були вже всюди – у внутрішніх військах, у прикордонних корпусах та навіть серед особистої охорони імператора. Римляни масово відмовлялися служити у війську, чим сприяли його варваризації.

Основний вектор зовнішньої політики Римської імперії епохи Константина полягав у війнах з варварами. Ставлення до варварів у римлян було неоднозначним. З одного боку, вони сприймали їх як визволителів від гніту системи, допомагали їм громити маєтки знаті, а з іншого – ненавиділи за грабіжницькі набіги. У пізній період імперії варварів ставало дедалі більше і цей фактор був досить значним як у зовнішній, так і у внутрішній політиці Риму. У IV ст. одним з потужних векторів зовнішньої політики були сто-

сунки з готами. Готи у цей час зосереджувались на Дунаї. Проте, наприкінці століття на римські провінції з прикаспійських степів масово почали рухатись гуни. На своєму шляху вони підкорили і об'єднали навколо себе племена Північного Кавказу і Поволжя, утворивши таким чином певну федерацію племен: «... гуни пройшли повз землі аланів, котрі межують з гревтунгами і зазвичай називаються танаїтами, вчинили у них страшне винищення і спустошення, а з вцілілими уклали союз і приєднали їх до себе.» (Amm. Marc. XXXI, 3, 1.)

Для готів ці варвари становили реальну загрозу, тож вони звернулися до імператора Валента з проханням дозволити їм оселитись на територіях римських провінцій. Єдиною умовою Риму було повне роззброєння готів. Але ж цілком зрозуміло, що при масовому переході Дунаю ніхто ретельно не обшукував готів, тож багато хто з них таємно пронесли зброю зі собою.

Перехід через Дунай відбувся бл. 375 р., і упродовж наступних трьох років готи поводитись цілком пристойно і не турбували Імперію. Агресію спричинили самі римляни, а точніше, свавілля і насилля римських чиновників. Готи взяли зброю і почали нападати на землі Фракії. Імператор Валент закликав на допомогу Граціана, який воював в Галії з алеманами. Однак, Валент не дочекався підмоги і дав бій готам 9 серпня 378 р. під Адріанополем. В цій битві римляни зазнали поразки, імператор загинув, а частина армії перейшла на бік готів. Після перемоги готи безперешкодно почали розселятися на Балканах.

В часи правління Константина найбільшим ворогом імперії була Сасанідська Персія. Протистояння іранців і римлян продовжилось і після смерті Константина у 337 р.

Кінець IV ст. ознаменувався вторгненням на територію імперії кочових племен гунів. Амміан Марцеллін подає точну дату вторгнення гунів – 371 р. (Amm. Marc. XXXI, 3, 1.). Вони прийшли з середньоазійських степів величезними загонами. Спершу напали на аланів, потім розгромили остготську державу Германаріха, підкорили остготів та відтіснили їх до Подніпров'я²¹. Напади гунів на вестготів змусили останніх шукати підтримки у Римській імперії.

Про появу гунів на території Європи писали Зосим, Агафій Міринеїський та інші. Всі вони переказують легендарну оповідь про те, як поранений олень показав дорогу мисливцям переправу через море. Цим скористались гуни і таким чином потрапили на територію Європи (Zosim, 4, 30).

Агафієм писав про гунів: «народ гунів колись мешкав навколо тієї частини Меотідського озера, яка повернена на схід, і жив північніше річки Танаїс, як і інші варварські народи, котрі проживали в Азії за Імейською горою. Усі вони називались гунами або скіфами. По племенам же окремо одні з них називались котрігурами, інші утігурами, деякі ультізурами, інші вуругундами. Через багато століть вони перейшли в Європу чи дійсно проведени оленем, як переказує легенда, чи внаслідок іншої випадкової причини.... У всякому разі, вони перейшли Меотідське озеро, яке

раніше вважалось непрохідним, розповсюдились по чужій території та завдали її мешканцям великого лиха своїм неочікуваним нападом...» (Agath. 5, 11).

Основні сили гунів рушили, без сумніву, на захід через степи, однак, деякі орди одразу ж після того, як ступили на землі Європи, прийшли у Прикавказькі степи та в Тавриду²².

Отже, період доміну – правління Діоклетіана і Константина – започаткував нову епоху в історії Римської імперії. Епоха античності завершувалась, західна частина згодом виявиться плацдармом для розвитку нових держав – варварських королівств, на основі яких постане нова європейська цивілізація. У Східній частині Римської імперії відбувався перехід до нового цивілізаційного ступеню розвитку – майбутньої величної християнської імперії, якій судилося проіснувати близько тисячі років і залишити неоціненний спадок для багатьох народів не тільки Європи, але й кочового світу.

Примітки:

1. Покровский И.А. История Римского государственного права / И.А. Покровский. – СПб., 1918. – С. 136.
2. Ковалев С.И. История Рима / С.И. Ковалев. – Л., 1986. – С. 658.
3. Князький И.О. Император Диоклетиан и закат античного мира / И.О. Князький. – СПб. : Алетейя, 2010. – С. 1.
4. Буркхард Я. Век Константина Великого / Я. Буркхард. – М., 2003. – С. 35.
5. Amm. Marc. Res Gestae. – XIV. – 11, 10.
6. Про реформи Діоклетіана див.: Машкин Н.А. История Древнего Рима / Н.А. Машкин. – М., 1947. – С. 544-545; Ковалев С.И. История Рима... – С. 662; История Древнего Рима / под ред. В.И. Кузищина. – М., 2001. – С. 325-327.
7. Князький И.О. Император Диоклетиан и закат античного мира... – С. 47.
8. История Древнего Рима... – С. 327.
9. Князький И.О. Император Диоклетиан и закат античного мира... – С. 49.
10. Там же. – С. 49-50.
11. Ковалев С.И. История Рима... – С. 663.
12. Там же.
13. История Древнего Рима... – С. 325.
14. Ковалев С.И. История Рима... – С. 665.
15. Буркхард Я. Век Константина Великого... – С. 46.
16. Там же. – С. 47.
17. Машкин Н.А. История Древнего Рима... – С. 549-550.
18. Curran J. R. Pagan City and Christian Capital: Rome in the Fourth Century / J.R. Curran. – Oxford : Oxford University Press, 2000. – P. 51-54.
19. Див.: Jones A.H.M. Constantine and Conversion of Europe / A.H.M. Jones. – London : The Universities Press, 1948. – P. 1-2.
20. Gwatkin William E.Jr. Roman Trier / William E.Jr. Gwatkin // The Classical Journal. – 1933. – Vol. 29. – P. 3-12.
21. Кулаковский Ю.А. Прошлое Тавриды / Ю.А. Кулаковский. – К. : Стило, 2001. – С. 132-133.
22. Там же. – С. 133.

Olesia Zhdanovych

**ROMAN EMPIRE IN DIOKLETIAN'S AND KONSTANTIN'S AGE:
BASIC TRENDS OF POLITICAL HISTORY**

The content of the article reveals the features of political order and international position of the Roman empire under the rule by Diokletian and Konstantin. An author characterizes administrative, financial, religious reforms, consolidation of army, empire wars against barbarians and Persia; traces a struggle for power and Konstantin's strengthening on the throne.

Key words: *dominat, tetrarchy, Diokletian, Konstantin, reforms, conversation to Christianity, barbarians.*

Олеся Жданович

**РИМСКАЯ ИМПЕРИЯ ЭПОХИ ДИОКЛЕТИАНА И КОНСТАНТИНА:
ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ**

Содержание статьи раскрывает особенности политического строя и внешнеполитического положения Римской империи во время правления Диоклетиана и Константина. Автор характеризует административно-управленческую, финансовую, религиозную реформы, укрепления армии, конфликты империи с варварами и Персией; прослеживает борьбу за власть и утверждение на престоле Константина.

Ключевые слова: *доминат, тетрархия, Диоклетиан, Константин, реформы, христианизация, варвары.*

Отримано: 16.03.2016.

УДК 94(477.82)«6-13»

Олександр Головко
(Київ)

**ФОРМУВАННЯ ВИЩОЇ ВОЛОДАРСЬКОЇ ВЛАДИ
В ЗАХІДНІЙ І ЦЕНТРАЛЬНІЙ ЄВРОПІ В ДОБУ РАНЬОГО
ТА КЛАСИЧНОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ**

В статті розглядається питання про становлення королівської, а згодом імператорської влади в Західній і Центральній Європі в добу формування там нових державних утворень в період раннього і класичного середньовіччя. Показано тісний зв'язок у розвитку вищої володарської влади із життям та ідеологічними постулатами християнської церкви.

Ключові слова: *«rex / король», «βασιλεύς / василевс», «imperator / імператор», «dux / герцог, князь», королівська влада, імператорська влада, римський папа.*

Становлення в середині I тисячоліття н.е. в західній частині Європи нових за сутністю державних формувань нерозривно пов'язано з функціонуванням державної влади, носієм якої була влада володарів, перш за все влада королів. Дослідження системи володарської влади дає важливий матеріал в контексті розвитку середньовічного світу для з'ясування рівня суверенності як носія державної влади, так і самого державного формуван-

ня, сприйняття цього формування іншими державами, розгляду системи міждержавних відносин цього формування з оточуючим світом.

В рамках християнського світогляду в ідеологічному житті середньовічної Європи вже в добу раннього середньовіччя панували загальні концепції існування вселенської християнської імперії. Їх виникнення є наслідком діяльності християнських ідеологів, починаючи від Августина Блаженного. В основу цих доктрин християнського світосприйняття була покладена створена на підставі Святого письма і праць Отців церкви періодизація історичного процесу за чотирма імперіями, які послідовно змінювали одна одну. Вона стала стрижнем візантійських та західноєвропейських політичних концепцій, поширювалася в державних трактатах та історичних працях. Згідно з поглядами одного з Отців церкви, Євсевія, після Вавилонського світового царства починається володарювання Персидської держави, яку послідовно змінюють на міжнародній арені держава Олександра Македонського і Римська імперія. Остання, згідно з поглядами християнських ідеологів, не загинула в V ст., продовжувала існування після Великого переселення народів в сучасну їм історичну епоху, тобто мав місце процес продовження імперії (*translatio imperii*)¹. Претензії на «заземлення» такої імперії перш за все висунули візантійські василевси, які вважалися намісниками бога на землі.

Візантійський василевс до кінця VIII ст. вважався юридичною главою існуючих християнських держав і в уявленнях про вищу владу, які існували в Західній Європі². Офіційним титулом глави Візантійської імперії був титул «во Христі вірний імператор і самодержець Рومهїв» (*ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ αυτοκράτωρ Ῥωμαίων καὶ παντὸς βασιλεὺς*).

Під час утворення так званих варварських держав на території колишньої Західної Римської імперії титул місцевих племінних вождів «dux» («вождь», «герцог» або «князь») поступово стає визначенням глав ранніх політичних формувань, а з появою великих територіально-політичних утворень на базі кількох герцогств починає вживатися значніший в ієрархічному сенсі титул «гех» («цар», «цар»).

Римський історик II ст. н.е. Корнелій Тацит вказує на існування у германців носіїв влади, яких він називав титулом «гех» і титулом «dux»³. В добу Великого переселення народів джерела застосовують перший титул відносно вождів практично всіх знакових народів, які брали участь у тодішніх подіях, тому помилово було б дивитися на таких носіїв влади лише як виключно керівників одного племені.

За прерогативами, а не тільки за потужністю, в середині I тис. н.е. влада носіїв титулу «гех» була більш значною, ніж влада звичайних племінних князів. Перші були головними воєначальниками, вони представляли свою спільноту у переговорах з іншими державами та народами. Носії титулу «гех» також були гарантами суспільного порядку, виконували функції суддів та керували ви-

конанням рішень влади (говорячи сучасною мовою, були виразниками поліцейської влади).

Носії титулу «гех» були вихідцями з однієї родини. Язичницькі традиції пов'язували їх походження від богів. З представників цієї родини громада обирала нового володаря замість померлого. Згодом влада цих володарів по мірі розвитку суспільства перетворюється з обмежено обраної на спадкову. На етапі такого переходу старі володарі часом пропонували громаді обрати свого наступника із числа членів його роду.

Давні германці іменували своїх володарів словом «*kunin-gaz*», дещо пізніше у скандинавів було поширено найменування «*konungr*», а англосаксів – «*cyning*». У подальшому в англійській мові ми зустрічаємо визначення глави держави як «*king*», у германській – «*König*», шведській – «*kung*», норвезькій – «*konge*». В романомовних країнах титул таких володарів походить від латинського їх визначення «*гех*», а саме у французькій мові «*roi*», іспанській – «*rey*», італійській – «*re*», румунській – «*rege*», португальській – «*rei*».

Слов'янський відповідник титулу «гех» – «король» (на польській «*król*», на словацькій – «*kráľ*», на чеській – «*král*», на словенській і хорватській – «*kralj*», на сербській «*краль*», на болгарській і македонській – «*крал*») – походить від імені глави Франкської держави короля, а згодом імператора Карла Великого (латиною – *Carolus Magnus*) (768-814 рр.), постать якого стала підставою для формування в ідеологічному житті католицького світу парадигми ідеального володаря, виникнення величезної кількості епічних сказань та легенд⁴. Від слов'ян цей титул був запозичений візантійцями у формі «*кралус*», угорцями – «*király*», литовцями – «*karalius*», латишами – «*karalis*». Відомий спеціаліст із дослідження угро-фінських і самодійських мов Є.А. Хелімський, розглядаючи тему запозичення угорцями титулу «*király*», вважає, що це запозичення відбулося від південних слов'ян (вихідне – «*kral'ъ*»), але не напряму, а за посередництвом тюркського населення (можливо, кабарів) у добу переселення його разом із уграми до Паннонії в умовах існуючої тоді угро-тюркської двомовності⁵. Цей висновок дозволяє припускати вірогідність використання слова «*király*» і на схід від Паннонії тюркським населенням Північного Причорномор'я, перш за все печенігами.

В період становлення «варварських» королівств їх ідеологи (такі, наприклад, як Боецій, Кассіодор, Йордан у остготських королів) прагнули обґрунтувати владу своїх володарів за допомогою існуючих пізньоримських уявлень про носіїв державної влади, знайти їх місце в ієрархії римських владомощів⁶. Нагадаємо, що останній акорд історії Західноримської імперії стався 4 вересня 476 р., коли варварський полководець Одоакр позбавив влади останнього імператора зазначеної імперії Ромула Августула (прізвисько «Августула» дослівно перекладається як «Августьонок»). Але формально останнім імператором цієї держави після 476 р. слід вважати Юлія Непота. Останній вже був імператором в Римі в 474-475 рр., поки його не позбавив влади батько Ромула Августула полководець Флавій Орест.

Після вересневих подій 476 р. на вимогу східноримського імператора Зенона (474-491 рр.) Одоакр, який отримав від константинопольського двору звання патриція і «короля Італії», мав факт відновлення влади Юлія Непота. Але той 476 р. до Італії не повернувся, а перебував в Далмації. В 480 р. Юлія Непота вбили власні охоронці. З цього часу вже не тільки фактично, а й формально і юридично практика імперського життя в Західній Європі перервалася. Одоакр відправив регалії імператорської влади в Константинополь до східноєвропейського імператора Зенона, який став єдиним володарем усього християнського світу. В той же час чимало інших варварських «королів», у тому числі і потужний франкський король Хлодвіг, визнали себе васалами візантійського імператора.

О.Р. Корсунський зазначав, що «під впливом римських політичних і юридичних установ і ідей королівська влада як традиція за лічені роки із органу військової демократії переросла в орган державної влади»⁷. Відзначаючи це, слід зазначити, що слово «гех» у зазначених «варварських» ідеологів використовувався і для найменування негерманських володарів, які за своїм військовим і політичним потенціалом, на їх думку, були близькими до зазначених володарів «варварських» королівств. Так, наприклад, у готського історика Йордана терміном «гех» названі не тільки германські володарі, а і володарі гунів (Атілла, Баламбер) аланів (Беоргус, Бож), персів (Дарій) та ін.⁸

На динаміку змін у житті королівської влади в час раннього середньовіччя, що відбувалися з поширенням християнської ідеології, звертає увагу Марк Блок: «... переворот в сфері релігії завдав нищівного удару тому розумінню сакральності королівської влади, яка була розповсюджена серед германців; християнство позбавило його природної опори – місцевого язичництва»⁹. З.В. Удальцова, досліджуючи історію остготської Італії, відзначає зростання ролі королівської влади на початку VI ст. в часи короля Теодоріха Великого. Дослідниця звертає увагу на систему відносин Остготського королівства і Східної Римської імперії. Переговори з Константинополем, визнання імператорським двором Теодоріха королем мало велике значення для зміцнення позицій остготів в самій Італії, так і впливало на престиж Остготського королівства на міжнародній арені¹⁰.

Певні зміни в розвитку ставлення до влади королів відбулися у франків в VII–IX ст. Як відомо, з середини VII ст. у франків має місце послаблення влади королів з династії Меровингів, водночас зростає роль королівських мажордомів, які з початку були головними чиновниками при королях, проте згодом стали фактично керівниками держави. Серед мажордомів відомі прізвища єпископа Арнульфа Мецького, Піпіна Ланденського і його сина Грімоальда. При мажордомі Піпіні Геристальському посада мажордома стає спадковою, а його титул мав форму «*dux et princeps Francorum* (князь і володар франків)». Син Піпіна Геристальського Карл Мартелл увійшов до історії як переможець

арабського воєначальника Абд ар-Рахмана Абдурахмана у битві при Пуат'є 10 жовтня 732 р. Саме ця битва показала велику силу влади мажордомів, які здійснили знакові воєнні і господарські перетворення у Франкській державі, що призвело до переходу королівської влади від Меровингів до Каролінгів.

Виникає питання, чому франкські мажордоми тривалий час терпіли існування безсилим, але формально правлячих Меровингів. Однозначно, що це було пов'язано із германськими традиціями шанування представників королівського роду. В конкретній практиці життя франкського суспільства траплялися постійно факти вбивства Меровингів, проте існуючі традиції стояли на заваді спробам забрати у цього роду королівські чесноти.

Лише в середині VIII ст. син Карла Мартелла Піпін Короткий вирішив позбавити короля Хільдеріка III з роду Меровингів номінальної влади і проголосити себе королем франків. Для утвердження в новій якості Піпін використав авторитет християнської церкви, а саме – підтримку римського папи Захарія. В 750 р. мажордом відправив до Захарія посольство, яке мало зняти всі перепони у питанні організації королівської влади у франків. Посли запитали у Захарія: чи є справедливою ситуація, коли королем є людина, яка не має реальної королівської влади? Захарій, який розраховував на підтримку франкського мажордома, заявив, що королем має бути той, хто має реальну володарську владу і дав згоду християнській церкві на те, щоб Піпін став королем. Після повернення посольства, в листопаді 751 р. Піпін зібрав у Суассоні загальні збори франкської знаті, на яких його було обрано королем¹¹. Хільдеріка III зробили ченцем Сен-Бертенського монастиря. В травні 752 р. архієпископ Майнца Боніфацій коронував та помазав на царство Піпіна як нового короля франків.

З цього часу відбулося піднесення ролі володаря з титулом «гех» до статусу «Помазаника Божого (Christus Domini)». З цього часу його постать стає особою недоторканою. Будь-який заколот проти нього розглядається як святотатство. Священний характер влади носія титулу «гех» визначається тепер не через походження його та його родини від богів, а формується обрядом коронації, обрядом помазання на володарювання, після завершення якого він стає представником Христа у свого народу¹².

Події середини VIII ст. у Франкській державі, а саме процес зміни династії Меровингів династією Каролінгів став важливим прецедентом у подальшій історії королівської влади в Західній Європі. Від цього часу у політичному житті католицьких країн виникає ідеологічний механізм переходу влади від представника однієї династії до представника іншої в умовах згасання або ослаблення попереднього королівського роду. Для легітимізації такої зміни необхідно було провести певні церемоніальні дії, що мали дві складові – світську і церковну. Світська складова передбачала підтримку нового монарха правлячою елітою держави, що частіше всього відбувалася шляхом проведення зібрання представників знаті. Під час таких зборів часто оформлялася система взаємин

між новим володарем і його найближчим оточенням. Церковна складова включала протокольні церковні дійства, перш за все процедуру помазання на царство та коронацію нового монарха.

Як відомо, наприклад, пізніше, наприкінці X ст., відбувається процес ослаблення влади королів з династії Каролінгів, головною проблемою яких виявилась нездатність організувати реальний опір нападам норманів на французькі землі. Це дало привід графам паризьким заявити претензії на найвищу владну позицію в державі. Врешті-решт це призвело до появи короля з нової династії Капетингів – Гюга Капета, який на той час вже мав титул герцога франків. Помазання на царство та коронація відбулася 3 липня 987 р. у м. Нуайон. Зазначимо, що новий король мав досить авторитетне походження, оскільки по батькові був внуком західно-франкського (французького) короля Роберта I, а по матері – східно-франкського (германського) короля Генріха I Птахолова.

Прихід до влади в Англії в середині XI ст. нормандської династії Вільгельма Завойовника мав також ідеологічні аспекти. Здовго до поразки в 1066 р. англосаксонського короля Гарольда його суперник Вільгельм провів велику кампанію з дискредитації свого суперника, заявив про свої начебто законні права на англійський трон. Похід північнофранкських рицарів через Ла-Манш мав підтримку римського престолу, а невдовзі після розгрому англосаксів під Гастингсом у вересні 1066 р. у Лондоні було проведене дійство, яке мало легалізувати право владарювати нового господаря Англії. У Вестмінстерському соборі в присутності вищих релігійних і світських діячів відбулася коронація нового англійського монарха, який приніс клятву-обіцянку бути гарним володарем для своїх підданих.

Події VIII ст. свідчать про значне зростання ролі католицької церкви в західноєвропейському світі. Саме в цей час завдяки союзу спочатку з франкськими мажордомами, а згодом королями з династії Каролінгів папство зміцнює свою владу у протистоянні з лангобардами, створює в центрі Італії власну світську державу – Папську область (патронімію), а згодом римські першоєрархи починають активні дії у напрямку реалізації давнішніх планів обмеження впливу візантійських василевсів і патріархів у християнському світі.

Як вже відзначалося, до кінця VIII ст. в Західній Європі не ставилось під сумнів лідерство візантійської і церковної влади в християнському середовищі. Проте така ситуація не влаштувала римських понтифіків, які прагнули домогтися першості в системі управління християнськими країнами. В цьому прагненні римська курія вирішила використати факт зростаючої потуги Франкської держави на чолі з королем Карлом Великим для реалізації власного плану обґрунтування і розбудови прийнятної для західної церкви системи державного управління християнського світу. Приводом для цього стали події в Візантії. В останнє десятиліття вказаного VIII ст. тут загострюється боротьба між іконоборниками і іконошанувальниками, що вилилося в узурпацію влади в Імперії Іриноу, яка позбавила влади, запроторила у в'язницю і осліпила свого сина

Константина VI. Правління жінки-узурпатора в Константинополі, яка де-факто оголосила себе василевсом, викликала негативну реакцію в Західній Європі, яка активно підігрівалася римською церквою. Римські ієрархи заявили про відсутність реальної імператорської влади в Константинополі, заявили про необхідність її відновлення, висловили претензії, що таке відновлення має стати у справжньому духовному центрі християн – Римі.

Все це стало прелюдією подій кінця 800 р., коли 25 грудня на Різдво король франків Карл був коронований у Латеранському соборі Риму папою Левом III як імператор (*imperator*)¹³. Офіційний титул володаря мав наступну форму «*Karolus serenissimus augustus a Deo coronatus magnus pacificus imperator Romanum imperium gubernans qui et per misericordiam dei rex Francorum atque Langobardorum* (Карл милостивіший, августійший, що був коронований Богом, великий володар-миротворець, государ Римської імперії, милістю Божою король франків і лангобардів)».

25 грудня 800 року під час різдвяної урочистої служби папа Лев III здійснив коронацію короля Карла як імператора. Франкський придворний літописець Ейнхард пише, що певний час після церемонії Карл висловлював невдоволення цим проголошенням: «*Quo tempore imperatoris et augusti nomen accepit. Quod primo in tantum averatus est, ut adfirmaret se eo die, quamvis praecipua festivitas esset, ecclesiam non intraturum, si pontificis consilium praescire potuisset* (Саме тоді він прийняв титул Імператора і Августа, чого спочатку не бажав і говорив, що, як би знав заздалегідь про задум папи, то не пішов у той день до церкви, не дивлячись на те, тоді мало бути одне з головних свят)»¹⁴. Дехто з істориків вважає, що ця позиція франкського короля була проявом уявної скромності або дипломатичної гри.

Дійсно навряд чи факт коронації був несподіванкою для Карла, оскільки за декілька днів до Різдва в Римі відбувся церковний собор, на якому відзначалось, що християнський світ фактично не має імператора (влада Ірини в Константинополі не тільки не визнавалась, а й засуджувалась), ставилось питання про відновлення імперської влади в Римі. Чи міг в таких умовах Карл бути незадоволеним проведеною коронацією? На це питання можна дати цілком ствердну відповідь. У франкських вищих колах ідея піднесення рівня влади володаря була популярною, але водночас слід звернути увагу на те, як проходила церемонія коронації. За своєю формою вона не могла сподобатися Карлу і його оточенню. Першим моментом було те, що головним суб'єктом дії в ній був папа Лев III. Другим моментом було те, що за процедурою Карл ставав володарем римського народу, що не могло не викликати проблему у його відносинах з іншими країнами християнського світу¹⁵.

Проголошення імператором Карла не могло, в умовах уявлень про єдину християнську імперію, не викликати напруги у взаєминах з Візантією. Франкський володар одразу відчув, що християнський схід не поспішає коритися йому, що невдовзі призвело до нечуваної дипломатичної пропозиції. Карл, який перед цим чима-

ло разів був одруженим, послав до Константинополя посольство з пропозицією Ірині одружитися. Здається, така ідея не могла не влаштувати і амбітну володарку Візантійської імперії, оскільки коронація Карла ще більше послаблювала позиції імператриці в очах підданих. За Ксантенсиськими анналами, Ірина теж надсилала посольства до Карла, щоб досягти прийнятних для неї домовленостей («Imperatrix de Constantinopoli misit legatos ad Karolum rasem confirmare inter Francos et Graecos (Імператриця направляла до Карла послів, щоб укласти мир між франками і греками)¹⁶»).

Проте факт перебігу переговорів не міг пройти повз увагу її ворогів в найближчому оточенні. Навряд чи потенційний союз Карла та Ірини схвально сприймався б і керівництвом римської церкви. Врешті-решт 31 жовтня 802 р. в Константинополі був здійснений державний переворот, в результаті якого Ірину усунуто від влади, а візантійським василевсом став Никифор I. Реально сталося те, чого за тодішніми ідеологічними уявленнями не могло бути: в християнському світі виникло дві імперії з двома імператорами.

Упродовж наступних десяти років конфліктна ситуація була вирішена, але наслідки коронації 800 р. позначилися на майбутньому. Ця подія стала черговим кроком у процесі розколу християнського світу, вона сприяла зміцненню позицій папства (в майбутньому утвердилась традиція обов'язкової коронації західних імператорів в Римі).

Зазначимо, що Никифор не визнав імператорської гідності Карла. В 806-810 рр. франкський володар завоював візантійські на той час володіння – Венецію і Далмацію, що примусило константинопольський двір піти на переговори. В 812 р. новий василевс Михаїл I визнав імператорський титул Карла, а той повернув грекам Далмацію і Венецію.

На завершення цього сюжету зазначимо, що грудневі події 800 р. не означали заміни титулу короля титулом імператора стосовно Карла Великого. У подальшому він був і імператором, і королем. Аналогічно не змінювалися титули у германських королів, які, починаючи з другої половини X ст., ставали «римськими імператорами».

Отже, з часів правління Карла Великого внаслідок завойовницьких війн франкських феодалів набуває реального політичного змісту в Західній Європі тенденція до «renovatio imperii (відродження імперії)», яка відбивала претензії володарів Франкської імперії щодо панування в Західній Європі¹⁷. Зазначимо, що в 812 р. акт коронації Карла Великого були вимушені визнати і в столиці Візантійської імперії Константинополі¹⁸. З цього часу коронація в Римі стає обов'язковим атрибутом в інвеститурі західних королів імператорськими інсигніями. Імператорський титул недовго проіснував у нащадків Карла Великого: на межі X ст. послаблення франкських державних утворень, що виникли після Верденського договору 843 р., призвело до зменшення політичної влади їх монархів. Але «імперська ідея», яка завжди пов'язувалася з реальними планами володарів, залишалася життєздатною і надалі.

Слід, однак, зазначити, що світські монархи Західної Європи (навіть в період найбільшої могутності) не зуміли повністю підкорити собі папство, хоч спроби в цьому напрямку ними робились постійно. Ідеологічним забезпеченням такої політики стала концепція «цезарепапізму», тобто залежності римської курії від імператора. В свою чергу, папський престол, особливо з середини XI ст., створює свої вселенські теологічні концепції, що відбилися у відомому документі папи Григорія VII «*Dictatus papae*» і теорії «папоцезаризму», де «Римська імперія» трактується як світський меч в руках церкви Божої і її глави – римського папи¹⁹.

Як відзначає відомий фахівець з середньовічної політичної теології Е. Канторович, західноєвропейські імператори постійно висловлювали претензії на свою зверхність в духовній сфері, а папи заявляли про те, що вони є носіями вищої світської влади. Духовні і світські лідери християнського суспільства постійно навізаєм «позичали» владні інсигнії. Так, папи прикрашали свої тіари золотими коронами, носили імператорський пурпур, а під час процесій перед понтифіками почт ніс імператорські прапори. Імператори носили під своєю короною мітру, одягали духовний одяг і отримували під час коронації єпископське кільце²⁰.

Одним зі спірних питань, які призвели в XI ст. до тривалої боротьби між папами і імператорами, було питання про зверхність їх над суверенними володарями католицької Європи – королями. І імператори, і папи вважали останніх своїми васалами. Відомо, що на початку XIII ст. папа Інокентій III піддав інтердикту (відлученню від церкви) декількох королів, у тому числі англійського і французького.

В середині ж X ст. претензії на одержання імперської корони висувають германські королі. Германське політичне формування IX ст. виникло внаслідок розпаду Франкської імперії і складалось з декількох земельних утворень, в основі яких були конкретні племінні союзи – саксів, франків, баварів, швабів тощо. До завоювання їх Карлом Великим вони ніколи не були об'єднані в одну адміністративно-політичну спільність. На базі означених земельних утворень виникли політичні організми, які отримали назву «племінних герцогств (або князівств)». Попри таку племінну роз'єднаність частин спочатку Східнофранкського королівства, а згодом Германського, велику силу володарів конкретних германських герцогств, в германському політичному формуванні були певні елементи централізованості, ознакою якої був інститут королівської влади. Останнім королем із династії Каролінгів в Германії був Людовик VI Дитя, після якого влада володарів починає належати представникам тих чи інших герцогських родів. З 936 по 1024 рр. в Германії правили королі з Саксонської династії, а з 1024 по 1125 рр. – королі з Франконської династії. В середині X ст. у зв'язку зі значною увагою германської верхівки до ситуації в Італії виникає питання про набуття германським монархом титулу імператора²¹.

В 962 р. папа Іоанн XII коронував імператорською короною представника саксонської династії Оттона I²². З цього часу кожен

новий германський король повинен був упродовж свого правління здійснити подорож до Риму: без цього він не міг вважатись «римським імператором». Така нестійкість імператорської корони на голові саксонських, а пізніше (з XI ст.) франконських королів, безперервна боротьба з герцогами в самій Германії, незадоволення італійського населення постійними вторгненнями з півночі германських військ, опозиція римських пап, інших монархів Західної Європи зростаючим претензіям германських монархів на світове панування, багато в чому пояснюють присікливе ставлення Оттона I та його нащадків до титулатури сусідніх з Германією держав: Польщі, Чехії та Угорщини, які в X ст. починають відігравати значну роль у міжнародному житті Європи.

В обігу у слов'ян Центральної і Східної Європи, у тому числі і у міжнародних відносинах, з давніх часів відносно володарів використовувався загальнослов'янський титул «князь» (польський – «kniiaz», чеський – «kniže», сербохорватський – «knez» та ін.). Як вважають науковці, цей титул походить від давньослов'янського визначення «kъnedъ», а той був позичений з давньогерманського «kuningaz»²³. Останній близький до давньоскандинавського найменування верховних володарів «конунг» (давньоскандинавська назва «konungr», давньоанглійська – «cuning»). В добу розвинутого середньовіччя від зазначених дефініцій, на що ми вище вже звертали увагу, походить форма титулу «король» («king», «König», «kung», «kongе»).

В ідеологічних уявленнях слов'ян до запровадження християнства князь (dux) був самодостатнім володарем, титул якого не потребував конкретизації і підвищення рангу в титулярному плані. Проте ситуація змінилася після запровадження християнства, оскільки володарі сусідніх західних країн носили титул «гех» (тобто король). Тому володарі країн, які прийняли християнство і мали титул «dux» (герцог, князь), після входження їх країн в ідеологічну систему Західної Європи, прагнули отримати більш авторитетний в католицькому світі титул суверенного монарха – «гех» («король»). Ці намагання викликали незадоволення не лише у верховного володаря Германії, який довгий час був тільки «римським королем»²⁴ (він, як зазначалось, отримував статус імператора лише після коронації в Римі папою!), а й германських герцогів (князів). Останні не бажали зростання суверенітету сусідніх країн в умовах здійснення ними активної східної політики, яка в застарілій літературі часто називалася політикою «натиску на Схід» («Drang nach Osten»).

Дещо незвичною була поява королівського титулу в угорців. Вожді угорських племен, які на межі IX–X ст. завоювали Паннонію, мали титули східного походження: «дюла», «кюндю», «карха». В 995 р. син верховного угорського володаря Гези Вайк прийняв християнства і змінив ім'я на Стефан (Іштван). В 1000 (або в 1001) році Стефану (Іштвану), який з 997 р. став на чолі Угорщини, вдалося отримати від германського імператора Оттона III королівську корону, яка стала спадковою для монархів цієї держави.

Такий крок-поступка германської дипломатії, у значній мірі, був викликаний занепокоєнням, що угорський князь одержить корону з Константинополя від візантійського імператора²⁵.

Про можливість подібного перебігу подій свідчить більш пізній факт, коли у тому ж XI ст. угорський король Геза I (1074-1077 рр.) отримав корону від візантійського василевса Михайла III Дуки, якою його в 1075 р. коронували. Саме ця корона є державним символом Угорщини і дещо некоректно називається короною святого Іштвана. Наслідком цієї взаємодії з угорцями стала поява у візантійських документах титулу «король торків» (угорців. – авт.) («*κράλος Τουκίας*»). Зазначимо, що тоді угорський володар вважався васалом константинопольського василевса, хоча одночасно королі Германії і Франції розглядалися візантійськими політиками лише як брати візантійського монарха²⁶. Такі ж «коливання» характерні і для міжнародного життя інших країн Центральної Європи та Балкан: Болгарії, Сербії, Венеції, Хорватії, монархи яких залежно від власних інтересів, брали титулатуру як західно-го, так і грецького типу²⁷.

Проблему отримання суверенної, з позиції ідеологічних уявлень католицького світу, титулатури володарям західнослов'янських країн доводилося вирішувати складним шляхом. Князі Чехії, які довгий час були союзниками германських імператорів в боротьбі з полабськими слов'янами, папством, Угорщиною та Польщею, стали королями лише в 1086 р., за умов, коли їх держава фактично стала сильно залежати від влади германського імператора. Означена коронація чеського князя Владислава IV була викликана умовами дипломатичної гри, яку вів германський імператор Генріх IV проти Польщі. На з'їзді в Майнці Генріх оголосив Владислава «королем Чехії та Польщі», намагаючись зіштовхнути одну з іншою дві західнослов'янські країни²⁸.

З великими труднощами в питанні коронації своїх правителів зіткнулася Польська держава – головний суперник Германії в Центральній Європі. 18 квітня 1025 р. польський князь Болеслав, а згодом після його смерті син Мешко II здійснили самостійні (без санкції імператорської влади) коронації, але це викликало різкий осуд в Германії²⁹. Наприкінці 1076 р., використовуючи підтримку з боку римського папи Григорія VII, інший польський князь Болеслав II Сміливий також проголосив себе королем³⁰, проте через три роки представники проімперських сил у Польщі позбавили його і корони, і трону. Названі коронації польських князів в XI ст. не створили через протидію германської імперської влади підґрунтя для виникнення спадкової королівської влади у Польщі. Лише на початку XIV ст., за умов створення централізованої Польської держави, після коронації її монарха, польського князя Владислава Локетка, Польща стає спадковою монархією – королівством.

Тривалий час офіційний королівський титул був у володарів хорватів. В 925 р. вперше цей титул прийняв хорватський князь Томислав із роду Трпимировичів. Останній король із цієї династії Степан II помер в 1091 р. В 1097 р. угорський король Кальман

Книжник переміг хорватів у битві на горі Гвозд, після чого припинилося існування незалежної Хорватії та відбулося її підкорення та входження на правах особистої унії (1102 р.) до Королівства Угорщини. Угорсько-хорватська угода (Pacta Conventa) передбачала, що Угорщина і Хорватія управляються одним володарем, але є двома королівствами; надавалися особливі права хорватським магнатам. В перші 150 років існування унії відбувалися окремі церемонії коронації володаря Угорщини власне угорською і хорватською коронами. Пізніше відбувалася лише коронація в Угорщині, після якої хорватський парламент своїм актом затверджував угорського монарха на хорватському престолі.

Після завоювання хрестоносцями Константинополя спостерігається велика релігійно-політична активність на початку XIII ст. римської курії на чолі з папою Інокентієм III (1198-1216 pp.)³¹, яка проявилася у фактично широкомасштабному проникненні католицького світу у Центральну-Східну Європу від Полярного кола до Балкан, спрямованому на навернення до латинства язичників та схизматиків. В 1204 р., після захоплення Константинополя хрестоносці утворили на території православної Візантії низку власних католицьких держав. На декілька десятиліть зверхність римських понтифіків була вимушена визнати Болгарія, володар якої Калоян в 1204 р. був коронований папою Інокентієм III. Вже після смерті Інокентія при папі Гонорії III у 1217 р. відбулася коронація сербського жупана (князя) Стефана Неманича (Першовінчаного)³². Ця коронація титулом, який тісно був пов'язаний із католицькими церковно-політичними догматами, викликав значний спротив верхівки сербської держави. Для зняття певної напруги в 1222 р. Стефан пройшов другу церемонію коронації, яку здійснив його брат, сербський архієпископ Савва, в монастирі Жиче. Цією процедурою була подолана суперечність між католицькими релігійно-догматичними уявленнями та духовним життям православної Сербії. Тепер володар цієї країни із новим титулом «король» отримав освячення своєї за канонам церкви.

Тема про місце Русі в ідеологічно-титулатурному житті християнської Європи, про практику використання титулу «король» у політичному розвитку Русі нами неодноразово розглядалася в інших публікаціях, тому в цьому нарисі ми її розглядати не будемо³³.

Примітки:

1. Вайнштейн О.Л. Западноевропейская средневековая историография / О.Л. Вайнштейн. – М., Л., 1964. – С. 11-12.
2. Ронин В.К. Византия в системе внешнеполитических представлений раннекарolingских авторов / В.К. Ронин // Византийский временник. – М., 1986. – Т.47. – С. 86.
3. Tac. Ger., 7. Працю Корнелія Тацита «Германія» наводимо за вид.: Корнелій Тацит. Сочинения : в 2 т. / Корнелій Тацит ; перевод А.С. Бобовича. – Л., 1969. – Т. 1: Анналы. Малые произведения. – С. 353-372; з вказівкою розділу твору.
4. Беркут А. Про ідеологію в німецьких цезаристів середніх віків / А. Беркут // Записки історико-філологічного відділу Української

- Академії наук. – К., 1927. – С. 116-131; Ронин В.К. Славянская политика Карла Великого в западноевропейской средневековой традиции / В.К. Ронин. – Средние века. – М., 1986. – Т. 49. – С. 5-25.
5. Хелимский Е.А. Kirali и olasz: к истории ранних славяно-тюркско-венгерских отношений / Е.А. Хелимский // Славяне и их соседи: место взаимных влияний в процессе общественного и культурного развития. Эпоха феодализма. – М., 1988. – С. 53-55.
 6. Шкаренков П.П. Римская традиция в варварском мире: Флавий Кассиодор и его эпоха / П.П. Шкаренков. – М., 2004. – С. 19.
 7. Корсунский А.Р. Образование раннефеодальных государств в Западной Европе / А.Р. Корсунский. – М., 1963. – С. 96.
 8. Санников С.В. Образы королевской власти эпохи Великого переселения народов в западноевропейской историографии VI в. / С.В. Санников. – Новосибирск, 2011. – С. 67-68.
 9. Блок М. Короли-чудотворцы: Очерк представлений о сверхъестественном характере королевской власти, распространенных преимущественно во Франции и в Англии / М. Блок. – М., 1998. – С. 132.
 10. Удальцова З.В. Италия и Византия в VI в. / З.В. Удальцова. – М., 1959. – С. 143.
 11. Петрушевский Д.М. Очерки из истории средневекового общества и государства / Д.М. Петрушевский. – М., 1922. – С.257.
 12. Ejerfeldt L. Myth of the State in the West European Middle Ages / L. Ejerfeldt // Myths of the State. – Scripta Instituti Donneriani Aboensis. – Stockholm, 1972. – Vol. 6. – S. 166-167.
 13. Вязигин А.С. Идеалы «Божьего царства» и монархия Карла Великого / А.С. Вязигин. – СПб., 1912. – 105 с.
 14. Эйнхард. Жизнь Карла Великого / Эйнхард ; вступительная статья, перевод, примечания и указатели М.С. Петровой. – М., 2005. – С. 111-113.
 15. Ле Гофф Жак. Цивилизация средневекового Запада / Жак Ле Гофф. – М., 1962. – С. 44-45.
 16. Annales Xantenses // Scriptorum rerum Germanicarum in usum scholarum ex monumentis germaniae historicis separatim editi. Annales Xantenses et annales vedastini. – Hannoverae et Lipsiae, 1909. – Т. 1. – Р. 3.
 17. Пакуль Н.М. Итальянская политика Карла Великого / Н.М. Пакуль // Ученые записки Харьковского университета. – Харьков, 1940. – Т. 19. – С. 105-115.
 18. Ostrogorski G. The Byzantine Emperor and the Hierarchical World Order / G. Ostrogorski // The Slavonic and East European Review. – 1956. – Vol. 35. – № 84. – P. 6; Dölger F. Byzanz und die europäische Staatenwelt / F. Dölger. – Ettal, 1953. – S. 303-309.
 19. Беркович М.Е. Из истории формулы средневековой Германской империи / М.Е. Беркович // Средние века. – М., 1967. – Т. 30. – С. 235.
 20. Канторович Э. Два тела короля. Исследование по средневековой политической теологии / Э. Канторович. – М., 2015. – С. 289.
 21. Італійська політика германської політичної верхівки отримала неоднозначну оцінку в радянській історіографії. Першу позицію можна визначити як критичну. Вона робить головний наголос на підкреслюванні реакційної політики германських феодалів в Італії, штучності імперських зазіхань германських королів і ефемерності самої «Священної Римської імперії». Див. : Фризман Г.В. Итальянская политика средневековой Германской империи в освещении западноевропейской историографии / Г.В. Фризман // Средние века. – М., 1967. – Вып. 30. – С. 277-289; Колесницкий Н.Ф. «Священная Римская империя»: притязания и действительность / Н.Ф. Колесницкий. – М., 1977. – 200 с. Більш

- реальний підхід спостерігається в працях О.І. Неусихіна, який показує реальні причини виникнення і існування «Священної Римської імперії» як механізму здійснення політичної волі германської еліти, перш за все у напрямку реалізації її планів в Італії. Див.: Неусьхін А.И. Очерки по истории Германии в средние века / А.И. Неусьхин // Проблемы европейского феодализма. – М., 1974. – С. 238-261.
22. Балакин В.Д. Итальянская политика Оттона I (К вопросу о происхождении Священной Римской империи) / В.Д. Балакин // Средние века. – М., 2001. – Вып. 62. – С. 301-316.
 23. Свердлов М.Б. Домонгольская Русь. Князь и княжеская власть на Руси: VI – первой трети XIII вв. / М.Б. Свердлов. – СПб., 2003. – С. 72.
 24. Титул «римський король» відносно германських королів почав вживатися з XI ст. Див. Беркович М.Е. Из истории формулы средневековой Германской империи... – С. 233.
 25. Цікаво, що в середньовіччі угорські королі використовували часто титул «апостоличний король», чим підкреслювали безпосередній зв'язок своєї влади з учнями Христа.
 26. Ostrogorski G. The Byzantine Emperor and the Hierarchical World Order... – P. 11; Литаврин Г.Г. Рец. на кн.: Moravcsik G. Einfuhrung die Byzantinologie. – Budapest, 1976 // Вопросы истории. – 1980. – № 10. – С. 200.
 27. Коларов Х. Титулатура и полномочия владетельской власти в средневековой Болгарии... – С. 96-97; Соколов Н.П. Образование Венецианской колониальной империи / Н.П. Соколов – Саратов, 1963. – С. 202, 222.
 28. Cosmae Chronicon – L. II, 37. Хроніку Козьми Празького наводимо за вид.: Cosmae Chronica Boemorum / Ed. R. Köpke // Monumenta Germaniae Historica, Scriptores (далі – MGH SS) / ed. G.H. Pertz. – Hannoverae, 1851. – Т. 11. – P. 1-132; з вказівкою номеру книги та розділу хроніки. Див. також: Benyskiewicz K. Władysław Herman. Książę Polski 1079-1102 / K. Benyskiewicz. – Kraków, 2014. – S. 263-289.
 29. Annales Hildesheimenses // MGH SS / ed. G.H. Pertz. – Hannoverae, 1839. – Т. 3. – P. 90; Dragan M. Koronacja Bolesława Chrobrego / M. Dragan. – Warszawa, Kraków, Lublin, 1925. – S. 37-38; Головко О.Б. Внутрішньополітична боротьба в Польщі та її вплив на міжнародні відносини у другій половині 20-х – першій половині 30-х років XI ст. / О.Б. Головко // Проблеми слов'янознавства. Історія зарубіжних слов'янських народів. – Львів, 1988. – Вип. 38. – С. 69-76.
 30. Lamberti Annales, pars 2 / ed. L.F. Hosse // MGH SS / ed. G.H. Pertz. – Hannoverae, 1844. – Т.5. – P. 235; Grudziński T. Polityka papieża Grzegorza VII wobec państw Europy Środkowej i Wschodniej / T. Grudziński. – Toruń, 1959. – S. 110.
 31. Лозинский С.Г. История папства / С.Г. Лозинский. – М., 1986. – С. 120-133; Заборов М.А. Крестоносцы на Востоке / М.А. Заборов. – М., 1980. – С. 196-262.
 32. Ферjanчић Б. Одбрана Немањиног наслеђа – Србија постаје краљевина / Б. Ферjanчић // Историја српског народа. – Прва књига / уред. С. Ђирковић. – Београд, 1981. – С. 297-307; Харди Ђ. Наследници Кијева: Између краљевска круне и татарског јарма / Ђ. Харди. – С. 89-90.
 33. Головко О.Б. Титулатура носіїв державної влади на Русі в контексті середньовічних імперських доктрин / О.Б. Головко // Феодалізм на Україні. – К., 1990. – С. 42-52; його ж. Корона Данила Галицького. Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центральної-Східної Європи раннього і класичного середньовіччя. – К., 2006. – С. 374-387; його ж. Коронація князя Данила Романовича в контексті ідеологічного життя і міжнародних відносин слов'янства Східної

Європи / О.Б. Головка // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2013. – Т. 23: На пошану професора С.А. Копилова. – С. 213-230; його ж. Некороновані і короновані королі Південно-Західної Русі / О.Б. Головка // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2015. – Т. 9. – С. 183-216; та ін.

Alexandr Golovko

FORMING OF HIGHER STATE POWER IN WESTERN AND CENTRAL EUROPE IN EPOCH OF EARLY AND CLASSIC MIDDLE AGES

The author of the article considers a question about formation of king's, and later emperor's power in Western and Central Europe in the epoch of forming there a new states in the period of early and classic middle ages. He shows a close connection in development of higher state power with life and ideological postulates of Christian church.

Key words: «rex / king», « βασιλεύς / vasilévs», «imperator / emperor», «dux / duke, prince», royal power, emperor's power, the Pope of Rom.

Александр Головка

ФОРМИРОВАНИЕ ВЫСШЕЙ ВЛАСТИТЕЛЬНОЙ ВЛАСТИ В ЗАПАДНОЙ И ЦЕНТРАЛЬНОЙ ЕВРОПЕ В ЭПОХУ РАННЕГО И КЛАССИЧЕСКОГО СРЕДНЕВЕКОВЬЯ

В статье рассматривается вопрос о становлении королевской, а позднее императорской власти в Западной и Центральной Европе в эпоху формирования там новых государственных образований в период раннего и классического средневековья. Показана тесная связь в развитии высшей властительной власти с жизнью и идеологическими постулатами христианской церкви.

Ключевые слова: «rex / король», « βασιλεύς / василевс», «imperator / император», «dux / герцог, князь», королевская власть, императорская власть, римский папа.

Отримано: 19.06.2016.

ІСТОРИЧНЕ ПІДҐРУНТЯ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ В УКРАЇНІ: СИБІРСЬКА ЕПОПЕЯ ГЕТЬМАНА ДЕМ'ЯНА МНОГОГРІШНОГО (ІГНАТОВИЧА)

У статті охарактеризовано діяльність гетьмана Лівобережної України Дем'яна Многогрішного. Окреслено історичні умови обрання його на гетьманство, особливості стилю управління, обставини арешту та заслання московською владою. Головна увага приділена сибірському періоду життя Многогрішного. Простежена військово-політична діяльність колишнього гетьмана у Забайкаллі, зокрема організація оборони краю від нападів монголів. Автор також аналізує відомості про останні роки життя й місце поховання Многогрішного.

Ключові слова: Дем'ян Многогрішний, гетьман, арешт, заслання, оборона Іркутська, монголи, Селенгінський острог, Спаська церква.

28 травня 1672 року в Москві, «на болоті за кузнею»¹, де зазвичай карали на горло державних злочинців, зібралася збуджена багатолюдна юрба жителів російської столиці. Напередодні тут на «лобному місці» спорудили плаху і присутні з нетерпінням очікували початку кривавого спектаклю.

Незабаром в супроводі стрільців сюди на возі привезли двох приречених на смерть чоловіків з кайданками на руках: Дем'яна Многогрішного, гетьмана Лівобережної України, та його брата Василя, чернігівського полковника. Дяк Малоросійського приказу піднявся на поміст, розгорнув сувій і зачитав обвинувачення та вирок: «Ти, Дьомка, про все розпитаний і катований; і у всіх своїх зрадливих словах винився, і 20 травня старшина з усім народом малоросійським надіслали чолобитні, щоб тебе стратити смертю в Москві, а дяк справжнього викриття прислали батуринаського сотника Григорія Карпова, який від тебе Дорошенку образ возив і присягав, щоб вам служити турецькому султану. Бояри й думні дяки, слушаючи ваші визнання, винесли вирок вам, Дьомці і Васьці, стратити смертю, відсікти голови»².

Після цього голови приречених на смерть притиснули до плахи, і вони, мабуть, подумки уже попрощалися з життям. Аж раптом люди довкола «лобного місця» відсахнулися, пропускаючи змиленого коня, на якому примчався царський гонець. Крикнувши «Стій!», він передав дяку царську грамоту. Кат поволі поступився своїм місцем, і дяк під невдоволений гул розчарованої юрби зачитав новий указ царя Олексія Михайловича, за яким «Дьомке» і «Ваське» було велено зберегти життя, замінивши страту на довічне заслання в далекі сибірські міста разом із жонами та дітьми. «На другий день, – писав відомий російський історик Сергій Соловйов, – великий государ пожалував, повелівши дати їм на

милоstinю Дьомці 15 рублів, Васьці 10 рублів... Многогрішним повернули все їхнє манаття, з яким їх привезли до Москви, де-ділька не дуже коштовних речей»³. Чим же і перед ким завинив Дем'ян Многогрішний?

Повстання під проводом Богдана Хмельницького докорінно змінило українське суспільство: тисячі колишніх селян-посполитів, руки яких звикли тримати плуга, покозачилися, взявшись за шаблю і пістоля. Із середовища «черні» і «мужиків» в цей час вийшло чимало представників козацької старшини. Одним з них якраз і був Дем'ян Многогрішний, що швидко зробив військову кар'єру: в «Реєстрі Війська Запорозького», складеного відповідно до Зборівської угоди 1649 року, він записаний до Чигиринського полку під прізвищем «Ігнатович»⁴ як один з двох генеральних есавулів⁵, хоч так і не оволодів грамотою. Пізніше колишній селянський син був полковником Чигиринського, а наприкінці шістдесятих років XVII ст. чернігівського полку і прибічником гетьмана Петра Дорошенка, що прагнув об'єднати лівий і правий береги Дніпра під своїм скіпетром. Спішно залишаючи Лівобережжя для відбиття наступу польського війська влітку 1668 року, він призначив Дем'яна Многогрішного «наказним сіверським гетьманом», доручивши йому оборону північного кордону України. Однак незабаром московські загони розпочали наступ на Ніжин та Чернігів і Дем'ян Ігнатович, не маючи достатніх сил для опору, розпочав переговори з царською адміністрацією. Одночасно він вжив заходів для підтвердження своїх повноважень. В грудні цього ж року в Новгород-Сіверському відбулася старшинська рада, на якій чернігівський архієпископ Лазар Баранович запропонував обрати Многогрішного гетьманом Лівобережної України. За козацьким звичаєм він довго вдавано опирався, відмовляючись від булави, «як старая дівка хорошого жениха»⁶, однак зрештою все ж прийняв гетьманські клейноди і присягнув на вірність російському цареві Олексію Михайловичу. Незабаром йому вдалося підписати новий договір з Московією – т.зв. Глухівські статті, які фактично підтвердили автономію Гетьманщини.

Гетьманування харизматичного «мужицького сина», як зневажливо поза очі називала новообраного гетьмана «старинні козаки» (втім, він і сам не чурався свого походження), тривало недовго: дуже швидко Дем'ян Многогрішний нажив собі ворогів, самовільно, без суду, усуваючи від посад тих полковників і сотників, яким не довіряв, та призначаючи на них своїх прибічників і родичів. Гетьман, запроваджуючи нові податки, покликаний стабілізувати фінансову систему Гетьманщини, боровся з анархією тощо.

Долаючи запеклий опір генеральної старшини, Дем'ян Многогрішний не цурався рукоприкладства й у мить гніву міг навіть схопитися за шаблю. «Це була людина твердої вдачі, абсолютист, непоступливий і задиристий, сам собі завдячував кар'єру і не думав ні перед ким поступатися» – таку лаконічну, але вищерпну психологічну характеристику гетьманові дав визначний український історик Іван Крип'якевич⁷.

Навіть в офіційному спілкуванні з московською владою Дем'ян Многогрішний, обстоюючи інтереси Гетьманщини, дозволяв собі відверті, далеко не дипломатичні вислови, звинувачуючи царя та його підлеглих в ігноруванні інтересів козацтва. 1671 року він налагодив стосунки з Петром Дорошенком, почав листуватися з ним і, як згодом доносили недоброзичливці, «...п'є за здоров'я Дорошенка, ще й інших змушує пити, допомагає йому грошима, хоче одружити свого небожа Михайла з дочкою Дорошенка, різко висловлюється проти царя»⁸. Аналізуючи дії та висловлювання Дем'яна Многогрішного, сучасні історики сходяться на тому, що він був людиною свого часу, мав безліч недоліків, однак щиро вболівав за майбутнє своєї вітчизни і був прихильником об'єднання «обох берегів» України, роз'єднаних кордонами Речі Посполитої та Російської держави.

Прямолінійністю і відсутністю дипломатичного хисту гетьмана скористалася генеральна старшина, незадоволена діяльністю «мужицького сина». Заручившись підтримкою Григорія Неєлова, очільника загону московських стрільців в Батурині, в ніч на 13 березня 1672 року заколотники увірвалися в спальню Дем'яна Многогрішного, схопили його, закували в кайдани й таємно відправили до Москви.

Незабаром у Посольському приказі Дем'яна Многогрішного почали допитувати «с пристрастїєм», тобто піддали тортурам. Гетьман мужньо витримував випробування біллу, опирався і відкидав всі звинувачення у зраді, хоча і не заперечував своїх контактів із Петром Дорошенком. Це й дало підстави для жорстокого присуду, що його зрештою пом'якшив цар Олексій Михайлович.

Підступний вчинок лівобережної старшини, засліпленої власним егоїстичними інтересами, мав далекосяжні політичні наслідки. Вперше долю вищої посадової особи Гетьманщини, що мала автономний статус, всупереч традиції і праву було вирішено не самими козаками, а судовою інстанцією Московії, де його трактували як пересічного підданого царя, позбавленого будь-яких громадянських прав. Подібна ситуація була абсолютно неможлива в Речі Посполитій, де будь-який збіднілий шляхтич без шеляга за душею міг судитися з магнатом, ба навіть з королем.

Долю опального гетьмана розділив не лише його брат, а й дружина Настасія, сини Петро й Іван, якого деякі джерела називають також Яковом, донька Олена, або Марина та його небіж Михайло Зінов'єв. Разом із ними на заслання відправився сподвижник гетьмана полковник Павло Гвинтівка з родиною та есаул Матвій Грибович. В супроводі конвою арештантські вози попрямували до Тобольська. Передбачалось, що тут Дем'ян Многогрішний і його старший син отримають призначення на пішу козацьку службу у віддалених острогах: «...за нашим царським указом, послані з Москви в Сибір на заслання зрадники і кривоприсяжники війська Запорозького цієї сторони Дніпра гетьман Дьомка Ігнатов... до Тобольська, з сибірськими служилими людьми, і з проводжатиими, а в Тобольську велено їх тримати

під міцним караулом скованими, а з Тобольська велено послати їх, Дьомку Єнисейського повіту в Селенгинський острог, Ваську в Красноярський»⁹.

По дорозі до Тобольська трапилась подія, що вплинула на подальший перебіг подій: Павлу Грибовичу вдалося втекти, що спричинило появу нового царського указу, за яким Дем'яну Многогрішному та його синам було відмовлено в службі. Замість цього гетьмана ув'язнили в Іркутську.

Так розпочався майже тридцятилітній сибірський період життя і діяльності Дем'яна Многогрішного, що його висвітлювали дореволюційні російські історики Олександр Гоздаво-Голомбієвський, Микола Оглоблін, чиновник і вчений Іларіон Сеельський тощо¹⁰. Низка ґрунтовних публікацій, присвячених даній проблематиці, належить перу сучасного краєзнавця Едуарда Дьоміна, який відшукав і узагальнив багато нових джерел, розкиданих в малодоступних виданнях.

Хтозна, як би склалась доля опального гетьмана, коли б не випадок. 1682 року місто, яке охороняла нечисленна козацька залога, оточив двадцятитисячний корпус монголів під орудою Батур-Очирой-хана. Становище гарнізону здавалося безнадійним, але тут згадали про Дем'яна Многогрішного, що, закутий в кайдани, сидів в місцевій тюрмі. Звільнений з ув'язнення, до-свідчений воїн спочатку організував оборону Іркутська, а згодом завдяки швидким і рішучим діям з допомогою козаків із сусідніх залог здійснив кілька вдалих вилазок, розсіявши монгольські ватаги. Після їх відступу колишньому гетьману дозволили нести міську і повітову службу.

Чутки про звільнення і військові успіхи Дем'яна Многогрішного переполюшили генеральну старшину Лівобережної України, яка побоювалася, що він повернеться на батьківщину. Іван Самойлович, обраний новим гетьманом, звернувся до царя із настійливим проханням знову ув'язнити свого попередника. Олексій Михайлович задовольнив бажання свого «вірного слуги» і незабаром Дем'яна Многогрішного відправили в Селенгинський острог – невеличке укріплення, засноване козаками 1665 року в забайкальських степах. Тамтешній воєвода одержав грізне розпорядження, яке мовою оригіналу лунає так: «...посадить ево сковано в тюрму и держать с великим бережением. И ис тюрмы ево выпускаць никуда не велено»¹¹. Мине лише кілька років, й Іван Самойловича – активний учасник батуризької змови й ініціатор нового ув'язнення Дем'яна Многогрішного – буде усунутий від влади і повторить його скорботний шлях, відправившись разом із родиною на пожиттєве заслання до Тобольська. Там він і помре в одному з монастирів. Місцезнаходження могили Самойловича невідоме.

Зміна політичної ситуації в Україні зумовила те, що Дем'яна Многогрішного остаточно звільнили. Він і його сини після становище «дітей боярських» – особливої категорії підданих царя, які звільнялися від повинностей і податків, а натомість несли військо-ву службу, отримуючи кошти на своє утримання з державної каз-

ни. Схожий статус мали українські козаки, і колишньому гетьману він був близьким до душі. Він енергійно взявся за звичну справу.

В другій пол. XVII ст. в Забайкалі відбувались постійні сутички між козаками, силами яких велось завоювання Східного Сибіру, і монгольськими ханами, котрі намагались повернути контроль над місцевими бурятськими князками. В історичних джерелах збереглося чимало свідчень звитяги Дем'яна Многогрішного, який залишив по собі славу талановитого полководця і відважного воїна.

Дослідник Дьомін описує ситуацію, що склалася на початку 1688 року: «...монголи оточили Селенгінськ і підступили до Верхньоудинська. Зв'язок було перервано. Але коли промайнула чутка про напад на Селенгінськ, розквартировані по селах стрільці і козаки вирушили на допомогу осадженому місту. Під час осади в Селенгінську була одна рота стрільців (98 осіб), 137 селенгінських козаків, 49 міщан і купців, 10 піддячих, всього 294 особи... Наприкінці осади жменька російських сміливців здійснила вилазку і вступила у вирішальну битву в долині неподалік Селенгінська. Керував загоном колишній гетьман малоросійський Дем'ян Многогрішний...»¹² Монголи були розбиті. Через велику кількість убитих долина, в якій точився бій, названа Паддю Убієнних. Ця топонімічна назва збереглася до наших днів.

Наступного року в цьому ж місці Дем'ян Многогрішний врятував від вірної смерті царського посла Федора Головніна, який із невеликим загоном прямував до міста Нерчинськ на переговори про розмежування російсько-китайського кордону. В долині на посольство напала монгольська ватага, але загін козаків під орудою колишнього гетьмана порубав її. Про цю подію пізніше нагадувала капличка, споруджена на вершині Паді Убієнних.

У лютому 1692 року загін «служилих людей» на чолі з Дем'яном Многогрішним кинувся навздогін за «мунгалами», тобто монголами, які захопили під Селенгінськом худобу, приписану до царського майна. Під час запеклого бою колишній гетьман відважно рубався з ворогом, і його, як повідомляє тогочасне джерело, «ранили многие раны»¹³.

Військові заслуги Дем'яна Многогрішного не залишилися непоміченими. За ініціативою впливового Федора Головніна 1691 року його було призначено селенгінським «седоком» – старшою, вищою посадовою особою, «приказним чоловіком», який «сидить на приказі», тобто керує ним. Колишній гетьман залишався «седоком» прикордонного неспокоїного Селенгінська впродовж трьох років. Далі його сліди на якийсь час губляться. Прикметно, що під час перебування в Селенгінську Дем'ян Многогрішний поріднився з іншим знаменитим засланцем – пруським дворянином Афанасієм Бейтоном, офіцером польського війська, що потрапив у полон до московитів. У Сибіру він обрусів і став козацьким полковником, прославившись під час оборони фортеці Албазин – форпосту Російської держави в Приамур'ї, який з листопада 1686 по травень 1687 року тримало в осаді, але так і не здобуло китайсько-маньчжурське

військо. Донька опального українського гетьмана Олена вийшла заміж за Афанасіяного сина Івана. Відомо, що їхні нащадки досі живуть у Сибіру. Що ж до синів Дем'яна Многогрішного, то Петро 1691 року загинув під час однієї з вилазок на «мунгальські» землі, а Іван (чи Яків) того самого року помер.

Останню згадку про колишнього гетьмана Лівобережної України, як з'ясував Едуард Дьомін, містить «Книга именная денежная расходная, служилым людям 1704 г.». З неї випливає, що Дем'ян Многогрішний залишився вірним давній традиції запорозьких січовиків, які доживали віку в монастирських келіях: «Дем'ян Игнатов сын Многогрешный в 1701 г. постригся в монахи и в 1703 г. умре...»¹⁴.

Промайнули десятиліття. 1839 року Селенгінськ став місцем заслання декабриста Михайла Бестужева, який цікавився історією, фольклором і звичаями місцевої людності. Він залишив по собі мемуари, на сторінках яких опосередковано згадує й про могилу сина українського народу: «Гетьман Дем'ян Многогрішний, який дуже довго жив у Селенгінську, брав участь з громадянами в побойці монголів на горі, яка до нинішніх днів має назву Убієнної. Про його перебування не збереглося тут ніяких переказів, навіть місце, де його поховали, невідоме¹⁵, бо плиту з його могили знято при побудові кам'яного собору в Селенгінську і закладено в кам'яну підлогу під нижньою церквою разом із іншими плитами»¹⁶.

Ця інформація і стала тією ниточкою, яка дозволяє принаймні приблизно локалізувати місце останнього спочинку Дем'яна Многогрішного. Мурований собор, про який йдеться в спогадах Михайла Бестужева, було закладено на місці дерев'яної Спаської церкви, яку спорудили в Селенгінському острозі незабаром після його заснування. Першу згадку про неї містить донесення тобольського боярського сина, капітана «драгунського строю» Степана Полякова, яке датується 1673 роком. Пізніше про цей храм згадували шотландський лікар і мандрівник Дон Белл, який 1720 року відвідав Селенгінськ по дорозі в Китай; двадцятилітній студент Московського університету Сергій Крашенінніков, майбутній академік, засновник російської етнографії, що був проїздом у цьому місті 1735 року; визначний німецький і російський учений-енциклопедист Петер-Симон Паллас, що побував тут навесні 1772 року під час своїх сибірських мандрів тощо.

4 квітня 1780 р. Спаська церква, на погості якої знаходилась могила Дем'яна Многогрішного, загорілась. Полум'я, роздмухане сильним північним вітром, перекинулось на сусідню церкву, купецькі лавки і будинки мешканців міста, більшість яких швидко перетворились в згарища. Нова пожежа в жовтні того ж року майже повністю знищило місто. Однак незабаром за фінансової підтримки російської цариці Катерини II і добровільним пожертвом воно відродилось.

1784 року на місці згорілої дерев'яної церкви було закладено мурований двоповерховий Спаський собор. На верхньому поверсі знаходилась церква з престолом в ім'я Христа Спасителя, на

нижньому – святої Великомучениці Катерини і приділ на честь святих архистратига Михаїла і Миколая Чудотворця. При спорудженні підлога нижнього поверху і було використано надгробок із могили Дем'яна Многогрішного.

Цікаво, що автором проекту цієї оригінальної споруди був неграмотний архітектор-самоучка тюменський міщанин Іван Басов, який пізніше став селенгинським купцем¹⁷.

Нормальній життєдіяльності мешканців Селенгинська перешкоджали не лише напади «мунгалів» і пожежі. Ще однією загрозою були часті паводки повноводної Селінги. Зрештою 1840 року після одного із них, коли вода поглинула багато будівель центральної частини міста, воно перемістилось на лівий берег річки, змінивши свою назву на Новоселенгинськ. Нині це селище сільського типу Селенгинського р-ну Бурятської автономної республіки у складі Російської Федерації. За історичною частиною міста, яка знаходилась на правому березі, закріпилась назва Старий Селенгинськ. Спаському собору випала доля багатьох інших храмів, зруйнованих «войовничими атеїстами», що узурпували владу в 1917 році на просторах колишньої Російської імперії. 1936 року його намагалась висадити в повітря, однак товсті муровані стіни капітальної споруди витримали руйнівну силу динаміту. Спроби розібрати їх на цеглу, про які розповідали місцеві старожили, також не увінчались успіхом. Навіть у напівзруйнованому вигляді він і досі миає око довершеністю своїх архітектурних форм.

Колишня радянська і нинішня російська влада перетворила занедбаний християнський храм, архітектурний шедевр, на корівник. Підлога нижньої церкви собору нині вкрита товстим багаторічним шаром органічних відкладень. Десь під ним знаходиться надгробок гетьмана Лівобережної України, яку можна відшукати, розчистивши нижню церкву від товстого шару бруду.

Підведу підсумки. Гетьман Дем'ян Многогрішний був першим українським державним і політичним діячем найвищого рангу, засланим до Сибіру. Пізніше його скорботний шлях повторили вже згадуваний гетьман Іван Самойлович, легендарний кошовий отаман Іван Сірко, фастівський полковник Семен Палій. Останнім двом, щоправда, вдалося повернутись на батьківщину. Там опинилося чимало представників козацької старшини – прихильників гетьмана Івана Мазепи. Маховик політичних репресій щодо еліти українства, запущений в останній третині XVII ст., не зупинявся близько трьохсот років, поглинувши сотні тисяч кращих синів нашого народу. Особливо страхіливими були втрати минулого століття, що стосувались не лише політичних і громадських чи культурних діячів, а й хліборобів, ремісників, кобзарів, гончарів – усіх тих, чиею працею, розумом і талантом підтримувалась тяглість поколінь. Будемо сподіватись, що після здобуття незалежності поняття «політичні репресії» в Україні назавжди залишаться в минулому.

Примітки:

1. Нині тут знаходиться Болотна площа – місце зібрань, мітингів і маніфестацій російської опозиції.

2. Соловйов С. История России с древнейших времен. Книга VI. 1657–1676 / С. Соловйов. – М., 1851–1879. – С. 46, 424.
3. Там само.
4. Прізвисько «Многогрішний» походить від прізвиська, яким гетьмана наділяли після того, як константинопольський патріарх Мефодій 1671 року наклав на нього анафему. Згодом вона була знята.
5. «Реєстр Війська Запорозького» 1649 року. Транслітерація тексту / відповід. ред. Ф.П. Шевченко. – К. : Наукова думка, 1995. – С. 27.
6. Літопис Самовидця / відп. ред. Я. Дзира. – К. : Наук. думка, 1971. – С. 106, 207.
7. Крип'якевич І.П. Історія України / І.П. Крип'якевич. – Львів : Світ, 1990. – С. 205.
8. Антонович В. Демко Многогрішний / В. Антонович // Гетьмани України. Історичні портрети : збірник. – К. : Журнал «Україна»; Газета «Вечірній Київ», 1991. – С. 90.
9. Текст царського указу наводить генерал-майор, начальник штаба Забайкальського козацького війська Володимир Андрійович в своїй праці «Пособие для написания истории Забайкалья» (Иркутск, 1885). Див.: Демин Э.Д. Селенгинская «украина» гетмана Многогрешного [Електронний ресурс] / Э.Д. Демин. – Режим доступу: <http://www.egregor.ru/pravoslavie/getman.html>
10. Оглоблин Н. Служба в Сибири Демяна Многогрешного / Н. Оглоблин // Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца. – К., 1892. – С. 149-170; Гоздаво-Голомбиевский А.А. Из сибирских актов о Демяне Многогрешном. Три документа о пребывании в Сибири гетмана Д. Многогрешного (1682–1684) / А.А. Гоздаво-Голомбиевский // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских. – Кн. 1-144. – С. 3-10; Сельский И. Ссылка в Восточную Сибирь замечательных лиц (1664–1672) / И. Сельский // Русское слово. – СПб., 1861. – № 8.
11. Демин Э.Д. Селенгинская «украина» гетмана Многогрешного ...
12. Цит за: Дьомін Е. Забайкальська Україна гетьмана Дем'яна Многогрішного / Е. Дьомін // Україна – козацька держава. – К. : ЕММА, 2007. – С. 366.
13. Оглоблин Н. Служба в Сибири Демяна Многогрешного ... – С. 158
14. Дьомін Е. Забайкальська Україна гетьмана Дем'яна Многогрішного ... – С. 362.
15. В даному випадку Михайло Бестужев помилявся. В середині XIX ст. сибірський етнограф Іван Сельський, який вивчав фольклор Забайкалля, писав про те що «старожили досі розповідають передане їхніми батьками про гетьмана, особливо залишилось у пам'яті те, що вороги його дуже боялись і не наважувались вступити у бій, коли бачили попереду гетьмана» (Сельский И. Ссылка в Восточную Сибирь замечательных лиц... – С. 25).
16. Воспоминания братьев Бестужевых / под редакцией Е. Шукина. – М. : Огни, 1917. – С. 241.
17. Див.: Демин Э.Б. «Вернись, птица-феникс!» [Електронний ресурс] / Э.Б. Демин. – Режим доступу: www.chita-eparhia.ru.

Sergyi Segeda

**HISTORICAL HIDDEN MOTIVE OF POLITICAL REPRESSIONS
IN UKRAINE: SIBERIAN EPIC OF HETMAN DEMYAN MNOGOGRISHNYI
(IGNATOVICH)**

Author of the article described activity of Demyan mnogogrishnyi as a hetman of Left-bank Ukraine. He outlined historical conditions of electing of him on a hetmanate, features of management style, circumstances

of arrest and reference by Moscow power. Main attention is pay to the Siberian period of Mnogogrishnyi's life. Author traced military-political activity of exhetman in Zabaikallya, for example, organization of defensive of region from the attacks of mongols. An author also analyses information about the last years of life and Mnogogrishnyi's burial-place.

Key words: Demyan Mnogogrishnyi, hetman, arrest, reference, defensive of Irkutsk, mongols, Selenginskiy prison, Spasskaya church.

Сергей Сегеда

**ИСТОРИЧЕСКАЯ ПОДОПЛЕКА ПОЛИТИЧЕСКИЙ РЕПРЕССИЙ
В УКРАИНЕ: СИБИРСКАЯ ЭПОПЕЯ ГЕТМАНА ДЕМЬЯНА
МНОГОГРИШНОГО (ИГНАТОВИЧА)**

В статье охарактеризована деятельность гетмана Левобережной Украины Демьяна Многогришного. Очерчено исторические условия избрания его на гетманство, особенности стиля управления, обстоятельства ареста и ссылки московской властью. Главное внимание уделено сибирскому периоду жизни Многогришного. Прослежена военно-политическая деятельность прежнего гетмана в Забайкалье, в частности организация обороны края от нападений монголов. Автор также анализирует сведения о последних годах жизни и месте захоронения Многогришного.

Ключевые слова: Демьян Многогришний, гетман, арест, ссылка, оборона Иркутска, монголы, Селенгинский острог, Спасская церковь.

Отримано: 19.05.2016.

УДК 94(477.4)«18/19»:262.1

Ігор Опря, Богдана Опря
(Кам'янець-Подільський)

**ВЗАЄМИНИ В СЕРЕДОВИЩІ ПРАВОСЛАВНОГО
ПАРАФІЯЛЬНОГО ДУХОВЕНСТВА
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.
(на матеріалах Правобережної України)**

У статті досліджено різноманітні аспекти взаємин у середовищі православного духовенства у Правобережній Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., виявлено прояви конфліктних ситуацій та з'ясовано їх причини.

Ключові слова: духовенство, стосунки, суперечки.

Православне парафіяльне духовенство займало важливе місце у соціальній структурі суспільства Російської імперії, а авторитет духовенства значною мірою залежав від стосунків, які складалися всередині цієї верстви. Проте взаємини церковно-та священнослужителів майже не досліджувалися у працях істориків церкви. Лише окремі аспекти даної проблеми були відображені у роботах Т.А. Бернштам¹, Т.Г. Леонтьєвої², Б.М. Міронова³, С.В. Римського⁴, В.А. Федорова⁵, однак вона потребує подальшого вивчення.

На стосунки всередині церковного причту значною мірою впливала система організації православної церкви. Усе духовенство поділялося на «верхи» і «низи». До «верхів» належали єпископ та благочинний. Саме від них залежала доля пересічного клірика. У межах своєї парафії єпископ володів адміністративною, судовою і господарською владою над підконтрольним йому духовенством. Керуючись своїми уподобаннями, єпископ міг призначити священика у багату чи бідну парафію, міг заборонити священнослужіння, а міг і позбавити сану⁶. Причому, подібні рішення не завжди ухвалювалися на основі об'єктивних чинників. При вирішенні кадрового питання зустрічалися такі явища як хабарництво та nepотизм⁷. Іншою особою, від якої залежали члени причту, був благочинний. Він призначався єпархіальним архієреєм з числа священнослужителів для нагляду за духовенством округу. Благочинним доручалася цензура та оцінка проповідей, підтримка на належному рівні моральних якостей кліру та пастви. Щорічно благочинний представляв єпархіальному архієрею звіти та доповідав про стан парафій свого округу. У цих звітах обов'язково подавалася інформація про парафіяльне сільське духовенство із зауваженнями та схвальними відгуками стосовно кожного члену причту⁸.

Нерідко церковне керівництво зверхню ставилося до рядових кліриків, скептично сприймало їх побутові труднощі, суворо і не завжди справедливо карало їх за службові порушення. Як згадував пізніше протопресвітер Г. Шавельський, прикладів зневажливого та необ'єктивного ставлення церковного керівництва до духовенства налічувалося тисячі⁹. Особливо діставалося найбільш беззахисним сільським священикам. На посади в міські парафії випадкові люди, як правило, не потрапляли. Відповідно, тероризуючи навіть рядового міського настоятеля, можна було ненароком зачепити його покровителя¹⁰. Сільські священнослужителі часто зазнавали несправедливих утисків з боку благочинних, проте довести свою правоту у суперечках з останніми практично не мали шансів¹¹. У свою чергу, вони відігравалися на підлеглих їм дияконах і псаломщиках. Оскільки на зборах благочинних їх голоси рахувалися не повною одиницею, то жартома дияконів називали «півлюдиною», а псаломщиків – «чвертьлюдиною»¹². Єдиний церковник, з яким рахувалися священики, був церковний староста, що зумовлювалося його широкими повноваженнями. Староста вибирався серед поважних і благочестивих парафіян на 3 роки за згодою причту і затверджувався єпархіальним архієреєм. Він виступав гарантом цілісності церковного майна, вів фінансову документацію, контролював будівництво житла для причту, відповідав за зберігання грошей від продажу свічок, кружкових зборів, добровільних пожертвувань¹³. Відповідно до таких повноважень у церковні старости як правило обиралися енергійні, ініціативні особи, які, вболіваючи за церкву та її майно, не боялися відстоювати свою позицію¹⁴. Слабодухий пастир чи той, що полюбляв випити, траплялося, опинявся в руках церковного старости. Нерідкістю ставали й взаємні звинувачення¹⁵,

конфлікти між настоятелем і церковним старостою на фінансовій основі. Так, у 1905 р. Київська консисторія розглядала справу за скаргою церковного старости с. Родівановки Чигиринського повіту А. Лисенка про різні проступки фінансового характеру священика О. Ткачука. Після розгляду справи консисторія ухвалила рішення про усунення з посади церковного старости А. Лисенка за його вороже та упереджене ставлення до священика¹⁶. У джерелах міститься інформація, що, у випадку подібних конфліктів, епархіальне керівництво частіше ставало на сторону священнослужителів, керуючись принципами корпоративності¹⁷.

За рекомендацією Св. Синоду про порядок розподілу прибутків церковними причтами священику діставалася половина від суми спільних зборів, диякону половина від долі священика, а причетнику – половина від долі диякона. Тобто загальні грошові надходження ділилися відповідно до пропорції: 2:1:0,5¹⁸. Проте нерідко і це співвідношення ігнорувалося, а священики самостійно розпоряджалися причтовими прибутками. Нерівномірність розподілу прибутків та їх невизначеність ставали постійним джерелом суперечок та незгод між членами причту¹⁹. Так, 16 жовтня 1914 р. псаломщик с. Уніна Радомишльського повіту написав скаргу на священика К. Кошицю, у якій він звинувачував пастиря у невідачі належної йому частини з плати за треби. 11 травня священик здійснив два вінчання, за що отримав 6 руб., а четверту частину від цієї суми псаломщику не дав²⁰. Аналогічне підґрунтя мав конфлікт, що виник у 1910 р. між псаломщиком с. Старі Петрівці Київського повіту А. Гаєвським та священиком того ж села М. Доміневим. Вони не змогли дійти згоди щодо поділу врожаю озимої пшениці та сіна²¹. В іншому випадку вже священик с. Красятин Радомишльського повіту І. Гришковський скаржився на поведінку псаломщика І. Левитського, який забрав собі 14 руб. 77 коп. кружкового збору, котрі йому не належали²².

Суперечки всередині причту не могли не зачіпати парафіян. Так, характерна скарга була написана селянином с. Танське Уманського повіту Н. Музикою на священика Ф. Клепацького. У ній повідомлялося, що 10 вересня 1908 р. Н. Музика, в якого помер син, приїхав просити священика і псаломщика на погребіння. Ф. Клепацький заявив, що не поїде однією підводою з псаломщиком. Селянину довелося їхати удруге за псаломщиком. Н. Музика зазначав, що подібні випадки траплялися в їхній парафії часто, через ворожнечу всередині церковного причту²³. Напружені стосунки склалися і в с. Синній Балтського повіту між священиком Вацкевичем та дияконом Кмитевичем. Свідками конфліктів між ними не раз виступали місцеві селяни²⁴. А в с. Якубовки Ольгопільського повіту ворожнеча між священиком Подольським та дияконом Шостаковським проявилася у тому, що останній постійно писав скарги на священика від імені селян. Коли консисторія виявила ці факти, диякона позбавили місця служіння²⁵.

Особлива гострота стосунків спостерігалась у тих парафіях, де працювало два священики²⁶. За правилами між ними робив-

ся розподіл обов'язків і кожен мав здійснювати треби та вести службу в церкві відповідно до черги по 7 днів. Але оскільки ні церкву, ні причт не можна було поділити на дві половини, то за рівноправності двох пастирів лише зрідка обходилося без суперечок про право першості розпоряджатися в церкві, в парафії, при здійсненні тієї чи іншої треби. У ці суперечки між ними залучалися не лише причетники, але й парафіяни²⁷.

Так, 4 липня 1909 р. благочинницькі збори першого округу Бердичівського повіту розглядали справу про конфлікт між двома священиками однієї церкви. Один із священиків, Н. Граціанський, 31 березня 1909 р. написав скаргу на священика П. Киселевича, котрий забрав собі кошти, зібрані ним, Н. Граціанським, в церковну кружку, доки П. Киселевич «нібито хворів». П. Киселевич заявив, що він хворів насправді. Благочинницькі збори прийняли рішення про відхилення скарги Н. Граціанського, а йому самому пояснили, що у збірному клірі неможливо з математичною точністю оцінити працю кожного члена причту. Якщо ж він буде думати тільки про свою вигоду, то йому не вижити у чисельному причті²⁸. Подібна суперечка розгорілася й у 1875 р. між священиками с. Янковець Летичівського повіту Ф. Волосевичем та І. Терлецьким з приводу розподілу врожаю з церковної землі²⁹. Напруженими були й стосунки між членами причту с. Корнілівка Канівського повіту у 1864 р.³⁰.

Особливо негативне враження на парафіян справляла незгода членів кліру під час богослужіння. «І то не так подано, і то не так зв'язано, – скаржився один зі священиків на шпальтах «Подільських єпархіальних відомостей». – А там глянеш – і кадила нема кому подати, зі свічкою нема кому йти, тому що папаямар пішов дзвонити і навмисно довго не повертається»³¹. Такі факти викликали засудження з боку парафіян та сприяли зниженню авторитету діячів православної церкви³². У доповідній записці київського губернатора до міністра внутрішніх справ від 18 жовтня 1875 р. повідомлялося, що парафіяльні священики м. Тального Уманського повіту І. Стрижевський і В. Марчевський під час літургії завели між собою сварку і сварилися самими непристойними словами у присутності народу так, що люди незважаючи на літургію, вийшли з церкви. Далі зазначалося, що з часу початку ворожнечі між ними парафіяни стали гірше відвідувати церкву та виявляли інтерес до штундизму³³. Пряма залежність поширення різних сектантських віровчень від конфліктів всередині православного церковного причту фіксувалася релігійними діячами та державними чиновниками неодноразово³⁴. Частина православних віруючих, обурених неналежною поведінкою окремих представників духовенства, в умовах поліконфесійності регіону переходила в католицизм. У 1906 р. у звіті волинський губернатор зазначав, що причиною посилення переходу населення в католицизм була втрата авторитету причту в очах віруючих³⁵. В іншому повідомленні вже генерал-губернатор вказував, що протистояти поширенню католицизму повинні місцеві парафіяльні священики, котрі мали бути зразком для своїх віруючих у першу чергу своєю бездоганною поведінкою у побуті³⁶.

Непросто складалися стосунки між священиком, який ішов в іншу парафію, та його наступником³⁷. Виникали суперечки й між новим священиком та родиною померлого пастиря, котра залишалася в своїй парафії. Так, від священика с. Капустине Звенигородського повіту П. Філіповича надійшла скарга на благочинного О. Гродзинського та вдову М. Постаєвську. Клірик зазначав, що його переміщення у нову парафію налаштувало проти нього вдову М. Постаєвську, котра бажала, аби парафія залишилася за її донькою. Також він зіштовхнувся з недобррозичливим ставленням благочинного О. Гродзинського, близького родича вдови³⁸.

Інколи суперечки всередині причту набували затяжного характеру, тривали роками і супроводжувалися взаємними образами, звинуваченнями і скаргами, які направлялися у вищі церковні інстанції, аж до Св. Синоду. Активність духовенства у написанні подібних скарг була досить високою, про що свідчила відповідна негативна реакція на них духовних консисторій. До відома кліриків доводилося, що зі своїми скаргами (чітко сформульованими та обґрунтованими) потрібно звертатися не в Св. Синод чи до архієрея, а до благочинного, у компетенцію якого якраз і входило вирішення подібних суперечок. У пореформений період навіть з'являється така ланка в устрої церкви як благочинницькі ради, одним з важливих завдань яких стало вирішення «у душі братської згоди та примирення тих чи інших непорозумінь, що виникали між причтами та членами кліру благочинницького округу»³⁹.

Схильність парафіяльного духовенства до сутяжництва церковне керівництво пояснювало не лише «марнославством» та «звичкою вступати у суперечки через дрібний матеріальний прибуток», а й такими незалежними від духовництва обставинами як нерозмежованість виділеної причтам землі, необхідність отримання винагороди за здійснення треб тощо⁴⁰.

Водночас у джерелах зафіксована й інформація про дружні та доброзичливі стосунки як усередині причту, так і між духовенством окремих парафій⁴¹. У досліджуваний період все ще зберігалася замкнутість духовного стану, священно- та церковнослужителі віддавали перевагу спілкуванню, укладали шлюби з представниками своєї соціальної верстви, а окремі непорозуміння між ними у більшості зумовлювалися об'єктивними обставинами.

Отже, стосунки між членами церковного причту нерідко залишалися напруженими. Суперечки, як правило, були зумовлені об'єктивними чинниками і виникали через матеріальні інтереси сторін, проте найчастіше характер цих інтересів був дріб'язковим. І хоча церковне керівництво неодноразово висловлювало своє негативне ставлення до ініціаторів конфліктів у церковному середовищі, подолати це явище так і не вдалося.

Примітки:

1. Бернштам Т.А. Приходская жизнь русской деревни : очерки по церковной этнографии / Т.А. Бернштам. – СПб. : Петербургское Востоковедение, 2005. – 416 с.

2. Леонтьева Т.Г. Вера и прогресс : православное сельское духовенство России во второй половине XIX – начале XX вв. / Т.Г. Леонтьева. – М. : Новый хронограф, 2002. – 272 с.; Леонтьева Т.Г. Жизнь и pereживания сельского священника (1861–1904 гг.) / Т.Г. Леонтьева // Социальная история. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2000. – С. 34–56.
3. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.) : в 2 т. / Б.Н. Миронов. – СПб. : Дмитрий Буланин, 2003. – Т. 1. – 548 с.
4. Римский С.В. Российская церковь в эпоху великих реформ (церковные реформы в России 1860–1870-х годов) / С.В. Римский. – М. : Крутицкое Патриаршее Подворье Общество любителей церковной истории, 1999. – 568 с.
5. Федоров В.А. Русская Православная Церковь и государство. Синодальный период. 1700–1917 / В.А. Федоров. – М. : Русская панорама, 2003. – 480 с.
6. Шавельский Г.И. Русская церковь перед революцией / Г.И. Шавельский. – М. : Алтос-медиа, 2005. – С. 168.
7. Римский С.В. Российская церковь в эпоху великих реформ... – С. 88.
8. Федоров В.А. Русская Православная Церковь и государство... – С. 21.
9. Шавельский Г.И. Русская церковь перед революцией... – С. 168.
10. Леонтьева Т.Г. Вера и прогресс... – С. 41.
11. Перевозников К. Почему молчит духовенство? / К. Перевозников // Церковная реформа : сборник статей духовной и светской периодической печати по вопросу о реформе, сост. И.В. Преображенский. – СПб. : Типография Э. Арнгольда, 1905. – С. 8.
12. Леонтьева Т.Г. Жил-был поп... / Т.Г. Леонтьева // Родина. – 1999. – № 11. – С. 43
13. Ненормальности в области церковного хозяйства // Подольские епархиальные ведомости. – 1898. – № 3-4. – С. 41;
14. Церковные причты и старосты // Монастырь. – 1909. – № 11-12. – С. 730.
15. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАК України), ф. 127, оп. 953, спр. 99, арк. 14, 19.
16. ЦДАК України, ф. 127, оп. 946, спр. 43, арк. 4.
17. Церковные причты и старосты // Монастырь. – 1909. – № 11-12. – С. 731.
18. Римский С.В. Российская церковь в эпоху великих реформ... – С. 116.
19. Из наблюдений над жизнью духовенства // Руководство для сельских пастырей. – 1903. – № 39. – С. 95.
20. ЦДАК України, ф. 127, оп. 951, спр. 245, арк. 3-3 зв.
21. ЦДАК України, ф. 127, оп. 949, спр. 133, арк. 7.
22. ЦДАК України, ф. 127, оп. 950, спр. 215, арк. 4-5.
23. ЦДАК України, ф. 127, оп. 1065, спр. 8, арк. 10 зв.
24. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО), ф. 315, оп. 1, спр. 5800, арк. 11-12.
25. ДАХО, ф. 315, оп. 1, спр. 5831, арк. 4-4 зв.
26. Наилучшая мера к благоустройству приходской жизни // Пастырский собеседник. – 1898. – № 6. – С. 89.
27. Ненормальные отношения младших священников к старшим в сельских двухклирных и многоклирных приходах и вредные последствия этих отношений // Руководство для сельских пастырей. – 1888. – № 28. – С. 335–337.

28. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1065, спр. 102, арк. 2-2 зв.
29. ДАХО, ф. 315, оп. 1, спр. 10382, арк. 3-4 зв.
30. Державний архів Київської області (далі – ДАКО), ф. 2, оп. 179, спр. 1170, арк. 3.
31. Миролюбие прятца // Подольские епархиальные ведомости. – 1898. – № 24. – С. 622.
32. Малинин П. Воспоминания о годах служения на последнем приходе / П. Малинин // Руководство для сельских пастырей. – 1903. – № 36. – С. 27.
33. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 54, спр. 306, арк. 1-1 зв.
34. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 950, спр. 238, арк. 4-4 зв.; ЦДІАК України, ф. 442, оп. 693, спр. 101, арк. 7-9, 11 зв.
35. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 637, спр. 389, арк. 6.
36. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 528, спр. 499, арк. 5-5 зв.
37. Отношения между священниками, оставляющими приход и поступающими на их место // Руководство для сельских пастырей. – 1889. – № 13. – С. 383-384.
38. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 948, спр. 143, арк. 5.
39. Церковь русская в 25-летнее царствование благочестивейшего государя императора // Киевские епархиальные ведомости. – 1880. – № 10-11. – С. 6.
40. Священник в камере мирового судьи // Подольские епархиальные ведомости. – 1898. – № 5. – С. 128; Надтока Г.М. Православна церква в Україні 1900–1917 років: соціально-релігійний аспект / Г.М. Надтока. – К. : Знання, 1998. – С. 31.
41. Российский государственный архив в Санкт-Петербурге, ф. 796, оп. 442. – ед. хр. 2030. – л. 9-9 об.; Об улучшении быта духовенства // Киевские епархиальные ведомости. – 1863. – № 19. – С. 582.

Igor Oprya, Bohdana Oprya

**THE RELATIONSHIPS AMONG THE ORTHODOX PARISH CLERY
IN THE SECOND HALF OF XIXTH – EARLY XXTH CENTURY
(based on materials of the Right-Bank Ukraine)**

The authors of the article explored the various aspects of relationships among the Orthodox clergy in Right-Bank Ukraine in the second half of XIX – early XX century, found signs of conflict and determine their causes.

Key words: clergy, relationship, disputes.

Игорь Опря, Богдана Опря

**ВЗАИМООТНОШЕНИЯ В СРЕДЕ ПРАВОСЛАВНОГО ПРИХОДСКОГО
ДУХОВЕНСТВА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX вв.
(на материалах Правобережной Украины)**

В статье исследованы различные аспекты взаимоотношений в среде православного духовенства в Правобережной Украине во второй половине XIX – начале XX вв., обнаружены проявления конфликтных ситуаций и выяснено их причины.

Ключевые слова: духовенство, отношения, споры.

Отримано: 17.06.2016.

Олександр Кравчук
(Вінниця)

ПОЛІТИЧНІ КОНЦЕПЦІЇ ЛІДЕРІВ ЧЕХОСЛОВАЦЬКОГО ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті розглянуто еволюцію політичних програм лідерів чехословацького визвольного руху – К. Крамаржа і Т.Г. Масарика. Показано появу ідеї розв'язання чеського питання поза межами Австро-Угорщини. Найбільш ґрунтовно цю програму розробив вчений і політик Т.Г. Масарик. Еволюція поглядів Масарика від проімперських переконань до ідеалу національної незалежності втілює у його нову, чехословацьку державницьку програму.

Ключові слова: Велика війна, Австро-Угорщина, чехословацький визвольний рух, К. Крамарж, Т.Г. Масарик.

Актуальним завданням історичної науки є дослідження історичного спадку Першої світової війни. Його частиною стало повернення на історичну арену чехів і словаків, які внаслідок війни здобули незалежність і утворили спільну державу – Чехословацьку республіку. Зазначений процес мав свої складнощі, супроводжувався значною боротьбою державотворчих проєктів. В сучасній українській історіографії зазначена проблематика висвітлена лише частково, що й обумовило постановку мети статті – розкрити розвиток політичних концепцій К. Крамаржа і Т.Г. Масарика – лідерів чехословацького визвольного руху в роки Першої світової війни.

Початок Великої війни став катастрофою для чеської політичної стратегії австрославізму, означав втрату перспективи федералізації і демократизації Дунайської монархії. Цієї стратегії дотримувалися до 1914 р. всі провідні політичні сили чеського суспільства – аграрії (А. Швегла), національні соціалісти (В. Клофач), молоді чехи (К. Крамарж), соціал-демократи (Б. Шмераль), Чеська прогресивна партія (Т.Г. Масарик)¹. З початком світової війни чеські політики постали перед можливістю перемоги ідеї пангерманізму. Незважаючи на безперерйне проведення мобілізації у липні-серпні 1914 р., чеське суспільство без ентузіазму сприйняло початок світового конфлікту, не проявило військового піднесення, що мало місце, зокрема, серед представників німецьких середніх верств і інтелігенції в монархії Габсбургів². Загалом, чеські політики не виступили зі спільною заявою лояльності щодо Австро-Угорщини³. «Не будемо робити нічого, що могло би дати привід, ніби ми підтримуємо війну», – закликав К. Крамарж, лідер Чеської національної партії свободи думки (младочехи)⁴.

В цей час громадсько-політичне життя в Ціслейтанії та, зокрема, в чеських землях, припинилося. Почалися репресії проти чеських політиків. «У Празі була політична пустеля», – згадував Масарик⁵. В таких умовах прагнення попередити реалізацію пангерманістської програми обумовило появу стратегії розв'язання чеського питання поза межами Австро-Угорщини. Її розробили

К. Крамарж і професор Т.І. Масарик, які ще до Першої світової війни пов'язували підвищення політичного статусу земель «Корони Св. Вацлава» з винесенням чеського питання на міжнародний рівень⁶.

Оцінки Великої війни зазначеними політиками різнилися. Лідер младочехів К. Крамарж (1860-1937) 4 вересня 1914 р. в газеті «Narodní listy» опублікував статтю, в якій назвав військовий конфлікт зіткнення германства і слов'янства, зазначав, що він буде доленосним і невпізнанно змінить карту Європи. Крамарж був переконаний, що Росія вступила у війну з єдиною метою – звільнити своїх слов'янських братів⁷.

Розв'язання чеського питання поза межами Австро-Угорщини вперше було представлено К. Крамаржом у проекті Слов'янської імперії, розробленого ще у травні 1914 р. Власне над ідеєю слов'янської федерації Крамарж розмірковував ще у 1890 р.⁸. Його політичний проект зразка 1914 р. передбачав утворення Чеського королівства (з словацькими землями) у статусі союзної держави Слов'янської імперії на чолі з російським імператором. Фактично це був проект виходу Чехії та Словаччини зі складу Габсбурзької імперії і їх входження у Слов'янську імперію. Ця імперія мала складатися з окремих слов'янських королівств: Росії, Польщі, Чехії, Болгарії, Сербії та Чорногорії. Чеське королівство повинно було бути пов'язане з Росією федеральними відносинами (спільними мали бути зовнішня, оборонна і фінансова політика), митним союзом, але зберегти повну автономію у внутрішніх справах. Імперія уявлялась Крамаржу конституційною монархією з виборним монархом і виборним чеським віце-королем⁹.

Ідея Слов'янської імперії сприймалася скептично навіть самими росіянами. Російський посол у Відні Шебеко ще перед війною назвав цей проект чистою фантазією¹⁰. Негативно оцінював партію младочехів російський консул в Празі, який у травні 1914 р. критикував її одностороннє розуміння завдань Росії в слов'янському питанні і наголошував на зацікавленості партії Крамаржа щодо економічного проникнення в Росію¹¹.

Після початку світової війни проект Слов'янської імперії зазнав певних змін. Младочеська група навколо Крамаржа збільшила свої уявлення про територію Чеського королівства. Була висунута ідея приєднання до нього пруської та австрійської Сілезії, Нижньої та Верхньої Австрії. У такому випадку чисельність населення Чеського королівства перебільшувала б 20 млн. осіб, з яких чехів і словаків було б менше 50% – приблизно 9 млн. Така держава була б схожа на велику центральноєвропейську чеську державу часів Карла IV. Але вона не могла бути названа чеською і словацькою національною державою, тому що в ній було б більше власне німців і угорців¹².

Восени 1914 р. Крамарж відновив контакти з представником Санкт-Петербурзького телеграфного агентства у Швейцарії В. Сватковським, за посередництвом якого передавав Росії таємні відомості про стан в Австро-Угорщині¹³. Крамарж очікував

приходу в Чехію російських військ, відмовився емігрувати, що пропонував йому інший провідний діяч визвольного руху чехів і словаків, вчений і політик Т.Г. Масарик.

Реалізація проекту Крамаржа стало нереальною після втрати Росією можливості звільнити чеські і словацькі землі¹⁴. Успішний горлицький контрнаступ німецьких і австро-угорських військ, під час якого було «поховано надії на російську окупацію чеських країв»¹⁵, супроводжувався початком політичних репресій з боку Відня, який взяв курс на придушення чеської опозиції. 21 травня 1915 р. серед інших чеських лідерів було арештовано К. Крамаржа, що сильно послабило внутрішнє антиавстрійське угруповання¹⁶. Крамаржа засудили до смертної кари за звинуваченням у державній зраді (виконання вироку було відкладено, а у липні 1917 р. новий імператор Австро-Угорщини Карл I амністував Крамаржа)¹⁷.

В умовах політичних репресій чеська політика в Австро-Угорщині буда фактично паралізована. Єдиною можливістю продовжувати політичну діяльність було емігрантське середовище. Власне в еміграції й розгорнув свою діяльність вчений і політик Т.Г. Масарик (1850-1937). Він був лідером невеликої Чеської прогресивної партії, яку представляв у парламенті Ціслейтанії. Ще до війни Т.Г. Масарик розробив політичну ідеологію чеського народу¹⁸, змістом історії якого вважав боротьбу за ідею гуманізму. Масарик спочатку підтримував концепцію австрославізму і вважав, що чеське питання має бути розв'язане шляхом демократизації та федералізації Дунайської монархії. Велика війна докорінно змінила політичну концепцію Масарика. 20 серпня 1914 р. у часописі «*Naša doba*» він опублікував статтю «Війна». Характер війни Масарик вбачав насамперед у боротьбі великих держав за світове панування¹⁹. Відзначимо, що наведені ним в статті статистичні відомості свідчили про стратегічну перевагу Антанти.

Загалом, світову війну Т.Г. Масарик вважав виявом кризи європейської цивілізації. Кризу, на його думку, переживали всі нації, а особливо – німецька, пангерманістські і мілітаристські політики якої в Німеччині та Австро-Угорщині спричинили війну. Масарик дійшов висновку, що війна з боку країн Антанти є оборонною і морально виправданою. Виходячи з цього, політичним змістом світової війни Масарик вважав боротьбу демократичних країн Антанти з абсолютистськими, багатонаціональними імперіями.

Після Сараєвського вбивства Масарик вважав, що Австро-Угорщина має законне право вимагати від Сербії пояснень, але не нав'язувати їй розслідування і зрештою – воєнного ультиматуму. Останні вимоги Масарик називав самогубством для монархії та розраховував на дипломатичне розв'язання конфлікту²⁰. Він продовжував на це сподіватися навіть після початку війни²¹. Проте сам напад Австро-Угорщини на Сербію не став для нього несподіванкою. Після Балканських війн Т.Г. Масарик очікував великого військового конфлікту в Європі. Розв'язання війни Австро-Угорщиною для Масарика означало її моральну і політичну дискре-

дитацію. Відхід від габсбурзької ідеї у політика посилювався протиавстрійськими переконаннями народу, про що свідчила позиція чехів у складі армії Австро-Угорщини (заворушення, повстання, здачі в полон). Ці моральні міркування («наші люди йдуть на війну або до в'язниці, а ми, депутати, сидимо вдома»²²) спричинили до внутрішнього діалогу реформатора з революціонером²³.

Еволюція поглядів Масарика від проімперських переконань до ідеї державної незалежності втілювалась у його нову, чехословацьку програму. Крім ідеї самостійності радикальність цієї програми полягала в об'єднанні чеського питання зі словацьким. Масарик розглядав бездержавність чехів і словаків в контексті світової проблеми пригнічених «малих націй» Центрально-Східної Європи. Її розв'язання передбачало поразку Німеччини, поділ Австро-Угорщини на основі принципу національного самовизначення та формування нового постімперського простору. Він уявлявся як система демократичних незалежних великих держав і держав «малих націй». Серед новостворених держав Центральної Європи мало бути Чеське королівство, що повинно було включати також словацькі землі.

З метою винести чеське і словацьке питання на міжнародний рівень у грудні 1914 р. Масарик став емігрантом (спочатку він виїхав до Італії, а на початку 1915 р. – до Швейцарії). Доленосним у розпочатій Масариком чехословацькій визвольній акції, стало рішення політика пов'язати її з демократичними країнами Заходу. «Я очікував ..., що доля Європи буде вирішуватися на Заході, а не в Росії ...», – згадував політик²⁴. Крім того, це було наслідком критичного сприйняття русофільства. Масарик вважав слов'янську концепцію Крамаржа фантазією і наслідком ідеалізації царської Росії²⁵, не покладав надії на визволення чехів і словаків росіянами, вважав, що головними для Петрограду є геополітичні інтереси, зокрема, контроль над протоками Босфор і Дарданелли²⁶. До того ж, політик не виключав ймовірності вибуху революції у знесиленій війною Росії, як це мало місце під час її військового конфлікту з Японією у 1904-1905 рр. Навесні 1915 р. Т.Г. Масарик зумів об'єднати чеські і словацькі емігрантські громади програмою антиавстрійської визвольної боротьби, став лідером чехословацького закордонного визвольного руху²⁷. Відзначимо, що емігрантські об'єднання самостійно фінансували визвольну акцію. У 1914-1918 рр. на зазначені потреби вони зібрали, зокрема, в США, приблизно 974 тис. доларів²⁸.

У вересні 1915 р. Масарик переїхав до Великої Британії, яку вважав політичним центром Антанти²⁹. Там він отримав можливість викладати в одному з вищих навчальних закладів Лондона – Королівському коледжі. Вступаючи на посаду професора цього закладу 19 жовтня 1915 р. Масарик прочитав лекцію «Проблема малих народів в європейській кризі». У ній Масарик докладно ознайомив британську громадськість з визвольними прагненнями бездержавних націй Центрально-Східної Європи. У здійсненні великої реконструкції Європи політик вбачав позитивне завдання війни³⁰.

14 листопада 1915 р. за підписом Т.Г. Масарика був опублікований маніфест новоствореного Чеського закордонного комітету, в якому декларувалася мета здобуття державної незалежності чехів та словаків і оголошувалася війна Австро-Угорщині³¹. Це стало офіційним початком самостійної зовнішньополітичної акції Масарика³². Це був унікальний випадок в історії тодішньої Європи. Йшлося про руйнування Австро-Угорщини – великої держави, яку інші держави хотіли зберегти. Самі Масарик і Бенеш були предстваниками народу, невідомого європейським дипломатам і широкій громадськості. До того ж, лідери закордонної протигабсбурзької акції прагнули залучити до неї словаків, які жили тисячу років в угорській державі³³.

Чеський закордонний комітет став провідним еміграційним центром визвольної акції. Його очолив Масарик, а до керівництва також увійшли чехи Й. Дюріх і Е. Бенеш, словак М.Р. Штефанік. Місцем перебування комітету став Париж. В Британії, Італії, Швейцарії, Росії були створені філії, які займалися пропагуванням ідеї визволення чехів і словаків.

Домінування в британському політикумі ідеї збереження Австро-Угорщини сприяли переорієнтації чехословацького руху на Францію, яка виявила зацікавлення Чеським закордонним комітетом і можливістю створення чеських збройних формувань. Разом з цим, відбувалася подальша еволюція політичної концепції Т.Г. Масарика. На зміну ідеї створення незалежного Чеського королівства (з приєднанням Словаччини) Масарик розробив республіканську чехословацьку державницьку програму. Республіка найбільш повно відображала політичний ідеал Масарика про державу «гуманної демократії». За Масариком, демократія як «загальне переконання», динамічний «світовий погляд», була б певною комплексною відповіддю на виклики кризи модерної доби. До того ж, республіканську ідею мала посилювати непопулярність в чеському суспільстві головних монархічних інституцій – володаря, війська, церкви і шляхти³⁴.

Перший успіх чехословацький рух здобув у Франції³⁵. У лютому 1916 р. Масарик був офіційно прийнятий прем'єр-міністром Франції А. Бріаном, якому був переданий меморандум під назвою «Пангерманська Центральна Європа або вільна Чехія?». У документі Масарик пояснював важливість підтримки визвольних прагнень чехів і словаків загрозою пангерманізму. Політик підкреслював: «Пангерманській «Серединній Європі» союзники повинні протиставити свою, вільну Центральну Європу». Загалом, Бріан підтримав презентовану політичну програму Масарика³⁶. В основі цієї програми лежала ідея політичного союзу чехів і словаків. Як символ цієї ідеї використовувався термін «чехословацький». Масарик прагнув презентувати чехів і словаків на Заході єдиною політичною нацією з двома етнічними та мовними гілками – чеською і словацькою. Власне виявом цього була реорганізація 26 лютого 1916 р. Чеського закордонного комітету на Чехословацьку національну раду³⁷.

Вирішальними в успіху чехословацької визвольної акції були 1917 р. і 1918 р.³⁸. Цей період був для чеських емігрантів надзвичайно складним, пов'язаним зі спробами Антанти укласти сепаратний мир з Австро-Угорщиною. Певні зустрічні кроки в цьому контексті здійснював новий імператор Австро-Угорщини Карл I. Призначення у грудні 1916 р. головою уряду Ціслейтанії і міністром закордонних справ Австро-Угорщини представників чеської шляхти – відповідно графа Г. Клам-Мартінеца і графа О. Черніна, австрійська політика прагнула представити в тому сенсі, що чехи посіли в системі влади провідне становище в монархії і цим самим наголосити на безпідставності дій чеських емігрантів³⁹.

Втім, успіхом чеської еміграції стало те, що представники Антанти 10 січня 1917 р. однією з цілей війни проголосили звільнення «чехословаків від іноземного панування»⁴⁰. Під тиском Відня Чеський союз (об'єднання чеських депутатів парламенту Ціслейтанії) 24 січня 1917 р. дезавував акцію Масарика⁴¹, але це не зупинило наростання популярності ідей останнього власне в Чехії. Суттєво вплинула на цей процес Лютнева революція в Росії, що засвідчила можливість падіння монархії. Навіть політична амністія чеським політичним діячам (завдяки їй Крамарж повернувся до активної політики і заснував партію Чеська державно-правова демократія, програмою якої було здобуття незалежності чехів і словаків) і відновлення роботи парламенту Ціслейтанії не посилювало австрофільство чеських політиків. 30 травня 1917 р. Чеський союз виступив в Імперській раді за ліквідацію дуалізму, «перетворення Габсбурзької імперії у союзну державу вільних і рівноправних національних держав», серед яких – держави чехів і словаків⁴². Через словацьке питання чеську заяву не сприйняли угорські депутати, а вимоги історичних кордонів, що означали включення до неї судетсько-німецьких територій, німецьких партій. В урядовій відповіді 13 червня 1917 р. вимоги Чеського союзу були відхилені⁴³. Принципи австро-угорського примирення 1867 р. були перепорою для подальшого реформування структури монархії⁴⁴. З огляду на це, 25 липня 1917 р. Чеський Союз відмовився від переговорів щодо зміни конституції⁴⁵.

У цей час Масарик приїхав в революційну Росію, де прагнув прискорити формування збройних одиниць з чехів і словаків-добровольців і військовополонених як основи армії майбутньої чехословацької держави. Прикметно, що саме з демократичною Росією Масарик пов'язував надію на підтримку чехословацького руху, адже царська Росія не уклала жодного зобов'язуючого документу з чеськими емігрантами⁴⁶. В Росії Масарик спостеріг глибоку внутрішню кризу, стверджував, що «в російському хаосі ідеал свободи, рівності та братерства часто розуміли дещо анархічно»⁴⁷. У телеграмі газеті «Times» 25 травня 1917 р. Масарика ставив під сумнів подальшу участь Росії у військових діях⁴⁸. Політик вирішив зосередитися на формуванні Чехословацького корпусу з метою посилення позицій визвольного руху.

У 1918 р. ідея Масарика щодо надання незалежності бездержавним ідеям Центрально-Східної Європи як політичної передумови розв'язання світової кризи, стала складовою частиною програми Антанти щодо облаштування повоєнного світу. На той час Т.Г. Масарик зумів в революційній Російській державі створити Чехословацький корпус, що розташовувався на території автономної України. Керівництво Центральної Ради і УНР підтримувало чехословацькі визвольні прагнення. Загалом, за 1914-1918 рр. чехословацькі підрозділи також були створені в складі армій Франції та Італії (в Росії було 92 тис. легіонерів, Франції – 12 тис., Італії – 24 тис.⁴⁹). Формування цих підрозділів в складі армій країн Антанти, бойові дії Чехословацького корпусу проти більшовиків у Сибіру сприяли визнанню у червні-вересні 1918 р. Францією, Великою Британією і США права чехів і словаків на створення власної держави. На той час державотворча концепція Масарика здобула підтримку і серед більшості політичного представництва чехів і словаків. Це уможливило здійснення національно-демократичної революції 28-30 жовтня 1918 р., результатом якої було створення Чехословацької республіки. Її загальновизнаним державним лідером став Т.Г. Масарик.

Отже, здобуття державності чехами і словаками стало реалізацією радикальної політичної програми лідера Чеської прогресивної партії Т.Г. Масарика, яка була ґрунтовно розроблена, орієнтована на європейські демократичні політико-правові цінності і в умовах сприятливої міжнародної ситуації восени 1918 р. почала втілюватися у життя.

Примітки:

1. Urban O. *Česká společnost 1848 – 1918* / O. Urban. – Praha : Svoboda, 1982. – S. 548.
2. Galandauer J. *Češi a «valečné nadšení» na prahu Velké války* / J. Galandauer // *Historická sociologie*. – 2014. – Č. 2. – S. 86-91.
3. Чехия и Словакия в XX в. : очерки истории : в 2 кн. – М. : Наука, 2005. – Кн. 1. – С. 51.
4. Peroutka F. *Budování státu. I–II (1918-1919)* / F. Peroutka. – Praha : Academia, 2003. – S. 30.
5. Masaryk T.G. *Světová revoluce. Za války a ve válce 1914-1918* / T.G. Masaryk. – Praha : Masarykův ústav AV ČR, Ústav T.G. Masaryka, o.p.s., 2005. – S. 15.
6. Galandauer J. *Vznik Československe republiky 1918. Programy, proektý, perspektivy* / J. Galandauer. – Praha : Svoboda, 1988. – S. 31.
7. Влчек Р. Сопоставление взглядов Т.Г. Масарика и К. Крамаржа. Разница в понимании помощи русским эмигрантам / Р. Влчек // *Русская акция помощи в Чехословакии: история, значение, наследие* / составители: А. Бабка и И. Золотарев. – Прага : Национальная библиотека Чешской Республики – Славянская библиотека; гражданское объединение «Русская традиция», 2012. – С. 25.
8. Серапионова Е.П. Карел Крамарж – политик нескольких эпох / Е.П. Серапионова // *До и после Версаля. Политические лидеры и идея национального государства в Центральной и Юго-Восточной Европе*. – М. : Индрик, 2009. – С. 348.

9. Там же.
10. Поп И.И. Нарастание внутриполитического кризиса в Австро-Венгрии и усиление ее зависимости от Германии / И.И. Поп // «Дранг нах Osten» и народы Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы 1871-1918 гг. – М. : Наука, 1977. – С. 210-211.
11. Ненашева З.С. Масарик и Крамарж как идеологи славянского единства в восприятии российского консула в Праге / З.С. Ненашева // Славянский альманах, 1999. – М. : Индрик, 2000. – С. 126.
12. Galandauer J. Vznik Československe republiky 1918. Programy, projekty, perspektivy... – S. 24-25.
13. Серапионова Е.П. Карел Крамарж – политик нескольких эпох... – С. 348.
14. Galandauer J. Vznik Československe republiky 1918. Programy, projekty, perspektivy... – S. 29, 35.
15. Masaryk T.G. Světová revoluce. Za války a ve válce 1914-1918... – S. 54.
16. Серапионова Е.П. Карел Крамарж и Россия. 1890-1937 годы: Идеиные воззрения, политическая активность, связи российскими государственными деятелями / Е.П. Серапионова. – М. : Наука, 2006. – С. 267.
17. Чехия и Словакия в XX в... – С. 54.
18. Zeman Z. Edvard Beneš: politický životopis / Z. Zeman. – Praha : Mlada fronta, 2009. – S. 30.
19. Masaryk T.G. Válka a revoluce I. Články – memoranda – přednášky – rozhovory. 1914-1916. / T.G. Masaryk. – Praha : Ústav T.G. Masaryka, o.p.s., Masarykův ústav AV ČR, 2005. – S. 11-27.
20. Masaryk T.G. Světová revoluce. Za války a ve válce 1914-1918... – S. 15; Soubigou A. Tomáš Garrigue Masaryk / A. Soubigou. – Praha : Paseka, 2004. – S. 158.
21. Чапек К. Бесіди з Томашем Масариком / К. Чапек ; пер. з чеськ. Л. Кіцила ; післяс. М. Нагорняка. – Львів : Астролябія, 2010. – С. 131.
22. Там само.
23. Kovtun I. Masarykův triumf. Příběh konce velké války / I. Kovtun. – Praha : Odeon, 1991. – S. 28.
24. Masaryk T.G. Světová revoluce. Za války a ve válce 1914-1918... – S. 42.
25. Olivová V. Dějiny první republiky / V. Olivová. – Praha : Karolilinium, 2000. – S. 15.
26. Masaryk T.G. Světová revoluce. Za války a ve válce 1914-1918... – S. 330.
27. Ibid. – S. 49, 66.
28. Ibid. – S. 74.
29. Ibid. – S. 64.
30. Ibid. – S. 75.
31. Ibid. – S. 69, 77.
32. Olivová V. Dějiny první republiky / V. Olivová. – Praha : Karolilinium, 2000. – S. 19.
33. Zeman Z. Edvard Beneš: politický životopis / Z. Zeman. – Praha : Mlada fronta, 2009. – S. 34.
34. Ludwig E. Duch a čin. Rozmluvy s Masarykem / E. Ludwig. – Praha : Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i. Ústav T.G. Masaryka, 2012. – S. 195.
35. Masaryk T.G. Světová revoluce. Za války a ve válce 1914-1918... – S. 126.
36. Поп И.И. Нарастание внутриполитического кризиса в Австро-Венгрии и усиление ее зависимости от Германии... – С. 214.
37. Opat J. Průvodce životem a dílem T.G.Masaryka. Česká otázka včera a dnes / J. Opat – Praha, Ústav T.G. Masaryka, 2003. – S. 274.
38. Masaryk T.G. Světová revoluce. Za války a ve válce 1914-1918... – S. 246.
39. Olivová V. Dějiny první republiky / V. Olivová. – Praha : Karolilinium, 2000. – S. 22.

40. Ibid. – S. 23.
41. Masaryk T.G. Světová revoluce. Za války a ve válce 1914-1918... – S. 104.
42. Galandauer J. Vznik Československe republiky 1918. Programy, proekty, perspektivy... – S. 288.
43. Ibid. – S. 85.
44. Виноградов В.Н. На руинах многонациональных империй / В.Н. Виноградов // Первая мировая война. Пролог XX века / ответст. ред. В.А. Мальков. – М. : Наука, 1999. – С. 332.
45. Masaryk T.G. Světová revoluce. Za války a ve válce 1914-1918... – S. 171.
46. Ibid. – S. 330.
47. Ibid. – S. 134.
48. Ibid. – S. 110.
49. Ibid. – S. 222.

Olexandr Kravchuk

**THE POLITICAL CONCEPTIONS OF LEADERS OF CZECHOSLOVAK
LIBERATION MOVEMENT DURING THE FIRST WORLD WAR**

In the article are considered evolution of the political programs of leaders of the Czechoslovak liberation movement – K. Kramarz and T.G. Masaryk. Showing emergence of the idea of solving the Czech question outside the Austro-Hungary. The most thoroughly developed this program scientist and politician T.G. Masaryk. The evolution of Masaryk pro-imperial beliefs of the ideal of national independence embodied in his new, Czechoslovak state program.

Key words: *The Great War, Austria-Hungary, Czechoslovak liberation movement, K. Kramarz, T.G. Masaryk.*

Александр Кравчук

**ПОЛИТИЧЕСКИЕ КОНЦЕПЦИИ ЛИДЕРОВ ЧЕХОСЛОВАЦКОГО
ОСВОБОДИТЕЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ В ГОДЫ
ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ**

В статье рассмотрено эволюцию политических программ лидеров чехословацкого освободительного движения – К. Крамаржа и Т.Г. Масарика. Показано появление идеи решения чешского вопроса вне границ Австро-Венгрии. Наиболее основательно эту программу разработал ученый и политик Т.Г. Масарик. Эволюция взглядов Масарика от проимперских убеждений к идеалу национальной независимости воплотилась в его новую, чехословацкую государственную программу.

Ключевые слова: *Великая война, Австро-Венгрия, чехословацкое освободительное движение, К. Крамарж, Т.Г. Масарик.*

Отримано: 18.06.2016.

ІСТОРІОГРАФІЧНІ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ СТУДІЇ

УДК 930.1(37)«03»:94(37)

Николай Болгов, Марина Сеница
(Белгород, Российская Федерация)

ОБРАЗ РИМСКОЙ ИСТОРИИ В РАННЕЙ ВИЗАНТИИ (ЗОСИМ И ИОАНН ЛИД)

Авторы статьи анализируют работы ранневизантийских историков Зосима и Иоанна Лиды. Акцент сделан на идейно-философских принципах их исследований. Дается сравнительная характеристика оценок историков разных сторон государственно-политического развития Римской империи и Византии, историческая деятельность прошлых и новых времен. Отмечена приверженность Зосима и Лиды традициям в историческом мировоззрении, что прямо отобразилось в их работах.

Ключевые слова: историография, оценка, античная традиция, Зосим, Иоанн Лид, Римское государство, политический строй, реформы, язычество.

VI век не был однородным в рассмотрении подхода к прошлому. В это время сталкивалось множество идей, существовало много разных вариантов прошлого¹. Основное противоречие в идейной борьбе позднеантичной эпохи было связано с противостоянием новых идей и традиции². В VI в. антикварно-традиционное направление в историографии было эхом уходящей античной традиции³.

Эта традиция нашла наиболее яркое выражение в работах, посвященных истории римского государства. Интерес к истории римского государства вспыхнул после падения западной части Римской империи и захвата Рима варварами в V в. Для интеллектуалов восточноримского общества было необходимо переосмыслить катастрофу, так как они ощущали глубокую связь и преемственность с Древним Римом⁴.

Также этот интерес находил опору в государственной идеологии. Идея континуитета с античным прошлым была важна и поддерживалась официальной идеологией, чтобы легитимизировать Восточноримское государство в качестве преемника Римской империи и сохранить его авторитет и статус⁵.

Именно поэтому традиционное направление было столь сильным в VI в. Оттуда до нашего времени дошли две работы, в

которых переосмысливалась вся история римского государства с точки зрения традиции. Это «Новая история» Зосима, написанная в начале VI в., и «О магистратах римского государства» Иоанна Лида, написанная в середине этого века. Много общих черт у этих авторов, хотя они и принадлежат к разным возрастным поколениям, определили их следование традиции. Оба автора происходили из класса куриалов, оба получили классическое образование и воспитание и интересовались языческой культурой, оба находились на государственной службе (Зосим являлся адвокатом фиска, а Иоанн Лид был чиновником среднего уровня в Восточной префектуре претория)⁶, – все это также нашло отражение в их работах.

На основании сравнения этих произведений в статье планируется выявить основную специфику в подходе к истории Римского государства в антикварно-традиционном направлении.

Но следует отметить, что возможность сравнения ограничивается несколькими различными целями авторов, так как Зосим задумывал свое произведение как продолжение «Всеобщей истории» Полибия, а Иоанн Лид создавал специализированное произведение, посвященное истории римской администрации. Временные рамки обоих сочинений также не совпадают: «Новая история» Зосима прерывается на падении Рима в 410 году, в то время как «О магистратах римского государства» Иоанна Лида продолжается вплоть до современного автору времени.

Также следует сказать, что произведение Зосима резко обрывается не в том месте, где планировалось автором. Исследователи предполагают, что оно должно было описывать события до начала царствования императора Анастасия⁷, поэтому судить о взглядах писателя можно лишь предположительно. Кроме того, во взглядах Иоанна Лида наблюдается определенная эволюция по отношению к Зосиму⁸.

Основная идея, объединяющая две эти работы – это идея современного упадка государства в противовес прошлому, который произошел из-за забвения традиций, а также их изменений в результате различных нововведений. Зосим связывает упадок с забвением языческих религиозных обрядов и ритуалов, а Иоанн Лид – с забвением традиций, выработавших порядок и форму бюрократического процесса.

В качестве идейно-философской основы работы у Зосима взято языческое понимание Судьбы как направляющей хода событий, а также воли богов, которые покровительствуют людским деяниям если они справедливы, которые в свою очередь направляют будущее по определенному пути. Таким образом поступками людей управляет божественное провидение (Zos. Hist. Nov. I.1). Судьба играет важную роль у Зосима, определяя поступки людей и причины событий (Zos. Hist. Nov. I.1, I.68, II.5, II.6, II.31, IV.25, IV.54, V.3, V.14, V.17, V.21, VI.13). Судьбу автор понимает как самостоятельное божество (о храме Судьбы в Риме – II.13, о статуе Судьбы в Константинополе – II.31), тесно связанное с

другим божеством Справедливості (напр., V.38). В «современной» часті історії (посвященної історії християнської імперії) Судьба превращається в злого демона як показання людей за нечестие (напр., Zos. Hist. Nov. V.41). Зосим виступає в якості захисника язичества і язическої традиції (Zos. Hist. Nov. I.1, I.5, I.57, I.58, I.67, II.1-7, II.13, II.16, II.30-38, III.9, III.11-12, III.32, IV.3, IV.13-15, IV.18, IV.21, IV.29, IV.33, IV.36-37, IV.50, IV.59, V.5, V.10, V.21, V.23, V.24, V.35, V.38, V.40-41, V.46, VI.7), втіленням якого для нього служать язическі оракули (Zos. Hist. Nov. I.57, I.58, II.6, II.16, II.37, III.9, IV.13).

Ідейно-філософської основою для роботи Іоанна Ліда служить неоплатонічне розуміння буття, де все являється вечно існуючим в сутності, але змінюючимся в формах існування від народження до смерті і відродженню в нових формах і т.д. (Ioh. Lyd. DeMag. II.23, II.10). Всприйняття управління божества виражено в ідеї християнського Бога (Ioh. Lyd. DeMag. I.15, II.24, III.44, III.47, III.59, III.69-76), але при цьому зберігається язический образ доброї і злої Судьби як рушійної сили історичного процесу (Ioh. Lyd. DeMag. I.3, I.20, I.40, II.1-2, II.6-8, II.10, II.12, III.11, III.15, III.25, III.28, III.40, III.42, III.46, III.55, III.71), а також пов'язаних з нею Справедливості і Воздаяння (Ioh. Lyd. DeMag. II.30, III.25, III.30, III.69). Також присутствує образ Істини (Ioh. Lyd. DeMag. III.75). В цілому, відношення до релігії у Іоанна Ліда нейтральне і більш раціональне (про безкорисності молитви на війні – Ioh. Lyd. DeMag. I.39), але при цьому він виявляє довіру язическим оракулам (Ioh. Lyd. DeMag. II.12, III.42).

Датировочна система у авторів також виходить цілком з античної традиції. Зосим для датировок і летоисчисления використовує ери від вигнання цариць, від заснування Города (Zos. Hist. Nov. II.3, II.4, II.7), від початку Столітніх ігор (Zos. Hist. Nov. II.4, II.7), дати консульської влади (Zos. Hist. Nov. II.4, II.7, VI.2-3), час правління імператорів і префектів преторія (Zos. Hist. Nov. passim.), для давнішого періоду часів воєн. Період часу визначається за положенням зірок: Сатурн в 25° Діви, Юпітер досяг краю Водолія (Zos. Hist. Nov. III.9). Рівно і Лід звертається до аналогічної датировочної системи: ери від вигнання цариць, заснування Рима, заснування Константинополя, початку консульської влади (Ioh. Lyd. DeMag. I.2, I.35, I.39, I.40, I.46, I.51), датировку до олімпіадам (Ioh. Lyd. DeMag. I.39), за час правління імператорів і префектів преторія (Ioh. Lyd. DeMag. passim.). Відзначаються періоди часу за давньоримською календарною системою: січень, вересеньські календи (Ioh. Lyd. DeMag. I.38, I.39), за положенням зірок – коли сонце в сузір'ї Лева (Ioh. Lyd. DeMag. III.52).

Обидва автори також в своїх роботах використовують архаїзацію етнонімів і географічних об'єктів (напр. Zos. Hist. Nov. IV.26, Ioh. Lyd. DeMag. III.56).

По політичним перевагам обидва автори дотримуються скоріше монархо- і аристократично-республіканських поглядів, характерних для античної політичної думки, різко ви-

ступаая против любой формы тирании. Для характеристики нормально существующего государства оба автора используют термин *πολιτεία* (Zos. Hist. Nov. V.8, Ioh. Lyd. DeMag. III.1). Рассуждая о правлении Августа, Зосим упрекает его в пользовании неограниченной властью (Zos. Hist. Nov. I.5), говоря, что ничто не препятствовало ему стать тираном, и резко осуждая его преемников Тиберия, Калигулу, Нерона, Домициана за тираническое правление (Zos. Hist. Nov. I.6). Консульскую власть автор считал аристократическим правлением, с которым связывал рост и могущество римского государства (Zos. Hist. Nov. I.5, I.1). Наиболее правильной автор считает власть установленную согласно закону. Он считает законным заговор сенаторов против Максимина в III в., так как он направлен против тирании (Zos. Hist. Nov. I.14). Он также осуждает любой незаконный захват власти, резко негативно характеризует правление Максенция в Риме в начале IV в. как тиранию (Zos. Hist. Nov. II.9-10, II.12-16), поддерживая борьбу императора Констанция против узурпаторов (Zos. Hist. Nov. II.43-54). Однако не поддерживал узурпации Максима и Евгения в правление ненавистного ему Феодосия I (Zos. Hist. Nov. IV.46, IV.58). Также он резко негативно воспринимает стремление префекта претория Руфина к неограниченной власти, обвиняя его в тирании (Zos. Hist. Nov. IV.51-52, IV.57, V.1-3, V.7-8). Аналогично оценивает власть Стилихона (Zos. Hist. Nov. V.1). Но при этом автор не выступает против самой идеи монархической власти, например, положительно оценивая правление императора Юлиана, так как оно следовало законам (Zos. Hist. Nov. III.9-29).

Иоанн Лид также разделяет точку зрения Зосима. В начале своей работы он дает разъяснение об отличии власти монарха от тирании и власти Цезарей (Ioh. Lyd. DeMag. I.3-4). Согласно ему, правильная власть монарха опирается на законы и сенат из лучших людей государства (Ioh. Lyd. DeMag. I.3). Он резко критикует тиранию, в тирании обвиняя Мария и Суллу, Цезаря и Августа, Домициана, Каракаллу, Диоклетиана (Ioh. Lyd. DeMag. I.4, I.6, I.49, I.51, II.1-3, II.19). Подобно Зосиму он оценивал правление Августа как умеренное, хотя и нарушающее закон. Он называет консульскую власть матерью римской свободы (Ioh. Lyd. DeMag. II.8) О введении консульской власти говорит, что «свободы просияло имя» (Ioh. Lyd. DeMag. I.29), противопоставляя ее тирании (Ioh. Lyd. DeMag. I.30, II.8). В стремлении к тирании он упрекает Руфина, говоря, что при нем власть префекта к тирании низвергнулась (Ioh. Lyd. DeMag. II.10, III.7, III.23, III.40). Иоанн Лид не разделяет идею демократического правления, осуждая смуты в период консульской власти (Ioh. Lyd. DeMag. I.34-36, 39), также плохо относясь и к восстанию Ника в современное время, рассматривая его как бунт черни, хотя и отмечая очень тяжелое положение населения, послужившее причиной восстания (Ioh. Lyd. DeMag. III.70)

Обе работы имеют сходную структуру – основное внимание они сосредотачивают на неутешительной современности, пытаясь дать объяснение причинам упадка, а описание событий древности

носить лишь водный, предварительный характер (представляя собой как бы «археологию» для последующего повествования). У Зосима это первая книга, а в наибольшей степени первые 57 глав первой книги, где вкратце описывается история Римской империи вплоть до завоевания Пальмиры Аврелианом. Далее автор говорит, что продолжая Полибия, описавшего как римляне создали свою державу, он опишет, как они ее потеряли (Zos. Hist. Nov. I.57), это примерно 273-274 гг. н.э. Далее автор пробегает события конца III в., на чем кончается первая книга. У Иоанна Лиды также первая книга дает представление об истории основания различных магистратов, которые автор перечисляет и дает информацию о времени и условиях их возникновения, останавливаясь на времени диктатуры Цезаря, в то время как вторая и третья книги сосредотачиваются на префектуре претория и ее штате, их функционировании от времени Цезаря до современности.

Отношения к древнейшему прошлому авторов сходно, хотя Зосим рассматривает всеобщую историю, а Лид акцентирует внимание на римских древностях. Для авторов характерна эллинизация римской цивилизации, что связано с перемещением империи на грекоязычный восток. Зосим следует греческой исторической мысли, он воспринимает римлян как наследников греческой цивилизации. Кратко описав события от Троянской войны до походов Александра, затем он переходит к римлянам и здесь продолжает Полибия. Иоанн Лид описывает образование римского государства и каждого из римских магистратов, привлекая работы древнеримских историков Катона Старшего, Варрона и Саллюстия. Но при этом также в римской цивилизации видит греческий фундамент: латинский язык выводит из эолийского диалекта греческого языка (Ioh. Lyd. DeMag. I.5), а законодательные основы и принципы деления римского общества взятыми от афинян (Ioh. Lyd. DeMag. I.47).

Обе истории написаны на греческом языке, Зосим следуя Полибию, писал на распространённом греческом койне, Иоанн Лид использовал смесь аттического и койне⁹.

Но основной акцент в работах смещен на современное время. «Новое время» и Зосим и Иоанн начинают в период правления императора Константина. Именно отсюда они выводят упадок государства. Оба автора связывают его с забвением традиций (религиозных или бюрократических) и нововведениями.

Зосим делает особый акцент на забвение языческого культа, установленного предками. Начало упадка он связывает с пренебрежением императорами Константином и Лицинием традиции празднования Столетних игр, что ранее обеспечивало невредимость Римской империи и сохранение Римом власти над всеми обитателями мира. В результате пренебрежения традиции, по его оценке, дела неуклонно двигались к упадку и пришли к современному автору несчастливому состоянию, а империя была незаметно варваризирована (Zos. Hist. Nov. II.7). Божественное расположение к римлянам проявлялось до тех пор, пока они ис-

полняли священні обряди (Zos. Hist. Nov. I.58). Автор відзначає, що саме на честь предків римляни могли існувати протягом 12 століть, не будучи завойованими. Після того, як імператор Феодосій I скасував закони про священнодійства, а звичаї предків стали нехтуватися, Римська імперія почала поступово зменшуватися в розмірах і стала обиталищем варварів, а держава настільки виродилася, що на місцях, де колись стояли міста, вже нічого не можна було дізнатися (Zos. Hist. Nov. IV.59). При цьому тут же відзначається, що коли Феодосій запропонував римським сенаторам прийняти християнство, всі відмовилися, тому що не хотіли порушувати звичаї предків, а отже не тому, що исповідували язичництво (Zos. Hist. Nov. IV.59)! Похід Алариха на Рим автор пов'язує з нещастям Серени і Стилихона, які взяли кровинку, посвячену богам, в язических храмах (Zos. Hist. Nov. V.38), що було серйозним богохульством проти традиційної релігії. Наслідком нехтування звичаями предків автор вважає безвихідне становище римлян під час облоги міста Аларихом і голоду в Римі в кінці 408 р. (Zos. Hist. Nov. V.40); відмова римлян публічно відновити старі культи і традиційні обряди на Капітолій і форумі, запропоновані етрусками жрецькими, це все передбачило знищення Рима (Zos. Hist. Nov. V.41). Автор каже, що після знищення римлянами старих обрядів процвітання міста припинилося, воно стало безжизненным і безпорадним. Втрата богів убрання і розплавлення їх статуй для виплати викупу Алариху, в частині статуї Мужества, позбавило жителів мужества і сили, які ще залишилися (Zos. Hist. Nov. V.41).

Аналогічне ставлення до звичаїв і традицій предків характерно для Іоанна Ліда. Сучасність він починає з правління Константина, заснування Константинополя служить для нього початком початку нової ери (Ioh. Lyd. DeMag. I.2). В сучасності він оплакує забування багатьох звичаїв предків, які привели державу і магістрати до краху і поставили на краю катастрофи, починаючи з моменту, коли в місті з Константином фортуна залишила Рим (Ioh. Lyd. DeMag. II.10, III.40). Оцінюючи становище префектури преторія, на якій зосереджено в основному все його увагу, в сучасності він порівнює її з цінним срібним посудом, доставленим від предків, який незрозумілий спадкоємець розбив на велику кількість дешевих осколків (Ioh. Lyd. DeMag. II.7). Він каже, що від величезного магістрата залишилася тільки одна тінь (Ioh. Lyd. DeMag. II.5), що як по ступеням несли вниз (до краху) магістрат (Ioh. Lyd. DeMag. II.11, III.7, III.41), а те, що блиск і благоустрій префектури в старину в сучасне час майже загинули (Ioh. Lyd. DeMag. III.1). Автор вказує, що тиранічні чоловіки успадкували магістрат один гірше іншого і з цього він загинув (Ioh. Lyd. DeMag. III.56), був поразений загальним спустошенням, опустошенням і бідністю, в ньому не було ніяких заслужуваних уваги справ (Ioh. Lyd. DeMag. II.22, III.9, III.14, III.25, III.36, III.39, III.43, III.49, III.50,

III.66, III.57). Автор все это связывает с забвением старинных обычаев и порядков делопроизводства, оплакивая, что все следы разумной древности исчезли по воле злого демона, а многие блага отняты (Ioh. Lyd. DeMag. III.11), так как нарушился старинный и возвеличенный порядок слушания дел (Ioh. Lyd. DeMag. II.17); забыты все процедуры (Ioh. Lyd. DeMag. III.11, III.20); многие особенности старинного церемониала совершенно потеряны (Ioh. Lyd. DeMag. III.14); прекратилась деятельность многих полезных отделов префектуры (Ioh. Lyd. DeMag. II.22, III.17) в штат пришли некомпетентные и необразованные служащие (Ioan. Lyd. DeMag. II.18, III.68). Все это он связывает, подобно Зосиму, с исполнением оракула, некогда данного Ромулу и цитируемого Фонтеем, в котором говорится, что тогда фортуна римлян оставит, когда они язык предков (латинский) забудут. Для Лида это воплощается в реформах префекта Кира Египетского в 439 г., который стал издавать постановления не на латинском, а на греческом языке (Ioh. Lyd. DeMag. II.12, III.42), а также с реформой префекта Иоанна Каппадокийца, отменившего использование латыни в делопроизводстве в середине 30-х гг. VI в. (Ioh. Lyd. DeMag. III.68), после чего наступила полнейшая деграция в префектуре. Для Лида чрезвычайно важно сохранение обычаев и традиций. Например, автор подробно описывает установленные в древности инсигнии императора (Ioh. Lyd. DeMag. II.14) и префекта (Ioh. Lyd. DeMag. II.13-14, II.19), в деталях рассматривает установленный обычай появления префекта в сенате (Ioh. Lyd. DeMag. II.9), слушания тяжб в префектуре (Ioh. Lyd. DeMag. II.14, II.16).

Для обоих авторов характерно восприятие развития государства с «бюрократической» точки зрения: оба особо выделяют проводимые административные реформы, их влияние на налогообложение, состояние провинций с проявлением ярко выраженной курриальной тенденции, критикуя бесправие городов и постепенную ликвидацию власти городских советов. Реформы и нововведения в целом оба воспринимают негативно. Иоанн Лид прямо указывает, что опрокидывать древностью установленные обычаи – характеристика тиранов (Ioh. Lyd. DeMag. II.19). В качестве характеристики тиранического правления также Лид указывает налоговый гнет. Например, характеризуя «тираническое» правление Диоклетиана автор говорит «вновь померена суша и налогами отягощена» (Ioh. Lyd. DeMag. I.4). Для Зосима характерна аналогичная тенденция. Отмечая тиранический характер правления Максимиана в середине III в., он говорит, что провинции тяготились его чрезмерной жестокостью и жадностью (Zos. Hist. Nov. I.14).

Зосим, говоря о проводимых административных реформах, указывает на их негативные последствия для империи. Говоря о реформе Константина, выделившей среди 4 бывших префектур префектуру Востока, он говорит об уменьшении власти префекта. Он указывает на введение должности военных магистров, пехоты и конницы, отделив военные обязанности от префектуры, что привело к производству и налоговому гнету (Zos. Hist. Nov. II.32-

33). Зосим резко критикует новые налоги – хрисаргир и фоллис, учрежденные Константином, которые привели к совершенному разорению городов и крайней нищете их жителей (Zos. Hist. Nov. II.38). Отмечая учреждение титулов нобилиссимы (Zos. Hist. Nov. II.39), автор указывает на легкомыслие его носителей – братьев императора, занимавшихся разделом территорий империи. Говоря о введенном Константином сане патрикиев, Зосим указывает, что он стоял даже выше префекта претория (Zos. Hist. Nov. II.40). Рассказывая о повышении налогов Валентинианом, чем он заслужил всеобщую ненависть, при этом не обращая внимание на бравших взятки чиновников, как последствие автор указывает на восстание в африканских провинциях, для подавления которого были ослаблены придунайские провинции, подвергшиеся опустошительным варварским набегам (Zos. Hist. Nov. IV.16). Говоря о реформе Феодосия I, разделившей военное управление между пятью ведомствами вместо двух, что привело к увеличению расходов казны и усилению власти военных (Zos. Hist. Nov. IV.27), Зосим также подвергает резкой критике императора за продажу должностей в провинциях (Zos. Hist. Nov. IV.28). В результате армия сильно ослабела и фактически прекратила свое существование, а города истощены непосильными налогами и жадностью властей (Zos. Hist. Nov. IV.29). Сборщики налогов изымали их с особой жестокостью, так что жители отдавали не только деньги, но и женские драгоценности, и даже собственную одежду, чтобы уплатить требуемые налоги (Zos. Hist. Nov. IV.32). Дополнительные налоги в Антиохии привели к восстанию (Zos. Hist. Nov. IV.41). Наконец, отмена законов о священнодействиях привела к полнейшему упадку Римской империи (Zos. Hist. Nov. IV.59). Резкую критику автор обрушивает на Руфина, который, стремясь к неограниченной власти, всячески нарушал закон, творил произвол, действуя в ущерб государству и всячески его ослабляя (Zos. Hist. Nov. V.1-3, V.5-8).

Подобным же образом оценивает реформы Иоанн Лид, причем кажется удивительным практически тождественное с Зосимом отношение писателя к реформам от правления Константина до начала власти Феодосия Младшего. Рассматривая реформу Константина, который отвел войска от Истра и расселил их в Нижней Азии, учредив префектуру претория Востока, передав командование войсками магистру и стратегам, автор говорит, что в результате провинции Мезия и Скифия были потеряны, также налоги от них, так как никто не противостоял набегам варваров на Европу, а восток был отягощен неумеренными податями (Ioh. Lyd. DeMag. II.10, III.31, III.33, III.35, III.40). Также автор отмечает учреждение Константином для префектуры Востока скриниариев, которые не входили в штат, но затем купили себе место в штате при Феодосии I, инициировавшем продажу должностей (Ioh. Lyd. DeMag. III.35).

Лид критикует и реформу Феодосия I, учредившую комитов для управления военными делами, заменявшими императоров

в походах, в результате чего власть префектуры уменьшилась и она стала отвечать только за расходы (Ioh. Lyd. DeMag. II.11, III.41). Ключевым моментом для постепенной гибели префектуры для Иоанна является тирания Руфина, который «ниспровергнул магистрат в глубокую яму» в результате чего префектура окончательно была лишена императором Аркадием контроля над вооруженными силами, фабриками вооружения и государственными дорогами, переданными магистрианам (Ioh. Lyd. DeMag. II.10, III.23, III.40). В царствование императора Льва префектура еще более ослабела из-за дорогостоящей и неудачной экспедиции в Африку, что привело к полной нищете государственной казны (Ioh. Lyd. DeMag. III.43-44). При Зеноне магистрат продолжил быть тонущим как в наводнении, так как трусливый император откупался от внешних врагов, прибегая к конфискациям и разорению знати, и только при императоре Анастасии налогообложение было приведено в порядок (Ioh. Lyd. DeMag. III.45); но после назначения перфектом Марина Сирийца налоговые сборщики снова стали разорять города (Ioh. Lyd. DeMag. III.46, III.49); Лид резко критикует введение должности виндексов и запрет местных советов (Ioh. Lyd. DeMag. I.28, III.49), так как это привело к страшному произволу чиновников, особенно сильно проявившееся в префектуру Иоанна Каппадокийца. Автор с ненавистью рассказывает о преступлениях этого префекта и его приспешников в провинциях, чтобы собрать как можно больше денег, останавливаясь подробно на своей родной Лидии (Ioh. Lyd. DeMag. III.38, III.57-62). В результате жители былиотягощены огромным количеством налогов и принудительных повинностей (Ioh. Lyd. DeMag. III.61, III.70) и покидали свои места, огромные толпы скапливались в Константинополе, в результате чего вспыхнуло разрушительное восстание «Ника» (Ioh. Lyd. DeMag. III.70).

Оба автора сопоставляют произвол чиновников с варварским вторжением, даже отдавая предпочтение варварам. Зосим о налогах Феодосия говорил о том, что не отобрано по доброте варваров, отбиралось государством в виде налогов (Zos. Hist. Nov. IV.32); что во время военной экспедиции Стилихона на Пелопонесс последний позволял грабить своим солдатам то, что осталось от варваров (Zos. Hist. Nov. V.7). Иоанн Лид, характеризуя налогообложение провинций в префектуру Иоанна Каппадокийца, говорил, что подданные полагали вторжение варваров легче для себя, чем господство собственных людей (Ioh. Lyd. DeMag. III.70).

При этом оба автора указывают на «тираническую» первопричину введения обременительных налогов, – стремление императоров к праздности и роскоши и расточение казны. Они проводили параллели с восточными деспотиями, где правители расходовали средства казны по своему произволу и прихоти, также подчеркивая, что праздность серьезно ослабляла государство в контексте внешней варварской угрозы. Зосим говорит о расточительности императора Константина (Zos. Hist. Nov. II.38), также особенно подробно останавливается на расточительности, стрем-

лений к непомерной роскоши и распутству императора Феодосия I (Zos. Hist. Nov. IV.28, IV.33, IV.41, IV.50), о распутстве и роскоши магистра Абразация, посланного на борьбу с исаврийскими разбойниками (Zos. Hist. Nov. V.25) при императоре Аркадии.

Иоанн Лид внешним признаком тирании Диоклетиана считает драгоценные камни на венце, одежде и обуви (Ioan. Lyd. DeMag. I.5), он критикует роскошь и накопленные богатства императора Анастасия, связывая их с деятельностью Марина, а также праздность двора (Ioh. Lyd. DeMag. III.51). Поражения в римско-персидской войне в начале века он связывает с праздностью, роскошью и распутством имперского полководца Ареобинда и трусостью и неопытностью военачальников Патрикия и Гипатия (Ioh. Lyd. DeMag. III.53). Но наибольший гнев у него вызывает роскошь, распутство, праздность и жестокость Иоанна Каппадокийца и его приспешников, которые он описывает подробнейшим образом (Ioh. Lyd. DeMag. II.21, III.57-62, III.64-65).

Праздности и роскоши и Зосим, и Лид противопоставляют трудолюбие и умеренность своих любимых персонажей, восставляющих обычаи древности.

Зосим прославляет деятельную и скромную натуру императора Юлиана, предпочитавшего заниматься серьезными делами, а не проводить время в развлечениях, рассказывая, что по прибытии в Византию он сразу занялся гражданскими и военными делами, а после осуществления многих полезных и оправданных дел в Антиохии сразу приступил к подготовке к персидской войне (Zos. Hist. Nov. III.11). Автор особо подчеркивает его трудолюбие в учении, говоря что в бытность студентом Юлиан превзошел своих учителей по всем предметам обучения (Zos. Hist. Nov. III.2). Симпатии Зосима связаны с возвращением Юлиана к прежней религии (Zos. Hist. Nov. III.9).

Иоанн Лид аналогичным образом превозносит добродетели префекта претория Фоки, говоря о его знатности, богатстве, но крайней умеренности и бережливости по отношению к себе, и чрезвычайной щедрости по отношению ко всем нуждающимся (Ioh. Lyd. DeMag. III.72, III.75), о том, что в ученых дисциплинах он обладал знаниями, замечательными по сравнению с многими (Ioh. Lyd. DeMag. III.73), и при нем гражданский порядок был восстановлен во всем своем прежнем блеске (Ioh. Lyd. DeMag. III.76). Второй персонаж, которым Лид восхищается, это магистр оффиций Петр, в которого буквально влюблен писатель: он говорит о его благородстве, скромности, мягкости, доступности, справедливости и проницательности, но особенно поражается его трудолюбием и учености. Автор говорит о том, что дни магистр посвящал службе, и чрезвычайно возвысил магистрат, восстановив почти погибшее из-за глупости предшественников прежнее римское великолепие. Ночи он проводил за книгами и ученым занятиям, ни секунды не тратя без пользы и занимаясь какими-либо учеными исследованиями даже по дороге во дворец, и своими познаниями наводя страх на ученых и даже самого автора, которые боялись его слож-

ных вопросов (Ioh. Lyd. DeMag. III.26). Равным образом Лид хвалит императора Юстиниана, противопоставляя его умеренность и трудолюбие праздности предшественников (Ioh. Lyd. DeMag. II.15), сравнивая его по добродетелям с лучшими императорами за всю историю Рима (Ioh. Lyd. DeMag. II.28), связывая его чрезвычайное трудолюбие, активную деятельность и реформы с восстановлением государства и отвоеванием прежде потерянных территорий (Ioh. Lyd. DeMag. II.15, II.28-30, III.1, III.55, III.76). Авторы также отмечают ученость императора и интерес к книгам (2.28), особенно прославляя его за то, что «удерживает же, как и связывает разорванную временем древность» (Ioh. Lyd. DeMag. III.1). Впрочем, исследователи полагают, что Лид здесь не был искренен¹⁰.

Важно также отметить следование античной традиции в подаче материала. Оба автора активно используют аллюзии и ссылки на древних авторов и мифологические сюжеты, а в прозу вплетают стихи. Например, рассказ об осаде Афин Аларихом у Зосима содержит ссылку на Гомера и сюжет из «Илиады» (Zos. Hist. Nov. V.6). Он дает в стихах оракулы о поражении пальмирян (Zos. Hist. Nov. I.57), сивилин оракул о Столетних играх (Zos. Hist. Nov. II.6), а также оракул о Византии и Фракии (Zos. Hist. Nov. II.37). Говоря о погребении императора Юлиана писатель приводит эпиграмму на его могиле (Zos. Hist. Nov. III.34). В еще большей степени это характерно для Иоанна Лида. На протяжении всего произведения он делает мифологические параллели, например, говоря об одежде проституток, сопровождающих Каппадокийца, автор ссылается на сюжет о Геракле, тут же цитируя строку из Писандра (Ioh. Lyd. DeMag. III.64). Он также приводит сатирические эпиграммы об императоре Анастасии (Ioh. Lyd. DeMag. III.45) и Иоанне Каппадокийце (Ioh. Lyd. DeMag. III.57).

Также интересны этимологические изыскания обоих авторов. Например, объяснение Зосима происхождения названия должности «понтифик» (от латинского *pons* – мост) (Zos. Hist. Nov. IV.36) очень близко к аналогичным исследованиям этимологий у Лида, в особенности названий должностей. Прямой аналог – объяснение происхождения названия должности «эдил» (от латинского *aedes* – здание). Там же Иоанн Лид дает и греческий перевод слова «понтифик», правда, без объяснения этимологии (Ioh. Lyd. DeMag. I.36).

Много параллелей у двух писателей и в исторических сюжетах. Особенно показательным является сюжет о заключении префектом претория Саллюстием мирного договора с персами после смерти императора Юлиана. У Зосима договор заключили Саллюстий и Аринфей, персам были отданы провинции Забдицена, Кордуэна, Ретена, Залена, 15 крепостей вокруг них со всеми жителями, землями и животными, а также Нисибин, но без жителей. В результате римляне потеряли большую часть Армении (Zos. Hist. Nov. III.31). Автор с горечью описывает потерю территорий, говоря, что никогда ранее римляне не отдавали завоеванных земель (Zos. Hist. Nov. III.32). В этом он винит Иовиана, заключившего такой постыдный договор, горько сетуя на смерть

Юлиана (Zos. Hist. Nov. III.32-33). Согласно Иоанну Лиду договор заключили со стороны римлян префект претория Саллустий, а со стороны персов наиболее знатный перс Издигердес, и в ходе этих переговоров также впервые был поднят вопрос о совместной охране Каспийских Ворот от варваров и строительстве форта там. Автор также отмечает потерю римлянами Армении и уход из многих земель в царствование Иовиана, но в отличие от Зосима, винит в этом предшествующего императора, называя поход Юлиана неудачным (Ioh. Lyd. DeMag. III.52).

Кроме того, сходно оба автора описывают пожар в Константинополе и оплакивают гибель античных памятников в нем (ср. Zos. Hist. Nov. V.25, Ioh. Lyd. DeMag. III.70). Для характеристики преступлений Руфина оба автора также используют одинаковый сюжет, рассказывая об убийстве им комита Востока, избиваемого плетью со свинцовыми наконечниками. Зосим дает подробное описание события, называя имя комита Лукиан, рассказывая о его происхождении, причинах возвышения, гнева на него Руфина и обстоятельствах смерти (Zos. Hist. Nov. V.2). Иоанн Лид ограничивается указанием на то, что он был забит плетью, осмелившись подражать префектуре своей речью (Ioh. Lyd. DeMag. III.23). Оба писателя также упоминают ланциариев как род пехотных войск. Зосим в качестве отдельного легиона наряду с маттиариями и викторинами в контексте захвата персидской крепости (Zos. Hist. Nov. III.22-23), а Иоанн Лид как копьеметателей при перечислении списка вооруженных войск (Ioh. Lyd. DeMag. I.46).

Но, в то же время, во взглядах Иоанна Лиды наблюдается определенная эволюция в сравнении с Зосимом. Если Зосим не идет ни на какой компромисс с христианством, то Иоанн Лид гораздо более терпим. Исследователи считают Зосима откровенным язычником, в то время как вопрос о религии Иоанна Лиды является дискуссионным¹¹. Поэтому Иоанн Лид более терпимо рассматривает действительность. Лид более оптимистичен, чем Зосим, что можно увидеть на нескольких примерах. Если для Зосима империя безвозвратно погибла (особ. Zos. Hist. Nov. IV.59), то у Лиды присутствует идея возможности восстановления. Он пишет, что Анастасий восстанавливает благосостояние государства в противовес Льву и Зенону (Ioh. Lyd. DeMag. III.45); Юстиниан выступает восстановителем обычаев в противовес прежним императорам (Ioh. Lyd. DeMag. II.15, III.1), префект Фока выступает восстановителем древности в противовес преступлениям Каппадокийца (Ioh. Lyd. DeMag. III.76). Это может быть связано с тем, что Зосим был ориентирован на Запад (см. книга VI) и отражал реалии V в., когда Рим пал, а на территории западной части стали образовываться варварские королевства. Тогда понятна его фраза: «Тогда Римская империя стала уменьшаться в размерах и постепенно стала обиталищем варваров» (Zos. Hist. Nov. IV.59).

Лид же связывал себя всецело с Восточной империей, отражая события первой половины VI в., четко отделяя римлян как носителей государственности от италийцев как носителей латинс-

кого язика¹². Именно поэтому у Лида нельзя нигде встретить такого негативного описания варваров, как у Зосима (напр. Zos. Hist. Nov. V.5). Равно это проявляется в отношении двух писателей к Константинополю. Развитие города Зосим воспринимает не в позитивном, а в негативном ключе – через призму упадка Рима. Основание Константинополя автор связывает с безбожием и нечестием Константина – с проклятиями, исходившими от всех римлян на императора из-за нарушения Константином обрядов во время древнего праздника в Городе, в результате чего он искал место для новой столицы, которое мог бы противопоставить Риму, не в силах выносить эти проклятия (Zos. Hist. Nov. II.29-30). Иное отношение у Лида, для него в порядке вещей возвышение города, связываемого им с его освящением и Божественным покровительством. Превосходство Константинополя над «старым» Римом Иоанн Лид обосновывает отсутствием греха, за который город должен понести божественную Кару (Ioh. Lyd. DeMag. II.30). Говоря о Ромуле, он указывает на убийство им своего брата, косвенно намекая на нечестие при основании первого Рима (Ioh. Lyd. DeMag. I.5).

Говоря о хрисаргире, Зосим в негативном ключе описывает введение этого тягостного налога императором Константином (Zos. Hist. Nov. II.38), в то время как Лид в позитивном ключе говорит об облегчении налогового бремени императором Анастасием, первым после Константина (Ioh. Lyd. DeMag. III.47). Аналогично Зосим с негативного ракурса отмечает принятие закона, запрещающего нехристианам занимать государственные должности (Zos. Hist. Nov. V.46), а Иоанн Лид с позитивного ракурса упоминает закон, требующий от чиновников исповедовать православную веру (Ioh. Lyd. DeMag. III.12).

Таким образом, можно выделить основные особенности антикварно-традиционного направления по истории римского государства в VI в., представителями которого были Зосим и Иоанн Лид:

- подчеркивается важность традиции и следования обычаям предков для процветания государства;
- сосредоточенность основного внимания на современности, описание древних событий носит вводный, предвещающий характер;
- современность авторами воспринимается негативно из-за забвения традиций и обычаев предков, будь то религиозные или бюрократические, современность характеризуется как упадок;
- антично-языческие философские основы истории, подчеркивается роль судьбы как действующей силы на исторический процесс;
- использование античной датировочной системы и архаизации в этнонимах и географических обозначениях;
- республиканско-аристократические политические идеи, негативное отношение к тирании, тесно связанной с праздностью и роскошью – следствием которой является тяжелое налогообложе-

ние, разоряющее подданных, а также приводящие к ослаблению государства нововведения и реформы;

– «бюрократический» взгляд на историю, огромное значение придается административным реформам;

– курьяльная городская традиция, оплакивание гибели местного самоуправления, что в итоге приводит к производству имперской администрации;

– тиранам противопоставляются добродетельные умеренные и скромные трудолюбивые, любящие ученость мужи, которые восстанавливают древние обычаи;

– осмысление современных событий с позиции античной традиции;

– использование авторами античных мифологических параллелей и аллюзий для повествования, активные ссылки на поэтов и писателей античности; введение античных стихотворных форм в нарративную прозу.

Несмотря на общие черты, с течением времени происходит некоторая трансформация этого направления, что наиболее ярко видно на примере произведений Зосима и Иоанна Лида, посвященных истории римского государства. Если Зосим бескомпромиссен по отношению к современности, видя в ней лишь упадок и гибель государства, то у Лида отношение более позитивное, он более терпим к действительности. Несмотря на ощущения упадка, он видит перспективы в будущем. Для Зосима более характерен взгляд на события с «западных» позиций, отражающих реалии V в., в то время как для Лида в порядке вещей «восточное» мировосприятие, которое характерно для первой половины VI в. Это наиболее ярко проявляется в отношении обоих авторов к Константинополю.

Примечания:

1. Maas M. John Lydus and the Roman past: antiquarianism and politics in the age of Justinian / M. Maas. – London, New York, 1992. – P. 34.
2. Cataudella M.R. Historiography in the East / M.R. Cataudella // Greek and Roman historiography in Late Antiquity. Forth to Six Century A.D. / ed. G. Marasco. – Leiden, Boston, 2003. – P. 391–449.
3. Maas M. John Lydus and the Roman... – P. 41.
4. Ibid. – P. 32.
5. Ibid. – P. 40.
6. Treadgold W. The Early Byzantine Historians / W. Treadgold. – Palgrave Macmillan, 2010. – P. 108-109, 258.
7. Болгов Н.Н. Зосим – последний античный историк / Н.Н. Болгов // Зосим. Новая история. – Белгород, 2010. – С. 11.
8. Maas M. John Lydus and the Roman... – P. 41.
9. Treadgold W. The Early Byzantine... – P. 114, 263
10. Kaldellis A. Identifying Dissident Circles in Sixth-Century Byzantium: The Friendship of Procopios and Ioannes Lydos / A. Kaldellis // *Florilegium*. – 21. – 2004. – P. 1-17.
11. Kaldellis A. The Religion of Ioannes Lydos / A. Kaldellis // *Phoenix*. – Vol. 57. – No. 3/4 (Autumn – Winter, 2003). – P. 300-316.
12. Dmitriev S. John Lydus and His Contemporaries on Identities and Cultures of Sixth-Century Byzantium / S. Dmitriev // *Dumbarton Oaks Papers*. – Vol. 64. – 2010. – P. 27-42.

Nikolai Bolgov, Marina Sinica

**IMAGE OF ROMAN HISTORY IN EARLY BYZANTIUM
(ZOSIM AND IOANN LID)**

The authors of the article analyses works of early Byzantium historians – Zosim and Ioann Lid. An accent on ideological and philosophical principles of their researches is done. The authors gives comparative description of estimations of historians for different sides of state-political development of the Roman empire and Byzantium, historical figures of past and new ages. The authors draw attention to Zosim's and Lid's favour to traditions in their historical outlook, that was represented in their works.

Key words: historiography, estimation, ancient tradition, Zosim, Ioann Lid, Roman state, political order, reforms, paganism.

Микола Болгов, Марина Синиця

**ОБРАЗ РИМСЬКОЇ ІСТОРІЇ В РАННІЙ ВІЗАНТІЇ
(ЗОСИМ ТА ІОАНН ЛІД)**

Автори статті аналізують роботи ранньовізантійських істориків Зосима та Іоана Ліда. Акцентовано увагу на ідейно-філософських принципах їх досліджень. Подана порівняльна характеристика оцінок істориків різних аспектів державно-політичного розвитку Римської імперії та Візантії, історичних діячів минулих та нових часів. Відзначена традиційність історичного світогляду Зосима та Ліда, що прямо відобразилося в їх творах.

Ключові слова: історіографія, оцінка, антична традиція, Зосим, Іоанн Лід, Римська держава, політичний устрій, реформи, язичництво.

Отримано: 16.02.2016.

УДК 930.1(477):94:323.39(438)«16»

Олександр Юга

(Кам'янець-Подільський)

**ПРОБЛЕМА ПОШУКУ ПОЛІТИЧНОЮ ЕЛІТОЮ
РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ШЛЯХІВ РОЗВ'ЯЗАННЯ
«УКРАЇНСЬКОЇ ПРОБЛЕМИ» В СЕРЕДИНІ XVII ст.
В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ**

В статті аналізуються праці вітчизняних дослідників, в яких автори торкалися проблеми пошуку річпосполитською політичною елітою в середині XVII століття різноманітних шляхів та засобів розв'язання «української проблеми».

Ключові слова: політична еліта, Річ Посполита, «українська проблема», українська історіографія.

В українській історіографії на сьогоднішній день відсутні спеціальні праці, в яких би вивчався комплекс питань, пов'язаний з пошуком політичною елітою Речі Посполитої шляхів розв'язання «української проблеми» впродовж 1648 – першої половини 1659 рр. Існують лише окремі вивчені аспекти, проте відсутня цілісна панорама політики річпосполитської еліти. Відтак, мета

даної статті полягає в тому, щоб з'ясувати, в якій мірі вітчизняні дослідники різних періодів торкалися названої проблеми.

Відзначимо, що вперше факт існування в середовищі політичної еліти Речі Посполитої в середині XVII ст. двох «партій», які по-різному підходили до розв'язання «козацького питання», констатував анонімний автор «Історії Русів». Представники однієї з них відзначалися «прихильністю до миру» з козацтвом та належали до найближчого оточення короля Владислава IV. Іншу автор характеризував як «супротивну Королеві партію із чиновників польських, під'юджувану князем Яремою Вишневецьким», представники якої з обуренням відкидали мирні наміри короля¹.

Д. Бантиш-Каменський відзначив протилежність позицій М. Потоцького і Я. Вишневецького, схильних до збройної розправи з повстанцями, та А. Киселя й Є. Оссолінського, які дотримувалися поміркованої політики². Автор вказував на відсутність єдності в середовищі польсько-литовської політичної еліти у виробленні політики щодо козацької України під час засідань сейму³.

М. Маркевич у праці «Історія Малоросії» звернув увагу на протилежність позицій А. Киселя, що «прагнув примирити обидві сторони»⁴, та Яреми Вишневецького й «інших магнатів», які «не хотіли навіть слухати про мир» з козацькою Україною⁵. Автор відзначав неоднозначність сприйняття в середовищі польської еліти Зборівського договору й проблему його затвердження сеймом⁶ та зміцнення у внутрішньополітичному житті Речі Посполитої, після смерті в серпні 1650 р. канцлера Є. Оссолінського, позицій прихильників мілітарного курсу щодо Війська Запорозького⁷. Дослідник звернув увагу на заходи річпосполитських урядовців в напрямі розриву відносин козацької України з Московською державою після прийняття Б. Хмельницьким на початку 1654 р. царської протекції⁸, фрагментарно висвітлював політику владних кіл Речі Посполитої щодо козацької України в умовах війни зі Швецією⁹.

Один з основоположників народницького напрямку в історіографії М. Максимович відзначив розбіжності під час козацького повстання 1648 р. в позиціях короля Владислава IV, який «сам заохочував козаків захищати озброєною рукою свої права від поляків» та більшості «вельможних польських панів»¹⁰. Звернув увагу на відмінність поглядів А. Киселя та Я. Вишневецького, який «був злішим, ніж поляки, у переслідуванні козацтва та всіх православних»¹¹.

Значну увагу даній проблемі приділив видатний вчений М. Костомаров, який відзначав наявність в середовищі політичної еліти Речі Посполитої «груп» та «партій», які по-різному сприймали революційні події в Україні, а відтак пропонували різні шляхи розв'язання «української проблеми». Історик підкреслював несприйняття «деякими панамі... дружлюбного поводження з козаками», підкреслював розбіжності позицій угруповань Є. Оссолінського та Я. Вишневецького. Автор торкнувся ролі дипломатичних заходів еліти Речі Посполитої у справі досягнення розриву відносин козацької України з Московською державою

після 1654 р. та повернення першої під владу польського короля¹². Одним з перших простежив процес укладення Гадяцького договору, визначивши найбільші суперечливі питання, зокрема ліквідації унії¹³, а також дискусії в середовищі еліти Речі Посполитої навколо його ратифікації¹⁴.

В. Антонович найбільшою помилкою польського уряду в його політиці щодо Війська Запорозького вважав те, що він дбав «тільки про шляхетський стан», ігноруючи інтереси «решти людности», чим викликав «ворожі відносини до себе»¹⁵. Автор відзначав, що у 1648 р., з розгортанням козацького повстання, шляхта лише тоді активно взялася формувати військо, коли «почула, що се діло (повстання) не державне, не політичне, а станове»¹⁶. Підкреслив пасивність на початку козацького повстання Я. Вишневецького, який вирішив «помогти своїм братам-шляхтичам» лише після того, як побачив його швидке розростання¹⁷. Найбільшою перешкодою в польсько-українських переговорах впродовж національно-визвольної боротьби В. Антонович вбачав в тому, що польська сторона «уважала козаків не за окремих стан, а за звичайне наемне військо»¹⁸. Зупиняючись на Гадяцькому договорі, відзначив, що «Польща робила для України великі уступки на національним полі»¹⁹, проте, не простежив подальшої долі угоди.

Важливі аспекти досліджуваної в роботі проблеми висвітлені у фундаментальній праці М. Грушевського «Історія України-Руси»²⁰. В ній звернено увагу на комплекс питань, пов'язаних зі ставленням представників різних угруповань польсько-литовської політичної еліти до українських подій («боротьба магнатських партій») та їх впливу на офіційну політику уряду Речі Посполитої. Ведучи мову про «прихильників мирової політики супроти козаків», зауважував, що вони «рішучо осуджували криваві виступи (протинників компромісової політики), що вносили непотрібне, погібельне роз'ярнення в козацькі ряди». Прийшов до висновку, що «з польської сторони тягом давано приводи до тривожного й дразливого настрою в війську (Запорозькому – О.Ю.)». Дотримуючись позитивістської методології, автор часто подавав у тексті своєї праці цілі листи польського короля, урядовців різного рівня та шляхти, що дозволяє з'ясувати бачення ними шляхів врегулювання конфлікту Речі Посполитої з козацькою Україною.

Засновник державницького напрямку в історіографії В. Липинський²¹ звернув увагу на зміну після 1649 р. тактики уряду Речі Посполитої у розв'язанні «української проблеми» – «вже не Яремами Вишневецькими усмирати збунтованих хлопів, а в союзах з сусідніми державами шукати помочі й військової підмоги проти своєї «провінції»²². Щодо питання трактування сутності подій національно-визвольної боротьби на теренах України впродовж 1648-1657 рр. як «козацької» чи «української проблеми» для владних кіл Польсько-Литовської держави, чітко відзначив, що «справа козацька за Б. Хмельницького втратила свій попередній характер внутрішньої справи польської Річпосполитої». Аргументував свою думку тим, що Військо Запорозьке було вже

не станом суспільства Речі Посполитої, а окремою державою, яка нічого спільного, окрім державного кордону, з Річчю Посполитою не мала²³. В. Липинський розкривав також конкретні заходи річ-посполитських урядовців упродовж 1648-1657 рр. в справі утримання під своєю владою козацької України²⁴.

Позицій представників політичної еліти Речі Посполитої у вирішенні «української проблеми» в середині XVII ст. торкнулися у своїх працях також В. Герасимчук²⁵, М. Кордуба²⁶, О. Терлецький²⁷. Так, В. Герасимчук звернув увагу на різницю в поглядах й позиціях у «козацькому питанні» М. Потоцького, А. Киселя та короля Яна Казимира²⁸. Вперше побачив існування кількох варіантів Гадяцького договору та різницю між ними²⁹. М. Кордуба відзначив зміни в політиці короля та окремих урядовців Речі Посполитої щодо Війська Запорозького з початком 1656 р. в напрямку пошуку порозуміння з ним, що завершилося укладенням Гадяцького договору³⁰. О. Терлецький наголосив на радикальних настроях у 1648 р. М. Потоцького, М. Калиновського та Я. Вишневецького, які прагнули «найскорше вдарити на козаків»³¹. Окремо відзначив помірковану позицію восени 1648 р. Яна Казимира³².

В радянській історіографії заходів річпосполитських урядовців у розв'язанні «української проблеми» в середині XVII ст. опосередковано торкалися М. Петровський³³, В. Голобуцький³⁴, І. Крип'якевич³⁵, О. Апанович³⁶, Ф. Шевченко³⁷. Так, І. Крип'якевич звернув увагу на існування розбіжностей в поглядах різних польських урядовців, зокрема М. Потоцького³⁸, Я. Вишневецького³⁹, А. Киселя⁴⁰, а також новообраного короля Яна Казимира⁴¹. І все ж, основна увага автора була зосереджена на різних аспектах національно-визвольної і соціальної боротьби, відтак політика владних кіл Речі Посполитої представлена дуже фрагментарно.

Із сучасних дослідників, які звертали увагу на окремі аспекти політики еліти Речі Посполитої щодо козацької України, необхідно відзначити В. Брехуненка, А. Бульвінського, В. Газіна, В. Горобця, А. Гурбика, О. Гуржія, П. Кулаковського, Ю. Мицька, В. Сергійчука, В. Смоля, В. Степанкова, Я. Федорука, Т. Чухліба, Н. Яковенко та ін. Чи не на найбільшу увагу в цьому плані заслуговує науковий доробок В. Смоля і В. Степанкова, які в контексті розгляду державотворчих процесів в Україні XVII ст., зокрема періоду Б. Хмельницького та І. Виговського, торкалися і питання ставлення польсько-литовської політичної еліти щодо українських подій. Так, дослідники відзначають розбіжності в середовищі останньої щодо шляхів розв'язання «української проблеми». Аналізуючи перспективи реалізації кожного з них⁴², подають характеристику офіційної позиції варшавського двору щодо ситуації в козацькій Україні⁴³, звертають увагу на розгляд української проблематики сеймом⁴⁴. Важливим для нашого дослідження є висновок згаданих дослідників щодо того, що польська правляча верхівка ще до 1648 р., проігнорувавши появу нових політичних реалій на теренах України, зробила ставку на використання виключно силових ресурсів, що не розв'язувало складних проблем, а

лише породжувало ненависть до існуючої в Речі Посполитій політичної системи⁴⁵. Це багато в чому пояснює позицію частини політичної еліти уже з початком відомих подій у 1648 р. Слушним в цьому плані є зауваження науковців про те, що польські правлячі кола не виявили політичної мудрості у справі визнання за українським народом права на свою державність⁴⁶, що, зрозуміло, прирікало обидві сторони на виснажливу війну.

Ю. Мицик у монографії, присвяченій діяльності І. Виговського, звернув увагу на ставлення політичної еліти Речі Посполитої до Гадяцького договору. Основною причиною несприйняття редакції тексту угоди від 16 вересня 1658 р. та затвердження на сеймі в травні 1659 р. зміненої редакції дослідник називає «потужний тиск римської курії в релігійному питанні». Про ратифікований текст договору говорить як про значно гірший варіант, ніж той, що було узгоджено в Гадячі⁴⁷.

В. Брехуненко в контексті розгортання подій 1648 р. згадав про заходи М. Потоцького й А. Киселя, які «тримали руку на пульсі подій в Україні»⁴⁸. В одній з найновіших своїх праць визначив принципову відмінність в реакції варшавських політиків на заходи Б. Хмельницького у 1648 р. від їх ставлення до поведінки козацьких ватажків попередніх часів. На його думку, вона полягала в усвідомленні загрози для Речі Посполитої з боку повстанців у вигляді їх бажання мати «окреме козацьке князівство»⁴⁹. Дослідник звернув увагу також на існування розбіжностей між литовськими та коронними урядовцями в «українській політиці»⁵⁰. Гадяцький договір 1658 р. історик називає «вмотивованою відповіддю на виклики часу», на яку польська політична еліта спромоглася, будучи «припертою до стіни болючими реаліями». Причиною ж краху домовленостей у Гадячі вважає те, що «шляхту так і не протверезило відчуття прірви, над якою нависла Річ Посполита»⁵¹.

А. Бульвінський звернув увагу на послаблення з початком у 1648 р. Української революції військово-політичної міцї Речі Посполитої⁵². Розкрив сприйняття українських подій окремими польськими урядовцями (Б. Лещинським, М. Потоцьким) та шляхтою⁵³; також згадав про польсько-український переговорний процес 1658 р. й непоступливу позицію польських комісарів⁵⁴. Не обійшов мовчанкою й існування «польської воєнної партії» та її спроби в 1658 р. «порушити західний кордон України під час загострення ситуації на Лівобережжі»⁵⁵.

В. Горобець, висвітлюючи стосунки українського уряду з Москвою та Варшавою напередодні та після Переяслава 1654 р., відзначає небажання польської сторони шукати політичний компроміс з керівництвом Війська Запорозького. На його думку, в значній мірі це зумовлювалося трактуванням польськими політиками «української проблеми» виключно в якості внутрішньої проблеми Речі Посполитої⁵⁶. В якості поштовху для річпосполитської еліти до дипломатичних переговорів, які завершилися укладенням Гадяцького договору, називається ускладнення геополітичного становища Речі Посполитої у зв'язку з утворенням

наприкінці 1656 р. Раднотської коаліції⁵⁷. Принципове несприйняття політичною елітою Речі Посполитої змісту Гадяцького договору 1658 р. та курс на внесення бажаних для польської сторони змін В. Горобець пояснює тим, що «українським козакам у планах польського уряду відводилася досить поважна роль, але при цьому абсолютно нехтувалися їх інтереси»⁵⁸.

Т. Чухліб, досліджуючи процес міжнародного утвердження Українського гетьманату, також звернув увагу на ставлення представників політичної еліти Речі Посполитої до подій на теренах козацької України та їх заходи у розв'язанні «української проблеми» впродовж 1648-1659 рр.⁵⁹. Так, характеризуючи стосунки між Українським гетьманатом і Річчю Посполитою, відзначив, що з 1649 р. мова йшла вже не про відновлення «дідичних» річпосполитських сюзеренно-васальних стосунків, а встановлення відносин у рамках «протектор» (Річ Посполита) – «підданий» (Український гетьманат), з чим король та політична еліта не могли погодитися. Їх позицію пояснив тим, що в разі невиконання сюзереном-протектором умов українців, васально залежна козацька держава могла цілком законно відмовитися від захисту польського короля й Речі Посполитої⁶⁰. Відзначив стурбованість польських урядових державотворчою діяльністю Б. Хмельницького, який в їх очах «робив себе володарем чи князем»⁶¹. Не оминув увагою і договорів, укладених між Річчю Посполитою і козацькою Україною впродовж 1648-1659 рр.

Позиції польської політичної еліти щодо «проблеми України» в процесі віленських переговорів 1656 р. торкнувся Я. Федорук. Зокрема, відзначив згоду польського короля надати Б. Хмельницькому амністію, пробачити козакам «усі злочини» та прийняти умови Зборівського договору за основу відносин Речі Посполитої з Україною. Детально з'ясовано польсько-російські дискусії навколо питання лінії кордону між Річчю Посполитою й козацькою Україною. Автором підкреслено той факт, що в липні 1656 р., коли у Варшаві вироблялася інструкція послам на комісію, «загальна опінія при коронному дворі була такою, що на засіданнях з московськими послами Красінський (керівник польської делегації на переговорах – О.Ю.) повинен відштовхуватися, передусім, від українсько-польського кордону за Білоцерківським договором»⁶².

В. Газін у своїх публікаціях розкрив позицію щодо розв'язання «української проблеми» у другій половині 50-х рр. XVII ст. таких представників «партії миру» в середовищі річпосполитської політичної еліти як С. Беневський і Я. Лещинський, а також політику Варшави щодо козацької України у 1658-1659 рр.⁶³.

Окремі аспекти політики урядовців Речі Посполитої щодо козацької України впродовж 1651-1657 рр. висвітлені в публікаціях А. Гурбика⁶⁴. Зокрема, відзначено відмінності в позиціях навесні 1651 р. литовського гетьмана Я. Радзивіла та коронного гетьмана М. Потоцького⁶⁵, згадано про помірковану позицію щодо Війська Запорозького влітку 1657 р. коронного підчашого Я. Замоїського⁶⁶.

П. Кулаковський, відзначаючи позицію короля і його оточення навесні 1659 р. щодо затвердження Гадяцького договору, звернув увагу на «серйозні промахи щодо козацького питання». Заходи річпосполитської політичної еліти щодо винагородження прибулих на засідання сейму українських послів шляхетством і маєтностями (з метою пом'якшення їх позицій щодо внесення змін в первісний текст угоди) вважає не стільки продуманим планом Варшави, скільки «виявом вже традиційної її безпорадності, коли йшлося про вирішення ключових для життя держав питань»⁶⁷.

Проблеми внутрішньополітичного становища Речі Посполитої в середині XVII ст. окреслила Н. Яковенко. До основних з них, які «нівечили державний організм», віднесла «слабкість короля та його адміністрації, політичну корупцію і падіння свідомості публічних обов'язків серед широких кіл шляхти, прикритої гучними тирадами про патріотизм і золоті шляхетські вольності». Відзначила «гострі дебати між представниками поміркованої і войовничої партій» щодо врегулювання конфлікту з Військом Запорозьким, позицію й заходи М. Потоцького, М. Калиновського, А. Киселя. Канцлера Є. Оссолінського охарактеризовано як «тверезо наставленого до козацької проблеми» політика⁶⁸.

Отже, серед здобутків вітчизняних дослідників у вивченні «української політики» еліти Речі Посполитої в середині XVII ст. відзначимо започаткування висвітлення розбіжностей між річпосполитськими урядовцями в підходах до врегулювання польсько-українського протистояння, фрагментарно з'ясовано офіційну позицію варшавського двору щодо ситуації в козацькій Україні на різних хронологічних етапах періоду 1648-1659 рр., висвітлено окремі аспекти обговорення української проблематики на засіданнях сейму, звернено увагу на ставлення представників політичної еліти Речі Посполитої до умов Гадяцького договору 1658 р., існування декількох його варіантів та різницю між ними.

Водночас, аналіз вітчизняної історіографії засвідчує, що до сьогодення дослідники не створили окремого комплексного дослідження «української політики» еліти Речі Посполитої впродовж 1648-1659 рр. через призму поглядів і дій її основних представників, відсутні визначення відмінностей інструментарію існуючих угруповань еліти в проведенні політики щодо козацької України та її періодизація, а також не вивчено причини провалу політики як поміркованого, так і радикального варіантів розв'язання «української проблеми».

Примітки:

1. Історія Русів / український переклад Івана Драча. – К. : Радянський письменник, 1991. – С. 129-130.
2. Бантыш-Каменский Д. История Малой России / Д. Бантыш-Каменский. – М. : Тип. Семена Селивановского, 1830. – Ч. 1. – С. 234-235, 249-250, 246-247, 252.
3. Там само. – С. 278, 282-284.
4. Маркевич Н. История Малороссии. – М., 1842. – Т. 1. – С. 200.

5. Там само. – С. 201.
6. Там само. – С. 260.
7. Там само. – С. 263.
8. Там само. – С. 346-347.
9. Там само. – С. 359-378.
10. Максимович М.А. Собрание сочинений / М.А. Максимович. – К., 1876. – Т. 1. – С. 261.
11. Там само. – С. 271.
12. Костомаров Н.И. Исторические монографии и исследования / Н.И. Костомаров. – СПб. : Типог. А.Траншеля, 1872. – Т. 2. – С. 108-118.
13. Там само. – С. 126-134.
14. Там само. – С. 169-185.
15. Антонович В. Коротка історія Козаччини / В. Антонович. – 2-е вид. – Коломия : Галицька Накладня Я. Оренштайна, 1912. – С. 67.
16. Там само. – С. 107.
17. Там само. – С. 99.
18. Там само. – С. 121.
19. Там само. – С. 145.
20. Грушевський М.С. Історія України-Руси / М.С. Грушевський. – К. : Наукова думка, 1995. – Т. VIII: 1626-1650. – 856 с.; 1996. – Т. IX. – Ч. 1: 1650-1654. – 880 с.; 1997. – Т. IX. – Ч. 2: 1654-1657. – 776 с.; 1998. – Т. X: 1657-1658. – 408 с.
21. Липинський В. Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті / В. Липинський. – Відень, 1920. – 304 с.; Lipiński W. Stanisław Michał Krzyczewski. Z dziejów walki szlachty ukraińskiej w szeregach powstańczych pod wodzą Bohdana Chmielnickiego / W. Lipiński. – Kijów / Kraków, 1912.
22. Липинський В. Україна на переломі 1657-1659... – С. 21.
23. Там само. – С. 181-182.
24. Там само. – С. 20, 41, 51-52, 193.
25. Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат / В. Герасимчук // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка (ЗНТШ). – Львів, 1909. – Т. 87. – С. 5-36.
26. Кордуба М. Боротьба за польський престіл по смерті Володислава IV / М. Кордуба // Жерела до історії України-Руси. – 1911. – Т. 12; Його ж. Між Замостям та Зборовом (Сторінка зносин Семигороду з Україною і Польщею) // ЗНТШ. – 1922. – Т. 133. – С. 39-56; Його ж. Проба австрійського посередництва між Хмельницьким і Польщею // ЗНТШ. – 1908. – Т. 84. – С. 5-32.
27. Терлецький О. Історія Української держави. Козацька доба / О. Терлецький. – Львів, 1924. – С. 71-167.
28. Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат... – С. 12, 17.
29. Там само. – Т. 88. – С. 23-40; Т. 89. – С. 46-71.
30. Кордуба М. Проба австрійського посередництва... – С. 6-8, 20-31.
31. Терлецький О. Історія Української держави... – С. 75, 79.
32. Там само. – С. 81.
33. Петровський М. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648-1654 рр.) / М. Петровський // Нариси з історії України. – Вип. IV. – К., 1939.
34. Голобуцький В. Дипломатическая история Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. / В. Голобуцький. – К., 1962; Його ж. Між Замостям і Зборовом (листопад 1648 – серпень 1649 рр.) / В.О. Голобуцький // Доповіді наукової сесії, присвяченої 300-річчю воз'єднання України з Росією. – К., 1954.

35. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – К., 1954; 2-е вид., виправ. і доп. – Львів, 1990; Його ж. До питання про національну самосвідомість українського народу в кінці XVI – на початку XVII ст. // УІЖ. – 1966. – № 2. – С. 82-84.
36. Апанович Е.М. Победы украинского народа над польско-шляхетскими войсками на начальном этапе освободительной войны (1648 г.) / Е.М. Апанович // Воссоединение Украины с Россией : сб. статей. – К., 1954. – С. 145-177; Й ж. Розповіді про запорозьких козаків. – К., 1991.
37. Шевченко Ф.П. Дипломатична служба на Україні під час Визвольної війни 1648-1654 рр. (1964) / Ф.П. Шевченко // Історичні джерела та їх використання. – К., 1964. – Вип. 1. – С. 81-113; Його ж. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. – К. : Вид-во АН УРСР, 1959. – 500 с.
38. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький / І.П. Крип'якевич. – К. : АН УРСР, 1954. – С. 112, 124-125, 174, 187, 335.
39. Там само. – С. 139.
40. Там само. – С. 130-131, 335-336.
41. Там само. – С. 155-156.
42. Смолій В.А. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет / В.А. Смолій, В.С. Степанков. – К. : Либідь, 1995. – С. 89-93, 128-130, 153, 267; Смолій В. Богдан Хмельницький / В.А. Смолій, В.С. Степанков. – К. : Видавничий дім Альтернативи, 2003. – С. 104, 188, 216, 220; Смолій В., Степанков В. Українська національна революція... – К., 2009. – С. 82-83, 90.
43. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет... – С. 113-115, 130, 178, 187-188, 203-206, 216, 224-226, 233-234, 237-240, 300-301, 381, 394, 412, 426-428, 473, 486, 538-539, 566; Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. – К. : Видавничий дім Альтернативи, 2003. – С. 132-133, 172-173, 196, 312-313, 354-355; Смолій В., Степанков В. Українська національна революція... – С. 91, 100, 105-106, 116-117, 119, 121.
44. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет... – С. 145-147, 207-208, 260-262, 455-456, 512-513; Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. – К. : Видавничий дім Альтернативи, 2003. – С. 151-153, 182-183, 211-212, 267-268, 334; Смолій В., Степанков В. Українська національна революція... – С. 120.
45. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція... – С. 77.
46. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет... – С. 146.
47. Мицик Ю. Геґман Іван Виговський / Ю. Мицик. – К., 2004. – С. 45.
48. Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська рада 1654 року / В. Брехуненко. – К., 2005. – С. 201-203; Його ж. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII – XVIII ст. / В. Брехуненко. – К. : Темпора, 2014. – С. 58.
49. Брехуненко В. Східна брама Європи... – С. 74.
50. Там само. – С. 86.
51. Там само. – С. 168, 170, 173.
52. Бульвінський А. Українсько-російські взаємини 1657-1659 років в умовах цивілізаційного розмежування на Сході Європи / А. Бульвінський. – К., 2008. – С. 87.
53. Там само. – С. 123-124.
54. Там само. – С. 210-214; 273.
55. Там само. – С. 229.

56. Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимізації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654-1665 / В. Горобець. – К. : Інститут історії України, 2001. – С. 60-62.
57. Там само. – С. 183.
58. Там само. – С. 206.
59. Чухліб Т.В. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714 рр. / Т.В. Чухліб. – 2-е вид., доопрац. – К. : Арістей, 2005. – С. 30-100.
60. Там само. – С. 59-60.
61. Там само. – С. 62.
62. Федорук Я.О. Вієнський договір 1656 року: Східноєвропейська криза і Україна у середині XVII століття / Я. Федорук. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – С. 456-500.
63. Газін В.В. Між Гадячем та Переяславом: Москва та Варшава в боротьбі за Україну в 1658-1659 рр. / В.В. Газін // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи : зб. наук. пр. / [редкол.: В.С. Степанков (головн. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2015. – Вип. 4. – С. 87-102; Його ж. Станіслав Казімеж Беневскій в польсько-українському політичному діалозі другої половини 17 ст. / В.В. Газін // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи : зб. наук. пр. / [редкол.: В.С. Степанков (головн. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2012. – Вип. 3. – С. 103-110; Його ж. Ян Лещинський і його концепція вирішення «українського питання» в другій половині 17 ст. / В.В. Газін // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи : зб. наук. пр. / [редкол.: В.С. Степанков (головн. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. – Вип. 2. – С. 100-109.
64. Гурбик А. Основні етапи та наслідки походу українських військ в Польщу 1657 р. / А. Гурбик // Terra cossacorum: студії з давньої та нової історії України : наук. зб. на пошану доктора історичних наук, проф. Валерія Степанкова. – К. : Інститут історії України НАНУ, 2007. – С. 196-222; Його ж. Похід військ Раднотської коаліції на Варшаву та повернення на Україну (1657 рік) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К. : Інститут історії України НАН України, 2006. – Вип. 6. – С. 281-307; Його ж. Українське військо у війні Раднотської коаліції проти Польщі: від Кракова до Бреста // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К. : Інститут історії України НАН України, 2005. – Вип. 5. – С. 315-334.
65. Гурбик А. Український Гетьманат та Велике князівство Литовське у військово-політичному протистоянні 1651 р.: Друга Лоевська битва // Ukraina Lithuanica : студії з історії Великого князівства Литовського / ред. кол.: М. Котляр (гол. ред.) ; НАН України. Інститут історії України. – К. : Інститут історії України, 2015. – Т. III. – С. 141-142.
66. Гурбик А. Похід військ Раднотської коаліції ... – С. 291-293.
67. Кулаковський П. Козацьке посольство на сейм 1659 року / П. Кулаковський // Гадяцька унія 1658 року / редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. – К., 2008. – С. 109-127.
68. Яковенко Н.М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття / Н.М. Яковенко. – К. : Генеза, 1997. – С. 204-249.

Oleksandr Yuga

A PROBLEM OF SEARCH OF POLAND OF WAYS OF DECISION OF THE «UKRAINIAN PROBLEM» A POLITICAL ELITE IS IN A MIDDLE XVII OF CENTURY IN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY

Labours of home researchers, in that authors touched problems of search the Polish political elite in a middle XVII of century of various ways and facilities of decision of the «Ukrainian problem», are analysed in the article.

Key words: political elite, Rich Pospolita, «Ukrainian problem», Ukrainian historiography.

Александр Юга

ПРОБЛЕМА ПОИСКА ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭЛИТЫ РЕЧИ ПОСПОЛИТОЙ ПУТЕЙ РЕШЕНИЯ «УКРАИНСКОЙ ПРОБЛЕМЫ» В СЕРЕДИНЕ XVII СТ. В УКРАИНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

В статье анализируются труды отечественных исследователей, в которых авторы касались проблемы поиска политической элитой Речи Посполитой в середине XVII века разнообразных путей и средств решения «украинской проблемы».

Ключевые слова: политическая элита, Речь Посполитая, «украинская проблема», украинская историография.

Отримано: 12.04.2016.

УДК 930(477)«18»:94(44)«04/16»

Сергій Лиман
(Харків)

ІСТОРІЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ФРАНЦІЇ В ПРАЦЯХ УЧЕНИХ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ (XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

У статті розглядається вивчення істориками імператорського Харківського університету (1805-1917 рр.) різних проблем середньовічної історії Франції. Підкреслюється, що вибір тематики їх досліджень (політичні, ідеологічні, юридичні, фінансові аспекти феодальної монархії) пояснюється їх поглядами на прогресивну роль французької королівської влади у Середні віки, а вивчення історичної науки Франції в цілому та оцінки творчості окремих її представників – високим рівнем медієвістики цієї країни.

Ключові слова: медієвістика, Франція, історія, історіографія, Середні віки, Харківський університет.

Упродовж XIX – початку XX ст. долі Франції та Російської імперії були досить тісно пов'язані. Їх взаємовплив на різних етапах априорі мав різний характер: від запеклих загальноєвропейських воєн і формування образу ворога до міцного, як адрианівській шолом, військово-політичного союзу, від синих наполеонівських мундирів, порваних «об російські багнети», до зведення величного Олександрівського мосту – перлини Парижу. Французька мода, література, мова, якою легко володіло російська освічена громадськість, істотно доповнювали інтерес до історичного ми-

нулого Франції й безпосередньо впливали на коло наукових інтересів вітчизняних вчених, багато з яких ставали прихильниками французьких політичних доктрин. В історії Франції, в тому числі в її феодальному минулому, вітчизняні вчені шукали аналогії з політичними процесами, що відбуваються в самій Російській імперії, зокрема в її українських землях.

Одним з центрів загальноросійської дореволюційної медієвістики став Харківський університет. Відкритий, згідно університетського Статуту 1804 р.¹, він сформував чимало вчених, чия творчість тією чи іншою мірою була присвячена історії середньовічної Франції. Проте проблема вивчення в імператорському Харківському університеті даної тематики ще не стала предметом спеціального наукового дослідження. В історіографії порушувалися лише деякі аспекти зазначеної тематики: в контексті вивчення всесвітньої історії в Російській імперії², середньовічної історії Франції вченими українських земель Російської імперії³, аналізу творчості окремих харківських медієвістів⁴, медієвістики в Україні в цілому⁵. Окремі звертання в рамках даної теми здійснювалися також в зв'язку з науковим аналізом творчості А.С. Вязигіна, автора монографії «Ідеали «Божого царства» і монархія Карла Великого», оцінці якої в радянській і пострадянській науці істотно різняться⁶. Сучасна історіографія поповнилася в останні роки дисертаційними дослідженнями М.К. Кеди і Н.В. Остапова, присвяченими вивченню творчості харківського професора М.Н. Петрова, частина наукової спадщини якого була присвячена середньовічній французькій тематиці⁷. Ступінь вивченості зазначеної проблеми в історіографії ставить перед нами завдання – на основі всіх наявних опублікованих і рукописних джерел представити аналіз досліджень медієвістами Харківського університету в 1805-1917 рр. різних проблем середньовічної історії Франції.

У першій третині XIX ст. харківські вчені зверталися до даної тематики контекстно, як правило в невеликих за обсягом актових промовах. Це повною мірою стосується творчості професора права І.Ф. Тимковського – найближчого соратника В.Н. Каразіна в справі відкриття Харківського університету⁸. Так, в актовій промові «Про маєтки» (1811) він розглядав процес переділу земельної власності в германських королівствах, перш за все в королівстві франків⁹. Він не тільки переконливо показав зростання впливу знаті й юридичний статус підкореного населення, а й особливості зародження феодальних відносин. Вчений черпав свої докази в змісті історичних джерел і посилався на «Салічну правду», «Ріпуарську правду», капітулярії Карла Великого. Водночас він залишив без розгорнутого пояснення своє твердження про те, що французький король Карл VII, «заснувавши перше в Європі відоме, піхотне військо, приготував важливу зміну в справах і політиці народів»¹⁰.

Карл VII дійсно переможно завершив Столітню війну, що призвело до суттєвих геополітичних змін в Західній Європі, проте його військова реформа, яка наблизила перемогу, не вичерпувалася створенням постійної армії тільки з легіонів піхоти. У цій но-

вій армії найважливішу роль грали кінні ескадрони жандармів¹¹. Незважаючи на деякі помилкові твердження Тимковського, його промова стала першою за часом опублікованою в Харківському університеті роботою, в якій розглядалися не тільки політичні, але й соціально-економічні відносини у Франкській державі.

Серед перших учених Харківського університету переважали іноземці, головним чином німці та французи, які здобули освіту і наукові ступені в європейських університетах. Одним з них був французький вчений Антуан Де Гур, який натуралізувався в Росії під русифікованим прізвиськом А.А. Дегуров і навіть став згодом ректором Петербурзького університету. Ще у Франції він опублікував низку праць з питань національної історії, зокрема твори «Публічна й таємна історія французького короля Генріха IV», «Огляд історії Франції» та ін. В актовій промові харківського періоду «Критика історії та її захист» (1808) Дегуров дав низку оцінок представникам французької історичної науки. Найбільш авторитетними істориками він вважав діячів Просвітництва, відомих своїми, головним чином негативними, оцінками Середньовіччя: Вольтера, Е.Б. Кондільяка, Ш. Монтеск'є, Ж.Б. Боссе тощо. Однак, вказавши на величезну наукову продуктивність своїх одноплемінників, француз Дегуров підкреслив, що національна історіографія Англії відрізняється більшою об'єктивністю і «розважливістю», ніж французька¹².

В іншій актовій промові «Про відродження наук і перевазі, яку вони дали Європі перед іншими частинами світу» (1812) Дегуров частково торкнувся однієї зі сторін діяльності Карла Великого. У зображенні харківського вченого Середньовіччя було нерозривно пов'язане з видовищами «спустошення і жаху, від яких тоді стогнала Європа»¹³, а виною всьому він вважав нестачу науки і освіти. Говорячи про причини невдачі Карла Великого, який намагався відновити «смак до наук», Дегуров відзначав, що «століття його не могло відповідати його духу»¹⁴, хоча джерела містять відомості про грандіозні успіхи Карла в політичній, законодавчій, релігійній сферах¹⁵.

Схожі оцінки діяльності Карла Великого містяться в актовій промові професора кафедри класичної філології Харківського університету, німецького вченого Х.В. Роммеля «Про перевагу і силу істинної і досконалої освіти» (1811). Перебуваючи під впливом історіографії Просвітництва, вчений протиставляв освіту і науку «варварським» Середнім вікам. Перші спроби боротьби з цим неучтвом Роммель відносив до епохи «каролінзького відродження», коли Карл Великий «забажав просвітити народ свій»¹⁶. Якщо в своїх актових промовах Роммель і Дегуров торкалися діяльності Карла Великого на ниві освіти і наук, то в роботах професора кафедри римського права К.П. Пауловича і ад'юнкта кафедри російського публічного права та судочинства Г.С. Гордеєнкова згадувалося про значення законодавчої діяльності франкського імператора. У своєму «Конспекті, або у стислому огляді дипломатички взагалі» (1829) К.П. Паулович доводив, що постійне вживання

монограми на дипломах походить з часів Карла Великого, «який, не вмюючи писати, замість власного підпису ввів монограми» і при цьому він, «здається, був перший з государів, який з 800 р. в дипломах, хоча зрідка, вживав християнське літочислення»¹⁷. У свою чергу Гордеєнко в актовій промові «Про законодавчу гідність Зводу Законів Російської імперії» (1835) дав винятково високу оцінку законодавчої діяльності франкського государя. «Істинно великі правителі народів були завжди законодавці», – підкреслював учений і в числі таких правителів Середньовіччя називав Карла Великого¹⁸. Тим самим Г.С. Гордеєнко заслужено виділив роль Карла Великого як законодавця.

Переважання каролінзької тематики в перших зверненнях харківських вчених до історії середньовічної Франції не було випадковістю. У більшості вони тією чи іншою мірою перебували під впливом представників європейського Просвітництва. Вже сама назва найвідомішої праці Вольтера «Досвід про звичаї та дух народів і про головні події історії від Карла Великого до Людовика XIII»¹⁹, що стала, мабуть, першою всесвітньою історією, свідчила про те, яке велике значення в західній історіографії надавалося результатам правління засновника Каролінзької імперії.

Першим монографічним дослідженням, в якому автор звернувся до французької середньовічної історії та історіографії, була магістерська дисертація ад'юнкта кафедри загальної історії В.Ф. Циха «Про спосіб викладання історії» (1833). Згідно традиції, він прямо вказував на те, що «століття Карла Великого» є одним з головних «елементів» історії Середньовіччя²⁰. А намагаючись осмислити стан французької історіографії, харківський учений робив при цьому іноді досить критичні зауваження. Так, серед недоліків сучасної йому медієвістики він відзначав невміння правильно показати «ступове змішання, з'єднання різних елементів... в бродінні на початку середньої історії; відкрити всякої події сенс і значення». З цим завданням, на думку Циха, успішно впоралися лише деякі, до того ж французькі історики, – Ф. Гізо, О. Тьєррі, П. Барант²¹.

Спеціальних робіт, цілком присвячених середньовічній історії Франції, в Харківському університеті в першій половині XIX ст. опубліковано не було. Їх відсутність певним чином компенсували рукописні курси лекцій, що збереглися, як, наприклад, лекції професора кафедри загальної історії М.М. Луніна. У цих лекціях ключову роль серед західноєвропейських країн він відводив саме Франції. Перебуваючи під впливом наукових доктрин Ф. Гізо, Лунін фактично поділяв його ідею про те, що «Франція була центром, фокусом цивілізації Європи»²². У зв'язку з цим особливо важливі лекції М.М. Луніна з історії зародження і розвитку феодалних відносин у Франкській і Французькій державах, реконструкція соціальної структури суспільства, відзначені особливості феодалної ієрархії, «ленний інститут», що рано виник, як «важлива підстава для військового управління Франкської монархії»²³. Саме ця ленна система, підкреслював учений, і призвела до того, що «Франція... роздібилася на велику кількість великих і малих ленів»²⁴.

Першою опублікованою в Харківському університеті роботою, цілком присвяченою середньовічній історії Франції, стала магістерська дисертація М.Н. Петрова «Про характер державної діяльності Людовика XI» (1850)²⁵. Головним джерелом для неї були «Мемуари» Філіпа де Комміна. Авторські завдання Петров бачив в тому, щоб спочатку розібратися «в характері XV століття і його значенні в історії людської цивілізації», а потім показати, «яким чином на ґрунті його розвинувся характер Людовика XI»²⁶.

Час царювання Людовика XI Петров вважав межею двох епох – Середніх віків і Нового часу. «Подвійність ця, – на думку вченого, – відбилася також і в характері представників XV ст., серед яких Людовик XI, безперечно, посідав перше місце»²⁷. Петров дав свою оцінку кожному з трьох періодів царювання короля. Це дозволило історикові дійти висновку, що «державна діяльність Людовика XI саме така, яку можна очікувати від його характеру і від його століття. За духом і прагненнями вона є надбанням нового часу; за формою, за образом дій належить ще середньовічній епосі; звідси її двоїстий характер і протиріччя, які звертають на себе увагу в ній»²⁸.

Головну мету Людовика XI Петров убачав у посиленні королівської влади і зміцненні країни. Цьому, на думку вченого, сприяли війни з англійцями, національна самосвідомість, а також занепад феодального ридарства²⁹. Проте перелік даних причин не можна вважати повним.

О.П. Рославський-Петровський у рецензії на дисертацію Петрова назвав зображеного ним Людовика XI «рабом епохи» і дорікав свого учня, що той навмисно складав з короля «моральну відповідальність за злочини»³⁰.

Запереченням учителеві міг би бути висновок Петрова про те, що методи і засоби боротьби Людовика XI були «не гірше і не краще тих, якими користуються його супротивники», а сам король «відрізнявся обдуманістю і свідомістю у своїй політиці»³¹. Підкреслимо, що й Ф. де Коммін вважав Людовика XI менш порочним та більш мудрим, ніж інші королі-сучасники³².

Однак виправдання макіавеллізму Людовика XI зовсім не було головним завданням Петрова. Йому вдалося вичерпно охарактеризувати третій стан, який він, подібно Т.М. Грановському, вважав головним союзником короля³³.

Петров і надалі розглядав даний сюжет. Згодом зміст магістерської дисертації вченого під назвою «Людовик XI» увійшов у його відомі «Нариси із загальної історії». Друге видання нарисів про Людовіку XI (1868)³⁴ відрізнялося від попереднього головним чином більш особистісною характеристикою короля, більш докладним викладом причин його нової політики, відмовою від поділу його правління на три основні періоди, з'ясуванням результатів державної діяльності його попередників.

У французькій історії Петрова приваблювала не тільки особистість Людовика XI. Іншим його зверненням до проблем середньовічної Франції став нарис «Жанна д'Арк. Історико-психологічний досвід» (1867). На відміну від Ж. Мишле, для якого Жанна

д'Арк – посланниця неба, дитя Церкви, служниця Бога³⁵, Петров представив її діяльність як один із проявів самосвідомості простого народу, а не волі провидіння. «Дивно, принаймні, не історично, – писав учений, – було б говорити про безпосереднє заступництво неба за Францію»³⁶.

Якщо у книзі Ж. Мішле загальнополітична ситуація у Франції XV ст. була охарактеризована недостатньо докладно, то М.Н. Петрову вдалося показати, що ні «ледачий і розпусний» дофін Карл, ні його прихильники, які турбувалися тільки про особисті інтереси, не були здатні переломити характер воєнних дій на свою користь. Роль рятівника Франції історик відвів простому народові і Жанні д'Арк, як його представниці. Соціальними мотивами прийняті міркування історика про те, що якщо її появу зустріли вищий клас і сам двір недовірили, то «народ побачив у ній ідеальне втілення своїх власних якостей і духу – здоровий розум і пряме, безкорисливе, чесне і добре серце»³⁷.

Петрову вдалося розмежувати об'єктивні і суб'єктивні причини перелому у Столітній війні. «Великий народ з живими і юними силами та тисячолітньою історією не міг, звичайно, бути погвинений прибульцями, – відзначав учений. – Народний дух, подавлений тимчасовим збігом нещастя, рано чи пізно повстав би проти насильства, і так чи інакше Франція звільнилася б від англійців»³⁸. Роль у цьому самої Жанни д'Арк він визначав як «шляхетну ініціативу», підкреслюючи при цьому, що «тільки співчуттю має була зобов'язана Жанна своїм успіхом»³⁹. Така висока оцінка ролі простого народу в історичному процесі була в цілому характерна для вітчизняної ліберальної медієвістики перших післяреформених років.

Крім конкретно-історичних нарисів з історії середньовічної Франції Петров опублікував дві роботи, в яких значне місце приділив стану французької медієвістики: «Звіт про заняття в Німеччині, Франції, Італії, Бельгії й Англії» (1861) і монографія для захисту докторської дисертації «Новітня національна історіографія в Німеччині, Англії і Франції» (1861).

І в «Звіті», і в докторській дисертації Петров широко і вдало застосовував порівняльний метод. На відміну від німецької історіографії з її широким географічним охопленням, французькі історики, як відзначав харківський учений, приділяли основну увагу дослідженню національної історії і при цьому виявляли недостатнє знання зарубіжної історіографії⁴⁰. Серед недоліків він відзначав дилетантизм багатьох французьких учених, їх «однобічний національний погляд» на історичні явища. «В історичній літературі французів, – зауважував Петров, – така ж анархія, як у сфері соціальних ідей»⁴¹. Водночас сильними сторонами французької історичної науки харківський учений вважав зовнішню привабливість, «логічну організацію матеріалу», вміння популяризувати історію та робити її «прикладною наукою»⁴².

Висновки Петрова про те, що нова національна історична школа була пов'язана з іменами П. Баранта і К. Форієля не суперечили аналогічним висновкам його попередника Циха⁴³.

Серед сучасних йому французьких медієвістів Петров особливо виділив Ф. Гізо, О. Тьєррі і Ж. Мішле. Ф. Гізо, як вважав харківський учений, відрізнявся насамперед критичним напором своїх досліджень, але слабкою стороною його творчості був «догматизм»⁴⁴. Основну заслугу О. Тьєррі Петров убачав у подоланні слабких сторін французького прагматизму, створенні власного «живописного» методу, а також у розробці питань з історії третього стану⁴⁵.

Ж. Мішле з певними застереженнями Петров відніс до представників «гуманітарної школи»⁴⁶. Зазначені автором особливості творчості кращих представників французької медієвістики більш рельєфно підкреслювали і його наукові уподобання: інтерес до народного початку, гуманізм, історико-художню манеру викладу, історичну об'єктивність.

Через рік після смерті Петрова були надруковані його трьохтомні «Лекції зі всесвітньої історії» (1888) – перший в Російській імперії вітчизняний навчальний посібник даного формату. Другий том цих лекцій присвячений історії середніх віків, зокрема історії Франції. Особливістю її розвитку Петров вважав те, що «державний лад» цієї країни, на відміну, наприклад, від Німеччини, створювався не лише королівською владою, але й французьким суспільством. Середньовічна Франція, на його думку, була зразком державної централізації⁴⁷. Ця думка поширена й в сучасній медієвістиці.

Різні аспекти історії Франції розглядав в своїй творчості й харківський історик права А.М. Стоянов. Він спростовував висловлене Н.Д. Фюстелем де Куланжем думку про те, що система французької адміністрації «була безумовно-римська і механічно утримана германськими завойовниками»⁴⁸. «Французькі установи, – підкреслював Стоянов, – представляють своєрідне ціле, де більш-менш вдало з'єдналися початки германські та римські»⁴⁹. Цю ж точку зору поділяв і колега Стоянова, професор загальної історії Харківського університету В.К. Надлер. Останній, хоча і відзначав великий вплив римського елементу у Франкській державі, все ж вказував, що франкське панування в своїй основі було явищем новим, варварським, а не римським⁵⁰.

Стоянов гостро критикував і помилкову думку інших представників французької науки (Луазо і Буленвільє) про те, що заняття франками Галлії «спричинило для мешканців країни повне позбавлення прав майнових на користь завойовників»⁵¹. Однак помилково висловлювався і сам Стоянов. Наприклад, він цілком допускав думку про те, що «Салічна правда» була видана до Хлодвигу⁵². Стоянов був яскравим представником історико-правового напрямку, який все ясніше позначався в дослідженнях з історії західноєвропейських країн, поряд з політичним і соціально-економічним. Значну наукову цінність для вивчення історії середньовічної Франції мала його магістерська дисертація «Методи розробки позитивного права і суспільне значення юристів від глоссаторів до кінця XVIII ст.» (1862). «Завдання цієї праці суто історичне», – підкреслював у вступі юрист Стоянов⁵³. Ця

думка підтверджується оцінкою його творчості М.Ф. Сумцовим, який називав Стоянова «прихильником порівняльного та історичного методів вивчення правових інститутів»⁵⁴.

Один з чотирьох розділів дослідження був цілком присвячений французькій школі юристів. Францію, разом із Голландією, Стоянов вважав тією країною, куди «доливають з винятковою силою всі живі соки юриспруденції наприкінці XVI і в XVII ст.»⁵⁵. Учений переконливо показав зв'язок між римським правом і політичним життям Франції. Саме у Франції, де посилювалася королівська влада, була створена Куяцієм, Донеллом, Дуареном тощо нова юридична школа цивілістів. Ця школа на півтора століття стала провідною в Європі. Політичним ідеалом цих юристів Стоянов вважав «самодержавний принцип», що був результатом їхнього суспільного походження. «Будучи тісно пов'язаними з міськими громадами, – відзначав учений, – юристи, можна сказати, вийшли на політичне світло з готовою ворожнечою до олігархічного дворянського початку, із зародженням ідей про єдність державну»⁵⁶.

Однак у міркуваннях Стоянова про роль і місце юристів у боротьбі королівської влади з феодальною аристократією та в суспільному русі в цілому містяться і деякі суперечливі висновки. Учений явно перебільшував та ідеалізував роль юристів і у зміні поземельних відносин, де вони «намагаються всіма засобами забезпечити найбільшу вигоду селянинові» і необґрунтовано визнавав юристів XVI-XVII ст. не тільки єдиними творцями абсолютної монархії, але і творцями громадянської свободи, а також легалізації, розвитку і забезпечення економічних інтересів країни. Величезність цього внеску, по суті, спростовує висновок Стоянова про те, що занепад французької юриспруденції в XVII і особливо у XVIII ст. був пов'язаний з посиленням французького абсолютизму і його наступу на права підданих⁵⁷.

Серед інших праць Стоянова проблеми середньовічної Франції найбільшою мірою відображені в нарисі «Звичайне право в історії найважливіших європейських держав Західної Європи й особливо у Франції» (1883). «Ніде, навіть в Англії, – підкреслював автор, – звичайне право не набуло такого передчасного, великого і міцного значення, як у Франції»⁵⁸. Стоянов пов'язував цей процес із феодальною роздробленістю, у результаті чого «писані джерела – римське право, *Leges barbarorum* і капітулярії – утратили своє колишнє формальне значення, проте, ... найповнішим і найвпливовішим джерелом позитивного права стали звичаї»⁵⁹.

Стоянов не обмежувався встановленням суто логічного зв'язку між процесом феодальної роздробленості у Франції, як країни класичного абсолютизму, і поширенням тут звичайного права. Він показав і особливості географічного аспекту цього явища. «З XI ст., – писав учений, – почався ... поділ Франції на дві нерівних частини стосовно джерел діючого права. Одна, велика частина – північний захід, північ, центр, схід і навіть почасти південний схід Франції, де діє, головним чином, право звичайне; інша час-

тина – територія між Піренеями, Ліонською затокою, Савойєю і лінією Гаронні, де діє право римське...»⁶⁰.

Однак найважливіше питання – про зміст і походження звичайного права – Стоянов не став вирішувати самостійно. Він лише повторив думку відомого французького вченого Ж.-М. Пардессю про те, що питання про походження звичайного права у Франції не можна звести до якого-небудь одного джерела (кельтського чи римського, германського чи феодального). Таким чином, Стоянов продемонстрував свою прихильність теорії синтезу середньовічних інститутів.

Одним з таких найважливіших інститутів була французька фінансова адміністрація. Стоянов присвятив цій темі окремий нарис «Фінансова адміністрація у Франції від середньовіччя до 1789 р.» (1877). Джерелами для його написання стали протоколи зборів провінційних штатів і так звані «жалібні зошити». Незважаючи на фрагментарність нарису і зайву емоційність автора, йому вдалося з'ясувати такі важливі питання, як час виникнення у Франції особливої фінансової адміністрації, головні джерела прибутків королівської скарбниці, класова спрямованість податкової політики, сутність талі, взаємозв'язок між діяльністю фіскальної системи і дедалі більшою соціальною боротьбою в країні⁶¹. Багато висновків, яких дійшов Стоянов, підтвердила й сучасна медієвістика. Так, його оцінка характеру талі не суперечить аналогічним оцінками Г.Д. Люблінської⁶², а висновок про те, що «не раніше Людовика Святого почала виділятися особлива фінансова адміністрація з цілої системи державних установ»⁶³, повторила в своїй монографії Н.О. Хачатурян⁶⁴.

Найбільшим дослідженням, присвяченим історії середньовічної Франції, стала монографія професора кафедри загальної історії А.С. Вязигіна «Ідеали «Божого царства» і монархія Карла Великого» (1912). Відомий фахівець в галузі історії боротьби за інвеституру, автор магістерської дисертації «Нариси з історії папства в XI ст.», Вязигін готував велике дослідження «Ідейна та економічна підготовка церковно-суспільних перетворень XI ст.». Однак активна політична і редакторська діяльність (він був видавцем монархічного журналу «Мирний труд»⁶⁵ і одним з керівників фракції правих в III Державній думі⁶⁶) не дозволили здійснити цей задум в повному обсязі. Вязигіну вдалося опублікувати лише кілька вступних нарисів, об'єднаних згодом в монографію «Ідеали «Божого царств» і монархія Карла Великого». У своїй роботі автор намагався дослідити як самі ідеї «Божого царства», так і теократичні ідеали франкського імператора. Висловивши думку про те, що Карл Великий сприйняв основні положення «Божого царства» у Блаженного Августина («Свята правда, єдність, вічний мир»)⁶⁷, автор прагнув далі з'ясувати слабкі сторони ідеї імператора і показати невідповідність між теократичними ідеалами Карла і сучасною йому дійсністю. «Висока мета, – вказував Вязигін, – повинна досягатися чистими, моральними засобами, повільним шляхом поступового перевиховання суспільства, а не обхідною стежкою

грубого насильства і жорстокого примусу»⁶⁸. Незважаючи на те, що ідея Божого царства знайшла в Карлі Великому переконаного прихильника, вона, – на думку вченого, – «розумілася хибно самим імператором і його сподвижниками» й «не могла бути втілена в настільки грубий варварський час»⁶⁹.

Вязигін поставив можливість втілення цієї ідеї в пряму залежність від економічних умов століття. В іншому випадку, – зазначав історик, – «ідейна будівля висить в повітрі»⁷⁰. Тому головна причина невдачі Карла Великого залежала, на його думку, «не від непридатності великих звітів єдності, миру і правди, а від невідповідності цих високих вимог економічному рівню тієї епохи і слабкості ідейної підготовки сучасних йому поколінь, які не знали навіть абетки великого суспільного життя»⁷¹.

Незважаючи на такий цілком науковий підхід, праця Вязигіна викликала несхвальний відгук критики. Так, на думку відомого фахівця в цій галузі А.П. Карсавіна, «книга не дає нової і оригінальної побудови і висвітлення епохи»⁷². Як відзначав рецензент, багато питань, що розглядаються автором, вже докладно вивчили В.І. Герье, а також Є.М. Трубецької, автор відомої праці «Світогляд Блаженного Августина». Водночас, багато висновків Вязигіна співзвучні з основними положеннями відомої монографії А.П. Левацького. Так, на думку останнього, твір Августина «Про град Божий» було не тільки улюбленою книгою Карла Великого, «але і прямим життєвим посібником». «Це була нав'язлива ідея Карла, те надзавдання, яке він собі поставив», але яке так і не здійснив⁷³.

У 1909-1918 рр. на кафедрі загальної історії Харківського університету викладав приват-доцент Є.О. Черноусов. Оскільки читання загального курсу історії середніх віків в ці роки здійснював професор Вязигін, Черноусов підготував кілька спецкурсів в рамках цього предмета. Значна частина з них була присвячена історії середньовічної Франції: «Меровінзьке суспільство і держава» (1912/1913 н.р.), «Історія Франції X-XI ст.» (1914/1915 н.р.), «Феодалізм у Франції» (1916/1917 н.р.)⁷⁴. Перший з цих спецкурсів Черноусов викладав дві, а наступні – чотири години на тиждень. Стільки ж (чотири години на тиждень) виділялося навчальними планами і на загальний курс Вязигіна з історії середніх віків. Таким чином, значний обсяг викладання цілком дозволяв Черноусову розглядати ключові проблеми обраних ним розділів середньовічної Франції.

Крім спецкурсів Черноусов проводив практичні заняття. Так, наприклад, в «Огляді викладання» за 1912/1913 н.р. значиться «Читання Григорія Турського»⁷⁵. На практичні заняття навчальними планами виділялося дві години на тиждень.

Черноусов був досвідчений джерелознавець. Він не тільки знав дев'ять нових і стародавніх мов, але і в найважчі часи Першої світової війни зумів опублікувати для проведення практичних занять збірник «Вибрані місця з «Historia Francorum» Григорія Турського (1916). Цей великий, на сто сторінок, збірник

включав 63 уривка з «Історії франків» латинською мовою. У вступі Черноусов відзначав: «В інтересах всіх учасників в практичних заняттях бажано, щоб кожен з них мав перед очима текст пам'ятника, що читається»⁷⁶. У той же час в посібнику були відсутні коментарі, які по ходу заняття повинен був робити сам керівник⁷⁷. При публікації текстів харківської учений використовував Ганноверське видання В. Арндта 1884 р зі знаменитою «*Monumenta Germaniae historica*».

Отже, матеріал даної статті дозволяє стверджувати, що науковий інтерес до середньовічної історії Франції зберігався у вчених імператорського Харківського університету впродовж усього досліджуваного періоду (1805-1917 рр.). Цей інтерес проявлявся в роботах різного формату – актових промовах, курсах лекцій, статтях, нарисах, монографіях. Цим дослідженням, як правило, були властиві очевидні етатистські доктрини. Харківські вчені зверталися до аналізу різних сторін діяльності держави, її видатних державних діячів і боротьби з феодальним сепаратизмом (М.Н. Петров), її політичних, правових, фінансових структур (А.М. Стоянов), ідеалам «Божого царства» і монархії Карла Великого (А.С. Вязигін). Ці етатистські доктрини зумовлені поглядами харківських медієвістів на прогресивну роль французької королівської влади. Іншим важливим напрямом досліджень був аналіз стану французької медієвістики від перших фрагментарних контекстних звернень (А.А. Дегуров, В.Ф. Цих) до створення першої в Російській імперії докторської дисертації М.Н. Петрова, присвяченій аналізу західноєвропейської, зокрема французької історіографії. Ця обізнаність в досягненнях медієвістики Франції – закономірне відображення високого авторитету її вчених, незважаючи на низку недоліків в їх творчості, заслужено і професійно відзначених харківськими дослідниками

Примітки:

1. Университетский устав 5 ноября 1804 г. // Соловьёв И.М. Русские университеты в их уставах и воспоминаниях современников. – СПб., б.г. – Вып. 1. – С. 23-36.
2. Бузескул В.П. Всеобщая история и её представители в России в XIX – начале XX вв. / В.П. Бузескул. – Л., 1931. – Ч. 2. – С. 94.
3. Лиман С.І. Французька середньовічна історія та історіографія в працях медієвістів України в 1805 – 60-ті рр. XIX ст. / С.І. Лиман // Вісник Харківської державної академії культури (ВХДАК). – 2004. – Вип. 15. – С. 50-56, 57-59; Лиман С.І. Історія середньовічної Франції в працях медієвістів українських земель Російської імперії в 70–80-ті рр. XIX ст. / С.І. Лиман // ВХДАК. – 2005. – Вип. 16. – С. 23-27.
4. Див. наприклад: Лиман С.І. Історія середньовічної Західної Європи та Візантії у творчості й навчальних курсах приват-доцента імператорського Харківського університету Євгена Олександровича Черноусова (1869 – ?) / С.І. Лиман // ВХДАК. – 2014. – Вип. 42. – С. 26.
5. Лиман С.І. Медієвістика в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. (1880-1917) : дис. ... канд. іст. наук. – Х., 1993 / С.І. Лиман. – С. 177-178; Лиман С.І. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в

- оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.) / С.И. Лиман. – Х., 2009. – С. 221-223, 228, 250-254, 261-263.
6. Очерки истории исторической науки в СССР. – М., 1963. – Т. 3. – С. 443-444; Лиман С.И. А.С. Вязигин как историк-медиевист / С.И. Лиман // Вестник Харьковского университета. – 1992. – № 362. – С. 127.
 7. Кеда М.К. Михайло Назарович Петров (1826-1887) та його внесок в історичну науку: автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2006 / М.К. Кеда. – С. 15; Ср.: Остапов Н.В. Становление преподавания всемирной истории в университетах России: научно-педагогические взгляды и деятельность М.Н. Петрова: 1850-1880 гг. : дисс. ... канд. ист. наук / Н.В. Остапов. – Сыктывкар, 2006.
 8. [Письмо В.Н. Каразина] И.Ф. Тимковскому (24 марта 1803 г.) // Сочинения, письма и бумаги В.Н. Каразина, собранные и редактированные проф. Д.И. Багалеем. – Х., 1910. – С. 638-639; Письмо И.Ф. Тимковского Слободско-Украинскому губернатору И.И. Бахтину // Государственный архив Харьковской области (ГАХО), ф.3, оп.10, ед. хр. 112, л. 208.
 9. Тимковский И.Ф. О поместьях / И.Ф. Тимковский // Речи, говоренные в торжественном собрании императорского Харьковского университета, бывшем 30 августа 1810 г. – Х., 1811. – С. 14.
 10. Там же. – С. 55.
 11. Див.: Хачатурян Н.А. Сословная монархия во Франции XIII-XV вв / Н.А. Хачатурян. – М., 1989. – С. 158, 165.
 12. Дегуров А.А. Критика истории и её защищение / А.А. Дегуров // Речи, произнесённые в торжественном собрании императорского Харьковского университета 30 августа 1808 г. – Х., 1808. – С. 38.
 13. Дегуров А.А. О возрождении наук и перевесе, который они дали Европе перед прочими частями света / А.А. Дегуров // Речи, произнесённые в торжественном собрании императорского Харьковского университета 17 января 1812 г. – Х., 1812. – С. 40.
 14. Там же. – С. 41.
 15. Видукинд Корвейский. Деяния саксов / Видукинд Корвейский ; вступ. ст., пер. и коммент. Г.Э. Санчука. – М., 1975. – I. 15. – С. 136; Эйнгарт. Жизнь Карла Великого / Эйнгарт ; пер. А.П. Левандовского // Левандовский А.П. Карл Великий. Через Империю к Европе. – М., 1995. – Приложения. VII. – С. 185.
 16. Роммель Х.В. О преимуществе и силе истинного и совершенного просвещения / Х.В. Роммель // Речи, произнесённые в торжественном собрании императорского Харьковского университета 30 августа 1811 г. – Х., 1811. – С. 49.
 17. Паулович К.П. Конспект, или краткое обозрение дипломатики вообще / К.П. Паулович. – Х., 1829. – С. 48, 90.
 18. Гордеенков Г. О законодательном достоинстве Свода Законов Российской империи / Г. Гордеенков // Речь, произнесённая в торжественном собрании императорского Харьковского университета 30 августа 1835 г. – Х., 1835. – С. 2.
 19. Див.: Вольтер. Опыт о нравах и духе народов и о главных событиях истории от Карла Великого до Людовика XIII / Вольтер. – СПб., 1829.
 20. Цых В.Ф. [О способе преподавания истории]. Решение вопроса: По причине беспрестанного умножения массы исторических сведений и распространения объёма истории, не оказывается ли нужным изменить обыкновенный способ преподавания сей науки и какой он должен быть именно, как вообще, так и особенно в университетах? / В.Ф. Цых – Х., 1833. – С. 111.

21. Там же. – С. 35.
22. Гизо Ф. История цивилизации в Европе. – 2-е изд. / Ф. Гизо ; пер. с фр. К. Арсеньева. – СПб., 1864. – С. 3.
23. Лунин М.М. История средних веков: [Лекции проф. М.М. Лунина, записанные студентом Д. Чириковым] / М.М. Лунин // Отдел рукописей Центральной научной библиотеки Харьковского национального университета им. В.Н. Каразина (ОРЦНБХНУ), д. 545/с, тетрадь 34, л. 8.
24. Там же, тетрадь 38, л. 6.
25. В загальноросійській медієвістиці першою великою науковою роботою з історії середньовічної Франції стала докторська дисертація Т.М. Грановського «Абат Сутерій» (1849).
26. Петров М.Н. О характере государственной деятельности Людовика XI / М.Н. Петров. – Х., 1850. – С. 10.
27. Там же. – С. 13.
28. Там же. – С. 38.
29. Там же. – С. 46.
30. Рославский-Петровский А.П. [Рец.] / А.П. Рославский-Петровский // Журнал Министерства народного просвещения (ЖМНП). – 1851. – № 7. – С. 206 (Петров М.Н. О характере государственной деятельности Людовика XI. – Х., 1850).
31. Петров М.Н. О характере государственной деятельности Людовика XI... – С. 54-55.
32. Коммин Ф. Мемуары / Ф. Коммин ; пер., ст. и примеч. Ю.П. Малинина. – М., 1986. – VI. 8-9. – С. 248, 251.
33. Див.: Грановский Т.Н. Лекции по истории средних веков / Т.Н. Грановский. – М., 1987. – С. 17.
34. Петров М.Н. Людовик XI. Общеисторическая характеристика / М.Н. Петров // Петров М.Н. Очерки из всеобщей истории. – Х., 1868. – С. 336-392.
35. Мишле Ж. Жанна д'Арк / Ж. Мишле ; пер. с фр. Т. Быковой. – Пг., 1920. – С. 33, 36, 41, 43.
36. Петров М.Н. Жанна д'Арк (Историко-психологический опыт) / М.Н. Петров // ЖМНП. – 1867. – Ч. 135. – С. 94.
37. Там же. – С. 113.
38. Там же. – С. 116.
39. Там же.
40. [Петров М.Н.] Отчет о занятиях адъюнкта имп. Харьковского университета М.Н. Петрова в Германии, Франции, Италии, Бельгии и Англии в 1858-1860 гг. / М.Н. Петров. – Х., 1861. – С. 9, 35.
41. Петров М.Н. Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции / М.Н. Петров. – Х., 1861. – С. 193.
42. Там же. – С. 188.
43. Цых В.Ф. О способе преподавания истории... – С. 35.
44. Петров М.Н. Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции... – С. 258-259.
45. Там же. – С. 269.
46. Там же. – С. 299.
47. Петров М.Н. Лекции по всемирной истории / М.Н. Петров. – Х., 1888. – Т. 2: История средних веков. – С. 192.
48. Стоянов А.Н. История важнейших западных законодательств : курс лекций 1883/84 уч. г. / А.Н. Стоянов. – Х., 1884. – С. 158.
49. Там же. – С. 161.
50. Надлер В.К. Лекции по истории средних веков [Литография] / В.К. Надлер. – Х., 1887. – С. 216.

51. Стоянов А.Н. История важнейших западных законодательств... – С. 86.
52. Там же. – С. 95.
53. Стоянов А.Н. Методы разработки положительного права и общественное значение юристов от глоссаторов до конца XVIII ст. / А.Н. Стоянов. – Х., 1862. – С. IV.
54. Сумцов Н.Ф. Стоянов Андрей Николаевич / Н.Ф. Сумцов // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – СПб., 1901. – Т. 31. – П/т. 62. – С. 717.
55. Стоянов А.Н. Методы разработки положительного права и общественное значение юристов... – С. 27.
56. Там же. – С. 34.
57. Там же. – С. 81.
58. Стоянов А.Н. Обычное право в истории важнейших государств Западной Европы и особенно во Франции / А.Н. Стоянов. – Х., 1883. – С. 3.
59. Там же. – С. 4.
60. Там же. – С. 10.
61. Стоянов А.Н. Финансовая администрация во Франции от средних веков до 1789 г. / А.Н. Стоянов. – Б.м., 1877. – С. 3-4, 15, 27.
62. Люблинская А.Д. Франция при Ришелье / А.Д. Люблинская. – Л., 1982. – С. 41-42, 45.
63. Стоянов А.Н. Финансовая администрация во Франции... – С. 1.
64. Хачатурян Н.А. Сословная монархия во Франции XIII-XV вв... – С. 99.
65. Вязигин А.С. Программа «Мирного Труда» / А.С. Вязигин // Мирный Труд. – 1902. – № 1. – С. 7.
66. Див.: Вязигин А.С. Думские выступления / А.С. Вязигин. – Х., 1913.
67. Вязигин А.С. Идеалы «Божьего царства» и монархия Карла Великого / А.С. Вязигин. – СПб., 1912. – С. 71.
68. Там же. – С. 156-157.
69. Там же. – С. 158.
70. Там же. – С. 199.
71. Там же. – С. 200.
72. Карсавин А.П. [Рец.] / А.П. Карсавин // Научный исторический журнал. – 1913. – № 1. – С. 73 (Вязигин А.С. Идеалы «Божьего царства» и монархия Карла Великого. – СПб., 1912).
73. Левандовский А.П. Карл Великий. Через империю к Европе... – С. 124, 145.
74. Обозрения преподавания предметов и распределения лекций и практических занятий по историко-филологическому факультету императорского Харьковского университета на 1912-1913 ак. год. – Х., 1912. – С. 11; Обозрения преподавания предметов и распределения лекций и практических занятий по историко-филологическому факультету императорского Харьковского университета на 1916-1917 ак. год. – Х., 1916. – С. 17.
75. Обозрения преподавания предметов... на 1912-1913 ак. год... – С. 11.
76. [Черноусов Е.А.] Избранные места из «Historia Francorum» Григория Турского / текст напечатан прив.-доц. Е.А. Черноусовым. – Х., 1916. – С. III.
77. Там же. – С. IV.

Sergiy Lyman

**THE HISTORY OF MEDIEVAL FRANCE IN THE WORKS
OF SCIENTISTS OF KHARKOV UNIVERSITY
(XIXTH – to the beginning of XXTH century)**

The article discusses the study by scholars of Kharkov Emperor's University (1805-1917) of various problems of medieval France history. It is noted that the selection of research items (political, ideological, legal,

fiscal aspects of feudal monarchy) is explained by their view on progressive role of French royal rule in Middle Ages, whereas the study of historical science of France as a whole and evaluation of its particular representatives is due to the high level of French medieval history science.

Key words: France, history, historiography, Middle Ages, Kharkov University.

Сергей Лиман

**ИСТОРИЯ СРЕДНЕВЕКОВОЙ ФРАНЦИИ
В ТРУДАХ УЧЕНЫХ ХАРЬКОВСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
(XIX – начало XX в.)**

В статье рассматривается изучение историками императорского Харьковского университета (1805-1917 гг.) различных проблем средневековой истории Франции. Отмечается, что выбор тематики их исследований (политические, идеологические, правовые, фискальные аспекты феодальной монархии) объясняется их взглядами на прогрессивную роль французской королевской власти в Средние века, а изучение исторической науки Франции в целом и оценки творчества отдельных её представителей – высоким уровнем медиевистики этой страны.

Ключевые слова: медиевистика, Франция, история, историография, Средние века, Харьковский университет.

Отримано: 19.05.2016.

УДК 94(438)(092)

Нина Казарова

(Ростов-на-Дону, Российская Федерация)

**ПЯТЬДЕСЯТ ЛЕТ НА СЛУЖБЕ ИСТОРИИ
(варшавский историк Николай Николаевич Любович)**

На основе материалов Государственного архива Ростовской области и дореволюционных изданий рассматриваются основные направления научно-педагогической деятельности профессора Варшавского университета, историка Н.Н. Любовича, почти полвека проработавшего в университете. Показана судьба ученого на переломе эпох.

Ключевые слова: историческая наука, история средних веков, историк, Реформация, Варшавский университет.

Имя историка-медиевиста Николая Любовича, уроженца Подольской губернии, выпускника Киевского университета Св. Владимира, прослужившего 50 лет в Варшавском университете, было хорошо известно ученому миру в начале XX века. Однако оно мало о чем говорит современному исследователю.

Биография и научное наследие Н.Н. Любовича изучены совершенно недостаточно. Неизвестна даже точная дата его смерти. Биографические справки представлены в дореволюционных энциклопедиях и словарях, научное наследие – в «Записке об ученых трудах Н.Н. Любовича»¹, в книге В.П. Бузескула² и в статье

Ю.Ф. Иванова³. Почти не привлекались для изучения биографии ученого архивные материалы. Данная статья является одним из первых шагов в реконструкции биографии забытого ученого.

Николай Николаевич Любович родился 16 (28) марта 1855 в местечке Тульчино, Брацлавского уезда Подольской губернии в семье офицера. Он был первенцем в семье Николая Степановича и Феодосии Константиновны Любовичей⁴. Двумя годами позже родилась его сестра Екатерина⁵. Отец Николай Степанович, офицер Якутского пехотного полка, кавалер двух орденов и бронзовых медалей в память войны 1855-1856 гг. и других военных кампаний был в 1863 году уволен в отставку в чине подполковника с мундиром и пенсией в 230 рублей серебром в годб. Размер пенсии был невелик, а Николай Степанович, хотя и происходил из старого дворянского рода, землей не владел. Семья жила скромно, экономия средства на образование сына. Николая отдали в лучшую в Украине 1-ю киевскую гимназию. Учился он хорошо, учителя отмечали его любознательность, отличное поведение, аккуратность в выполнении заданий. В гимназии уделяли огромное внимание изучению немецкого и французского языков и Любович превосходно овладел обоими. 28 июня 1873 г. ему был выдан аттестат зрелости «в том, во-первых, что на основании наблюдений за все время обучения его в Киевской Первой Гимназии поведение его было вообще отличное, исправность в посещении и приготовлении уроков, а также в исполнении письменных работ отличная, прилежание отличное, и во-вторых, что он обнаружил следующие познания: Закон Божий, латынь, физика и математическая география, немецкий, французский – отличные; русский и словесность, математика, естествознание, история, география – хорошие⁷.

В том же году Николай поступил в университет св. Владимира на отделение исторических наук историко-филологического факультета, где, главным образом, занимался всеобщей историей под руководством профессора И.В. Лучицкого, известного исследователя истории реформации в Европе.

Иван Васильевич Лучицкий щедро делился знаниями с учениками, помогая им стать учеными. Он воспитал плеяду выдающихся историков-медиевистов. Среди них Д.М. Петрушевский, В.К. Пискорский, Н.В. Молчановский, В.А. Мякотин, Е.В. Тарле. Николай Любович был первым из них. Кроме профессиональных знаний, основ методологии, историософии, научного анализа в области всеобщей истории, Лучицкий привил своим ученикам интерес к истории Юго-Западной Руси. Они выступали с докладами на заседаниях Исторического общества Нестора Летописца, печатались в «Киевской Старине», знакомились с памятными местами, ездили в Субботов, Качановку, Китаев, Канев – на могилу Тараса Шевченко. Дружеские связи сохранились на всю жизнь. У профессора был сложный характер, он был строг со студентами, требуя завершить диссертацию в срок, не раз грозился им всыпать «березовой каши» в случае опоздания. Дипломное сочинение Николая Любовича «Марникс де Сент-Альгедонд, как политический деятель»

было удостоено золотой медали и напечатано. Студенческий очерк Любовича базировался на тщательном изучении источников, прежде всего работ самого Марникса де Сент-Альгедонда. Это обстоятельство, наряду с большим объемом сочинения и самостоятельностью выводов позволило Любовичу получить за него золотую медаль. «Его сочинение, – отмечал в рецензии Лучицкий, – представляет научную работу, веденную самостоятельно и с талантом⁸... Способ обращения с источниками показывает, что автор обещает сделаться полезным деятелем в науке⁹. Отзыв Лучицкого не был завышенным. В этом убеждает работа Любовича. История кальвинизма рассматривается им на примере двух стран – Нидерландов и Швейцарии. Доктрина Кальвина, политическое устройство Женевы, причины быстрого распространения кальвинизма в Нидерландах и роль Марникса де Сент-Альгедонда в борьбе вставших Нидерландов против тирании католической церкви и испанской монархии – таким было содержание работы Любовича. Автор показал влияние идей Жана Кальвина на всю последующую политическую и литературную деятельность Марникса и показал социально-политический характер кальвинистской реформации в Нидерландах. В этой первой, еще студенческой работе, автор высказал ряд соображений, имеющих принципиальное значение для понимания его взглядов. Он подчеркнул национальную и социальную стороны движения: жители Нидерландов принимали реформаторство, инстинктивно чувствуя, что этим они выражают оппозицию гнету, которому их подвергли испанцы. Религия была руководящей нитью в достижении политических целей. Причем наиболее решительно действовали низы, в то время как дворяне дали себя подкупить, а духовенство не смогло стать опорой в борьбе с испанским королем. Таким образом, он выдвинул передовую концепцию борьбы Нидерландов с Испанией в XVI веке.

В те годы сочинение Н.Н. Любовича было единственным русским исследованием по истории Нидерландской революции, в котором религиозная борьба в Нидерландах была показана как форма социально-политической борьбы.

По окончании университета в 1877 году Н.Н. Любович в течение года работал учителем истории и географии в Каменец-Подольской гимназии (1877-1878)¹⁰. В это время было напечатано другое его сочинение «Иван Подкова»¹¹. В мае 1878 года он был выбран стипендиатом для приготовления к профессорскому званию по кафедре всеобщей истории при Киевском университете¹². В это время он готовился к сдаче магистерских экзаменов и собирал материал для диссертации «Рационалисты в Польше и в Литве в XVI веке. Антитринитарии». С этой целью соискатель был командирован в феврале 1879 года на 4 месяца в Варшаву и Петербург для работы в архивах. Отчет об этих занятиях был напечатан в «Киевских университетских известиях» в ноябре 1879 года¹³. Любович изучил сочинения польских и литовских антитринитариев, синодальные акты реформаторских и антитринитарских церквей, переписку западноевропейских реформаторов с польскими

протестантами. Он был убежден, что без этой переписки невозможно выяснить полную картину реформационного движения в Польше. В частности, ответить на вопрос, почему в одной части страны получило распространение лютеранство, а в другой – кальвинизм. Или почему в целом пропаганда кальвинизма в Польше была успешней, чем пропаганда лютеранства. Переписка позволяла восстановить историю закулисной борьбы на Западе между кальвинизмом и лютеранством за упрочение своего влияния в Польше. Переписка давала возможность выяснить отношение польского реформационного движения к западноевропейскому. Она же давала материал для понимания причин быстрого развития польской реформации и такого же быстрого ее упадка¹⁴.

В следующем, 1880 году, Н.Н. Любич выдержал магистерский экзамен (всеобщая история, русская история, политэкономия – все «весьма удовлетворительно»¹⁵), начал работать над магистерской диссертацией и получил приглашение занять кафедру всеобщей истории в Варшавском университете в качестве исправляющего должность доцента. С этого времени вся его жизнь была связана с Варшавским (Донским) университетом. Здесь он продолжал научные исследования, совмещая эту работу с чтением курсов по истории Реформации, спецкурсов по истории Англии и Франции XVI-XVII веков, истории Вселенских Соборов XVI века, истории Греции, латинской палеографии и др.¹⁶. Во вступительной лекции к истории Реформации Любич подчеркивал, что кальвинизм был лишь средством выражения социальной борьбы¹⁷. Позже этот вывод был подтвержден на большом фактическом материале в магистерской диссертации.

Для завершения работы над диссертацией он просит командировать его в июле 1881 года в архивы Кракова и Вены и, получив командировку, с головой погружается в работу¹⁸. В ноябре он пишет из Кракова: «Я совершенно зарылся в рукописях и не знаю, когда я успею совладать с массой рукописного материала, который мне приходится просматривать... Остается только жалеть, что день чрезвычайно короток»¹⁹.

В 1883 году выходит монография «История реформации в Польше» и в том же году Н.Н. Любич защищает в Киеве магистерскую диссертацию²⁰.

Основную идею своей монографии ученый сформулировал следующим образом: «Обыкновенно с религиозно-реформационным движением идет неразлучно целый ряд попыток реформировать и политические, и общественные и экономические отношения, и при том стремление к таким реформам не навеяны религиозными идеалами реформационного движения, а появляются еще задолго до него»²¹. Главную причину польской Реформации Любич усматривал в борьбе шляхты против духовенства. В основе этой борьбы лежали противоречия из-за земельной собственности, обязанности шляхты платить церкви десятину и право привлекать к церковному суду светских лиц. При этом первые попытки шляхты ограничить права и привилегии духовенства автор относил еще к

концу XIV века²². Ученый показал, как в течение полутора столетий эта борьба нарастала, приобретая характер открытого антагонизма. Когда в Европе началась Реформация, польская шляхта ее сразу приняла, «используя как оружие для победоносного выхода из борьбы с духовенством»²³. Таким образом, Любович выдвинул концепцию, что польская реформация была продолжением полуторавековой борьбы шляхты против духовенства, в основе которой лежали социально-экономические причины, а именно – стремление шляхты захватить церковные земли. В концепцию Любовича удачно вписывалась трактовка движущих сил Реформации. Автор называл ее шляхетской, подчеркивая узость социальной базы. Она почти не проникла в среду горожан и крестьян. Наибольшего распространения кальвинизм достиг в Краковской епархии. Выводы Любовича о движущих силах польской Реформации со временем утвердились в историографии и попытки изобразить ее как широкое народное движение были относительно редкими.

В магистерской диссертации был также затронут вопрос о внутреннем кризисе кальвинизма, появлении в нем различных сект. Поворотным пунктом в истории польской Реформации ученый считал отделение от кальвинистов приверженцев секты антитринитариев²⁴.

Следует отметить, что до Любовича в русской историографии серьезных работ по истории Реформации в Польше не было. Диссертация получила высокую оценку крупных специалистов по истории реформации И.В. Лучицкого и Ф.Я. Фортинского. В диссертации раскрывались социальные мотивы реформационного движения, причины слабости реформации в Польше, обусловленные глубокими противоречиями между различными социальными слоями ее участников. Одобряя основные выводы диссертанта, Н.И. Кареев считал, что все-таки Любович слишком выдвигает вперед общественно-экономические отношения, когда дело идет о явлении, имеющем прежде всего культурный характер»²⁵.

В течение ряда лет Н.Н. Любович продолжал тщательно изучать историю реформации в разных странах, деятельность папских нунциев в Польше, иезуитов в литовско-русских землях, используя вакационное время для работы в архивах Москвы, Петербурга, Вильно, Варшавы, Кракова, Берлина, Кенигсберга, Данцига, Цюриха, Женевы, Берна, Венеции, Ватикана, Парижа²⁶.

Отчеты об этой работе в отечественных и зарубежных архивах были опубликованы в Варшавских университетских известиях. Так, например, работа в итальянских архивах и библиотеках нашла отражение в одноименной статье²⁷. О ватиканском архиве ученый написал отдельную статью²⁸. Автор подчеркивал особую важность ватиканского архива для изучения истории южно-русской истории: «По многим вопросам прошлой жизни этого края приходится до сих пор пользоваться сочинениями и документами, изданными лицами далеко не беспристрастными: католиками и, в частности, иезуитами. Как многие факты и явления тенденциозно извращались этими писателями, легко может убедиться каждый,

кто только захочет несколько ознакомиться с самими источниками; они находятся в замечательном изобилии в ватиканском архиве, в библиотеке Боргезе и в других. И это понятно! Рим не только интересовался всем, что происходило в русских землях, входивших в состав прежнего польского королевства, но во многих случаях сам вмешивался в религиозные дела этих областей и руководил ими. Поэтому, не на одну страницу западно-русской истории могут пройти яркий свет архивы Рима»²⁹.

Результатом этой упорной работы стала монография «Начало католической реакции и упадок Реформации в Польше», удостоенная премии Академии Наук³⁰. Монография хронологически примыкала к изданной несколькими годами раньше книге «История реформации в Польше. Кальвинисты и антитринитарии». В научной исторической литературе это была первая монография, посвященная всестороннему изучению причин появления и быстрого развития в Польше католической реакции. Работа была полностью основана на архивных источниках. Чтобы выяснить себе роль Рима в истории возрождения католицизма в Польше, ученый работал в тайном ватиканском архиве, в библиотеках: ватиканской, Боргезе и многих других римских, а также в венецианском государственном архиве. Чтобы собрать материалы о реформационном движении в Польше, он обратился к переписке польских нововерцев, хранившейся в библиотеках Швейцарии, в особенности, Цюриха. Чтобы изучить движение, происходившее в самой польской католической церкви, ему пришлось делать разыскания в различных русских, австрийских и прусских архивах³¹. Вторая глава книги была напечатана раньше в Журнале Министерства Народного Просвещения³², но в монографии она была значительно дополнена и переработана³³.

В это же время Н.Н. Любович защитил докторскую диссертацию и был утвержден в звании ординарного профессора Варшавского университета по кафедре всеобщей истории³⁴. Труды ученого по истории Реформации и католической реакции были высоко оценены научной критикой. Предшественник Николая Николаевича на кафедре всеобщей истории Н.И. Кареев (Любович был переведен в штатный оклад экстраординарного профессора после перехода Кареева на службу в императорский Александровский лицей в 1885 году)³⁵ отмечал большое значение работ Любовича по массе нового материала, извлеченного из иностранных архивов, тщательности и детальности анализа и по новому освещению, в каком выступают наиболее интересные стороны реформационного движения в Польше во второй половине XVI века³⁶.

Заслугой Любовича в изучении истории Реформации было не только вовлечение в научный оборот огромного массива источников, но и обращение к социальной истории. Любович подчеркивал, что причины реформации коренились в изменениях общественных отношений, начавшихся намного раньше самой реформации, в частности нарастание недовольства низших городских слоев и крестьян князьями и рыцарями в Германии.

В польском реформационном движении он видел не столкновение религиозных течений, а борьбу шляхты с католическим духовенством за политическое и экономическое преобладание. Историк отмечал, что реформация в Польше, захватив лишь высшие слои общества, не имела глубоких корней в народе. Вопреки распространенному мнению, Н.Н. Любович показал, что возникновение католической реакции в Польше было вызвано не внешними факторами, а внутренним развитием страны.

В 1893-1894 гг. ученый работал в немецких и французских архивах, собирал материалы по социально-экономической истории городов Западной Европы. Результатом этой работы стали брошюры о налоговом обращении немецких мещан и о статистическом методе в истории³⁷. Исследуя средневековую городскую общину, он увидел в ней серьезные социальные конфликты и попытался раскрыть их природу, используя статистический метод, применение которого «делает знакомство с теми или иными сторонами жизни средневекового города более обстоятельным и полным»³⁸. В частности, ученый показал, что ряд городских восстаний XIV-XV вв. был вызван политикой городской верхушки, желающей свалить всю тяжесть городских налогов главным образом на плечи низших классов³⁹. Он подчеркнул, что «ничто не может так ярко осветить причину борьбы между теми или другими общественными классами, как точные цифры, свидетельствующие об их материальном, имущественном положении»⁴⁰.

Прекрасное знание европейских языков позволяло ученому быть в курсе новейшей литературы по всем интересовавшим его вопросам. Он часто публиковал обзоры польской, немецкой и французской литературы по истории XVI-XVII вв. Он дал интересный обзор деятельности иностранных институтов в Риме, занимавшихся розыском и публикацией документов, найденных в архиве Ватикана⁴¹. Обширный материал, извлеченный из европейских и отечественных архивов, а также знание новейшей европейской историографии позволяли Н.Н. Любовичу читать в университете, помимо общих курсов, целый ряд специальных курсов: историю католической реакции в XVI-XVII вв., историю Пруссии XVIII в., реформационное движение в Польше, историю Востока, историю культуры диких и вымерших народов и др.⁴². Николай Николаевич никогда не записывал своих лекций, читал их по памяти, однако о содержании лекций можно судить по изданным литографическим способом курсам его лекций по истории Древней Греции, по Новой всеобщей истории и по истории XIX века⁴³. Лекционные курсы профессора Любовича отличает замечательный подбор фактов, оригинальность взглядов, историографическая критика.

Этим не исчерпывалась его научная и педагогическая деятельность. Николай Николаевич преподавал также на Высших женских курсах, состоял членом исторических обществ при Киевском и Петербургском университетах⁴⁴, был одним из учредителей Общества истории, филологии и права при Варшавском университете, созданного в 1901 году, а с 1908 года – председателем

Общества⁴⁵. Большой интерес представляет доклад Любовича о статистическом методе в приложении к истории, с которым ученый выступил в день открытия Общества истории, филологии и права 30 сентября 1901 года. Предостерегая от абсолютизации статистического метода, докладчик вместе с тем показал насколько обстоятельнее и полнее может быть картина прошлого благодаря его применению в историческом исследовании. Обращаясь к книге Бурдо «История и историк», в которой автор говорит о том, что если история хочет быть наукой, она должна прибегнуть к изложению функций общественной жизни путем цифр и изображать их посредством диаграмм и картограмм, Любович возражает, что есть масса сторон человеческой жизни, которые не поддаются такому способу изображения: «Любопытно, как бы Бурдо изобразил графическим образом победу христиан над язычеством или появление эпохи Возрождения?»⁴⁶. Но в некоторых случаях применение статистического метода становится необходимым. Например, когда в двух разных сочинениях трактуется о какой-нибудь эпохе с диаметрально противоположной ее оценкой: «Один твердит о благоденствии страны, другой рисует эпоху в самых мрачных тонах. Часто, имея в виду состояние одного сословия или класса, обобщает явление и переносит на всю страну. Такая противоречивая оценка была бы невозможна, если бы историки чаще обращались к статистическому методу»⁴⁷. Трудность заключается в том, что в прежние времена статистические данные систематически не собирали и дошедший цифровой материал случаен и неточен. Поэтому ученому приходится самому собирать весь необходимый материал, преодолевая массу трудностей. Есть эпохи, относительно которых нужно совсем отказаться от надежды когда-либо осветить их статистическим путем. Даже такая элементарная вещь, как ведение записей о браках, смертях и т.д. появилась только в XVI веке. Там же, где изучение статистики возможно, оно позволяет изменить представления историка о тех или иных сторонах жизни общества. Например, статистический метод дает многое для понимания умственного состояния Германии XVI века. По количеству книг, библиотек университетов, мартитул можно сделать вывод в каких науках ощущалась потребность общества. Еще более важна статистика для изучения социального строя и экономической жизни. Количество взимаемых налогов позволяет сделать вывод об источниках недовольства и восстаниях в средневековых городах; распределение населения по сословиям позволяет понять является страна промышленной или земледельческой; число жителей – определить большой этот был город или маленький; а списки цехов – попределить промышленный тип всякого города⁴⁸. Следует отметить, что о применении статистического метода в историческом исследовании Любович заговорил едва ли не первым из русских историков.

На заседаниях Общества истории, филологии и права при Варшавском университете рассматривались наиболее актуальных и дискуссионные проблемы в исторической науке, в обсуж-

дений которых Н.Н. Любович принимал живейшее участие. С большим вниманием он отнесся к исследованию Н.П. Павлова-Сильванского, которому было посвящено заседание Общества в марте 1902 г. Позиция Любовича не была столь категоричной, как у других историков, которые отрицали наличие феодализма на Руси и подвергли критике концепцию Павлова-Сильванского. Любович считал, что сравнительный метод исследования правомерен, но он не может быть основным и исчерпывающим. Нельзя на основании лишь сходства отдельных институтов делать заключение о сходстве политического строя в его целом.

На другом заседании Общества в том же, 1902 году, Николай Николаевич сделал доклад «Люблинские вольнодумцы XVI века», составленный на основании новых источников, собранных в архивах Польши, Италии и Австрии⁴⁹.

Представляет интерес сообщение ученого о Международном историческом конгрессе в Риме, участником которого он был⁵⁰. Особое внимание Любовича привлекли на этом конгрессе доклады о преподавании истории, главным образом в высшей школе государств Европы и Северной Америки, обсуждение которых он считал одним из самых интересных и важных. Заслугой Любовича была постановка вопроса о равноправности русского языка с другими европейскими языками на международных научных конгрессах: «Мы, русские, являлись до сих пор как бы неполноправными членами в ученом мире, будучи вынуждены прибегать к чужим языкам. Между тем, русская наука в наше время достигла такого расцвета, что русскому языку, несомненно, подобает занять место среди языков...признанных наиболее распространенными в ученом мире». Участники конгресса говорили о необходимости поднять вопрос о том, чтобы на следующих конгрессах русский язык был включен в число тех, на которых представлялись доклады. Но очередной Международный исторический конгресс не состоялся, так как началась Первая мировая война.

Ученый разносторонних интересов и большой эрудиции, Н.Н. Любович был участником многих археологических съездов (в Киеве, Харькове, Екатеринославе), участником съезда филологов и историков в Петербурге в 1904 году⁵¹, представлял Варшавский университет на съезде русских художников и любителей художеств⁵², являлся членом Таврической Ученой Архивной комиссии⁵³. Для энциклопедического словаря Брокгауза и Ефрона им было подготовлено 38 статей⁵⁴.

Помимо научной, просветительской и педагогической деятельности Н.Н. Любович был загружен и административными обязанностями, которые он исправно исполнял, но явно ими тяготился. В 1892 году он был утвержден в должности декана историко-филологического факультета Варшавского университета сроком на 3 года⁵⁵. Отслужив в этой должности до января 1896 года, он впоследствии, на просьбы ректора взять на себя снова обязанности декана, неизменно отвечал отказом, ссылаясь на плохое состояние здоровья или загруженность другими служебными

обязанностями⁵⁶. Он часто возглавлял различные факультетские и университетские комиссии, был председателем испытательной комиссии при Варшавских женских курсах⁵⁷.

Война изменила привычный образ жизни ученого. После эвакуации университета в Ростов-на-Дону научные занятия стали весьма затруднительными. Любович не смог вывезти в Ростов из Варшавы свою личную библиотеку и архив, большая часть университетской библиотеки также была утрачена при эвакуации, а в Ростове вообще не было иностранной литературы по его специальности⁵⁸. Тем не менее, он продолжал исследования. В «Историческом вестнике» в 1915-1917 гг. он опубликовал ряд статей. Он разработал и стал читать новые учебные курсы, активно участвовал в восстановлении университета, потерявшего при переезде значительную часть оборудования. Николай Николаевич был председателем библиотечной комиссии, которая обратилась в другие университеты с просьбой оказать помощь в комплектовании академической библиотеки.

В годы гражданской войны Любовича как авторитетного заслуженного профессора все время пытались привлечь к различным политическим акциям. Он не поддавался уговорам. Так, в августе 1917 г. ученый отказался баллотироваться в качестве представителя от университета при Временном правительстве. В таких представителях власть надеялась найти опору в дни корниловского мятежа. А в декабре того же года Любович, сказавшись больным, отказался войти в состав депутации, выделенной советом университета для вручения приветственного адреса Войсковому правительству во главе с генералом А.М. Калединым. Любович не дал втянуть себя в различные действия, которые расценивались советской властью как контрреволюционные, и это помогло ему проработать в университете до 1929 г. Он благополучно пережил все переименования университета. Пережил он и преобразование историко-филологических факультетов в факультеты общественных наук – ФОН'ы. Когда профессора пытались уволить, то ФОН всегда ходатайствовал об оставлении Любовича, поскольку его «... уволить не представляется никакой возможности»⁵⁹. А в 1928 г. университет даже задумал торжественно отметить 50-летие его научной и педагогической деятельности. Старый профессор решительно запротестовал: «Когда до меня дошел слух, писал он в Правление СКГУ в 1928 году, – о желании Правления университета устроить в текущем году празднование моего юбилея, я просил профессора П.И. Бухмана заявить ему, что в нынешнем году нет никакого основания для этого. (Имеется в виду 50 лет научной деятельности – Н.К.). Казалось бы, что даты прохождения моей научной работы должны быть мне лучше известны, чем кому бы то ни было. Тем не менее Правление не сочло нужным обратить внимание на заявление, сделанное ему от моего имени. Поэтому, во избежание разных неприятных для меня недоразумений, я вынужден непосредственно обратиться к Правлению с нижеследующим заявлением. В 1878 году я был оставлен при Киевском универси-

тете для приготовления к профессорскому званию. Это означало лишь подготовку аспиранта к будущей научной деятельности под руководством профессора и составляет как бы продолжение его студенческих занятий. И только в 1880 году началась действительно моя научная деятельность, когда я выдержал магистерский экзамен, начал работать над магистерской диссертацией и получил приглашение занять кафедру всеобщей истории в Варшавском университете в качестве и.д. доцента. Таким образом, юбилей может быть отнесен лишь к 1930, а никак не к 1928 году»⁶⁰.

Ученый вынужден был приспособляться к новым условиям жизни в Советской России. В августе 1920 года он был избран членом президиума историко-филологического факультета, затем членом совета факультета общественных наук (ФОН), а после закрытия ФОНа – членом совета педагогического факультета. Он принимал активное участие в создании новых планов и программ преподавания, в постановке учебного процесса. Им были подготовлены и изданы программы по истории Западной Европы периода капитализма и периода империализма. Полная перестройка научно-педагогической деятельности на основе марксистской методологии была для него делом нелегким. При разработке новых курсов, таких, как например история торговли и колониальной политики, который он читал на экономическом отделении ФОНа, он вынужден был обратиться к теоретическим работам К. Маркса и В. Ленина. Ему все время приходилось перестраивать свои лекционные курсы. Профессор преподавал на экономическом и внешнеторговом отделениях ФОНа: на первом вел курс «Экономические причины империалистической войны», на втором – «Промышленный капитализм на Западе».

Ученый остро ощущал нехватку литературы, особенно иностранной. В совершенстве владея французским, немецким и итальянским языками, Любович попытался в 1923 г. добиться заграничной командировки для ознакомления с научной периодикой и возобновления контактов с зарубежными коллегами. Университет ходатайствовал, Главпрофобр, ведавший кадрами, командировку не поддержал. Из-за отсутствия литературы профессор прекратил исследования и в советское время издал всего одну статью, которая свидетельствует о том, что он пытался овладеть марксистской методологией и применить схему М.Н. Покровского к истории Западной Европы⁶¹. Материалы для статьи были собраны в библиотеках Москвы и Ленинграда.

Не способствовали творческой активности немолодого ученого и тяжелые бытовые условия. Нередко в архивных материалах встречаются его просьбы об улучшении жилищных условий: «Квартирные условия, в которых мне приходится работать, ужасны, – писал Любович в Правление университета. – В последнее время эти условия еще больше ухудшились. Между тем, к защите моих законных прав на дополнительную комнату, Правлением не были приняты сколько-нибудь действенные меры. Кроме того, ничего не сделано для того, чтобы довести до конца начатые мною научные труды»⁶².

Конечно Любовичу, как и другим ученым в советской России, в 20-е годы приходилось трудно. Но он всегда сохранял профессорское достоинство. Директор Ростовского политехнического института водного транспорта А.В. Ивановский, преподававший и в университете, вспоминал: «Любович был старый холостяк, всегда очень тщательно и аккуратно одетый, что в то время являлось уже редкостью. У нас он бывал всего раз или два, но я с ним постоянно встречался на улицах города и подолгу прогуливались вместе с ним. В домашней жизни он был крайне беспомощен и о нем заботились жены некоторых профессоров. В это время он был очень стар, но держался прямо, с некоторой даже молодцеватостью. Он был, вероятно, красив»⁶³.

Старый ученый не сдавался. Он принимал участие в становлении краеведения на Дону, активно работал в Обществе истории, этнографии и археологии при Донском университете, был действительным членом Северо-Кавказской ассоциации научно-исследовательских институтов (СКНИИ), принимал участие в работе т.н. Танаидской комиссии, созданной для разработки вопросов, связанных с изучением Танаиса.

В 1924 году профессор Любович был избран членом-корреспондентом Академии наук. К этому времени им было опубликовано свыше 100 научных трудов. Оценка его вклада в развитие исторической науки была дана известными историками В.П. Бузескулом, Ф.И. Успенским и С.Ф. Платоновым⁶⁴. В «Записке об ученых трудах Н.Н. Любовича» было сказано, что избрание его членом-корреспондентом Академии наук явилось выражением уважения по отношению к маститому русскому ученому, которому наука обязана разработкой такого важного вопроса, как история реформации и католической реакции в Польше»⁶⁵.

В апреле 1929 года профессор Любович ушел на пенсию⁶⁶. Дальнейшая его судьба неизвестна. В справочной литературе указывают разные годы его смерти: 1933, 1935, 1938. Встречается в литературе и указание на то, что он был репрессирован⁶⁷, однако документы, подтверждающие эти данные, пока не найдены.

Примечания:

1. Бузескул В. Записка об ученых трудах Н.Н. Любовича / В. Бузескул, Ф. Успенский, С. Платонов // Известия Российской Академии Наук. – Л., 1924. – Серия VI. – Т. XVIII. – № 12-18. – С. 539-542.
2. Бузескул В.П. Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века / В.П. Бузескул. – М., 2008.
3. Иванов Ю.Ф. Научная деятельность Н.Н. Любовича / Ю.Ф. Иванов // Советское славяноведение. – 1980. – №4. – С. 82-93
4. Государственный архив Ростовской области (далее ГАРО), фонд. Р-46, опись 3, дело 460, лист 12.
5. Там же, л. 7.
6. Там же, л. 7.
7. ГАРО, ф. Р-46, оп. 3, д. 460, л. 17.
8. Лучицкий И.В. Рецензия на кн. Н.Н. Любовича / И.В. Лучицкий // Университетские известия. – К., 1877. – № 4. – С.54.
9. Там же. – С. 60.

10. ГАРО, ф. Р-46, оп. 3, д. 460, л. 23.
11. Любович Н. Иван Подкова / Н. Любович. – Каменец-Подольский, 1879.
12. ГАРО, ф. Р-46, оп. 3, д. 460, л. 48.
13. Отчет о занятиях стипендиата для приготовления к профессорскому званию Н. Любовича в архивах и библиотеках Варшавы, Петербурга, Вильны и Слущка // Университетские известия. – К., 1879. – № 11.
14. Там же. – С. 51-52.
15. ГАРО, ф. Р-46, оп. 3, д. 460, л. 15.
16. Там же, л. 20.
17. Любович Н.Н. Общественная роль религиозных движений / Н.Н. Любович. – Варшава, 1880.
18. ГАРО, ф. Р-46, оп. 3, д. 460, л. 48.
19. Там же, л. 108.
20. Там же, л. 14.
21. Любович Н.Н. История Реформации в Польше. Кальвинисты и анти-тринитарии / Н.Н. Любович. – Варшава, 1883. – С. 36-37.
22. Там же. – С. 37.
23. Любович Н.Н. История Реформации в Польше. Кальвинисты и анти-тринитарии / Н.Н. Любович. – Варшава, 1883. – С. 42.
24. Там же. – С. 347.
25. Кареев Н.И. Политическая экономия и теория исторического процесса / Н.И. Кареев // Историческое обозрение. – СПб, 1891. – Т. II. – С. 108.
26. ГАРО, ф. Р-46, оп. 3. – д. 460, л. 54, 213, 217-219; Отчет Н.Н. Любовича о заграничной командировке на летнее вакационное время 1886 г. // Варшавские университетские известия. – 1887. – № 8.
27. Итальянские архивы и библиотеки. Отчет экстраординарного профессора Н.Н. Любовича о заграничной поездке в 1887 году // Варшавские университетские известия. – 1888. – № 7.
28. Н.Н. Варшавский дневник. – 1888. – №74 и 75.
29. Итальянские архивы и библиотеки. Отчет экстраординарного профессора Н.Н. Любовича о заграничной поездке в 1887 году...
30. ГАРО, ф. Р-46, оп. 3, д. 460, л. 9 (об).
31. Любович Н.Н. Начало католической реакции и упадок реформации в Польше / Н.Н. Любович. – Варшава, 1890. – С. I-II.
32. Любович Н.Н. Папский нунций Коммендоне в Польше / Н.Н. Любович // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1887. – № 1-2.
33. Любович Н.Н. Начало католической реакции и упадок реформации в Польше. – Глава II. – С. 26-105.
34. ГАРО, ф. Р-46, оп. 3, д. 460, л. 2.
35. Там же, л. 50.
36. Кареев Н.И. Отзыв о сочинении профессора Любовича под заглавием «Начало католической реакции и упадок реформации в Польше. – Варшава, 1890.
37. Хозяйство и финансы немецких городов XIV-XV. – Варшава, 1904; Статистический метод в приложении к истории. – Варшава, 1901.
38. Статистический метод в приложении к истории. – Варшава, 1901. – С. 17.
39. Хозяйство и финансы немецких городов XIV-XV. – Варшава, 1904. – С. 3.
40. Там же.
41. Итальянские архивы и библиотеки. Отчет экстраординарного профессора Н.Н. Любовича о заграничной командировке в 1887 году...
42. ГАРО, ф. Р-46, оп. 3, д. 460, л. 20.
43. Любович Н.Н. История Греции. – Варшава, 1913; Он же. История XIX века. – Ростов-на-Дону, 1916; Он же. Лекции по новой всеобщей истории. – Ростов-на-Дону, 1916.
44. ГАРО, ф. Р-46, оп. 3, д. 460, л. 20.

45. Записки Общества Истории, Филологии и Права при императорском Варшавском университете. – Варшава, 1902-14. – Вып. 1-7.
46. Статистический метод в приложении к истории. – Варшава, 1901. – С. 2.
47. Там же.
48. Там же. – С. 16.
49. Записки Общества Истории, Филологии и Права при императорском Варшавском университете. – Варшава, 1902. – Вып. 1.
50. Там же, 1903. – Вып. 2.
51. ГАРО, ф. Р-46, оп. 3, д. 460, л. 20.
52. Там же, л. 3.
53. Известия Таврической Ученой Архивной комиссии. – 1920. – Вып. 57. – С. 76.
13. www.ru.wikisource.org/wiki.
54. ГАРО, ф. Р-46, оп. 3, д. 460, л. 54.
55. ГАРО, ф. Р-46, оп. 3, д. 460, л. 220, 221, 224.
56. Там же, л. 224, 236.
57. Там же, л. 248.
58. Там же, л. 300.
59. Там же, л. 305.
60. Любович Н. Н. Нарождение капиталистического хозяйства в Западной Европе (обзор трудов по экономической истории в XIII-XV веках) / Н.Н. Любович // Труды Северо-Кавказской ассоциации Научно-исследовательского института. Институт местной экономики и культуры при Северо-Кавказском университете. – Ростов-на-Дону, 1928. – Т. IV.
61. ГАРО, ф. Р-46, оп. 2, д. 460, л. 22.
62. Отдел рукописей Российской государственной библиотеки, ф. 414, оп. 2, л. 5.
63. Бузескул В. Записка об ученых трудах Н.Н. Любовича... – С. 539-542.
64. Там же. – С. 542.
65. ГАРО. – Р-46, оп. 3, д. 460, л. 314.
66. Донской временник. Год 2015. – Ростов-на-Дону, 2014. – Вып. 23.

Nina Kazarova

**FIFTY YEARS ON SERVICE OF HISTORY
(Warsaw historian Nikolai Nikolaevich Lyubovich)**

On the basis of materials of the State archive of the Rostov region and pre-revolutionary editions the main directions of scientific and pedagogical activity of professor of the Warsaw university, the historian N.N. Lyubovich, nearly half a century worked at university are considered. The destiny of the scientist on a change of eras is shown.

Key words: historical science, history of the Middle Ages, historian, reformation, Warsaw university.

Ніна Казарова

**П'ЯТДЕСЯТ РОКІВ НА СЛУЖБІ ІСТОРІЇ
(варшавський історик Микола Миколайович Любович)**

На основі матеріалів Державного архіву Ростовської області і дореволюційних видань розглядаються основні напрями науково-педагогічної діяльності професора Варшавського університету, історика М.М. Любовича, який майже півстоліття що працював в університеті. Показана доля ученого на переломі епох.

Ключові слова: історична наука, історія середніх віків, історик, Реформація, Варшавський університет.

Отримано: 19.02.2016.

ЕНОГЕНЕЗ УКРАЇНЦІВ: ДО ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ, ПИТАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ

У статті аналізуються основні версії етногенезу українців. Дається поділ концепцій на дві групи: а) «старшого брата», незалежно від того, кого таким проголошують, і б) незалежного походження східнослов'янських народів. Названо праці, які стали опорою при вивченні українського етногенезу. Також приділено увагу методології й методиці етногенетичного синтезу.

Ключові слова: етногенез, українці, «давньоруська народність», методика, синтез.

Свого часу, працюючи над книгою з етногенезу українців¹, автор цих рядків оминув детальний виклад історіографії, зробивши лише деякі примітки історіографічного характеру. Це було зроблено свідомо, з огляду на велику заполітизованість² проблеми, якої я намагався всіякою уникати. Проте від мене настійно стали вимагати висловити своє ставлення до публікацій певних авторів з приводу походження українського народу. Це й стало темою даної статті.

Етногенезові українців присвячена величезна кількість праць. Проте їхній детальний історіографічний огляд сам по собі не набагато наблизить нас до розв'язання українського етногенезу, оскільки в цих публікаціях іноді більше ідеології, ніж науки. До того ж, історіографічні огляди цієї проблеми, хоч і не вичерпні, але досить детальні, вже написані³. Зокрема, слід назвати великою мірою історіографічну за характером книгу Н. Полонської-Василенко «Дві концепції історії України і Росії»⁴. Достатньо детальними, хоч і зрощеними з різних світоглядних та методологічних позицій, є історіографічні огляди П. Толочка⁵, а також Я. Ісаєвича й В. Барана⁶. А. Момрик розглядає історіографію етногенезу українців до 60-х років XIX ст.⁷, темі ж генези концепції «давньоруської народності» присвячена книга Н. Юсової⁸.

Мої власні роздуми над історією вивчення етногенезу українців тією чи іншою мірою доповнять роботи названих дослідників. Спочатку проаналізуємо публікації тих авторів, які сьогодні «на слуху» і мають значний вплив на науковий і широкий читацький загал. А потім розглянемо публікації вчених, продовжувачем яких вважає себе автор статті, а також праці, які загалом використані в роботі. Природно, що пропонований історіографічний огляд включає аналіз методології та конкретних методик, застосовуваних різними авторами при вивченні етногенезу східнослов'янських народів, і, в першу чергу, українців. Крім того, вважаю за потрібне проаналізувати вироблені вченими різних країн загальнотеоретичні засади етногенетичних студій, які сьогодні вважаються такими, що найбільше відповідають завданням такого роду досліджень.

Попри велику кількість публікацій, присвячених етногенезові українців, і, на перший погляд, великий різномісний у концепціях авторів, усі вони можуть бути об'єднані у дві великі групи. Першу складають прихильники існування в минулому однієї слов'янської етнічної спільноти (часто не конкретизується, очевидно, не випадково, був то етнос, чи щось інше), від якої відгалузилися інші східнослов'янські, а то й узагалі всі слов'янські, народи (теорії «старшого брата»). Другу групу утворюють ті, хто обстоює незалежне від самого початку формування слов'янських етносів.

Зараз в Україні пануючими є дві концепції етногенезу українців, які, будучи ідейно протилежними, як не дивно, обидві є концепціями «старшого брата». Тільки «брат» цей у них різний. Ідеться про концепції, головними репрезентантами яких є П. Толочко і Л. Залізняка. Стосовно позиції П. Толочка слід зазначити, що це – відома з радянських часів концепція «давньоруської народності», яка після монгольського завоювання, мовляв, розпалася на росіян, українців та білорусів. Недавня його книга «Давньоруська народність»⁹ показує, що автор до висловлених раніше аргументів нічого суттєвого не додав. П. Толочко акцентує на фактах, які, як він вважає, доводять етнічну єдність давньоруського населення на рівні «народності» (тобто етносу, хоч він цього терміна, як правило, уникає), зокрема, вказує на єдність мови, території, самосвідомості, культури та господарства¹⁰. Проте впадає в око, що, хоч автор і наводить справді зафіксовані в джерелах факти, вони стосуються в основному лише соціальної верхівки. А от традиційної побутової культури простолюду, яка служить базою виникнення етнічності, П. Толочко переважно не торкається, так само і мову він має на увазі лише літературну. Але згадаймо, що в Середні віки вся багатоетнічна католицька Європа мала, за невеликими винятками, єдину літературну мову – латинь. Стосовно господарства слід сказати, що хоч і було це повсюди переважно землеробство, проте форми його на порослій дрімучими лісами Півночі і на значною мірою лісостеповому Півдні були різними¹¹. А безперервні усобиці, що супроводжувалися розбоями, в яких активно брали участь аж ніяк не одні князі з дружинами, свідчать про те, що мешканці окремих земель Русі не вважали жителів інших земель етнічно «своїми».

Доводячи існування давньоруської етнічної єдності, П. Толочко називає лише аргументи на її користь і оминає факти, які свідчать про те, що єдність ця була вельми відносною. Тут слід нагадати, що вже В. Мавродін, який у 1940-х роках остаточно сформулював концепцію «давньоруської народності», наголошував на відносності її етнічної єдності та на тому, що вона, мовляв, так до кінця й не складалася («...цей процес не завершився»)¹². Та й сам П. Толочко визнає, що «формування єдиної давньоруської народності не призвело до ліквідації плеємних етнографічних відмінностей різних регіонів країни»¹³. На умовності єдності «давньоруської народності» і навіть на тому, що вона, буцімто, складалася з окремих спільнот етнічного типу, наголошувало чи-

мало дослідників, наприклад, в Україні це К. Гуслистий¹⁴, у Росії Г. Хабургаєв¹⁵, І. Фроянов¹⁶ та інші. До цього слід додати, що дехто з учених також висловлювалися на користь формування «української народності» вже на останніх етапах історії Київської Русі. Це, зокрема, слід сказати про росіян О. Преснякова та В. Пашута і про українців Ф. Шевченка й М. Брайчевського.

Так, В. Пашуто солідаризується зі своїм попередником О. Пресняковим: «Як писав О. Є. Пресняков: «Українська народність склалась у найглибших основах своєї національно-культурної індивідуальності за часів блискучого, хоча й короткого розквіту самостійного політичного життя Галицько-Волинської Русі Романа Мстиславича «самодержця вся Русі» та його знаменитого сина «короля Галицького Данила...»¹⁷. Цікавими є й слова Ф. Шевченка: «...постає питання про державність українського народу в давнину. Такими державними організаціями до певної міри можна вважати згадані південно-руські князівства, а також Галицько-Волинське, яке проіснувало до середини XIV ст., коли українська народність, без сумніву, уже сформувалася»¹⁸. Як бачимо, з «давньоруською народністю» не все було так однозначно навіть у часи панування радянських ідеологем. Просто, на цих висловлюваннях учених, після впровадження в інформаційний обіг ідеологічного міфу про «давньоруську народність», наголошувати не дозволялося (наприклад, статтю Ф. Шевченка 1951 року заборонили друкувати). Також віднесення згаданими вченими завершення українського етногенезу на заключний період історії Давньої Русі свідчить на користь концепції автора цих рядків (свого часу я теж датував цю подію тим же часом, ще не знаючи про їхню думку з цього приводу¹⁹).

Нагадаю, що сформульована концепція «давньоруської народності» була ще до завершення розробки теорії етносу на початку 1970-х років етнологом-теоретиком Ю. Бромлеем²⁰. Тобто в часи створення В. Мавродіним концепції «давньоруської народності» ще власне не було й визначено, що ж таке етнос. Ситуація незавершеності етноутворення, коли під зовнішніми ознаками етнічної єдності проступають глибинні, та ще й вагомні, етнічні відмінності, характерна для складених з окремих етносів метаетнічних спільнот, положення про які було сформульоване радянськими етнологами у 1970-х роках²¹. Тобто роботи П. Толочка доводять існування в Давній Русі метаетнічної спільноти, яку він, за усталеною з радянських часів традицією, зве «народністю».

На перший погляд, концепція «давньоруської народності» не передбачає існування «старшого брата». Проте в умовах монополізації Росією давньоруської спадщини, коли у працях російських науковців фактично ставиться знак рівності між «руськими» й Росією, з одного боку, і Київською Руссю та її населенням (причому й на теренах майбутньої України), – з іншого, все саме так і є. Справа подається так, ніби вся історія Давньої Русі є першим етапом історії лише однієї Росії. А різні там українські й білоруські «відгалуження» від «общерусского» стовбура є явищем пізнім

і аномальним, оскільки викликані іноземними (переважно польським і литовським) впливами.

Взагалі ж, етногенетична концепція, в руслі якої «давньоруської народності» відводилося таке важливе місце, була сформульована в рамках жорсткого ідеологічного імперського наступу на все неросійське на базі російського націоналізму в СРСР у кінці 1930-х – 1940-х роках. Ця концепція, що мала «потужний заряд (російського – В. Б.) націоналізму, який містився в роботах радянських авторів зі слов'яно-російського етногенезу, (...) давала історичне обґрунтування існуванню радянської імперії на чолі з російським народом»²². І саме так її слід сприймати й сьогодні.

До речі, П. Толочко останнім часом декларує²³ й ретельно дотримується правила написання етнонімічних і топонімічних термінів, що мають корінь *рус-*, з одним “с”: «древнеруский», «руский» і т. п., що, звичайно, правильно. Разом з тим він, уживає стосовно давньоруської доби етнонім «русские» (за формою не субстантив, а атрибутив), який є тим же «русские», лише має одне “с”²⁴. У той же час у давньоруських джерелах такий етнонім не зустрічається, там він вживається лише в ролі означення: «русские князи», «роусьские люди» тощо. Крім того, етнонім «русские» не можна прикладати до населення Південної Русі – майбутньої України, він тут ніколи не побутував. Разом з тим, в одній із публікацій П. Толочка зустрічаємо стосовно руйнування під тиском монголів укріплень галицько-волинських міст буквально таке: «Исполнителями этой драматической акции должны были стать сами руские»²⁵. Тобто він знову ж фактично доводить існування в давньоруські часи на Галичині та Волині, народу з етнонімом, який відрізняється від назви сучасного російського етносу лише тим, що має одне “с”, а не два. У цьому плані зазначу, що форма етноніма-самоназви «русские» є настільки унікальною, яка більше ніде, окрім Росії, не зустрічається. Крім того, про появу етноніма (не атрибутива, а субстантива) «русские» раніше за XIII–XIV ст. взагалі говорити не доводиться, не кажучи вже про те, що до Південної Русі він не має жодного стосунку²⁶.

Концепцію «давньоруської народності» підтримують і деякі інші науковці, проте до тих, хто свого часу її активно відстоював, з українських учених, окрім П. Толочка, можна віднести, очевидно, лише О. Моцю. Останнім часом він відійшов від своєї попередньої позиції і в книзі «Південна Руська земля»²⁷ та інших публікаціях фактично показує, що єдиного давньоруського етносу не існувало. Щоправда, він твердить, що «давньоруська народність» ніби й була, зокрема, в містах. Але оскільки міське населення в давньоруські часи складало незначну меншість, то цієї народності, виходить, що і не було²⁸.

Інша концепція, головним представником якої сьогодні є Л. Залізник, теж доводить існування «старшого брата», тільки таким у ній є вже українці. Найперше, слід почати з того, що Л. Залізник ніяк не обґрунтовує власних теоретичних позицій, а також методики вивчення етногенезу, яку він застосовує. І це, гадаю, симптоматично. Так, для Залізника головним при визна-

ченні появи етносу є «екстраполювати на україногенез добре вивчені закономірності етногенезу поляків, німців, англійців, французів, спиратися у вивченні української історії на загальноєвропейські історичні закони»²⁹. Тут звертає на себе увагу намір автора вивчати етногенез народу, застосовуючи «історичні закони», а не закономірності еволюції етнічних спільнот. А крім того, не вивчивши етногенез якогось народу на його власному матеріалі, починати все із порівняння з іншими народами видається не коректним. Далі Л. Залізняк зазначає: «Найбільш переконливою і науково аргументованою, на мою думку, є ранньосередньовічна (ранньослов'янська) версія походження українців. Її прибічники вважають, що вік українського етносу становить близько 1500 років – стільки ж, скільки мають в середньому всі народи, сформовані в загальноєвропейському історичному процесі». Найперше, ні в одній з публікацій автор не вказує, хто ж аргументував цю думку, особливо стосовно європейських народів, сам він її не аргументує теж. А крім того, зазначені ним народи, що мають, на його думку, вік 1500 років, зокрема, французи, іспанці, англійці, румуни, чехи, поляки, наскільки відомо, не є аж такими «старими». Зокрема, етногенез іспанців завершився аж після утворення в XV ст. в Іспанії централізованої держави; чеський етнос сформувався лише після злиття, приблизно в епоху класичного Середньовіччя, чеської та моравської обласних народностей; тоді ж утворився й польський народ; а французи сформувалися з окремих обласних народностей як етнос лише в XVII–XVIII ст. Про німців, як про єдиний народ, до об'єднання Німеччини в XIX ст., теж навряд чи можна говорити. Англосакси сформувалися в VII–X ст., проте з завойовниками норманами вони злилися в один англійський народ, очевидно, аж у XIV ст.³⁰ А румуни до того, як східнороманські локальні етноси мунтянів і молдаван (можливо, й інші) об'єдналися в XIX – на початку XX ст., теж не могли існувати як єдиний етнос³¹. Та й узагалі, європейські етноси виникали тоді, коли для цього склалися відповідні умови, і єдиною «історичною закономірністю» тут було переборення політичної роздробленості країни. А ця подія припадала в різних країнах на різні часи.

Головним критерієм появи етносу для Л. Залізняка служить «безперервна тяглість етноісторичного (етнокультурного) розвитку». Так, він заявляє: «Сучасна етнологія визначає час появи на історичній арені певного народу ретроспективним шляхом, прослідкувавши тяглість етнокультурного розвитку в глибині віків»³². Але автору даної статті невідомо, щоб хтось із етнологів застосовував при вивченні етногенезу саме таку методику. Посилання на роботи етнологів, як фактологічні, так і теоретичні, у Л. Залізняка цілком відсутні. Взагалі-то автор цих рядків не проти нових методик етногенезу, але все нове треба відповідно обґрунтовувати, та ще й наводячи при цьому власне ставлення до зробленого попередниками. У даному ж разі ми, очевидно, маємо справу з повним, так би мовити, експромтом Л. Залізняка, який, до того ж, ніяк ним не обґрунтовується. Не пояснено, що мається

на увазі під «безперервністю етноісторичного розвитку», не дасться роз'ясненню, як же ця «безперервність» визначати на практиці. Якщо використовуються методи лише археології (а такий висновок випливає з контексту публікацій Л. Залізняка), то це, на наш погляд, неправильно. Адже, при всій повазі до археології, мусимо визнати, що в силу специфіки археологічних артефактів, поза можливостями цієї науки фактично залишається вивчення чи не переважної більшості аспектів життя спільноти. Це майже вся політична і соціонормативна культура, більшість вірувань, фольклор, народна музика, мова, і також етнічна самоідентифікація. Крім того, існують дуже серйозні аргументи на користь того, що етнос і археологічна культура не збігаються, й між ними існує настільки непрямий зв'язок, що методами лише археології у більшості випадків «влонити» його практично неможливо³³.

Та й узагалі, наскільки мені відомо, перервати етноісторичний процес настільки радикально, щоб його не можна було знову з'єднати, не так просто. Крім того, відомо безліч випадків народження нового етносу, коли ніякої перервності з попередніми історичними етапами не спостерігалось. У тих же Англії, Чехії, Польщі, Франції, Німеччині та Румунії ніякої перервності в етноісторичних процесах між існуванням локальних (обласних) етносів і утворенням з них англійців, чехів, поляків, французів, німців та румунів не було. Взагалі ж, загальновизнаним в етнології вважається, що найосновнішою ознакою народження етносу є поява у його членів єдиної етнічної самосвідомості (самоідентифікації). А найкращим індикатором її існування є наявність єдиного для всієї спільноти ендоетноніма (самоназви). Це положення було обґрунтоване російським етнологом М. Крюковим на матеріалах стародавніх Греції та Китаю³⁴. Він цим самим продемонстрував, що головною етновизначальною ознакою самосвідомості є не лише в сучасних умовах, а й у доновітні часи, коли дуже значну роль серед етнодиференціюючих чинників грала етнічна культура. У наш же час, під впливом тенденції до нівелювання етнокультурних відмінностей народів, багато хто з західних представників концепцій етнічності взагалі схильний абсолютизувати етнічну самоідентифікацію (самосвідомість), відриваючи її від етнокультури та вважаючи практично єдиною суттєвою етновизначальною ознакою³⁵.

У публікаціях Л. Залізняка немає справжнього детального аналізу етнокультурної ситуації на теренах розселення східних слов'ян. Не шукає він і проявів етнічної самоідентифікації, яка б указувала на появу українського етносу. Читаючи публікації цього автора, складається враження що всі ці побудови йому потрібні, щоб витворити концепцію українського «старшого брата». Адже етнологію слов'янських народів, який Л. Залізняк чомусь називає «слов'яногенезом» (насправді слов'яногенез – це генеза слов'ян як етносу), на його думку, зводився до «виокремлення слов'янських народів із праслов'янського генетичного дерева, яке по суті є праукраїнським, оскільки ще з V ст. зростало на українських землях з центром на Волині»³⁶. І його не бентежить, що та слов'янська

прабатьківщина, яку методами лише археології (хоч етногенетичні студії передбачають синтез різних типів джерел) віднайдено на правобережному Поліссі України, є вельми пізньою, не раніше III ст. до н. е. (а де ж слов'яни були до цього?). А от лінгвісти (О. Трубачов, О. Стрижак) початок слов'янства виводять на кілька тисячоліть раніше, і до того ж із середнього Дунаю³⁷. Нагадаю також, що навіть за означеною версією археологів слов'янська прабатьківщина знаходилася на землях не тільки України, а й Польщі. А дехто з зарубіжних дослідників узагалі розташовує її лише в Польщі. До того ж, перш ніж стати українцями, слов'яни мусили ще заселити більшість її лісостепових теренів з дуже локального району правобережного Полісся. Крім того, як міг «праукраїнський» народ складатися з інших народів? Адже відомі з літопису поляни, уличі, волиняни, дуліби, бужани, тиверці, хорвати, деревляни, сіверяни й були, в усякому разі на час формування Київської Русі, окремими етносами, які сприймали один одного як «не своїх» і навіть частенько воювали один з одним³⁸. Не бентежить Л. Залізняка й те, що за даними археологів та лінгвістів терени майбутніх Білорусі і Росії заселялися значною мірою (а деякі регіони й переважно) не з території України, а з заходу, за літописом «від Ляхів»³⁹. Зі слов'ян, які мешкали на початку великого слов'янського розселення VI–VIII ст. на українських теренах, в основному лише творці лівобережної колочинської археологічної культури та їхні нащадки взяли активну участь у заселенні земель, що лежать на північ і північний схід від України⁴⁰. Не слід забувати й про потужну дію етнічного субстрату. Адже саме субстратне населення – на теренах Білорусі балти, в Росії переважно угро-фіни, а в Україні в основному іранці – змінили етнічність і етнокультуру слов'ян, які склали суперстрат, таким чином, що це привело до формування українців, росіян і білорусів.

Подібну версію походження українців відстоює і Я. Дашкевич. Він уподібнив процес етногенезу східнослов'янських народів – розпаду атомного ядра, яким є саме українці, чи їхні предки. Все ж Я. Дашкевич не поширює свою версію на інші, окрім росіян та білорусів, слов'янські народи⁴¹.

У зв'язку з концепціями, які відстоюють вказані автори нагадаю, що основними параметрами націоналістичних міфів якраз і є: а) опускання історії власного народу якомога далі в глиб віків та б) включення в орбіту впливу свого народу якомога більшої території⁴². Тобто політика й ідеологія в етногенетичних побудовах згаданих авторів, безумовно, присутні. А взагалі, при читанні праць сучасних вітчизняних дослідників україногенезу закрадається крамольна думка, що дехто з них не вельми володіє сучасними теорією та методиками вивчення етногенезу. Адже вони зовсім не потрібні для конструювання ідеологем. Узагалі ж, вивченням етногенезу науковці різних країн (у тому числі й з України) займаються вже давно. В ході означених досліджень теорія і практика студій з етногенезу пройшли декілька етапів розвитку й на сьогодні є достатньо розробленими, включаючи кілька, іноді достатньо різних,

підходів. Але незважаючи на всю різницю між ними, це є справжні, часто доволі складні, теоретико-методологічні підходи та конкретні методики етногенетичних студій, головною складовою яких є комплексність і синтез джерел⁴³.

Тут варто зазначити, що з теорією й методиками етногенетичних студій у середовищі українських учених сьогодні складається дещо своєрідна ситуація. З-поміж археологів та лінгвістів, які переважають і займаються в Україні вивченням етногенезу українців, чомусь мало хто звертається до зазначених вище та аналогічних праць науковців, які виробили загальноприйняті на сьогодні методологію та конкретні методики етногенетичних досліджень. Серед українських науковців переважно прийнято винаходити, що називається, «власний велосипед» у цій справі. Можливо, тут зіграла роль ще радянська традиція вивчати етногенез східнослов'янських народів силами винятково археологів, істориків та лінгвістів. У СРСР так було з причин політико-ідеологічних: представниками названих конкретних наук легше було маніпулювати, а власне етнологи до вирішення цієї проблеми не дуже й прагнули долучитися (як то кажуть, «од гріха подалі»). Ця ситуація зберігається і в сучасній Росії.

Українські ж археологи й лінгвісти, судячи з усього, і собі беруть приклад з колег росіян, не прагнучи використовувати вже вироблені етногенетичні методики. А дарма. Адже сучасна етнологія нагромадила значні напрацювання у цій галузі. Причому свій внесок у цю скарбничку робили далеко не одні власне етнологи за вузькою спеціалізацією. Достатньо згадати причетного до археології філолога В. Петрова та археолога М. Брайчевського (Україна) чи археолога Л. Клейна й антрополога В. Алексеева (Росія). Щоправда, видатна особистість завжди залишається видатною. Тому неординарні українські вчені, які представляють конкретні науки, хоч і не завжди враховують означені напрацювання, проте, винаходячи згаданий «велосипед» етногенетичної методології і методики українського етногенезу, часто приходять до тих же висновків та результатів⁴⁴. Це, до речі, ще раз підтверджує правильність означених наукових підходів, зокрема, комплексності й синтезу джерел.

Слід зазначити, що поряд із авторами, які конструюють концепції існування «старшого брата», в українській науці були і є вчені, праці яких демонструють орієнтованість на встановлення наукової істини. Ці дослідники якраз і відстоюють ідею незалежного від самого початку етногенезу різних слов'янських народів. Саме від їхніх робіт відштовхувався та великою мірою спирався на них автор цих рядків при вивченні походження українців.

Розпочати слід з праць М. Костомарова «Думки про федеративне начало в давній Русі», «Риси народної південноруської історії» і, особливо, «Дві східнослов'янські народності»⁴⁵. В них учений фактично першим як етнолог звернув увагу на існування у Давній Русі локальних (названих пізніше «земельними») етносів, а також науково обґрунтував положення про те, що українці є окремим народом, відмінним від російського етносу, з яким його тоді, як

правило, ототожнювали, зводячи відмінності лише до незначних етнокультурних особливостей. Учений, наскільки це дозволяв український і російський народи, з їхніми окремими своєрідними рисами, які ми називаємо етнічними, хоч він цього терміна й не вживає з причини невиробленості етнологічної термінології в XIX ст.⁴⁶. При цьому, у виклад фактичного матеріалу та його інтерпретацію органічно вплітаються важливі теоретичні положення щодо природи етнічного, як суто людського механізму адаптації до різних природно-географічних і соціальних умов. Ці положення остаточно були сформульовані й обґрунтовані лише у наш час⁴⁷.

Попри певну романтичну складову (взагалі властиву його часові), дослідження М. Костомаровим етногенезу українців та росіян, а також характерних рис їхніх етнічних культур і ментальностей якраз і є блискучим прикладом застосування означених теоретичних положень. Як вважає вчений, підставою для формування українського та російського народів із самого початку були різні природно-географічні й етнокультурні середовища. «Одні й ті ж спільні начала на Півдні (в Україні – В. Б.) встановлювалися, утверджувалися, видозмінювалися інакшим чином, ніж на Півночі (в Росії – В. Б.)», – пише він⁴⁸. У результаті, в українців і росіян виробилися зовсім різні риси культури та ментальності («способу мислення»). Формування етнокультурних особливостей українського етносу почалося, на думку вченого, вже у давньослов'янську добу, що підтверджується сучасними дослідженнями⁴⁹. Адаптація до місцевих природно-географічних, а також соціально-історичних умов, де активним чинником життя виступали, поряд зі слов'янами, «інородці тюркського племені – Чорні Клобуки, Торки, Берендеї», привело до утворення українського народу.

Наступним дослідником, теоретичні положення якого мали для автора цих рядків важливе значення, є В. Петров. У книзі «Походження українського народу» він показав, як різноетнічне населення України впродовж тисячоліть формувало ту, максимальну адаптовану до умов нашої країни, традицію життєдіяльності та взаємодії з місцевим природним і соціальним середовищем, яка визначила при етногенезі українців особливості їхньої етнокультури, що, у свою чергу, зумовила появу відповідної етнічності. Крім того, В. Петров іще в 1940-х роках указав на необхідність комплексності джерел та поєднання результатів досліджень кількох конкретних наук для вивчення українського етногенезу. «Немає сумніву: лише об'єднавши матеріали археології, антропології, етнології й мовознавства, можна розв'язати складне й відповідальне питання етногенезу українського народу», – зазначає вчений⁵⁰.

Дуже просунувся на шляху вивчення походження українського народу М. Брайчевський, який у книзі «Походження Русі» сформулював власні теорії й методику етногенезу та застосував їх стосовно українців. Він ще до Ю. Бромлея дав власне визначення етносу, хоч і не вичерпне (не приділив належної уваги самосвідомості), але достатньо правильне⁵¹. М. Брайчевський також

іще до появи хрестоматійних на сьогодні методик етногенетичних студій дуже слушно наголошував на комплексності та синтезності джерел вивчення походження народів: «Етногенез – проблема, так би мовити, міждисциплінарна, вона є прерогативою і історії, і археології, і етнографії, і мовознавства, і антропології. Нехтування хоча б одним якимось видом джерел може привести до дуже небажаних і прикрих наслідків»⁵². Він підкреслював, що етногенез не є простою диференціацією первинної етнічної спільноти на ряд інших, як це нерідко вважають, ототожнюючи його з глотогенезом. Як правило, процес утворення етносу зводиться не до диференціації, а до об'єднання та консолідації суперстрату з субстратом, тобто до їхньої інтеграції. Адже «переселенці знаходили на нових землях губільне населення, що, само собою зрозуміло, теж належало до якогось етнічного масиву і мало свою мову, і змушені були так чи інакше вступати з ними у безпосередні і тісні стосунки»⁵³. Тобто М. Брайчевський у ході етногенезу надавав великого значення етнічному субстратові.

Учений детально розглянув етнокультурну складову етногенезу українців, застосувавши, до речі, результати картографування, що висвітлює ті аспекти проблеми, які без цього залишаються непоміченими. Він також визначив момент вступу україногенезу в завершальну стадію та вказав важливі політичні чинники цього: «На території Південної Русі виразно намітилася політична колізія, яка у найбільш яскравому вигляді промовляла про себе напередодні монгольської навали: виявлення в межах майбутньої України двох політичних інтеграційних центрів – західного (Галичина і Волинь) і східного (Чернігів). Ці два епіцентри впродовж кінця XII – першої половини XIII ст. вели між собою наполегливу боротьбу за те, щоб очолити об'єднувальні тенденції у межах всієї Південної Русі (...) і де активно відбувався процес формування української народності. Головними речниками цих тенденцій виступали волинська і чернігівська династії князів – Романовичі і Ольговичі, що являли собою найбільш серйозних претендентів на честь фундаторів української держави»⁵⁴. Гадаю, сформулювати етногенез українців у повністю завершеному вигляді М. Брайчевському завадили лише дві обставини: відсутність у той час таких великих напрацювань конкретних наук, які маємо сьогодні, і радянська цензура.

Для нашої роботи велике значення як методологічного, так і конкретно фактологічного плану мали також праці в рамках вузьких наукових галузей, хоч і не завжди присвячені спеціально етногенезові українців, але такі, що без їхніх висновків дослідження навряд чи відбулося б. Так, іще в 1950–1960-х роках мовознавець А. Генсдорський простежив етапи і час поширення етнонімів, похідних від топоніма «Русь», на теренах, де постали східнослов'янські народи⁵⁵. Я. Ісаєвич визначив політико-ідеологічні пастки, які чигають на дослідників етногенезу українців, а також вказав, що, починаючи з середини XIV ст., умов для утворення українського народу не було, оскільки українські землі

надалі входили до складу кількох сусідніх держав, тобто були розрізані їхніми кордонами на частини⁵⁶. В. Баран фактично підсумував усе, що зроблено на 1990-ті роки у плані вивчення етногенезу українців на археологічному матеріалі та простежив витоки етнокультурної своєрідності слов'янських народів, які сягають сивої давнини. Він наголошує, що етнокультурні відмінності, які спостерігалися в середовищі давнього слов'янства, вже тоді заклали поділ слов'ян у майбутньому на окремі етноси⁵⁷. Дане положення, до речі, спростовує існування будь-яких «старших братів». Саме це доводить на мовному матеріалі й мовознавець Г. Півторака⁵⁸. Він простежує формування української мови, а також аналізує мовні матеріали, які, разом з археологічними, історичними, антропологічними та іншими джерелами, уможливають вивчення процесу формування українського народу⁵⁹.

Лінгвіст О. Ткаченко обґрунтував важливе положення про те, що глотогенез східнослов'янських народів ішов не по лінії поділу єдиної (давньоруської) мови на різні східнослов'янські мови, а шляхом утворення з давньослов'янських діалектів кількох груп мікромов, які потім об'єдналися в українську, російську та білоруську мови. Він вказує: «Процес утворення трьох східнослов'янських мов був не стільки процесом диференціації того, що вже було диференційоване, скільки процесом інтеграції цих реальних (прото) українських, (прото)російських і (прото)білоруських мікромов у пізніші єдині українську, російську і білоруську мови»⁶⁰. Подібну думку висловлював також Ю. Шевельов⁶¹.

Існування груп мікромов в епоху удільної роздробленості відповідає обставинам середньовічного політичного життя. Адже Русь, як і інші країни Європи, існувала тоді у вигляді цілого конгломерату фактично незалежних держав-князівств. А політичній дрібності відповідала етнічна дрібність, на що звернув увагу історик О. Головка⁶².

До думки про існування в Давній Русі «земельних» етносів, кожен з яких заселяв окрему «землю», він і автор цих рядків прийшли незалежно й практично одночасно, тільки О. Головка більше акцентує на політичній складовій, ми ж – на етнічній. Це повністю узгоджується з етнічною ситуацією в середньовічній Європі, кожна з країн якої заселяла ціла низка «обласних» (термін М. Колесницького) етносів: у Франції – гасконці, нормандці, бургундці, пікардійці, провансальці та інші, в Германії – саксонці, гессенці, швартенбержці, шваби, тюринги й інші⁶³. У Київській Русі проживало більше десятка етносів, яких, відповідно до місцевої специфіки, можна назвати «земельними». Саме «земля», яку складали одне чи кілька князівств, в епоху удільної роздробленості відповідала поняттю «країна»⁶⁴. На території України «земельними» етносами були русь, галичани, володимирці-волинці; в Росії – новгородці, ростово-суздальці, рязанці; у Білорусі – полочани та смолянці; існували й інші, дрібніші «земельні» етноси⁶⁵. Крім того, дослідження О. Головка, а також Л. Войтовича з політичної історії південноруських земель (у перспективі – України)

перед монгольським завоюванням та в часи панування монголів показали, що то був період політичного об'єднання цих теренів і відносного відмежування від земель північноруських⁶⁶. А це створило умови для завершення етногенезу українців.

Крім зазначених робіт, автор цих рядків при вивченні етногенезу українців користувався багатьма працями археологів, лінгвістів, істориків, етнологів, фольклористів, антропологів, мистецтвознавців, географів, які дали необхідні фактичні дані. До речі, серед цих праць є й публікації моїх світоглядних опонентів, які, проте, містять дуже цінні фактичні матеріали. Наприклад, такими є ціла низка досліджень П. Толочка, В. Ключевського, В. Седова, І. Фроянова, О. Трубачова, В. Мавродіна та інших, без яких немало моментів власної версії українського етногенезу вибудувати мені було б вельми важко.

Завершуючи даний історіографічний огляд, зазначимо, що поширений стереотип стосовно великої складності вивчення проблеми етногенезу українців не відповідає дійсності. Адже коли не впадати в політику та ідеологію, то нагромаджений на сьогодні конкретними науками масив фактажу, а також сформульовані методики етногенетичного синтезу дозволяють вирішити її достатньо успішно.

Примітки:

1. Балушок В. Етногенез українців / В. Балушок. – К., 2004; Його ж. Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнімія. – Біла Церква, 2008.
2. Саме легкість внесення в етногенетичні студії політико-ідеологічної складової є однією з причин того, що західні дослідники не часто звертаються до цієї теми (див.: Крюков М.В. (Рецензия) В.П. Алексеев. Этногенез. – М., 1986. – 176 с. / М.В. Крюков // Советская этнография. – 1988. – № 1. – С. 155). Свого часу в СРСР етногенетичним дослідженням приділялася велика увага, але в них теж було багато політики та ідеології (Шнирельман В.А. Злоключения одной науки: этногенетические исследования и сталинская национальная политика / В.А. Шнирельман // Этнографическое обозрение. – 1993. – № 3). Разом з тим, кожне етногенетичне дослідження, якщо відкинути політику й ідеологію, є дуже цікавим науковим пошуком. Інша справа, що науковець не завжди може відсторонитися від політико-ідеологічних чинників.
3. Серед наведених робіт не називаю книжки Ю. Фігурного з претензійною назвою «Фаховий аналіз проблеми походження українців і професійне вивчення українських етнічних, націєтворчих і державотворчих процесів вченими відділу української етнології ННДІУ МОН України в кінці ХІХ – на початку ХХІ століть» (К., 2011). Адже даний публіцистичний опус є яскравим прикладом доволі незграбного маскуванню ідеології й політики під науку. Та й фахівцем з етнології Ю. Фігурного назвати аж ніяк не можна. Для публікацій цього автора характерна яскраво виражена неоромантична спрямованість, вельми вільне поводження з фактами і численні фантазування.
4. Polonska-Wasilenko N. Zwei Konzeptionen der Geschichte der Ukraine und Russland (Mit Bibliographie der wissenschaftlichen Werke der Vervasserin) / N. Polonska-Wasilenko. – München, 1970.

5. Толочко П. Київська Русь / П. Толочко. – К., 1996. – С. 232-237; Його ж. Історики про етнічний розвиток Русі // Етнічна історія давньої України. – К., 2000. – С. 197-205.
6. Ісаєвич Я. Україна давня і нова: народ, релігія, культура / Я. Ісаєвич. – Львів, 1996. – С. 22-43; Баран В. Давні слов'яни / В. Баран. – К., 1998. – С. 55-68, 136-164 та ін.
7. Момрик А. Біблійна генеалогія в етногенетичних концепціях польських та українських хроністів (до постановки проблеми) / А. Момрик // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей.* – К., 1998. – Т. V; Його ж. Етнічна проблематика в старій історіографії // Україна на межі тисячоліть: етнос, нація, культура. – К., 2000; Його ж. Етногенетичні концепції в донауковий період слов'янознавства і їх місце в сучасній етнології // *Матеріали до української етнології.* – К., 2003. – Вип. 3 (6).
8. Юсова Н. «Давньоруська народність»: зародження і становлення концепції в радянській історичній науці (1930-ті – перша половина 1940-х рр.) / Н. Юсова. – К., 2005.
9. Толочко П.П. Древнерусская народность: воображаемая или реальная / П.П. Толочко. – СПб., 2005.
10. Там само; Толочко П. П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории / П.П. Толочко. – К., 1987. – С. 182, 186-191.
11. Аналіз етнокультурної ситуації в Південній Русі див.: Балушок В. Українська етнічна спільнота... / В. Балушок. – С. 87-127.
12. Мавродин В.В. Образование древнерусского государства / В.В. Мавродин. – Л., 1945. – С. 401, а також с. 395, 400.
13. Толочко П. Післямова / П. Толочко // Грушевський М. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. – К., 1991. – С. 530.
14. Гуслийстий К.Г. До питання про утворення української нації / К.Г. Гуслийстий. – К., 1967. – С. 9, 12-13.
15. Хабургаев Г.А. Этнонимия «Повести временных лет» в связи с задачами реконструкции восточнославянского глоттогенеза / Г.А. Хабургаев. – М., 1979. – С. 171, 213, 215.
16. Фроянов И.Я. Киевская Русь. Очерки социально-политической истории / И. Я. Фроянов. – Л., 1980. – С. 233-234.
17. Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси / В.Т. Пашуто. – М., 1950. – С. 11-12 (Див.: Пресняков А.Е. Украина // *Вестник культуры и политики.* – 1918. – № 9). Висловлюю вдячність Олександрові Головку, який звернув мою увагу на слова О. Преснякова, В. Пашута і Ф. Шевченка, а також відсилаю читача до його праці: Головка О. Некороновані і короновані королі Південно-Західної Русі / О. Головка // *Княжа доба: історія і культура : зб. наук. праць.* – Львів (у друку).
18. Шевченко Ф. П. Про деякі питання історії України / Ф.П. Шевченко // Шевченко Ф.П. *Історичні студії (До 100-річчя від дня народження).* – К., 2014. – С. 370.
19. Балушок В. Українська етнічна спільнота... / В. Балушок. – С. 165-169.
20. Див.: Бромлей Ю.В. Этнос и этнография / Ю.В. Бромлей. – М., 1973. Так, саме етнологом, хоч це, може, й шокує згаданого вище самозваною «фахівця» з етнології Ю. Фігурного, оскільки в радянські часи офіційною назвою етнології й культурної антропології в СРСР була «етнографія». Проте, якщо виходити не зі схоластики термінів, а з суті, Ю. Бромлей був саме етнологом, оскільки «етнографією», тобто польовою роботою в західних термінах (які, заради узгодження термінології

- з зарубіжними колегами, приймає і автор цих рядків), він не займався, а вирішував теоретичні проблеми своєї науки.
21. Див.: Брук С.И. Метаэтнические общности / С.И. Брук, Н.Н. Чебоксаров // Расы и народы. – М., 1976. – Вып. 6.
 22. Шнирельман В.А. Злоключения одной науки: этногенетические исследования и сталинская национальная политика / В.А. Шнирельман. – С. 63-64.
 23. Толочко П.П. Древнерусская народность: воображаемая или реальная / П.П. Толочко. – С. 5.
 24. Див., напр.: Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь / П.П. Толочко. – К., 1999. – С. 3, 5, 29, 49, 50, 55, 61, 62, 65, 79 і наст.
 25. Там само. – С. 181.
 26. Детально див.: Балашок В. Українська етнічна спільнота... / В. Балашок. – С. 48-200.
 27. Моця О. Південна «Руська земля» / О. Моця. – К., 2007.
 28. Такої ж точки зору дотримувався останнім часом і російський археолог В. Седов (Седов В. Древнерусская народность и предпосылки ее дифференциации / В. Седов // Ruthenica. – К., 2002. – Т. I. – С. 70-73), переміщуючи, проте, акценти таким чином, що міста в нього, як провідна соціально-економічна й культурна сила, диктували більш відсталому селу свої умови, у тому числі в етнічній площині.
 29. Залізняк А. Походження українців: між наукою та ідеологією / А. Залізняк. – К., 2008. – С. 11. Аналогічні речі автор доводить і в інших своїх публікаціях. Див. напр.: Залізняк А. Походження українського народу / А. Залізняк. – К., 1996. – С. 17, 31, 57 та ін.; Його ж. Від скавнів до української нації. – К., 1997; Його ж. М.Ю. Брайчевський і походження слов'янських народів // Михайло Брайчевський. Вчений і особистість. – К., 2002. – С. 75.
 30. Про етногенез різних народів Європи див.: Народы Зарубежной Европы. – М., 1964-1965. – Т. I-II; Брук С.И. Население мира. Этнодемографический справочник / С.И. Бук. – М., 1981; Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. – М., 1982; Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху зрелого феодализма. – М., 1989 (у цій і попередній колективних монографіях автором розділів, присвячених полякам, є Я. Ісаєвич); Арутюнов С.А. Народы и культуры: развитие и взаимодействие / С.А. Арутюнов. – М., 1989. – С. 93 та ін.; Ададуров В. Історія Франції. Королівська держава та створення нації (від початків до кінця XVIII століття) / В. Ададуров. – Львів, 2002; Зеленчук В.С. Проблемы внутренней структуры этноса (румьны-молдаване) / В.С. Зеленчук // Музей. Традиции. Этничность. XX–XXI вв. : материалы Международной научной конференции, посвященной 100-летию Российского этнографического музея. – СПб.; Кишинев, 2002. – С. 179-183.
 31. Серед дослідників поширена думка, що румунський етнос сформувався у VIII–X ст., пізніше, мовляв, цей етнос розпався на мунтянів та молдаван (Зеленчук В.С. Проблемы внутренней структуры этноса (румьны-молдаване)... – С. 180-181). Дійсно, існування на теренах сучасної Румунії в епоху класичного Середньовіччя та в Ранній Новий час таких держав, як Молдова, Мультанія (Валахія) й Трансільванія (Семиграддя) могло спричинити поділ етносу на частини. Проте все ж не зовсім ясно, які чинники могли у VIII–X ст. сформуувати на цій території, що входила до складу сусідніх нероманських держав та знавала постійних іноетнічних вторгнень, румунський етнос. Може, такі умови виникли в часи входження румунських теренів до складу

- Першого Болгарського царства (IX – початок X ст.)? Як бачимо, тут є простір для роздумів.
32. Залізник Л. Походження українців... / Л. Залізник. – С. 12.
 33. З приводу співвідношення археологічної культури та етносу див. спеціальну літературу: Арутюнов С.А. Проблема археологічних критеріїв етнічної специфіки / С.А. Арутюнов, А.М. Хазанов // Советская этнография. – 1979. – № 6; Springer M. Zu den begrifflichen Grundlagen der Germanenforschung / M. Springer // Abhandlungen und Berichte des Staatlichen Museums für Völkerkunde Dresden. – Berlin, 1990. – Bd. 44. – S. 175.
 34. Крюков М.В. Эволюция этнического самосознания и проблема этногенеза / М.В. Крюков // Расы и народы. – М., 1976. – Вып. 6.
 35. Див. про це детально: Posern-Zieliński A. Konceptcje etniczności w amerykańskich studiach etnicznych / A. Posern-Zieliński // Lud. – 1979. – T. LXIII. – S. 3-23.
 36. Залізник Л. Походження українців... / Л. Залізник. – С. 43.
 37. Трубачев О. Н. Этногенез и культура древнейших славян: Лингвистическое исследование / О.Н. Трубачев. – М., 1991; Стрижак О. Етнонімія Птоломеевої Сарматії. У пошуках Русі / О. Стрижак. – К., 1991. – С. 118-121 та ін.
 38. Про те, що ці слов'янські «племена», які етнологи називають «співплемінностями» (інші назви – «великі племена», «метаплемена»), в епоху становлення державної цивілізації виступали етносами, див.: Арутюнов С.А. Народы и культуры... – С. 25; Ісаєвич Я. Україна давня і нова... – С. 33–34. Співплемінності не слід плутати з союзами племен, які є політичними, а не етнічними утвореннями.
 39. Филлин Ф.П. Еще раз о происхождении сочетаний -kl, -gl / Ф.П. Филлин // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. – М., 1968. – Т. 27. – Вып. 2. – С. 159; Трубачев О.М. Етимологічні спостереження над стратиграфією ранньої східнослов'янської топонімії / О.М. Трубачев // Мовознавство. – 1971. – № 6; Хабургаев Г.А. Этнонимия «Повести временных лет»... – С. 138; Седов В.В. Восточные славяне в VI–XIII вв. / В.В. Седов. – М., 1982. – С. 8, 58; Баран В. Давні слов'яни... – С. 88, 107-109, 114; Півторак Г.П. Проблеми етно- і глотогенезу кривичів та новгородських словенів у контексті ранньої історії слов'янських племен / Г. Півторак // Мовознавство. – 2013. – № 2-3. – С. 8-17.
 40. Баран В. Давні слов'яни... – С. 109.
 41. Дашкевич Я. Основні етапи етнічної історії української нації / Я. Дашкевич // Родовід. – 1991. – № 2; Його ж. Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України // Україна. Наука і культура. – К., 1993. – Вып. 26-27. – С. 48-52; Його ж. Українські землі в часи галицько-волинської державності (кінець X – середина XIV ст.) // Пам'ять століть. – 2002. – № 4. – С. 7-8.
 42. Див.: Шнирельман В.А. Националистический миф: основные характеристики (на примере этногенетических версий восточнославянских народов) / В.А. Шнирельман // Славяноведение. – 1995. – № 3.
 43. Див. хоча б такі праці: Петров В. Походження українського народу / В. Петров. – К., 1992. – С. 9, 11 (книга була написана в 1940-х роках); Токарев С.А. К постановке проблем этногенеза / С.А. Токарев // Советская этнография. – 1949. – № 3; Брайчевський М.Ю. Походження Русі / М.Ю. Брайчевський. – С. 18-19; Алексеев В.П. Этногенез / В.П. Алексеев. – М., 1986. – С. 3, 6, 7 та ін.; Клейн Л.С. Стратегия синтеза в исследованиях по этногенезу (интеграция наук и синтез источников в решении проблем этногенеза) / Л.С. Клейн // Советская

- етнографія. – 1988. – № 4; Арутюнов С.А. Народы и культуры... – С. 10-13; Moore J.H. Putting Anthropology Back Together Again: The Ethnogenetic Critique of Cladistic Theory / J.H. Moore // *American Anthropologist*. – 1994. – Vol. 96. – Nb. 4; Кюїзенъ Ж. Етнологія Європи. Переклад з франц. / Ж. Кюїзенъ. – К., 2007.
44. Див., напр.: Півторак Г.П. Проблеми етно- і глотогенезу кривичів та новгородських словенів у контексті ранньої історії слов'янських племен... – С. 5-6; Його ж. Деякі методологічні проблеми дослідження етно- і глотогенезу східних слов'ян на сучасному етапі / Г. Півторак // *Мовознавство*. – 2010. – № 2-3. – С. 8-18.
45. Ця робота М. Костомарова (в оригіналі «Две русские народности») при перекладі на українську мову, гадаю, повинна мати саме таку назву, оскільки в ній йдеться про етногенез та етнічні особливості двох східнослов'янських етносів – українців і росіян. Аналогічним прикладом перекладу назви є книга Д. Зеленіна «Восточнославянская этнография» (Москва, 1990), яка в німецькому оригіналі зветься «Russische (ostslawische) Volkskunde», тобто дослівно «Російська (східнослов'янська) етнографія».
46. Костомаров Н.И. Две русские народности / Н.И. Костомаров // *Костомаров Н.И. Собрание сочинений*. – СПб., 1903. – Кн. I. – Т. I. – С. 33.
47. Див.: Sahlins M.D. Evolution: specific and general / M.D. Sahlins // *Anthropological Theory: A Sourcebook* / Robert A. Manners, David Kaplan Editors. – New Brunswick and London, 2009. – P. 229-241 (робота вперше надрукована 1968 року); Арутюнов С.А. Адаптивное значение культурного полиморфизма / С.А. Арутюнов // *Этнографическое обозрение*. – 1993. – № 4.
48. Костомаров Н.И. Две русские народности... – С. 42.
49. Див.: Баран В. Давні слов'яни...
50. Петров В. Походження українського народу... – С. 9.
51. Брайтчевський М.Ю. Походження Русі... – С. 17.
52. Там само. – С. 18-19.
53. Там само. – С. 27, а також с. 21-22, 28.
54. Там само. – С. 192.
55. Генсьорський А. Галицько-Волинський літопис (процес складання; редакції і редактори) / А. Генсьорський. – К., 1958. – С. 86-90; Його ж. Термін «Русь» (та похідні) в Древній Русі і в період формування східнослов'янських народностей і націй / А. Генсьорський // *Дослідження і матеріали з української мови*. – К., 1962. – Т. V. – С. 16-30.
56. Ісаєвич Я. Україна давня і нова / Я. Ісаєвич. – С. 35-36 та ін.
57. Баран В. Давні слов'яни / В. Баран. – С. 6 і наст.
58. Півторак Г. П. Проблеми етно- і глотогенезу кривичів та новгородських словенів у контексті ранньої історії слов'янських племен...
59. Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова / Г. Півторак. – К., 1993; Його ж. Міфи й правда про трьох братів зі спільної колиски (про походження українців, росіян та білорусів) / Г. Півторак. – К., 1998.
60. Ткаченко О.Б. Російська та церковнослов'янська мова (російської редакції) як джерело реконструкції найдавнішого періоду історії української мови / О. Ткаченко // *Мовознавство*. – 1993. – № 2. – С. 16-17.
61. Шевельов Ю. Між праслов'янською і російською / Ю. Шевельов // *Київська старовина*. – 2001. – № 6 (342) (вперше стаття надрукована 1991 року російською мовою).
62. Головка О. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя / О. Головка. – К., 2006.

63. Колесницкий Н. Ф. Донациональные этнические общности (по материалам средневековой Германии) / Н. Ф. Колесницкий // Расы и народы. – М., 1978. – Вып. 8.
64. Горский А. О древнерусских «землях» / А. Горский // Ruthenica. – К., 2002. – Т. I.
65. Балушок В. Етногенез українців / В. Балушок. – С. 148-166; Його ж. Українська етнічна спільнота... / В. Балушок. – С. 149-162; Головка О. Формування державних утворень у Східній Європі в IX – першій половині XIII ст. / О. Головка // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2004. – Вип. 4. – С. 855.
66. Головка О. Князь Роман Мстиславич і його доба. Нариси історії політичного життя Південної Русі XII – початку XIII століття / О. Головка. – К., 2001; Його ж. Корона Данила Галицького...; Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII-XVI ст. / Л. Войтович. – Львів, 1996; Його ж. Штрихи до портрета князя Лева Даниловича // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – К., 2005. – Вип. 5; Його ж. Степи України у другій половині XIII – середині XV ст. // Історія українського козацтва : нариси : у 2 т. / редкол. В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К., 2006. – Т. 1.

Vasyl Balushok

ETHNOGENESIS OF UKRAINIANS: ABOUT THE HISTORY OF STUDY AND QUESTION OF METHODOLOGY

The basic versions of ethnogenesis of Ukrainians are analyzed in the article. Dividing of conceptions is given by two groups: a) «elder brother», regardless who is proclaimed such; b) independent origin of eastern Slavonic folks. Author names scientific works, which became a basis for him during his study of Ukrainian ethnogenesis. Author pays attention to the methodology and methods of ethnogenesis synthesis.

Key words: *ethnogenesis, Ukrainians, «Old Russian nationality», method, synthesis.*

Васи́лий Балушо́к

ЭТНОГЕНЕЗИС УКРАИНЦЕВ: К ИСТОРИИ ИЗУЧЕНИЯ, ВОПРОСУ МЕТОДОЛОГИИ

В статье анализируются основные версии этногенеза украинцев. Дается деление концепций на две группы: а) «старшего брата», независимо от того, кого таким провозглашают; б) независимого происхождения восточнославянских народов. Названо труды, которые послужили автору опорой при изучении украинского этногенеза. Также уделено внимание методологии и методике этногенетического синтеза.

Ключевые слова: *этногенез, украинцы, «древнерусская народность», методика, синтез.*

Отримано: 22.03.2016.

о. Юрій Мицик
(Київ)

ПОЛЬСЬКІ РУКОПИСНІ ГАЗЕТИ – НОВИНИ З КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО (1670-1673 рр.)

У статті автор здійснив загальну характеристику та коротко прокоментував інформацію про події у Кам'янці-Подільському та на Поділлі 1670-1673 рр. у тогочасних рукописних газетах. Другу частину статті складає текст уривків з даних джерел, поданий у авторському перекладі на українську мову. В уривках йдеться про військово-політичну ситуацію в регіоні, грабежі цивільного населення, переміщення польських, козацьких, татарських, турецьких, молдавських підрозділів, сутички між ними. Кілька останніх документів публікації висвітлюють облогу та взяття міста турками.

Ключові слова: рукописні газети, новини, регести, Поділля, військові дії, грабежі, турки, облога.

У XVI-XVIII ст. в Речі Посполитій були дуже поширені фундаментальні (до 1000 аркушів) рукописні збірники всякої всячини («*silva rerum*», «*miscellanea*», «*varia*»), які містили у своєму складі різноманітні джерела: королівські універсали, сеймові промови й постанови, сеймові щоденники, публіцистичні трактати, реляції, вірші тощо, але найчастіше тут були представлені різноманітні листи, створені у більшості випадків польськими шляхтичами, які містили в собі військово-політичну інформацію (дані про військові кампанії, перебіг боїв, дипломатичні місії тощо). Нерідко дані особистого характеру скорочувалися і у такому вигляді (як вистові листи) вони поширювалися по всій Речі Посполитій і навіть за її межами. В інших випадках листи створювалися анонімно, тільки вказувалось з якого міста й коли були відправлені, але поширювалися аналогічно. Таким чином, створювалися «новини», що виконували роль сучасних газет і адресувалися широкому колу читачів. Пізніше вони стали друкуватися і так виникли перші газети. Цікаво, що вже в третій у світі друкованій газеті (1475 р.) йшлося про події в Україні: взяття турками Кафи.

Ще під час нашого першого стажування у Польщі (у 1978/1979 навчальному році) нашу увагу привернули три великі рукописні збірники, в котрих містилися листи й новини (понад двісті), які сповіщали читачів насамперед про події в Україні 1669-1675 рр., серед яких були й такі, що були створені у Кам'янці-Подільському або стосувалися цього міста. Однак автора даної статті тоді цікавив переважно більш ранній період історії України, тому я обмежився лише конспектуванням цих матеріалів. В такому вигляді вони надто довго лежали в архіві автора. В радянський період друкувати їх було практично неможливо, а пізніше посилилася економічна криза. Та й катастрофічно не вистачало часу і з'явилось значно більше проблем історії України,

які потребували оперативного висвітлення. Все ж низка документів були видрукувані або використовувались при написанні книг і статей, в яких висвітлювалися події доби Руїни. Тепер нарешті настала черга до публікації принаймні частини цих документів у вигляді реєстрів. Звичайно, реєстр не є повноцінною публікацією, однак це є певний крок у розширенні джерельної бази, тим паче, що за останні майже 40 років ніхто з дослідників нічого з матеріалів цих збірників не опублікував і навіть не використовував їх. До того ж ці реєстри будуть сприяти їх вивченню дослідниками і їхній подальшій публікації.

Автором вже подано до друку понад 70 новин (переважно зі Львова та Варшави, всі новини з Меджибожа) та вістових листів щодо гетьманату Дорошенка (у збірник, присвячений цьому гетьману), понад 10 новин про Сіверську Україну (в журнал «Сіверянський літопис») і, зрештою, тут подаються 35 листів та новин, писаних у Кам'янці або про нього. Вони вміщені у двох згаданих збірниках (Бібліотека Польської АН (далі – БПАН). – Відділ рукописів (далі – ВР). – № 1070 та Державний архів (далі – ДА) у Кракові. – Ф. «Зібрання Піночі» (далі – ЗП). – № 372). Відзначимо, що їхній зміст частково збігається, частина з них була опублікована ще у 1845 р. польським істориком Амброджієм Грабовським¹ і через його посередництво стала доступною дослідникам і була використана Д. Дорошенком, В. Смолієм та В. Степанковим². Листи й новини, видані Грабовським, у даній публікації не повторюються.

Отже, наводяться всі листи й новини створені у Кам'янці-Подільському і лише зрідка вони доповнюються іншими джерелами цієї ж категорії, які були створені в інших містах, але розповідають про події, пов'язані зі столицею Поділля. Всі ці документи збереглися у тогочасних копіях, тому у археографічній легенді ми не будемо вказувати того, в оригіналі чи копії дійшов до нашого часу певний документ. Іноді виникала потреба у поясненні: хто ховається за посадою (автори часто вказували тільки її), тому ми вказуємо ім'я цієї особи в дужках і курсивом.

Інформаційні можливості наведених листів і новин досить великі. Насамперед, вони дають досить ґрунтовну картину (навіть рукописні новини, які збереглися в складі цих збірників, фіксують ситуацію у 1671 р. майже щотижня) воєнно-політичної ситуації і бойових дій на Поділлі і самому Кам'янці-Подільському та навколишніх селах, які в той час змінювалися як у калейдоскопі. Не слід забувати, що в цей час йшла підготовка до турецького наступу на Україну і тому новини буквально насичені даними про військові дії: наскоки ординців; переміщення польських та козацьких військ, також турецьких, молдавських і валаських; страждання населення, яке грабувалося й забиралося в неволю; дипломатичні заходи сторін. Згадується діяльність конкретних державних і військових особистостей: гетьманів України, в першу чергу Петра Дорошенка та Михайла Ханенка, також відомих козацьких полковників і кошових отаманів, як от – Іван Сірко, Остап Гоголь, Михайло Зеленський; королів і воєначальників Речі Посполитої – король

Михайло Вишневецький, коронний маршалок, польний, потім великий коронний гетьман і король Ян III Собеський, герої трилогії Генрика Сенкевича, наприклад Володийовський, подільська шляхта, кримські хани та мурзи, молдавські господарі тощо. Іноді в цих новинах зустрічаємо дані і щодо самого Кам'янця-Подільського та його околиць: ремонт фортеці та його вартість, відправлення за відомостями шпигунів, інформація про купців і торгівлю волами з Гданськом, ярмарки, зв'язки з Молдавією, дії опришків. Не менш важливі дані про те, якою інформацією володіли жителі Кам'янця-Подільського про події в Поділлі та за його межами.

Сподіваємось, що дана публікація буде сприяти інтенсивним архівним пошукам у Польщі і публікації згаданих документів у повному обсязі. Ці ж регести будуть орієнтиром в процесі архівного пошуку науковцями. Також вбачаємо у цій публікації джерело для краєзнавчих досліджень. Вже давно ведуться розмови про створення тому джерел до історії старого Кам'янця-Подільського. Наразі втілюється в життя подібна ідея щодо сусіднього Меджибожа, де завершується підготовка збірника «Старий Меджибіж», який має стати цінним зібранням джерел з історії столиці Поділля. Сподіваємось, що дана публікація прискорить створення аналогічного збірника, присвяченого минулому Кам'янця-Подільського.

Примітки:

1. Ojczyste spominki ... Ambrożego Grabowskiego. – Kraków, 1845. – Т. 2.
2. Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко / Д. Дорошенко. – Нью-Йорк, 1985. – С. 314-316 та ін.; Смолій В. Петро Дорошенко / В. Смолій, В. Степанков. Богдан Хмельницький. Політичний портрет. – К. : Темпора, 2011. – С. 214-216, 266-268.

* * *

№ 1

1670, березня 11. – Кам'янець-Подільський. – Новина.

Пишуть з Молдавії, що нібито козаки посла молдавського господаря Тродана, що з Мечим був посланий з Ясс (бо чауш від турецького султана став у Яссах) мали стратити, але це ще непевне. Султан наказав брати у Молдавії по 500 коней, чого раніше не було. «Гоголя теж чомусь взято до Дорошенка в Чигирин, а що з ним буде діятися, почуємо».

(БПАН. – ВР, № 1070, арк. 194)

№ 2

1671, квітня 11. – Білгород. – Лист невідомого до шляхтича Мислішевського.

Відомість, що турки йдуть в Поділля з козаками й татарами, будуть за 2-3 місяці.

(ДА у Кракові, ф. «ЗП», № 372, с. 44)

№ 3

1671, квітня 16. – Кам'янець-Подільський. – Новина.

Татари з козаками були під Дунаївцями в четвер уже тиждень, у минулий вівторок були під Кам'янцем у Братківцях, Кальчеївцях, нарубали людей, забрали бидло й вівці. Довго стояли у засідці, сподіваючись, що хтось вийде з Кам'янця. З Молдавії: у цьому році турків не чекають, тільки хана зі всією ордою й козаків. Однак у Яссах було проголошено, «щоб жоден селянин не насмілювався засівати збіжжя між Прутом і Дністром, бо з цього не буде жодної користі, особливо в тих місцях, де Осман стояв на Хотинську війну. Білгородська орда скрізь стоїть над Дністром від Могилева до Долови, а сам Сефер Кази – стоїть у Могилеві.

(ДА у Кракові, ф. «ЗП», № 372, с. 44)

№ 4

1671, квітня 21. – Кам'янець-Подільський. – Новина.

Як і раніше, так і тепер повідомляю вашій мості, що у нас грасує гультайство опришки, села й містечка не тільки коло Бару й Меджибожа, але й біля нас в милі від Кам'янця грабують людей, забирають в неволю, беруть бидло. Білгородська й буджацька орда була у нас, була велика тривога. Вони пограбували кілька сіл в милі від Кам'янця, декількох селян покалічили, інших вбито. Вчора дали знати, що вони напали на містечко Шаравку під Зіньковим і там його повністю пограбували, захопили якусь пані Дульську з дочкою. Турки готуються з татарами (білгородською, буджацькою, ногайською ордами). За два місяці мають бути в Україні, наміряються під Білою Церквою поставити залогу. Турок хоче татар й козаків пустити на моравські і чеські кордони, маючи прикордонні міста нашого Підгужа, хвіст. Тепер боюся, щоб він сам, укріпивши хвіст, не захотів йти до голови, до Кракова, бо цей зрадник «звик возом гнатися за зайцем, а ніколи не вдарить туди, куди наміряється». Треба мати пильне око на нього. Хану султан повідомив, що про війну з Угорщиною, а тут орда з козаками плондрує Поділля. Ханенко з кримською ордою мав обложити Дорошенка і тому ту орду, що була коло Могилева з козаками треба рушити в Україну. Але бачу, що вони тягнуть час коло вас, беруть воли, корови, вівці.

(ДА у Кракові, ф. «ЗП», № 372, с. 45-46)

№ 5

1671, травня 6. – Кам'янець-Подільський. – Новина.

Повідомляю про те, що турки, татари, козаки підуть під Кам'янець, будуть міст на «чайках» на Дунаї. Купці кажуть, що турки підуть і далі, але це сумнівно. Щоденно і постійно опришки коло Кам'янця грасують, внівеч всі села обернули. Нема ніде й жодного селянина і жодного плуга на ріллі. Хотіли селяни самі зі-

братися і дати відсіч, потім шляхетська кіннота з полком драгун пана Бокуна діяла про опришків, але безуспішно. Мусять селяни терпіти сильний гніт.

(ДА у Кракові, ф. «ЗП», № 372, с.58-59)

№ 6

1671, травня 16. – Кам'янець-Подільський. – Новина.

Татари були під Дунаївцями, забрали бидло й вівці, а сьогодні у милі від фортеці багато зла вчинили і не має тих, хто б рятував.

(ДА у Кракові, ф. «ЗП», №372, с. 60)

№ 7

1671, травня 16. – Кам'янець-Подільський. – Новина.

Неприятель щоденно нападає, забирає бидло й людей, а «врешті гультайство селяни з кількадесят татар сьогодні напали під саме містечко, забрали бидло і коли б хотіли, то вдерлися б в місто». Нікому боронити. «Заплакати б тепер над нашою подільською справою, а колись бували найкращі і найвойовничіші люди». Щоденно неприятель буває в милі-двох від нас, а у нас немає жодної обережності «кожен собі пан, нікого не хочемо слухати, один гине, у нього забрали бидло, спустошили маєтність, а другий тішиться з цього».

(ДА у Кракові, ф. «ЗП», №372, с. 60)

№ 8

1671, травня 30. – Кам'янець-Подільський. – Новина.

Татари у невеликій кількості не тільки забрали у наших убогих купців кілька стад волів, приготовлених на продаж в Гданську, але навколишні села біля Гусятина, Язлівця, Ягельниці, Микулинець, врешті за Збаражем (?) (Вгагазет) аж коло Залізців з доброю здобиччю (?) і ясиром вернулися під Кальник і до Могилева. Челядь пана Володийовського схопила одного значного молдаванина у двох милях від Кам'янця. Він сказав, що заради Дорошенка скинули кримського хана (*Адиль-Гірея – Ю.М.*), а поставили нового (*Селім-Гірея – Ю.М.*). Пана Росчина з Бару з малим супроводом заскочило козаків, але наші їх і розбили, тільки їхній вождь Княшка був поранений в шию і руку втік з двома козаками в Могилів. Брацлавський полк і давня орда залишаються під Кальником, а свіжої орди 5 000.

(ДА у Кракові, ф. «ЗП», №372, с. 67)

№ 9

1671, червня 7. – Кам'янець-Подільський. – Новина.

Могилівський полковник Бускевич прислав фасцикул актів до короля і до князя від пана Рачковського з Чигирина. Не знаю, що там, відсилаю до короля.

7 червня кілька тисяч турків перейшло Дунай і мабуть пішли до козаків. Але нам досить орди й козаків. Якщо третина могилівського гультяйства з кількадесят татар ціле село добряче повоювали, що ж буде, коли наступить вся потуга. Те, що пан Рачковський в Україні і пише, що хоче прихилити козаків до Польщі, тому не треба вірити.

(ДА у Кракові, ф. «ЗП», №372, с. 72)

№ 10

1671, червня 17. – Кам'янець-Подільський. – Новина.

З Хотина повідомляють, що молодий Дорошенко (Андрій – Ю.М.) став табором між Копитівкою і Тульчином із своїми полками (Брацлавським, Уманським і Кальницьким). Це підтвердив лист від подільського полковника Бускевича до хотинського пиркалаба, в котрому пише, що має отримати допомогу від Григорія Дорошенка.

(ДА у Кракові, ф. «ЗП», №372, с. 74-75)

№ 11

1671, червня 22. – Кам'янець-Подільський. – Новина.

У Криму новий хан Селім-Гірей, а візиром став Суппан Кази Ага, калга-солтан і нурадин-солтан ті, що були під Підгайцями. В селах білгородський Свін Кази (Swin Kazi) мурза старшим. Йому наказано йти додому з 6 000 орди, бо білгородська орда цілком повернулась під владу нинішнього хана.

(ДА у Кракові, ф. «ЗП», №372, с. 76)

№ 12

1671, червня 26. – Кам'янець-Подільський. – Новина.

Пан Сильницький погнався за ордою аж на Янчариху по лісах, горах вдерся в Подністров'я – «резиденцію всіх опришків, злодіїв і щоденних наших неприятелів». Певне містечко могилівське і все передмістя з населенням у 150 домів, в котрих мешкало по три господаря, і навколишні села вогнем і мечем пустошив, людей, як і козаків, посполиту челядь, навіть жінок і дітей нищив, їхня кров текла до Дністра, як і в ставок. Це було в середу 17 червня. Тепер повернулися із здобиччю, набрали бидла і овець, а саме місто спалили. І саме б місто могли взяти, тільки не мали артилерії й піхоти для облоги. На другий день барські хоругви знову напали, вище Могилева вирубали села, набрали велику здобич і повернулись, контролюють шляхи. Могилів у великому страху, втікають з усього Поділля й Могилева до Молдавії і Могилів може бути в наших руках, якщо наші цього захочуть. Козаки послали до силістрійського паші за допомогою, але він про це й не думає. Молдавська земля в страху, пильнує, щоб люди з Подністров'я не втікали до Молдавії. У цей час був ярмарок в Могилеві, У Молдавії

був великий з'їзд іноземців з товарами, котрі там були із стадами і бидла було більше, ніж звичайно. Наші б це захопили, якби переправились, бо тікали всі торговці наголо.

(ДА у Кракові, ф. «ЗП», № 372, с. 80)

№ 13

1671, липня 16. – Кам'янець-Подільський. – Лист шляхтича Мислішевського до невідомого.

Про орду маємо пересторогу з Ясс, що хан має вирушити з усією потугою. Є нова відомість, що проти Сорок під Цикинівкою (Сукіповка) переправилося понад 2 000 орди, вони пішли до Брацлава, а більша частина орди переправилася нижче Сороки.

(ДА у Кракові, ф. «ЗП», № 372, с. 87)

№ 14

1671, липня 26. – Кам'янець-Подільський. – Лист шляхтича Ярмолинського до невідомого.

Прийшла відомість з Бару, що орда стала неподалік Кокочинець під Шаргородом, а тут недавно брала ясир близько від нашого табору. Знову прибуло свіжої орди кілька тисяч і козацький табір там став. Хан з Дорошенком йде до Бару. Дорошенко не тільки від орди має добру надію, але й від Порти швидкі підкріплення. Дорошенко став вести переговори з Ханенком, котрий йому з кримською ордою обіцяє цілком погодитися і бути наказним гетьманом. «Все це веде вітчизну до більшої руїни, бодай того не було». Так багато було послано шпигунів з Кам'янця і з Бару, котрі пильно перестерігають, щоб сиділи не в містечках, а в замках. Ясир взятий біля Язлівця, шляхта і посполиті увесь вирубала.

(ДА у Кракові, ф. «ЗП», № 372, с. 92)

№ 15

1671, серпня 10. – Табір коронних військ під Кам'янцем-Подільським. – Новина.

Неприятель пішов вглиб України. «Язики» кажуть, що Дорошенко з Свінказі мурзою, котрий нас плюндрував, стоїть під Животовим у милі від Вінниці.

(ДА у Кракові, ф. «ЗП», №372, с. 96)

№ 16

1671, серпня 11. – Табір коронних військ під Кам'янець-Подільським. – Лист Яна Собеського, коронного маршалка, до коронного під канцлера Анджея Ольшовського.

Польний гетьман (Дмитро Вишневецький – Ю.М.) під Кам'янцем. Зараз татари пішли за Буг. Говорить про Кам'янець: не знаю, «з чого почати ремонт такої великої руїни..., бо цей новий

замок згідно з думкою інженерів є гробом (grobem) старого й всього міста». Замок коштував 180 000, а 200 000 треба відкласти на боеприпаси фортеці.

(БПАН. – ВР, № 1070, арк. 367)

№ 17

1671, серпня 14. – Львів. – Новина.

«Язики» говорять, що Дорошенко з Свінказі мурзою, котрий нас плаундрував, стоїть під Животовим у милі від Вінниці. Там чекає наказу хана котрий давно б виступив, але його стримує ребелія ногайців. Боїться хан і донських козаків і Многогрішного, котрі вже нападали на Іслам-город і коло Очакова вчинили велику шкоду. Господь Бог боронить нас від неприятеля.

(ДА у Кракові, ф. «ЗП», № 372, с. 95)

№ 18

1671, серпня 18. – Табір коронних військ під Кам'янцем-Подільським. – Новина.

Посол від Ханенка прибув з листами до короля, просить допомоги проти Дорошенка. Йому дали відповідь, що не готові вирушити проти нього, бо його підтримує Туреччина. Послав до калмиків, щоб напали на Крим, на що ті погодилися. У Ханенко стало 4 000 калмиків. Про Дорошенка знає, що він вирушив на Волинь з дуже малим військом (не більше 7 000) козаків і татар.

(ДА у Кракові, ф. «ЗП», № 372, с. 101)

№ 19

1671, серпня 22. – Кам'янець-Подільський. – Новина.

Скшетуський напав на орду (1500 чоловік) і Григорія Дорошенка. Вони грасували коло Бару і Синявки, поклали кілька сот трупом, а 9 татар і кількох козаків взяли живцем, яких Скшетуський відіслав до гетьмана (Яна Собеського – Ю. М.). «Язики» свідчать, що Дорошенко стоїть під Білою Церквою з кількома тисячами білгородської орди, що грасувала коло Язівця, та козаками, чекав більшої потуги. Двічі штурмував Білу Церкву. Вчора взяв 4 гарматки і по 6 возів з кожної хоругви для табору, рушив з усією кіннотою і має стати коло Бару.

(ДА у Кракові, ф. «ЗП», № 372, с. 105)

№ 20

1671, вересня 10. – Кам'янець-Подільський. – Новина.

Дорошенко з певними козацькими полками стоїть під Ставищами. Нурадин-солтан на допомогу їм з наказу султана посилає перед собою 2 000 орди, з котрою і з давньою ордою відправляє Дорошенко наказного гетьмана Воронченка, щоб міг

притримати військо під Баром, поки Дорошенко не з'єднається з нурадин-солтаном і не підійде до нашого війська. Молдаванам і валахам наказано йти на допомогу козакам; молдавський господар відмовлявся, однак наказав збиратися, як тільки підйдуть валахи, Надіються, що він підійде 15 вересня. Наказано всім на три місця привезти провіанту, щоб брали провіант з собою. Чули від молдаван (що дай Боже) підемо на допомогу Дорошенку, але поможемо полякам бити козаків. Хана кажуть не сподіватися. В Азії турок має що робити, бо це певно, що араби сплюндрували Магометів гроб, а їм дають допомогу перси, докучаючи туркам з іншого боку. У Криму заворушення.

(ДА у Кракові, ф. «ЗП», № 372, с. 128)

№ 21

1672, березня 10. – Кам'янець-Подільський. – Новина.

Посли Ханенка прийшли вчора до пана підляського (*каштеляна Станіслава Кароля Журецького – Ю.М.*), просячи, щоб він сконцентрував війська, маючи шанс розбити орду, котрої небагато. Є наказ, щоб 19 березня збирати хоругв біля Летичева. Привезли автентичні універсали Дорошенка, котрими бунтує козаків Ханенка і чернь, щоб збиралися до нього, а не до Ханенка, обіцяючи їм свою милість. «Хінкула, як свого свата, Сірко (бо свою дочку за Сіркового сина видав) посадив на молдавському господарстві, так чути». Регіментар пан підляський після прислання послів Ханенка до Кам'янця, через котрого він дає знати, що чернь Дорошенка забила двох своїх полковників Ганібала (*Hanibyle*) (*Жеребила – ? – Ю.М.*) корсунського [і] Гамалію паволоцького, також і корсунського писаря. Орду по містах не пускають зовсім, прислали до Ханенка, просячи про якнайшвидшу допомогу, також і до пана Пива, щоб той якнайшвидше наступав до Корсуня. Після прислання послів Ханенка пан підляський пішов з військом в Україну, але спочатку пішло якнайшвидше кілька хоругв, бо так просив Ханенко. Також був у Ханенка Кияшко і збирає військо в Черневцях (*Черніївцях – Ю.М.*); він перейшов на наш бік і вчинив присягу на вірність королю перед Ханенком. Гоголь з Костянтином пішли з Ясс з господарем Дукою до Валахії. Чутка, що турецького війська начебто 12 000 мало перейти Дунай, але дуже нужденне військо, ледь не повернулося. Польське військо рушило і мало стати вчора під Летичевом (?).

(БПАН. – ВР, № 1070, арк. 474)

№ 22

1672, травня 21. – Кам'янець-Подільський. – Новина.

Пишуть, що молдавські бояри послані до господаря, повернулись до султана.

(БПАН. – ВР, № 1070, арк. 498)

№ 23

1672, травня 26-червня 3. – Кам'янець-Подільський. – Новина.

25 травня в суботу перед вечором прийшов до нас під місто регімент пана Денгофа, Майор з цього регіменту сказав, що в 8 милях від Рашкова в Тягині (?) бачили 6 000 турків, котрі були у такому страху, що не тільки вдень, але й вночі мали осідланих коней. У Рашкові Ханенко обложив Зеленецького з кількома сотнями козаків. 22 травня прийшла відомість від вірменина, що спіймали француза, колишнього полоненого турків. Пан регіментар підляський з кількома хоругвами стоїть під Кальником, але Кальник борониться.

3 червня відправилось посольство від Ханенка і Уманського полку.

(БПАН. – ВР, № 1070, арк. 498-499. Другий список цієї новини (під 26 травня) зберігається в ДА у Кракові, ф. «ЗП», № 372, с. 224)

№ 24

1672, червня 25. – Кам'янець-Подільський. – Лист подільського хорунжого Войцеха Гумецького.

Від пана підляського з України маємо відомість, що кримський хан помирився з черкесами і обіцяв прийти до нас, як тільки перепочинуть коні. До Халіл-паші відправив одного мурзу з упоминком – черкескою. Котрого мурзу козаки на Коцюбіївом (Koczubeje) (сучасна Одеса – Ю.М.) напали, самого мурзу вбили й писаря Ханенка, а інших живцем взяли. Цих тоді Ханенко послав до короля з великою сумкою (?) листів, в котрих інформує про наміри неприятеля. «Сірко за Дніпром з ув'язнення звільнений, став задніпрським гетьманом».

(БПАН. – ВР, № 1070, арк. 508)

№ 25

1672, липня 25. – Під Кам'янцем-Подільським (?). – Різні новини з боку турків.

25 липня візир став на Цоцорі.

(БПАН. – ВР, № 1070, арк. 526)

№ 26

1672, липня 31. – Кам'янець-Подільський. – Лист подільського генерала М. Потоцького до Прусиновського, регіментаря війська під Гусятином.

Сповіщає про дії турків, про ситуацію в Кам'янці-Подільському.

(БПАН. – ВР, № 1070, арк. 526)

№ 27

1672, липня 30. – Кам'янець-Подільський. – Новина.

Вчора була велика тривога. Пан Мислашевський поїхав до свого села Малиновиць, а там мчали на конях молдаване з чемерисами за бидлом. Один молдаванин схопив коня, побачивши поляків і втік від погоні до Кам'янця. Стрільянина. Через яку вчинилася тривога в замку. Кілька хоругв помчали за молдаванами, які полишили бидло і переправилися через Дністер. Частина з них загинула чи втопилася. Наші взяли «язика».

(БПАН. – ВР, № 1070, арк. 527)

№ 28

1672, липня 30. – Кам'янець-Подільський. – Новина.

Поляки напали на молдаван, котрі втекли, покинувши бидло, переправилися через Дністер. Частина з них втопилася в Дністрі. Наші взяли «язика», якого допитали. Він свідчить, що військо турків піде під Кам'янець.

(ДА у Кракові, ф. «ЗП», № 372, с. 241)

№ 29

1672, після 30 липня. – Кам'янець-Подільський (?). – Конфесата (протокол допиту) полоненого молдаванина.

Родом з Бакова (Вакова) з-за Романа від угорського кордону, прийшов до Хінкула, бо має при ньому рідного брата, якого звать Костянтином. Того затримав Стехар, трое поїхало до Хінкула. На цей бік перейти й напасти їм наказав Кантемир, що був головним над ними. Було в загоні 12 хоругв, 180 молдаван і 20 чемерисів. Старший був Стехар, а другий – Мирон Хидевенко (Chizdewenko, Chudewenko). У візира на Цоцорі 200 000 війська, у господаря – 2000 молдаван, 400 чемерисів, 500 семенів валахів. Всього – 3000. Він чув, що поляків розбили в Україні, потім і орду розбили. На них (орду) вночі вдарив Сірко. Начебто пішли назад. Така новина прийшла до господаря.

(БПАН. – ВР, № 1070, арк. 527. Другий список цієї конфесати знаходиться в ДА у Кракові, ф. «ЗП», № 372, арк. 527)

№ 30

1672, серпня 3. – Кам'янець-Подільський. – Лист Войцеха Гумецького до підляського каштеляна Станіслава Кароля Журецького.

3 серпня султан став під Хотиним і йде до Кам'янця. Пан підляський писав, що хоче з тилу турбувати ворога разом з Ханенком. Тільки чекає московського війська, котре вже переправилося. 3 серпня відправили до короля двох яничарів, які були схоплені. Вони розповіли: на яку війну йде султан і його військо. «Це ту-

рецькі люди, але як євреї, не мужні, не витривалі на голод, покладаються тільки на одних татар та яничар. Отже, сподіваємося цілком певної облоги».

(БПАН. – ВР, № 1070, арк. 528)

№ 31

1672, після 20 серпня. – Кам'янець-Подільський (?). – Новина про Кам'янець-Подільський.

17 серпня. Султан підступив під Кам'янець.

18 серпня. Детальний опис шестигодинного штурму турками Кам'янця. У ньому брали участь й козаки Дорошенка. Обложені поклали кілька тисяч ворожого трупу. Турки стріляли з гармат, завдали місту шкоду.

20 серпня. Султан відступив під Китайгород, чемерисів і трохи орди послав під Скалу. «Потім валаському господарю Дуці, котрий його сюди закликав, наказав обдерти з нього шкіру, а господарство віддати іншому». Розповідається про нового господаря. Наших 2 000 чемерисів перейшло на бік турків. «У п'ятницю «язик» був доставлений до Львова. Цей сказав, що пан піддяський з Сірком і Ханенком пішов до Білої Церкви».

(БПАН. – ВР, № 1070, арк. 534-534 зв.)

№ 32

1672, після 4 вересня. – Львів. – «Недобрі новини про Кам'янець».

4 вересня. Прийшла відомість зі Львова. Пан чернігівський каштелян писав зі Стрягина 23 серпня, що турки напевно взяли Кам'янець. Про це він дізнався від полоненого турка. Це підтверджують новини зі Збаража, також від схоплених роз'їздом трьох турків, з котрих двох привезено до короля.

(БПАН. – ВР, № 1070, арк. 536)

№ 33

1673, лютого 16. – Кам'янець-Подільський. – Новина.

Вчора прийшли два листи від Ханенка й Пива, писані до Сірка. Хоч козаки схиляються до нас, однак поки не побачать християнської потуги не перейдуть, залишаться з турками.

«Татар багато (?) загинуло в Польщі, так самі мурзи, як і обидва господаря, мені самому одностайно і правдиво повідали і покоеві [слуги] Дорошенка. Гоголь і полковники були в моєму домі і розповідали різні речі».

(БПАН. – ВР, № 1070, арк. 606-606 зв.)

№ 34

1673, травня 2. – Кам'янець-Подільський. – Новина.

Відомість прийшла, що турки під Рашковим наказали будувати міст через Дністер, чому спробують перешкодити козаки,

«бо Зелінський, Лисиця й інші хочуть бути добрими [нам], вважавай кожного тижня маю з ними нараду, а щоденно під присягою з усім Поділлям». З Молдавії нема спокою.

(БПАН. – ВР, № 1070, арк. 627)

№ 35

1673, серпня 4. – Кам'янець-Подільський. – Новина «від гідної людини».

Адиль-Гірей – солтан вийшов в Україну. Дорошенко на Росаві переписав 3 000 козаків. Гусейн-паша з 4 000 молдаван, валахів та іншими підкріпленнями пішов під Львів.

(БПАН. – ВР, № 1070, арк. 634 зв.)

Yuriy Mytsyk

POLISH HANDWRITTEN NEWSPAPERS – NEWS FROM KAMIANETS-PODILSKYI (1670-1673)

An author did in general outline description and also shortly commented in the article information about events in Kamianets-Podilskiyi and on Podillya in 1670-1673 in the handwritten newspapers of that time. The second part of the article is made by the fragmental text from these sources, which was translated by the author into the Ukrainian language. These fragments narrates about military-political situation in the region, robberies of civil population, moving of Polish, Cossacks, Tatar, Turkish, Moldavian troops, military conflicts between them. A few last documents of publication explain a siege and taking of town by the Turks.

Key words: *handwritten newspapers, news, regests, Podillya, military operations, robberies, Turks, siege.*

о. Юрий Мыцык

ПОЛЬСКИЕ РУКОПИСНЫЕ ГАЗЕТЫ – НОВОСТИ ИЗ КАМЕНЕЦ- ПОДОЛЬСКОГО (1670-1673 гг.)

В статье автор сделал общую характеристику и коротко прокомментировал информацию о событиях в Каменец-Подольске и на Подоллии в 1670-1673 гг. в тогдашних рукописных газетах. Вторую часть статьи составляет текст отрывков из данных источников, поданный в авторском переводе на украинский язык. В них говорится о военно-политической ситуации в регионе, грабежах гражданского населения, перемещение польских, казацких, татарских, турецких, молдавских подразделений, столкновения между ними. Несколько последних документов публикации освещают осаду и взятие города турками.

Ключевые слова: *рукописные газеты, новости, регесты, Подолия, военные действия, грабежи, турки, осада.*

Отримано: 15.09.2015.

УДК 94:358.119(049.32)

Олександр Головка
(Київ)**КРИВИЗЮК Л., ЮРЧУК О. ТАНКИ І ТАНКОВІ ВІЙСЬКА: ВЧОРА,
СЬОГОДНІ, ЗАВТРА. — ЛЬВІВ : ЛІГА ПРЕС, 2014. — 362 с.**

Сто років тому, під час жорсткого бойового протистояння на Західному фронті в ході Першої світової війни, сталася подія, яка призвела до перелому у подальшому розвитку військової справи. У вересні 1916 р. на р. Соммі під час нічної атаки англійці для прориву глибоко ешелонованої оборони використали нову зброю – броньовані машини, що пересувалися за допомогою механічного двигуна. Невдовзі такі машини отримали назву танків. Історія танків і танкових військ упродовж подальшого часу і до сьогодні – це квінтесенція розвитку як досконалої військової техніки, проявів майстерності і мужності самих танкістів, інтелекту військових теоретиків й стратегів щодо проведення бойових дій з використанням всієї наявної сучасної бойової машинерії, так і без перебільшення геніальності творців досконалої техніки – конструкторів, інженерів, технологів, які упродовж десятиліть концентрували і концентрують у виробництві бронетанкової техніки всі досягнення в сфері технологій, напрацювань високої професійної майстерності працівників військових заводів.

Рецензована монографія «Танки і танкові війська: вчора, сьогодні і завтра» була підготовлена військовими науковцями, кандидатами історичних наук Леонідом Петровичем Кривизюком і Олександром Олександровичем Юрчуком і є результатом тривалих наукових досліджень, спрямованих на висвітленні багатьох питань проблеми, яку можна визначити коротко – танкова справа.

Великим позитивом праці є те, що її автори не перетворюють своє дослідження на вузько спеціалізовану військову книгу, а висвітлюють розвиток танків і танкових військ в контексті загального розвитку людства ХХ – початку ХХІ ст. Значним позитивом монографії є велика кількість добре підбраного ілюстративного матеріалу.

У вступі до монографії чітко окреслені її головні завдання. Зокрема, автори приділяють увагу питанням розвитку конструкцій броньованих машин, застосування їх в ході світових війн, сучасних локальних конфліктів, ґрунтовно розглядають розробки військових теоретиків щодо можливостей використання танків і танкових військ під час проведення різних за характером війн і локальних конфліктів.

В роботі звертається увага на високу залежність розвитку танкової справи від загального стану економіки в конкретних країнах. В цій частині тексту, можливо, треба було б відзначити важливість людського фактору в житті танкових підрозділів, оскільки чимало в ході бойових дій залежить від налаштування, психології, бойової виучки людей у танкових шоломах, оскільки танкісти мають про-

являти високі бойові і технічні навички в складних, у значній мірі екстремальних умовах перебування у замкненому просторі броньованих машин. Досвід показує, що наявність великої кількості броньованих машин зовсім не гарантує ефективного їх використання. Так було з радянськими танковими підрозділами на початку радянсько-німецької війни 1941-1945 рр. (в монографії це досконало показано на прикладі проведення Бродівсько-Дубенської битви і Шауляйської операції) або проявилось у безпорадних діях арабських танкових з'єднань під час їх протистоянь з ізраїльськими броньованими частинами в 60-х – 70-х рр. ХХ ст.

Автори монографії справедливо звертають увагу на важливість розвінчання міфів, які побутують у різних країнах, щодо перебігу подій війн ХХ ст., особливо Другої світової війни. Від себе додамо, що подібні міфи, з претензією на високе знання військової справи, отримали широке поширення у великому валу дилетантської літератури, у тому числі і присвяченої історії танкових військ, яка заповнює зараз книжкові ринки. В рецензованій монографії минуле і сучасне танкових військ аналізується на підставі ретельного вивчення значної літератури: праць провідних військових теоретиків, військових істориків, воєнних статутів, настанов тощо. Авторами широко використані матеріали архівів. Важливо, що при аналізі цієї літератури визнаються не лише помилки, недопрацювання, а і визнаються заслуги попередників, які вивчали історію танкової справи. Л. Кривизюк і О. Юрчук справедливо наголошують, що саме зараз «розгортається нова дискусія з тенденціями від обґрунтування подальшої пріоритетної ролі танкових військ до повторного заперечення їх значення на сучасному етапі» (с. 9). До честі авторів рецензованої книги, вони в своєму аналізі не вдаються ні до ейфорії, ні до нігілізму, а прагнуть знайти відповідь у вирішенні питання про перспективи використання броньованої техніки. Однозначно, що саме цей підхід вкрай важливий саме зараз в умовах війни, яку ведуть українські війська на сході України.

Поява синтетичного наукового дослідження з історії танків, підготовленого українськими військовими спеціалістами, особливо цікава в контексті того, що чимало сторінок цієї історії пов'язана саме з нашою країною. В праці звертається увага на те, що величезна кількість танків вироблялася на українських виробництвах, в Україні працювало КБ на чолі з Михайлом Кошкіним, яке сконструювало найбільш відомий танк Другої світової війни Т-34. В танкових військах служило багато українців, а на українських землях відбулося чимало значних танкових битв. До цього слід додати наявність в Україні потужної виробничої бази, основою якої був Харківський завод транспортного машинобудування ім. В. Малишева.

В книзі проаналізовано величезний обсяг інформації про розвиток танкової справи від 1916 до 2011 р. Наголошуємо ще раз на важливості спостережень авторів рецензованої монографії саме зараз, в умовах жорсткого протистояння, яке відбувається на сході України. Саме ці події призвели до зміни ставлення української влади до збройних сил України, поставили питання про необхідність гармонійного подальшого розвитку як українських танкових військ, так і виробництва для них сучасного озброєння.

Для написання монографічного дослідження була використана чисельна різноманітна література, причому як роботи, що були видані на українській і російській мовах, так і праці, які були надруковані в європейських країнах, США тощо. Автори при розгляді літератури радянського часу справедливо відзначають її значні недоліки, проте визнають і те, що в ній була зібрана важлива інформація. Варто зазначити, що на написання праць із військової тематики в СРСР надмірно впливав фактор цензурних обмежень в плані секретності. Зокрема, з книг про танки, що виходили в 70-х – 80-х роках, можна було дізнатися про новітні розробки у танковій сфері на заході, але їх автори могли писати лише про вже застарілий на той час радянський танк Т-55. В рецензований праці проаналізовані також документи штабів, військової статуту, величезна мемуарна література.

Дуже цікавими є розповіді про виникнення ідеї створення броньованої техніки, де б мали застосовуватися механічні двигуни. Тут варто було б згадати, що паралельно з танками відбувалося творення своєрідних броненосців на залізничних коліях – бронепоездів, проте прив'язка їх до рейок робило їх використання недостатньо ефективним. Автори справедливо звертають увагу, що поява танків була відповіддю на необхідність подолання глибокоешелонованої оборони з потужними фортифікаційними спорудами і кулеметними гніздами.

Першими реально застосували броньовані машини з механічними двигунами, які отримали назву танків, англійці. Паралельно з ними танкобудуванням займалися французи. Саме вони створили дуже цікавий танк «Рено – АЕ-17». За конструктивною концепцією він заклав підходи, які виявилися перспективними набагато десятиліть вперед. Це використання танкової башти з озброєнням, розміщення механіка-водія попереду головного корпусу та двигуна позаду тощо. Варто відзначити, що розроблену на початку 20-х років американським інженером Джоном Крісті підвіску використовували при будівництві танків багатьох країн досить тривалий час, а в Ізраїлі вона і досить використовується при конструюванні танків «Меркава».

В монографії досить докладно розповідається про розвиток танкової справи у міжвоєнний період. Тут мова йде і про пошук підходів до конструкції нових машин, і про розвиток концепцій та доктрин військовими теоретиками, перш за все Англії, Франції, Німеччини і СРСР, щодо використання броньованої техніки під час майбутньої війни. Визнаючи прогрес у цих напрямках, Л. Кривизюк і О. Юрчук звертають увагу на фактори, які заважали розвитку танкової справи. Це проблеми із загальним розвитком економіки і консерватизм мислення високопосадових армійських керівників, які не бачили перспективності у нового виду озброєнь. В розвитку танкової справи Німеччини автори відзначають, як негативний, момент, що тривалий час танкова сфера тут не розвивалася через версальські обмеження. В СРСР по розвитку високотехнологічних видів зброї загалом, підготовку військ шаленого удару завдали репресії.

В книзі наведена цікава інформація про специфіку розвитку танкової справи і в багатьох інших країнах. Зокрема, Франція в технологічному плані переважала сусідні країни, оскільки мала досить непогані танки (особливо важкий танк «Somua S-35»), але військові керівники не розробили ефективних методів використання їх під час бойових дій. Це позначилося в ході боїв травня 1940 р., коли французькі танкові частини не змогли протистояти німецьким, які були набагато слабше озброєні технікою.

Германський генералітет однозначно робив ставку на тотальне використання мобільної броньованої техніки під час війни, проте німецька промисловість не встигала задовольнити потреби військових в танкових озброєннях. Саме це, як відзначається в рецензованій праці, призводило до широкого вкочення до німецьких збройних сил трофейних чеських (ТННР, LT-35), а згодом французьких броньованих машин. В перші місяці радянсько-німецької війни германські військові широко використовували трофейну радянську броньовану техніку. Тільки в 1943 р. в німецькій армії появились танки (PzVAustfP – Пантера та PzVAustfE – Тигр), бойові характеристики яких були кращими, ніж у танків їх противників, перш за все радянських Т-34 і КВ.

Відзначивши хорошу вивченість історії становлення радянського танкобудування, автори рецензованої книги ємко показали доволі непростий процес становлення танкового будівництва в СРСР, який призвів до появи досконалих на той час танків – Т-34 і КВ. Привабливим аспектом дослідження є те, що автори показують розвиток танкової справи і в інших країнах світу (США, Італія, Чехословаччині, Японії, Угорщині, Швеції).

Проте головним позитивом у монографії є розгляд в міжвоєнний час розвитку військової теорії, увага до важливості правильної організації танкових військ, забезпечення їх ремонтними підрозділами. Саме це іноді мало більше значення в ході майбутніх бойових дій, ніж рівень технічного оснащення військ. Зокрема, розпорошеність французьких танків по окремих батальйонах не дозволило їм ефективно діяти проти німецького наступу в 1940 р. (с. 40).

Автори спеціально звертають увагу на проблеми в організації радянських танкових частин перед початком радянсько-німецької війни. Серед них – практична відсутність радіозв'язку, ремонтних підрозділів, засобів евакуації пошкодженої техніки, погана організація підвезення і забезпечення паливно-мастильними матеріалами, боєприпасами і запчастинами. Тут варто було б більше сказати про те, що, попри велику кількість техніки, радянські танкові війська відчували брак досвідчених командирів, починаючи від командирів з'єднань і закінчуючи членами екіпажів бойових машин.

В книзі детально розглядається питання про те, що у міжвоєнний період постало питання про бойові можливості використання легких броньованих машин типу танкеток. Автори справедливо пишуть, що «ідеї, які спричинилися до появи танкетки, залишаються актуальними досі, принаймні під час розв'язання локальних війн і конфліктів» (с. 139). Варто відзначити, що саме зараз досвід проведення бойових дій на сході України показують необ-

хідність використання легких броньованих машин типу «Барс», «Дозор Б», «Козак», «Козак-2» тощо.

На високому рівні авторами підготовлений третій розділ, в якому розглядається питання теоретичного опрацювання, використання танкової техніки під час бойових дій. Для підготовки цієї частини книги автори вивчили і проаналізували праці військових теоретиків і воєначальників багатьох країн світу. Зазначимо, що спостереження передової військової науки міжвоєнного періоду залишаються актуальними і зараз.

Досить цікавим є аналіз в четвертому розділі використання танкових військ в бойових діях Німеччини в 1939-1941 рр. В цьому ж розділі розповідається про причини невдач радянських танкістів в бойових діях початку радянсько-німецької війни. Проте, в цьому ж розділі хотілося б прочитати історію застосування в 1938-1940 рр. танків радянськими військами, перш за все під час радянсько-фінської війни, а також про участь танкових підрозділів в операції вересня 1939 р., коли були приєднані території Західної Білорусі і Західної України.

В п'ятому розділі авторами проаналізовані питання про зміни конструкції танків і їх забезпечення в 1942-1945 рр., розвиток протитанкового озброєння в цей час. В книзі докладно простежується історія участі танкових військ під час Харківської (1942 р., Прохорівської (1943 р.) битв, Мелітопольської (1943 р.), Проскурівсько-Чернівецької (1944 р.), Одеської (1944 р.), Львівсько-Сандомирської операцій (1944 р.). Позитивом дослідження авторів монографії є високий рівень об'єктивності у викладенні матеріалів: в тексті справедливо наголошується проблема високого рівня втрат танкових підрозділів радянських військ в ході наступальних операцій, погана організація ведення бойових дій.

Останній, шостий, розділ розглядає питання про розвиток танкових військ після Другої світової війни. Однозначно, що цій темі можна було б присвятити спеціальне дослідження і, вочевидь, не одне. А.П. Кривизюк і О.О. Юрчук акцентують увагу на головних моментах історії танкової справи в сучасний період. Перш за все вони коротко, але досить чітко показують, як розвивалося танкобудівництво в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. Авторами проаналізована еволюція бойової техніки під впливом технічного прогресу в багатьох країнах світу. Проте важливим є питання, яке постійно ставиться авторами. А що далі? Чи є в умовах вдосконалення протитанкового озброєння перспективи існування танкових військ? Ця тема є наскрізною ідеєю всієї книги, але спеціально їй присвячені останні підрозділи книги.

Високий військово-теоретичний багатоаспектний рівень викладення історії танкових військ, спроба дати аналіз перспектив подальшого розвитку бронетанкових військ є показником важливості наукового дослідження військових науковців, які підготували дуже новаторську за змістом і вкрай важливу, особливо в сьогоднішніх реаліях життя України, книгу.

Отримано: 16.06.2016.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Балушок Василь Григорович (м. Київ), кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник українського етнологічного центру Інституту мистецтвознавства фольклористики та етнології ім. Т.М. Рильського НАН України.

Бачинська Олена Анатоліївна (м. Одеса) – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І. Мечникова.

Болгов Микола Миколайович (м. Белгород, Російська Федерація), доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії та зарубіжного регіоназнавства Белгородського державного національного дослідницького університету.

Боровець Іван Іванович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Брехуненко Віктор Анатолійович (Київ), доктор історичних наук, професор, завідувач відділу актової археографії Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України.

Віднянський Степан Васильович (Київ), член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії міжнародних відносин та зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України.

Вирський Дмитро Станіславович (Київ), доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАН України.

Головка Олександр Борисович (Київ), доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Жданович Олеся Петрівна (м. Київ), кандидат історичних наук, науковий співробітник сектору дослідження цивілізацій Причорномор'я відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України.

Казарова Ніна Акопівна (м. Ростов-на-Дону, Російська Федерація), доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії Росії Південного федерального університету.

Казаров Саркіс Суренович (м. Ростов-на-Дону, Російська Федерація), доктор історичних наук, професор кафедри археології та історії Стародавнього світу Південного федерального університету.

Кравчук Олександр Миколайович (м. Вінниця), кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського.

Лиман Сергій Іванович (м. Харків), доктор історичних наук, професор кафедри музеєзнавства та пам'яткознавства Харківської державної академії культури.

Мицик Юрій Андрійович (м. Київ), доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу актової археографії Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України.

Опря Богдана Олексіївна (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, старший викладач кафедри туризму та готельно-ресторанної справи Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Опря Ігор Анатолійович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Сегеда Сергій Петрович (м. Київ), доктор історичних наук, професор кафедри фольклористики Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Синиця Марина Михайлівна (м. Белгород, Російська Федерація) – магістр історії Белгородського державного національного дослідницького університету.

Степанков Валерій Степанович (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Чужліб Тарас Васильович (м. Київ), доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу історії України середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАН України, директор науково-дослідного інституту козацтва.

Юга Олександр Анатолійович (м. Кам'янець-Подільський), старший викладач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ КРАЇН
ЦЕНТРАЛЬНОЇ
ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ**

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

ВИПУСК 5

Підписано до друку 25.07.2016 р. Гарнітура «Книжник».
Папір офсетний. Друк різнографічний. Формат 60x84/16.
Умовн. друк. арк. 16,1. Обл.-вид. арк. 20,2.
Тираж 100. Зам. № 735.

Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.
Свідоцтво серії ДК № 3382 від 05.02.2009 р.

Надруковано у Кам'янець-Подільському національному
університеті імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.